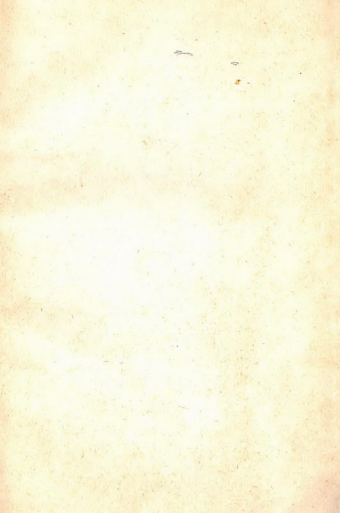

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМЕНИ МАРРА

СБОРНИК ТРУДОВ

ТОМ II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1947

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

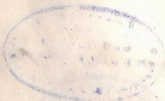
ՀԱՏՈՐ II

Դրս
3502

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՏԻ Դիտուբյունների Ակադեմիայի
Նախագահության կարգադրությամբ

Պատ. իմրագիր Ա. Դարբեյան

ՆԱԻՐԱՌՈՒՄ Ե ԶՈԿՏԵՄԲԵՐՑԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ՄԵԾ ՌԵՎՈՒՈՒՅԻԱՅԻ ԳԱՆԾԱԼԻ ԵՐԵՍՆԱՄՑԱԿԻՆ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

Ա. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ

Հայկական ՍՍՌ-ի ԳԱ իսկական անդամ

ՇԻՐՎԱՆՉԱԴԵՐԻ ԼԵՋՈՒՆ ԵՎ ՈՃԸ

Հայ քննադատական գրականության մեջ խոսվել է ոչ միայն Շիրվանդադեի ախպերի լեզվի և ոճի, այլև հենց հեղինակի լեզվական կուլտուրայի մասին: Ընդհանուր առմամբ Շիրվանդադեի լեզուն գնահատվել է իբրև համեմատաբար լեզու կամ, ինչպես ասել է տրեմատհայ մի ուսումնասիրող՝ «պարկեշտ լեզու»: Մեծ մասամբ Շիրվանդադեն համեմատվել է Բաֆթու հետ, և վերջինիս լեզվի հոխություն հանգեցրել է նրա լեզվական «պարկեշտությանը»: Բացի այդ՝ Շիրվանդադեի լեզուն քննադատվել է նաև քերականորեն. շատ հաճախ ուղեկցվածները ցույց են տվել՝ ոչ հայացի արտահայտություններ, օտարաբանություններ, սխալ տառաթաներ: Ի պատիվ Շիրվանդադեի պեսք է ասենք, որ նա չի համարել իր սխալների մեջ և ժամանակի ընթացքում աշխատել է վերացնել իր քննադատների նշած սխալները, ուղղել իր լեզուն, հոխացնել և քերականորեն դարձնել ազգային: Առհասարակ Շիրվանդադեն շատ բան է պարտական հայ քննադատությանը, թեև վերջինիս մասին նա միշտ խոսել է քաժառանգով: Երկու անգամ Շիրվանդադեն խոստովանել է իր լեզվական սխալները. նախ իր երկերի ժողովածուները կադմելու ժամանակ, ապա Յուրի Վեսելովսկուն գրած նամակի մեջ: Բայց այնուամենայնիվ պեսք է խոստովանենք, որ Շիրվանդադեի լեզուն գրեթե չի ուսումնասիրված և չի ցույց տրված նրա ուսուխատական ունի բարձրարժեք նշանակությունը, որ իր տեսակի մեջ ոչնչով էա չի մնում Բաֆթու ծաղկուն ոտմանակի հետևի: Շիրվանդադեի լեզուն պարզ է և համոզիչ. թե մեկ և թե մյուս հատկությունը նա նվաճել է ժամանակի ընթացքում և իր մեծ ազդանդի համար մեծք բերել հավասարաբեք լեզվական վարպետություն: Մաքսիմ Գորկին հեղինակի լեզուն վայտահատի կացնի հետ է համեմատել. ով ուզում է անտառ

Գնալ փայտ կտրելու համար՝ պետք է կացինը սրեւ Բուք կա-
 ցինը—տաղանդի տափակութեան նշան է։ Շիրվանզադեն տարի-
 ների ընթացքում սրել է իր կացինը և, վերջապես, զարմել ունա-
 լիստական լեզվի և ունի ուսուցիչ։ Ոչ միայն հայացի քերական-
 նությունը, այլև լեզվի ճոխութեանը, ունի պատկերավորու-
 թյունը, խոսքի լիրիզմը նրան դարձնում են հոյ բառ ու բունի
 խոշոր վարպետներից մեկը։ Վարպետ է նա իբրև լեզվի միջոցով
 պատկերացնող, այսինքն նրա վիպասանական և գրամատուր-
 դիական վարպետութեան մեխն այն է, որ կարողանում է մի տի-
 պական երևույթ գրավիչ պատմել, ընթերցողին շահագրգռել
 դրանով և դա զամել նրա գլխի մեջ։ Այդ կերպ նա կարողանում
 է ստեղծել իր նկավոր լեզուն, որի միջոցով ի վիճակի է դառ-
 նում մեր ազգային սաացվածքի մեջ ևզած պոսենցիայ ուժը
 մերկացնել, ցույց տալ և գրածով ապրեցնել Զևադոր լեզվի մա-
 սին Շիրվանզադեն խոսել է իր գրական մեթոդի անհատութեամբ։
 Ռեալիստ հեղինակին հետաքրքրող ոչ թե կյանքի նշանությունն
 է, այլ նշմարութեանը, տիրականութեան մեջ ոչ մի հերոս չի
 խոսում իսկ և իսկ այն լեզվով, ինչպես հեղինակն է խոսեցնում
 իր հերոսներին։ Ֆոտոգրաֆիական իրականութեան այլ է, ար-
 վեսա՞ն՝ այլ։ Դա նիշտ է և զեմքերի ու զեպքերի, և, որ կարևորն
 է, լեզվի նկատմամբ։ Նույնիսկ իր հերոսներին բարբառով խո-
 սեցնելիս, Շիրվանզադեն չի լուսանկարում բարբառը նշանությամբ։
 Գրող լինել նշանակում է ընտրող լինել։ Շիրվանզադեն ընտրում
 է դիպուկը, տիպականը թե անձի և թե նրա լեզվի մեջ, Բայց
 այս կետում նա հեռու է այն միակողմանիութենից, որ ժողովրդ
 է Դաստիարակին։ Վերջինս ժողովում է որոշ գրողների, որոնք իրենց
 հերոսներին խոսեցնում են լեզվական էսենցիաներով, այսինքն,
 երբ վաճառական կամ գինավորական է, իրենց արհեստին հատուկ
 բառարան ունին։ Դա ստեղծում է լեզվի այն խայտադղետութունը,
 որ ցանկալի չէ։ Վիպասանը, նիշտ է, քցիտասաներ է վերցնում իր
 հերոսների հատուկ լեզվից, բայց դրանք ենթադրում է իր մշակած
 գրական լեզվի ընդհանուր ոգուն։ Հանգուցյալ Ալեքսեյ Տոլստոյը սո-
 վետական երիտասարդ գրողների կոնֆերանսում (1938թ.) այն նիշտ
 միտքն է արտահայտել, թե՛ որքան հեղինակը պարզ է տեսնում
 իր հերոսին աչքի առաջ, այնքան էլ նիշտ և նշմարիտ է տա-
 լիս նրա լեզուն։ Այդպես է ստեղծագործում և ժողովուրդը։ Փոփ-
 լորը—տեսնող և լիարյուն զգացող մարդկանց արվեստն է։ Իր
 «Նամուս» վեպի մեջ Շիրվանզադեն մեծ հմտութեամբ օգտագոր-

ծել է ֆորկլորը, ուստի և նրա լեզուն այդտեղ շատ ապավորիչ է և ազդու։ Հետևապես սխալ է այն ընդհանուր դարձած կարծիքը, թե առհասարակ Շիրվանդաղների լեզուն բառաջին վերերում թույլ է (տես բանասերք, 1902, № 8—9, էջ 282)։ Շիրվանդաղեն իսկական վիպասանի հույակ ձեռք բերեց իրավամբ ճնամուսովն, իսկ վերջինիս լեզուն չի կարելի թթույլ բնորոշել։ Ուզում ենք ասել, որ Շիրվանդաղեն հետագայում շատ մշակեց իր լեզուն, սակայն լավության նախադրյալներ ունեւր բառաջին վերերում։ Որո՞նք էին այդ նախադրյալները։ Առաջինը՝ սեպիրտական լեզուն, պարզ շարադրանքը, իրերը բնորոշելիս՝ էական հատկանիշն անմիջապես նկատելը։ Շնորթ ու վերամբարձ խոսքը հանձին Շիրվանդաղների մարակվել է ու ծաղրվել։ Նույնիսկ անտեղի կերպով դրարար բաների և արտահայտությունների խնդումը լեզվի մեջ նրա կողմից հակահարվածի է ենթարկվել։ Վերսին Նրիմաքսյանն վերջի մեջ գրքոցի տեսուչը իր խոսքի մեջ տրոփեաեա ասելու փոխարեն Վիսն գիւն է ասում։ Շիրվանդաղեն վերջին բառը հեղնորեն չակերտներին մեջ է առնում։ Փակագծի մեջ նկատենք, որ երբ ինքը Շիրվանդաղեն կայազետ դարձավ, կյանքի վերջում, սկսեց իր ծաղրած դրարար ձեւը գործածել։ Շիրվանդաղեի լեզվի մյուս հատկանիշն այն է, որ արհեստականություն չունի, սիրուն խոսելու ջան ու ճիգ չի նկատվում նրա մոտ։ Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նա քերականական սխալներ էր անում, տուրք էր տալիս օտարաբանությանը, այդ ժամանակ, ասում ենք՝ նրա լեզուն ինքնատիպ էր, այսինքն նոր որակ էր բերում մեր գրական լեզվի կուլտուրայի մեջ։ Նոր իրեր, նոր մարդիկ, նոր ապավորություն կամ զգայնություն հանդես բերելով, նա կարողանում էր այդ նորությունը ապրել տալ լեզվի միջոցով։ Շիրվանդաղեն Յուրի Վեսելովսկուն գրած նամակի մեջ հետևյալ խոստովանությունն է արել։ «Իրեն ուստահպատակ, — գրում է նա, — ես, իհարկե, նախ զաստիարակվել եմ ուսու լեզվով և ուսու գրականությամբ, ուստի և ասել թե՛ ես ոչինչ պարտական չեմ ուսականին, չեմ կարող։ Ամենից առաջ, ես արտասահմանյան գրականությունն եւ կարգացել ե ուսումնասիրել եմ ուսերեն (ինչպես և Հովն. Քումանյանը. Ա. Տ.), և միայն հետագայում սկսեցի ֆրանսիացի և այլ գրողներին կարգաւ ֆրանսերեն լեզվով... շատ շնորհակալություն ուս գրականությանը, որ ինձ համար միջնորդ է հանդիսացել եվրոպական գաղափարներին և ձևերին ծանոթանալու համար։ Շնորհակալու-

թյուն ուսւ լեզվին, որ ինձ հնարավորություն է տվել ուսումնասիրելու Եւքաղերին, Երլլերին, Գյաթնին, Բայրանին, Վարանին և մյուսներին: Զէ որ լեզուն, որով գտնաբարակվում է մարդս, անխուսափելիորեն ազդում է նրա բնավորության և մտքի վրա, առանձնապես, եթե նա գրող է: Կար ժամանակ, երբ ես մինչև անգամ մտածում էի ուստերեն, և միայն հետապաշտւմ ինձ հաջողվեց իմ երկերից հնաացնել առասարանությունները (տես Յ. Веселовский — „Русское влияние в современной армянской литературе“, стр. 39):

Ռուս լեզվի ազդեցությունն ընդհանուր առումով բարերար է եղել Երրվանդազների համար. սա մշակել է նրա բնավորությունն ու մտածողությունը. նախադրյալներ ստեղծել օրիգինալության համար: Մովսրէլ է՝ իր սեփականը տալու նպատակով, սովորել է և, վերջապես, ի վիճակի է դարձել անուպատելի լեզվական գյուտեր անել, սեպիրտական զգայնություն և տեսողություն մշակել իր ընթերցողի մեջ: Մտքի և զգացմունքի այդ սեպիրտը ստեղծել է Երրվանդազների լեզվի մեջ այն առանձնահատկությունը, որ նրա ուսումնասիրողներից մեկն անվանել է «կոնկլամ» արձակէ: Դա, ավյալ զեպտում, ոչ թե թերություն է, այլ ապսվելություն: Ինչպես որ կոմպոզիցիայի իմաստով անկորսեա վեպը թերություն է, այնպես էլ լեզվի մեջ թափթփածությունը, կոնկլամը՝ հագուստը—կրկնակի պակասություն է: Այդ կոնկլամ արձակը նա սովորել է ժողովրդից, բարբառից, որ նա շատ հետաքրքրությամբ և մեծ ուշադրությամբ ուսումնասիրել է, ապա իր սեփական լեզուն դարձրել նկուն և կենդանի, ինչպես ժողովրդական խոսվածքն է: Ռուսերենի, ժողովրդական բարբառի հետ միասին Երրվանդազեն սկսել է ուսումնասիրել նաև գրաբարը՝ յայտնքն, նա մեր գրական լեզվի մեջ մանող բոլոր տարրերը յուրացրել է ոչ թե երկրորդ ձևերից, այլ սկզբնաղբյուրներից և հենց այդ է պատճառը, որ նա կյանքի վերջին տարիներում համարձակ կերպով էր գրական լեզուն բանեցնում և նույնիսկ երբեմն փորձում էր լեզվաշինարարության արվեստը, որից խուսափում էր առաջներում: Երրվանդազնի առաջին ունեցնչենաները իրենց գրախոսությունների մեջ անեկզատալին հայերենի նմուշներ էին բերում. օրինակ՝ «Կարլ Մարկիչը ներս մտավ իր սեփական անձնավորությունով», «Կատերինա Կարլովնան սկսեց ձանձրանալ նրա աղնություններով», «Երաժարվեց իր սենյակը», «զյխարկը հագավ», և այլն: Առհասարակ լեզվի խնդիրը Երրվան-

դադարի ստեղծագործութեան մեջ ամենազգալի քննադատն է
հղեր, Լեզվի ուսմեջ զգացմունք ունենալով, նա համարի դժուար
բացել է այդ զգացմունքը գյուրութեամբ անավորել, և ապրել է
շատ մեծ շարժով այն երևույթը, որը կոչվում է խոսքի տանջանք,
ինքը Երբժանդազեն հետեյալ բնորոշ խոստովանութեանն է արել.
«Գրեմա, դժուար եմ գրումս Ասենք ես միշտ էլ տանջանքով եմ
գրել, Կան մարդիկ, որոնք ազնվորե նման թելթել նստում են,
գրելը վերցնում ու սկսում հեշտութեամբ գրել, Գրելիս կարծես
չեն էլ մտածում, գրելը թղթի վրա սահում է առանց կանգ առ-
նելուս Այդպիսի մարդկանց իմ կյանքում հանդիպել եմ... Ես
նրանց նախանձով էի նայումս ևս պատկանում եմ այն գրող-
ների շարքին, որոնք գրելու ընթացքում կրում են մեծ քառա-
պանքս (տես Ս. Մելիքանթյան. «Բնաստեղծական ուղեքննելք»,
էջ 188)».

Դալով Երբժանդազի լեզվական կուրսուրացի հարցին,
պետք է ասենք, որ նրա ստեղծագործական ցուրտքի մեջ բար-
բառի, գրաբարի և եվրոպական լեզուների տարբերը սերտորեն
իրար հետ միացել են և մի կուռ սովորչութեան են կազմել.
Ինարկե, երբ ինդիքը վերաբերում է նրա հերոսների ունին,
այդանոց հեղինակը նպատակ ունի լեզվական պատկերացման մի-
ջոցով գաղափար տալ իր տիպերի ներքինի մասին: Իսկ ինչ վե-
րաբերում է իր տնտեսական լեզվին, ասենք, այն լեզվին, որ նա
զործ է անում մեծուարների մեջ, այստեղ ես նա ազատ կեր-
պով օգտվում է մեր գրական լեզվի երեք աղբյուրից, առանձ-
նապես եվրոպական լեզուներից, և առատ շարժով մեջ է բերում
սուր բառեր և հազվագյուտ զեպքերում է թարգմանում Մի եր-
կու անհաջող և անընդունելի թարգմանութեան է տալիս՝ ավ-
տոմորի = ինքնաշարժ, տուրիտ = գրոտաշրջիկ, Մինչդեռ Երբժան-
դազեն եվրոպական մի շարք բառեր է գործածում, որոնց ընդուն-
ված հայերենը ունինք. օրինակ. կոշմար, պոնեպիբիստ, գիլլետանտ,
բոյկոտիստ, զեկլամասիոն, օքսերիստ, էթիկա, գիլլետա, օքսերա,
պերսպեկտիվ, էքստադ, օուդիտորիա և այլն: Դալով վերական
և գրամատիկական երկերի լեզվին, այստեղ ես մերթ նա գնում
է գրական արտադրության հետևից, մերթ էլ ինքնուրույն մտե-
ցում է ցույց տալիս լեզվական արտահայտութեաններին: Մի
քանի նմուշ բերենք. հակառակութեան ասելու փոխարեն զործ
է անում հակախոսութեան, սուտարական խանութ = վաճառակա-
նական խանութ, պարոզ = պարիչ, կանոնավոր = կանոնակալ:

ում համար = ումի համար, ամուսին = կողակից, ձեռքը մեկնեց =
 կառկատեց, տաք օդը = տաքացուցիչ օդը, խանգուս էր = նախան-
 ձուս էր, նենդ փաստարան = գաղտագող փաստարան, գնաց-
 քը = երկաթուղու գնացքը, թուղթ խաղալ = թղթախաղ խաղալ,
 զառնուկի մայուն = գառնուկի մլափաց, փռչոտ օդ = փռչիալի օդ
 և այլն: Ի նշագես տեսնում եք, այդ արտահայտութիւնների մեջ
 այս կամ այն հաճութիւն երևում է մեր գրական լեզվի պատմութեան
 էտապները: Մի քանի արտահայտութիւններ գալիս են Նազա-
 րյանից, Պատկանյանից, Բաքիբուց, Դա ալիկի է երևում գրա-
 բարի գործածութեան մեջ, Այսօրվա ընթերցողի համար երբեմն
 ծիծաղելի է այն զեպքերը, երբ Շիրվանզադեն անտեղի կերպով
 տուրք է տալիս գրաբար խոնարհման և հուղման ձևերին: Մի
 քանի օրինակ. լուստ գեմ, ի վերա այսր, մնացյալները, սրտի
 ընարյալ, լուստ ներքո, նշանակյալ ժամին, վերաժոյրյալի շուրջը,
 երեկեղաձ նառալիան, նկատելի է կացուցանում, վասն որս,
 վշտացյալ պոտանին, աքժանի պատժյալ, ամուսնացյալ կա-
 նայք, և այլն: Երբեմն վերութեան արտահայտու համար Շիր-
 վանզադեն դարձյալ ստիպւած է լինում գիծել գրաբարի օգնու-
 թեան, օրինակ. մեկի սրբութեան սրբոցը, և այլն: Մեզ թվում
 է, որ բարբառի օգտագործումը Շիրվանզադեի մօտ գեղարվես-
 տորեն և լեզվական հաշակի իմաստով աճելի հաջող է կատար-
 ված, քան գրաբարի կամ, նույնիսկ, օտար լեզուների կիրա-
 ումը: Մի քանի օրինակներ բերենք. Ի՞նչ անձեր — ճիպոտ,
 ճիպոտ. բարին պահպանի, շարք — կալին — կապին ընկնի. էշիդ մզ
 է կաղ ասել. նա ի՞նչ հորս ցափն է. մեջներովը սև կատու անցա՞վ.
 եթե շամբալութից յուզ դուրս կզա, ինձանից էլ խոսք դուրս
 կզա. ականջը լցրել են (բամբասանք). մահը ձիավոր է, ինքը
 փխազա, և այլն: Շիրվանզադեի մօտ բարբառը գործադրւում է
 մեծ մասամբ գեղարվեստական նպատակով: Նա խուսափում է
 բարբառային ցատուրալիզմից, նաաուրալիստների ձգտումը իրա-
 կանութեանը հշտորեն նկարելու համար՝ արտածելու է նաև
 նրանց բանեցրած լեզվի վրա. լեզվի աստույգ վերաբաղութե-
 թեանը հասցրել է այն բանին, որ նրանք բարբառի մեջ աճել
 են խոսակցական լեզվի ֆունկտիկական լուսանկարութեանը,
 զբա առանձին պահասութիւններով, ազտագուններով: Շիր-
 վանզադեի երկերում անխառն բարբառի գործածութեան չկա-
 նա հերոսները օգտւում են բարբառից, նույնիսկ ինտելի-
 գենտներից ոմանք (օրինակ՝ Մսերյանը) սիրում են խոսքը կոնկ-

բնտացնել ժողովրդական բառ ու բանով, մանավանդ այն դեպ-
քերում, երբ ուզում են արտից խոսել: Այսինքն Շիրվանդադեն
իրավամբ բարբառն անց է կացրել, ինչպես ասում են, գրական
լեզվի մազի միջով: Հենց այդ միջոցով էլ ստեղծվել է նրա նեա-
վոր խոսքը, նրա խոսուհի մակդիրները, թևավոր քնորոշումները:
Մի քանի օրինակ բերենք. հնամաշ ^դգերասանուհի, լանաթեղ
(կղերական). ամուսնությունը նրա համար — Միբիբ կամ Սա-
խալին է, և այլն: Այստեղից էլ հեշտ է անցնել նրա հերոսների
ոճին, տանք, ինքը Շիրվանդադեն էլ իր երկերի մեջ մի գոր-
ծող անձն է իր լեզվով և ոճով հանդերձ, մանավանդ իր ոճի
պատկերավորությամբ, որի մասին մի քանի խոսք արժե տանել:

Շիրվանդադեի ոճի պատկերավորության մասին շատ խիստ
է արտահայտվել քննադատ Լեոն: Շեկարագրությունները, —
ասում է նա, — շատ ազգաստ են. լեզուն չափազանց թույլ, ոչ-
պատկերավոր: Մտքի թռիչք, եռանդ, կորով, թափ ու կայծ
չկան. պարոն Շիրվանդադեն կարծես վեպ չի գրում, այլ պաշ-
տոնական արձանագրություններ (տևս Լեո, «Ռուսահայ գրակա-
նություն», 1904 թ., էջ 326): Այս դատավճռի ոչ մի բառի հետ
չի կարելի հաշտվել. Շիրվանդադեն ունի մի շարք հոյակապ
նկարագրություններ, որոնք մեր գասազգքերի զարդն են կազ-
մում: Նրա ռեալիստական լեզուն ազգաստ չէ, իր տեսակոմ նույն-
իսկ հարուստ է: Շիրվանդադեն ուզած ժամանակ թռիչք ու
կայծ է նվիրում իր խոսքին, երբ տալիս է իր հերոսների հոգու
մեջ տեղի ունեցող լիբիկական շարժումը: «Նամուսը», «Արսեն
Դիմաքոյանը», «Քոտսը», «Յավագարը», «Վարդան Ահուրմյանը»,
«Մելանիան», և այլն — անվանել ռազմատենական արձանագրու-
թյուններ, նշանակում է ժխտել ոչ միայն Շիրվանդադեի տա-
ղանդը, այլև հայ ռեալիստական վեպի հաղթանակը, որի ապահո-
վողներից մեծագույնը նա է: Իսկ գալով Շիրվանդադեի ոճի
պատկերավորությանը, պետք է ասենք, որ քչերը կարող են նրա
հետ մրցել պատկերացման առարկայականությամբ, մի հատկու-
թյուն, որ քննադատներից ոմանք Դյոթթեի ոճի առանձնահատ-
կություններից մեկն էին համարում — Gegenständlichkeit der
Darstellung: Պատկերը տալիս է իրականությունը զգացողական
ձևով, ասում է Հեգելը: Գեղարվեստական պատկերը պիտի վեր
հանի առարկայի շարժումը, հայ վարպետ վիպասաններից մեկը՝
Տիգրան Կամսարականը նկատել է Շիրվանդադեի ոճի պատկե-
րավորության մեջ գյոթեական գիծը կամ Հեգելի նշած շար-

Ժուլի, Վերնը վերականգնողացը (նամանակագր). — գրում է
 Կամսարականը 1880 թվին, «Արամբին» վեպի տոհմով, — նկա-
 րագրությունը ի սեր նկարագրության և եթ կընդունենք, և
 չպարելով պատկերները կայրակերպեր զայնս՝ իրապաշտ գրողը
 նկարագրությունը կընդունի առակ միջավայր մը պատկերացնե-
 լու և կամ հոգեկան վայրկյան՝ մը բացատրելու համար։ Պարտն
 Շիրվանդադեն իր գործին մեջ նկարագրության սույն ըմբռն-
 ման տպեցուցը կուտաւ. իր պատկերները այլափոխյալ չեն
 հնարյա սեթեկեթներով. ձգտում մը կարելի է հաստատել անոնց
 մեջ իրականի գեպի բանավոր բնագործնակությունը, կամ գրա-
 դատաց բառով՝ վերագարձն ի բնությունն (տես Շիրվանդադեն
 և իր գործը, էջ 268)։ Հենց բնությունը՝ իբրեւ Շիրվանդադենի
 պատկերների առաջին՝ միշտ գործադրում է նրա հերոսների
 հոգեկան վայրկյանը բացատրելու համար։ Տեսեք հետևյալ
 համեմատությունը. «Այսպես տարեց Մազդալինան իննը տարի,
 միշտ հանգիստ, միշտ անվրդով, ինչպես մի անգամ արգեն իր
 ուղին հարթած զաշաային գետը» (Վերկերը, Ա., 175)։ Մեշչա-
 նուհու հանդարտ ու անվրդով կյանքը ավելի ցցուն պատկերով
 չէր կարելի արտահայտել քան այդ «իր ուղին հարթած զաշաա-
 յին գետով»։ Ամեն մի բառը մասնավոր է և տեղին գործածված։
 Թափանցիկ ծաղրն ևս չի կարելի անտեսել։ Հետևյալ համեմա-
 տության մեջ ևս տեղ է որոշ սուր հեղինակը. «Տեսի խոհա-
 նոցի առջև դրոսնում էին երեք-չորս զույգ սագեր ու երկու
 հնդկահավ, դրոսները հղարաւ-հղարաւ վեր ցցած, ինչպես դա-
 վառական շինովնիկները» (նույն տեղ, էջ 93)։ Պետական ծառա-
 յողների հղարաությունը հնդկահավների հետ միասին նույն մա-
 կարդակի վրա դնելով, անշուշտ, Շիրվանդադեն գատարարակ-
 չական նպատակ է ունեցել. արհամարհանք զարթեցնել։ Նույնպես
 և զավառական կուտակողի առնը բանտի հետ համեմատելով,
 Շիրվանդադեն նպատակ է ունեցել նողկանք զարթեցնել գեպի
 հետաձուգությունը, ասիականությունը, ժլատությունը, փակված
 կյանքը (նույն տեղ, էջ 79)։ Եստ մեծ տակտով Շիրվանդադեն
 այս կամ այն արհեստի մարդուն խոսեցնում է և նրա միտքը
 կոնկրետացնում է հենց իր արհեստի սփերայից վերցրած կեն-
 աական գիտողությամբ։ Օրինակ. հացթուխ Եուշանը աղջկա
 հիվանդագին վիճակը տեսնելով, ասում է. «Թո՛ւնիր ընկներ նրա
 մայրը, խորովվեր, չտեսներ նրան այդ վիճակում» (Վերկերը,
 Ե., 300)։ Նույնպես և նախկին գերձակ գիծ Դանիելը իր ընտա-

Նիքիի զժրախառությունը, աղջկա կարուսաք, իբ հիվանդությունը մտաբերելով, ասում է. «սիրտս կտոր կտոր արին մահուդի պես» (Նույն տեղ. էջ 308)։ Բայց Շիրվանշահերի մաս այդ թերուժը— չլեզվական էսենցիան— արեւմտեւոր չէ. նա մեծ մասամբ տրամադիր է իբ պատկերը անմիջապես կապել գործող անձի հոգեկան վիճակի հետ։ Մեծուսերների մեջ Շիրվանշահեն պատմում է. թե Բաքու գալով ինչ նեղություններ է կրել, ինչպես երևում է, գրանք եղել են և նյութական և հասարակական ընդունելի. մանկելով մի քակ, նա տեսնում է թե ինչպես զմի մեծ սառ, ինչ տեսնելով, անմիջապես թեկը քարձրացրեց և կղկղալով վաղեց գեպի ինձ, կարծես գալիս էր անցադիր պահանջելու (Վերկերք, Ը., 95)։

Ինչպես տեսնում եք, իբ ոճի պատկերավորության միջոցով Շիրվանշահեն որոշ նպատակներ է հետապնդել և չի եղել շարժվառ արվեստի տեսության կողմնակից, ձևական զարգացման և կոփի գործիք է, ասել է Սաալինը (տես «Сочинения», т. I, стр. 44)։ Հասկապես իբ պատկերավոր լեզվով Շիրվանշահեն կազմել է որոշ թերությունների դեմ և նպատակ է իբ դարաշրջաձանի կուլտուրական վերելքին, զարգացմանը։ Իս երևում է մանալիանց նրա ստեղծագործության այն բաժնից, որ գործող անձը բնությունն է, ուր մարդու և բնության փոխհարաբերության միջոցով հեղինակը պարզում է այս կամ այն վերացական խնդիրը, հերոսների հոգեվիճակը կամ ավալ շրջանի հասարակական կացությունը։

Շիրվանշահերի ստեղծագործության մեջ չկա բնություն բնության համար. եթե նա խոսում է բնության մասին, ուրեմն դրանով ուզում է պարզել իբ զմարդագիտությանն այս կամ այն հարցը։ Նայելով բնության առկայությանը նրա ստեղծագործության մեջ, մենք նկատում ենք, որ գրվածքի գործողության և տեղադրի միջև միշտ գոյություն ունի որոշ կորդինացիա. նկատում ենք, որ երբեմն նա հակադրում է մեկը մյուսին՝ տիրող կարգի որոշ թերություններ խորանելու համար։ Բնությունը Շիրվանշահերի երկերում մեծ մասամբ դեր է խորհրդավորության ծանկույթից և փայլում է իբ մերկանգամ գեղեցիկությամբ, բնության սեւալիզմով։ Երբեք նա մարդուն ստրկական կապի մեջ չի դրել բնության հանդեպ. միշտ պաշտպանել է այն տեսակետը, որ մարդը բնության տերը պիտի լինի և նրանից չպիտի սպասի բարեխնորհումներ, այլ— միջուրինի խոսքով ասենք— պետք է

ինքը վերցնի. Շիրվանդազեն մի անգամ իր զրուցակիցներից մեկին ասել է. «կարդացե՛ք բնությունը. չկա ավելի հետաքրքրա-
կան գիրք, քան նա» («Ներկերը», Ը., 381). Հետաքրքրական է
այդ գիրքը մանավանդ նրանով, որ պատկանում է բալթիկ և
«մարդը ոչ մի տեղ զրկված չէ նրա սքանչելի ժպիտից»։ Այդ
սքանչելի ժպիտը ավելի ևս հրապուրիչ է ծովի վրա, մի վայր,
որ Շիրվանդազեն սիրում է և, ի դեպս հարկին, նկարագրում է
մեծ հափշտակությամբ. նա սիրում է ոչ միայն ծովը, այլև «ծա-
վային մարդկանց», զովում է նրանց աննման եռանդը և նրանց
վարքի բնութենական պարզությունը. Ծովի հետ, ինչպես Բայ-
րոնը և Պուշկինը, Շիրվանդազեն կապում է ազատ տարերքի
գաղափարը՝ համեմատելով մարդկային անազատ կյանքի հետ.
Իր նամվորդական հուշերի մեջ պատմելով Շելլոնի բանտի մա-
սին, Շիրվանդազեն գրում է. «կարծես, միջնադարյան բանակա-
լությունը իր ունիքը մարդկային ազատության դեմ ավելի անա-
մոթաբար շնչոտելու համար է հուշակվոր բանառ տեղավորել
Լեմանի ափերից գեղեցկագույնի վրա» («Կյանքի բովից», երկ-
րորդ մաս, 129)։

«Բնության գիրքը» բարերար ազդեցություն ունի Շիր-
վանդազեի հերոսների հոգեբանության վրա. երբ Արմենուհին
նեղվում է իր չբխալատի գարշությունից, նա ապաստան է որս-
նում բնության մեջ և «նայելով հսկաների վարդապետի գո-
գաթներին, սլանում է դեպի հեռավոր անձանոթ աշխարհներ,
ուր չկան մանր կրճեր...» («Ներկերը», Զ., 396). Արսեն Դիմաք-
սյանն ևս նախանձով է նայում բնության հովերժությանն ու
անհունությանը. «Դիմաքսյանը, — գրում է Շիրվանդազեն, —
երբեմն մենակ նստում էր մի ժամուպատ աղառածի վրա ու
ժամերով դիտում չբխալա՛յցը. Այդ միջոցին նրա թախիժը չէր
նժանվում սովորականին. նրա սիրտը լցվում էր զորավոր զգա-
ցունքներով ու տարբրինակ նկատմներով. նա նախանձում էր
բնությանը, այո, նախանձում էր նրա գեղեցկությանը, նրա հա-
բատե գոյությանը, նրա անսահման ուժին և օրենքներին»
 («Ներկերը», Գ., 175). Բնության մոտիկությունը թափ է տալիս
ոչ միայն հեղինակի, այլև նրա հերոսների տրամադրությանը և
նրանց լեզվի ու ունի մեջ մացնում արտասովոր եռանդ, գույներ
ու պատկերների. Սուսանի և Սեյրանի սիրո պատմության մեջ
բնությունը իր գերն ունի. նա ուրախ է, երբ սիրահարներն եր-
ջանիկ են, տխուր, երբ նրանք խոշ ու խութի են հանդիպում

Շիրվանդազնն այդ առիթով գրում է հետևյալը. «Մեյրանը նա-
յից երկնքին: Երկնքն էլ, աստղերն էլ, ամենն էլ փոխվել են
նրա աչքում: Ա՛խ, ինչպես այն երեկո ուրախ ուրախ ծիծաղում
էին նրա երեսին այս աստղերը, իսկ հիմա որքան թթված գեմ-
քով են նայում նրա վրա: Մի՞թե նրանք էլ ծաղրում են Մեյրա-
նին» (սերկերը, Դ., 80). Շիրվանդազնն ինքը իր անհղինակ
իր հերոսների տրամադրությունն ամենապարզ է. նա ևս կյանքի
ամենամեծ պայմաններում ապաստան է փնտրում բնության
գրկում և մոռանում ժանիքով կյանքի դառնություններն ու
վշտերը և այդ ողբալիճ համոզումը նրա լեզվին թափ է պար-
զում, պատկերներին լիցք տալիս: Իր համփոքրական երկերից
մեկում նա գրում է. «Ահա նույնիսկ այն նկնդավոր և կեղտոտ
ձանրձները, որ երեկ մեզ կորուստ էին սպառնում, այսօր հեռ-
վից թվում են կախարդական դրոշմ»՝ սիմվոլիկ լայնատարած
դաշտերի վրա» (սերկերը, Ե., 383). Բնության սիմվոլիկան
երևու ձևով է արտահայտվում Շիրվանդազնի լեզվական կուլտու-
րայի մեջ. նախ՝ բնությունը իր անշխատավոր. նա էլ անքում,
նա էլ է փանում, և ուտի, նա ևս հոգնում է և կարիք զգում
հանգստության: Եվ երկրորդ՝ բնութենական կյանքը բարձր է
քան քաղաքակրթական կեցիքը: Եթե առաջին բաժնում փայ-
լում է Շիրվանդազնի լիրիզմը, երկրորդում—կոմիզմը: Շիրվան-
դազնի աշխարհայացքը երբեմնապես ստանում է պանթեիստա-
կան երանգավորում բոլոր այն դեպքերում, երբ նա քննադատում
է սուղից ձանապարհից ելնելը. նրա հերոսահիմերից մեկը՝ Վառ-
դանն բնությունը բառապես է անվանում և զարմանում է, որ
չեն լուծում նրա ձայնին. Շիրվանդազնն ծաղրել է բոլոր զարտու-
ղությունները ամուսնության մեջ՝ տարիքների անհամապա-
տասխանությունը, անսեր ամուսնությունը, բնազդի և օրեն-
քի հակամարտությունը: Բնությունը նույնիսկ բողբոջում է, երբ
ծնվում է ժանրնական Վարդան Ահրումյանը, որ սիրտ չունի և
կրծքի տակ կրում է քարի մի կտոր. «Մի ակնհաստես պառավ,
որ ապրից մինչև ժի՛ղդարի վերջին տարին, պատմում էր, թե
այն օրը սոսկալի էր, երբ աշխարհ եկավ Վարդան Ահրումյանը:
Իրե՛կ թե երկինքը շարունակ որոտում էր, երբեմն մոռնում ամե-
նի դադանի պես. մթին ամպերը, զեկը կորցրած նավերի նման,
տոտանում էին, չիմանալով ուր գնալ...» (սերկերը, Ա., 78):
Միակ Մեծարենցի մոտ բնության լեզվի հարմարություն է իյուզիա
է ասեղծել, ասում է՝ պատուհանը զարկում են, զննում—հեղին

է, թե Զարմանուհին՝ Սիրահարված Ռոստոմյանը նման մի իլուգիա է տպելու. «նույն գիշեր, — գրում է Շիրվանդադեն, — պես պես քաղցր, սահախ, հոգնատանջ երազներ, իրարու հաջորդելով, ընդհատում էին նրա սովորական անգորր ջուներ: Հայտնի չէր որ ժամին, մի անգամ նա հանկարծ դարձնեց. այնպես թվաց նրան, թե մեկը դարկում է գունեթին: Նա մտանցով լուսամուտին, նայեց դեպի դուրս: Ոչինչ չկար» (Վերկերը, Բ., 223):

Ընդհանրապես Շիրվանդադեի լեզուն և ոճի պատկերավորությունը պարզ են, անմիջական, տպավորիչ: Շատ քիչ գեղարվեստական գրականագիտություն է մտնում իր խոսքի մեջ, հաշվի առնելով որակավոր ընթերցողին, որ ծանոթ է միջազգային գրականության և արվեստի պատմության հետ: Մի քանի օրինակ բերենք. «հարապետը վերցրեց մի երկայն գաշույն, և սկսեց սրբել նրան այնպիսի եռանդով, որպես միգույնատա օպերայում ավագակ Սպարաֆուշիլեն է սրում իր սուրը» (Վերկերը, Ա., 103): «Այս բոլորը եւս Արզուսի աչքերով տեսնում էի և ոչ մի կես րաց չէի թողնում» (Վերկերը, Բ., 43): «Նրա քաղցր կուրծքը, տղիտակ ուսերը նկարվել էին արեգակի ջերմ շողերով ողողված սենյակի մեջտեղում որպես մի կլասիկական արձան, որպես մեկը Դանտեյի արտաբերածը ձեռակերտներից» (Վերկերը, Ա., 12): «Ընթերցողը կատարելապես դարձել էր ԼուիսԱլուսի սեղան» (Վերկերը, 417): «Քիզախ աշխատավորի կերպարանքի, քայլվածքի ու կենցկածքի մեջ կար մի տեսակ ասպետական գեղեցկություն, արժանի ֆիզիասի ստեղծագործությանը» (Վերկերը, Ե., 306): Բացի այդ՝ Շիրվանդադեի երկերն իրար հանից կարգացողը նկատում է նաև պատկերների, համեմատությունների կրկնություններ: Օրինակ. հաճախ կանգիպեք հետևյալ արտահայտություններին. «Տունը կատարյալ դժոխք է դարձել: «Աչքերը կրքոտ կառվի պես տնկեց»: «Նրա ներքինը զրգովվեց, թնշտես ուժեղ ձեռքով արձակած մի քար զրգովում է մի նիւրձած լինը» և այլն: Երբեմնապես Շիրվանդադեն գործ է ածում անհամադր ձևավոր խոսք: Օրինակ. Բազդասարն ասում է իբր որդի վարդանի մասին. «Թող իմ որդին էլ խող լինի, միայն ամենքը վախենան նրանից. ամենքը զլուխ խմեարհեցնեն նրա ատաղ...»: Մ'վ է խողից վախենում, և այլն:

Հերոսներին ոճով պատկերացնելու արվեստը, այնուամենայնիվ, Շիրվանդադեի ստեղծագործության ուժեղ կողմերից

մեկն է: Պուշկինը մի անգամ ծագրաբար ասել է, թե կլասիկներ-
 քի երեք միությանը պետք է ավելացնել նաև «չորրորդ միու-
 թյունը», այսինքն՝ բոլոր հերոսները խոսում են նույն լեզվով:
 Բարեբախտաբար Շիրվանզադեն զուրկ է չորրորդ միությունից,
 որովհետև նրա հերոսները ոճապես անհասկանալիաբան են:
 «Պատվի համարի» մեջ մեր խոշոր ոճաբան հեղինակներից մեկը՝
 Գրիգոր Զոհրապը տեսում է հերոսների սուսերամարտը, բանա-
 վեճը, ամեկ ծայրեն մյուսը,—գրում է նա,—սուսերու ըս-
 խում մըն է կարծես, լույսեր ու բոցեր արձակելով շարունակ:
 Ամեն մի բառ գնդակի հարվածի պես ուժգին ու սաստիկ է»
 (տես՝ «Շիրվանզադեն և իր գործը», 290): Դա նշանակում է, որ
 Շիրվանզադեի մաս խոսքն էլ գործողություն է, մի խոսք, որ
 հասկանալու է անձի այս կամ այն արարքը: Նա ավելի շատ հե-
 րոսներին հանձնարարում է ընթերցողին նրանց խոսքերի միջ-
 նորդությամբ, ավելի քիչ՝ իր հանձնարարականներով: Բայց
 երբեմն մեծ ուսալիստ հեղինակի այս կամ այն հերոսը, մանա-
 վանդ հերոսուհին, դրական տիպը՝ դարձացնում է ընթերցողին
 իր ծագելուն ոճով, առանձնապես այն դեպքում, երբ նրա հա-
 մեստ կրթությունն այդպիսի մի ոճի առկայությունը չի են-
 թաղրում: Ասենք, օրինակ, Սուսանի հեռուորական մտածումները,
 նրա հուշակալի արթնքը: Գրով. Շամբինադոն Օստրովսկու դրա-
 կան հերոսուհիների ծագելուն ոճի վերաբերյալ գրել է. միթե
 վաճառականների աղջիկներն այդպիսի ծագելուն ոճ են ունե-
 ցել—միշտ է, չեն ունեցել, չեն խոսել այդ ոճով, բայց մտածել
 են այդ ոճով (տես «Творчество Островского», стр. 356):
 Շիրվանզադեի մաս ծագելուն ոճը—հոգու մաքրության նշան է: Սու-
 սանի ներքինը ընթերցողի աչքի և տեղանքի առաջ գնելով, Շիր-
 վանզադեն տվել է իր ոճական արվեստի զաղանքներից մեկը.
 չնայած նա ուսմանտիկ չէ, բայց չի խուսափում ուժեղ դարձ-
 վածքներից, միտքը շոշափելի դարձնող չափազանցություններից:
 Եվ դրա հետ միասին, Շիրվանզադեն երբեք չի շտապում: Առա-
 ջին պատահած բուռը նա չի գնում իր հերոսի բերանում: Նա
 աշխատում է իր Ֆրազի վրա, նյութանանք է ստեղծում և վերին
 աստիճանի անհասկանալի կոլորիտ տալիս նրան: Շիրվանզադեն
 ոչ միայն տեսնում է իր հերոսի արտաքինը, հագուստը, սովո-
 րությունները, շարժումները, այլև նրա ներքին ինքնուրույ-
 նությունը, որով նա իրավունք է մեծք բերել երկի մեջ որոշ
 քեր կատարելու, իր հերոսին հեղինակն ըմբռնում է արտաքին

ներքին միասնության մեջ՝ Երբեմն նրա մոտ արտաքինը բաց է
անում դադանաձաժուկ ներքինը։ Օրինակ, «Քառսի» մեջ եղիս-
կոպոսի ուսած թշերը ցուցնում են նրա պորտաբույծ կյանքը-
ձրիակերությունը։ «Արսեն Դիմաքայանի» մեջ տիկ, Բախտա-
մյանը հասարակական գործերով է զբաղվում՝ իր սեռական
եսանքը սուրյիմացիայի ենթարկելու համար։ Նրան մասնում են
փափառա աչքերը, որոնք հայտարարում են հազուրդ շատա-
ցած նրա ներքինը։ Նա իր ժողատամուտությամբ, իրեն թզնու
տերևով, ծածկում է սովորական պոսնկի վարքը, առաջավոր-
ձեանալով, նա պարկեշտությունը հայտարարում է, ինչպես կա-
սեր Տ. Կամարականի հերոսը՝ շնախաղաչարում մը։ Նրա աճ-
բողջ էությունից բուրում է ցինիզմ։ «Տիկինը, —ասում է Շիր-
վանդադեն, —կնու մշտերից արբեցած, անիծում էր ամենքին և
ամեն ինչ, և հասարական կարծիք ու օրենքներ, և եկեղեցի ու
կրոն, և իր հոր գերեզմանը, և ամբողջ աշխարհը։ Տեսնելով, որ
սարիք է առնում, նա կատաղում է. «Ինչձե, ինչձե աղապա փող
պիում և դալկանում է իր գեղեցկությունը, որ այնքան երի-
տասարդների է հրապուրում։ Եվ քարկությունից նա ճանկրում
էր իր մարմինը, ինչպես կատաղած կապիկ, փետում գլխի առատ
մազերը, որոնց մեջ սպիտակները օրից օր շտաանում էին»
(«Ներկերը», Գ., 189)։

Տակափին իր գրական երախայրիքի մեջ—«Հրդեհ Նավթա-
գործարանում»—Շիրվանդադեն գործադրում է «ոնը ինքը մար-
դըն է» մարսիմը «Մշակների» անգորգացած, նախապաշարված
և տիրոջից անտեսապես կախված վիճակը ամեն մի քայլափո-
խում երևում է։ Վախենալով թե ժողանքը հրդեհի պատասխա-
նատվությունն իրենց վրա կձգի, նրանցից մեկը միամտորեն
ասում է. «Թող աստված պատմի այն չար մարդուն, որը հա-
մարձակվիլ է այս ֆլասը ձեզ հասցնել—Աստուծո կամքն է,
աղա, մենք թնչ անենք, մենք հո չենք կրակ գցում ու այրում
ձեր գործարանը» («Ներկերը», Ա., 10)։ «Մշակին» հետ միասին
գործակատարն ևս ազայի հանդեպ նույն ստրկական սնն է բա-
նեցնում։ Թաշին ասում է տիրոջը. «Ես ձեր ծառան եմ, ձեր
հացն եմ ուտում. ստրուկն թնչ իրավունք ունի իր տիրոջ հրա-
մաններից չեղվել» (նույն տեղ, էջ 63)։ Իսկ տերերի—լիխի դա
գործարանատիրոջ թե առևարական տանտիրոջ—ոնը, դրա հա-
կառակ նշվում է խոսքների ինքնավատառությամբ, ստորագրյալ-
ների նկատմամբ քամահրանքով և մեծամտությամբ։ «Արսեն

Դիմաքայանս վեպի մեջ, հոգաբարձական ժողովի ժամանակ,
 փայլել է սրբազանի երգիծական գեմքը իր բանեցրած ոճի մեջ.
 «Պարոն քարաուղար, ուշի ուշով պիտեցեք ողջախոհ պարոն
 Վեքիլյանի ասածները: Քա, հեր օրհնած, թնչ ես բեթանիացի
 քորտի պես քինթզ քորում: Այսպես, գերազնիվ պարոնայք,
 խնդիրը եղբարժակենք: Ըստ իս՝ վաղը մեր մեծապատիվ պարոն
 տեսչին հայանելու է այս մեր որոշումը: Շնորհազարդ պարոն
 Բարաթյան, կարծյոք, այս պարտքը ձեր վրա դնելու է. քանզի,
 եթե չեմ սխալվում, դուք եք հերթակալը: Պարոն քարաուղար,
 արձանագրեցեք մեր որոշումը այսպես. «Առաջարկեալ եղիցի
 վերատեսչին պարոն Արսէն Մարգարեան Դիմաքանի՝ յարգել
 պիտի ըստ չափու պահանջման հոգաբարձութեան և զսանս դրա-
 րանոցիս հանապազօրեայ առաջնորդել յեկեղեցի անձամբ» (սեր-
 կերը՝ Գ., 130): Եթե ուշադիր հետևելու լինենք, կտեսնենք, որ
 նույն վեպում իրարից տարբերվում են երկու մտերիմ ընկերնե-
 րի—Արսենի և Մսերյանի—ոճերը. մեկը գրքային է, քաղաքում
 ապրած և գրքերով կյանքը հանաչած մարդու ոճ է, իսկ մյուսը՝
 համեմատաբար ժողովրդական, գյուղական մտապատկերներով և
 քաղաքում գաղառը ներկայացնող մարդու ոճ է: Ինչպես մի այլ
 կապակցությամբ ասել ենք, Մսերյանի խոսքը զեղուն է ժող-
 վրդական ըստ ու բանով, օրինակ. «էլի մի է էշիդ կադ ասել, չեմ
 ինձ նման քամի կուլ տվողին պաշտոն կտա». «ես լինելի՛ կրակի.
 հորս ցափը ձեզ էլ ու ձեր գայրոցին էլ» և այլն: Մինչպես Դիմաք-
 այանը նույնիսկ սիրտ զգացմունքի մասին խոսելիս ցույց է տա-
 փա իր գրականագրական զարգացումը, որոշ վերացականություն,
 փիլիսոփայական թեքում. Օրինակ. «Այժմ ես վերակենդանա-
 ցած եմ: Պայեանների պատկերն իմ երևակայության մեջ մինչև
 կյանքիս վերջը կմնա կենդանի, վառ և, ինչպես մի իդեալ, ես
 միշտ կպաշտեմ այդ պատկերը: Բայց ինչպես իրական էություն,
 ինչպես անհատ—նա այլևս գոյություն չունի ինձ համար»
 (նույն տեղ. էջ 286): Մսերյանի հետ իր անհատական ոճով
 մրցում է Դիմաքայանի ծառան—Սիրականը, «Աղա ջան,—ասում
 է նա տիրոջը,—մայրս մեր գյուղում հեքիմ էր, անվանի հեքիմ:
 Տարին տասներկու ամիս նա աղոթք էր անում, պառ էր պառ-
 հում, շարաթներով էլ ծոմ էր մնում, չունքի օրհնյալ եղիցի
 կամքն ասած, ընկնափոր էր...» (նույն տեղ. էջ 246): Շիրվան-
 զադեի ոճական պրիմներից մեկն էլ այն է, որ նրա օրեկ հե-
 քոսը մի բառ կամ արտահայտություն անգի, անտեղի գործ է

մայնապարփակ տիպը, Ինքը Շիրվանդադեն մի անգամ անցել էր
 այդ տիպի մոտով և արհամարհանքով թողել առանց ուշադրու-
 թյան: Դա Բամալյանն էր: Այնուհետև Նար-Դոսի վեպերի պո-
 խորդիզմը, սոցիալական մոմենտի ետին պլանի վրա զննելը
 դարձյալ Շիրվանդադենի սրտովը չէր: Նար-Դոսի հերոսների հա-
 վերժ տեղատվությունն ու մակընթացությունը, ստոյիկյան աշ-
 խարհայացքի բացարձակ անդունուժը և ցավերից ճշալու տրա-
 մադրությունը Շիրվանդադեն համարում էր կատարյալ բաղա-
 նություն և ջղայնության առկայություն ո՞նի մեջ, Ոչ միայն
 Շահյանի համայնապարփակ տիպը, այլև Բադենյաններին Շիր-
 վանդադեն չէր համակրում: Ախր է, ինքը Շիրվանդադեն ունի
 ցինիկներ, մոմենտով տարոզներ, ինչպես Նար-Դոսի Թուայանը,
 բայց Շիրվանդադենի մոտ ոչ մեկը չի դարձել թեոթեաիկ, փրի-
 սոփա, բոմենտը պաշտօղ մարդարեններ, Նար-Դոսը մի քանի
 դժերով նման է Չեխովին: մենք արդեն գիտենք, որ Շիրվան-
 դադեն չէր սիրում Չեխովին և զքնում էր նրա պիեսների
 ներկայացման միջոցին: Շիրվանդադենին չէր կարող դուր գալ
 նաև Նար-Դոսի ստեղծագործության մեջ սոցիալական ըողոք
 արտահայտելու ձևերը, որոնք մեծ մասամբ դրսևորվում են թույ-
 նով կամ զենքով ինքնասպանության, ինչպես և խելագարու-
 թյան միջոցով: Իհարկե, կա ինքնասպանություն, և կա ինքնա-
 սպանություն: Օրինակ, Դորբոյլուրովը հաշտվում է Օստրով-
 սկու հերոսուհի Կատերինայի (= „Гроза“-ի մեջ) ինքնասպա-
 նության հետ, գրելով. «Ինչ միթեթարական, թարմ կյանք է
 շնչում մեզ վրա մի առողջ անձնավորություն, որ իր մեջ ուժ
 է դառնում վերջ տալու այդ փառած կյանքին» (տես „Сочине-
 ния“, т. IV, стр. 435, 1911г.): Շիրվանդադեն առանձնապես
 չի հավանել Նար-Դոսի «Ինչպես բժշկեցին» պատմվածքը, որ, ի
 դեպ, մեր Պետրաստը լույս է ընծայել «Հակակրոնական սերիա-
 յով»: Կյանքի հանդեպ մահվան ջատագովումը, ազատաբար
 մահն արտահայտությունը, որ Նար-Դոսի գլխավոր հերոսների
 դավանանքն է, դարձյալ Շիրվանդադենի սրտովը չէր: Ինչպես
 տեսնում ենք, Նար-Դոսի ըստ ամենայնի հոգեբանական վեպը շատ
 կեանքում չի համընկնում Շիրվանդադենի սոցիալական վեպին-
 ասում են, Տոլստոյն էլ չէր սիրում Դոստոյևսկու: Խորտակվող
 մանր բուրժուազիայի մասին Լենինը գրել է հետևյալը, որ սաղա-
 կան է նաև Նար-Դոսի հերոսներին. «Հոստանաությունը, — ասում է
 Լենինը, — հատուկ է այն դասակարգերին, որոնք խորտակվում

են... Հուսանատուքյունը հատուկ է նրանց, ովքեր չեն հասկա-
նում շարիքի պատճառը, ելք չեն տեսնում, անբնդունակ են
կոմիտու ժամանակակից արդյունաբերական պրոդուկտային աշխ-
ատան հարգելի թվին չի պատկանում («Сочинения», т. XIV,
404—406)։ Շիրվանզադեի սրտովը չէր նաև Նար-Պոսի արեւելի
պարալիզմը։ Նիշա է, ինքն էլ մի երկու անգամ փորձել է տալ
հակադրություններ, օրինակ. Դիմաքսյան և Բարաթյան, Սան-
թուրյան և Զարիֆյան, բայց դա Նար-Պոսի մաս կիրառվում է
իրեն սխալում, իրեն ցցիկային վեպ, որ Շիրվանզադեի մաս
դոյություն չունի։ Մեկ թվում է, որ Շիրվանզադեի սրտով չէր
նաև Նար-Պոսի որոշ թեմատիկան։ Մի կետումնա հակադրվել է
Նար-Պոսին՝ վերջինս իր սնորածինը պատմվածքի մեջ չքափոր
մոր ձեռքով խեղդում է նորածինին։ Ասես այդ պատմվածքի
զեմ ուղղելով խոսքը, Շիրվանզադեն գրում է իր «Մ»-ն է մայ-
րը պատմվածքում հետևյալ բնորոշ առոգրը. «աղքատությունը,
—ասում է նա,—կարող է ննչել մայրական զգացումը, բայց
երբեք խեղդել և սպանել։ Շատ լեպզերում նա սրում է և հի-
վանդության աստիճանի ներառնում այդ զգացումը։ Ձեռն եղել
մայրեր, որ իրենց ցամաքած արյունի վերջին կաթիխերով
են սնել և մեծացրել իրենց զավակներին։ Ահ, աշխարհի դան-
ձերը չեն կարող մայրերի սակրոս կրծքերից կարգել հարադասնե-
րին, եթե միայն այդ կրծքերի տակ կա ծնողական զգացում»
(«Երկերը», Գ., 344)։ Ումանք աշխատել են Նար-Պոսի և Շիրվան-
զադեի լեզուն իրար հակադրել ոչ միայն նրանով, որ մեկը ամելի
հայացի է գրում, քան մյուսը, այլև նրանով, որ մեկի մաս
տեղա է լեզվական լիրիզմը, իսկ մյուսը—Շիրվանզադեն իր
թե թափուր է այդ հասկությունից։

Դա սխալ է։ Շիրվանզադեի մաս բոլոր ղեպերում, երբ
նրա հերոսներն ապրում են խանդավառության զգացմունքը—
լինի դա սիրո ազդեցությամբ կամ սոսկ կյանքի սիրո անկու-
թյամբ—նրանց ունի մեջ նկատվում է պափոս, ոգևորություն,
թուշը, մի խոսքով՝ լիրիկական շարժում։ Սովորական մարդը,
պրոպիեկ կյանքով ապրող և, երբեմն, սահմանափակ՝ քրոնա-
տեղծ է դառնում, երբ նրան գրկում է Ամուրն իր թևերով։
Հանախ նա ինքն իրեն կորցնում էլ է. արժե հիշել Հովհաննես
Թլկուրանցու մի արտահայտությունը. «Սէրը հան է դժարգն ի
խելաց. — իմաստութիւնն խափանի, և հանց դառնայ, քանց զգի-
ւանար»։ Այդ մտահան լինելու հոգեբանական հիմքը ոչ այլ թե՛

է. Բայց եթէ զուրիշի երջանկության տենչը (Շիլլեր), Ուրիշին
 զգալ իր մեջ, ինքն իրեն մոռանալ, այսինքն ոգևորվել—զա-
 հուսանելով արտահայտության ձևերից մեկն է, ոչ միայն իրեն,
 այլև ուրիշին ազատ տեսնելու մի փափագ։ Հարություն Ալամ-
 զարյանն ունի այսպիսի մի արտահայտություն։ Եսերահար—
 արահար։ Դա առյաթնովալական կամ, եթե կուզեք, դուրյանա-
 կան սերն է։ Շիրվանզադեն նկարագրել է և սիրտ երջանկությու-
 նը, և սիրտ դառնությունը, արագիգմը, և՛ թե մեկի և թե
 մյուսի ըմբռնման մեջ նա ցույց է տվել և հոգեբանական ներք-
 նատեսություն, և լեզվական արտահայտչական համազգացում,
 քնարական զեղում։ Լեռն անարգարացի է, գրելով հետևյալը.
 «Սերը կյանքի մեջ հասկացվում է իբրև անձնական հանույք,
 ետական զվարճություն և վայելչություն։ Բայց պետք է ընդ-
 գծել այս հասկացողությունը, պետք է ցույց տալ թե դա չէ
 իսկական սերը։ Նույն կյանքի մեջ, նույնիսկ հասարակ մարդ-
 կանց ջրջանում, քիչ չէ պատահում, որ ամուսինը կապվում է
 իր արատավոր, ազնի և հիմնական ամուսնու հետ և գտնում է
 աղբիւր, նույնիսկ երջանիկ լինելու կատարյալ հնարավորու-
 թյուն։ Որովհետև կա և ստեղծագործող, մարդկայնացնող սեր,
 սեր-անձնագոհություն, սեր-համաձայնություն, ներդաշնակու-
 թյուն, սիրտ և հոգի բարձրացնող, զազափար արգյունավորող։
 Գարուն Շիրվանզադեն համարյա միշտ առաջին տեսակ սերն
 ունի իր առջև, նա, որ ետականություն է, հանույք է, մի խոս-
 քով այն, ինչ իսկական սեր չէ։ (Երևանայ. գրականություն, էջ 313)։
 Քննադատը միանգամայն սխալ պատկերացում է տա-
 լիս սերը Շիրվանզադեի ստեղծագործության մեջ թեմային։
 Շիրվանզադեն շատ ցայտուն գույներով տվել է և ետանվոր, և
 անձնազոհ սիրտ նկարագրիչներ։ Շիրվանզադեն կարեկանապես
 նշել է, որ իսկական սերը չի բերվին է։ Դոմագովի սերը զեպի
 կատրան, հարկավ, իսկական սեր չէ։ Բայց մի թե հասարակ
 մարդկանց մեջ Շիրվանզադեն իսկական սեր չույց չի տվել։
 Սուսանի սերը։ Սոնայի սերը։ Մուրադի սերը։ Դանիելի սերը։
 Լեվոնի սերը։ Ասադի սերը։ Դալայի սերը։ Եռանիկի սերը։
 Բուրբն էլ ծայրերիծայր. մարդկայնացնող սերն են, սիրտ և հո-
 գի բարձրացնողն են և, մինչև անգամ, զազափար արգյունա-
 վորող։ Բայց նույնիսկ թեստերական սերը—զարծյալ հանում
 է մարդուն սովորական վիճակից, նրան մոտենալ և անուս Երե-
 չև իսկ շարժի։ Ծաղու ոճի մեջ խլրտում է առաջ գալիս, երբ նա-

յում է իր ապագա նշանածի վրա. «... Նախելով նրա (Թամարայի) գեղեցիկ ոսկե մեզալյոնով դարդարված բարձր կրճքին — խոստովանում եմ, ամեն անգամ սիրտս ժամացույցի նման չխկչխկում էր։ Ես հազիվ հազ կարողանում էի զսպել ինձ, օրպեսզի չհարձակվեմ նրա վրեն և չզրկեմ (սերկերը», Ա., 60)։ Սիրա-
այդ էմպիրիզմի կողմին Շիրվանզադեն նկարագրել է նաև հե-
ռակա սերը, այն խելահույզ զգացումը, որ առածում էր Ախու-
րյանը Ալինայի նկատմամբ։ Եվ ապա այն ցնցող վերջաբանը —
«խեղհեման սերն Ալինա է» (նույն տեղ, էջ 173)։ Հացթուխի
ազնիվը, Սոնան, երբ սիրում է, նրա հոգեբանության մեջ առաջ
է գալիս հեռակալ հետաքրքրական անդաշտ՝ «նա երջանիկ
էր, որովհետև սիրում էր իր ամուսնուն և սիրվում նրանից։ Եր-
բեմն այդ փոխադարձ սիրո դիտակցությունը այնքան տիրում
չր նրա հոգուն, որ մոռանում էր անցյալի բոլոր թշվառություն-
ները և անձնատուր լինում երջանիկ հոգեզմայլության» (նույն
տեղ, էջ 246)։ Շիրվանզադեն իր «Թանկագին կապանք» պատ-
մելոված քի մեջ մի համարձակ միտք է արտահայտել։ Մայրը սի-
րում է որդուն, բայց ոչ թե վերջինիս, այլ իր բախտավորու-
թյան վրա դնելով շնորհ։ «Այդ սերը նա (որդին՝ Սաքատը) հա-
մարում էր մի տեսակ ետասիրություն մոր կողմից, թեկուզ
այն արտահայտվեր անձնազոհությամբ» (սերկերը», Բ., էջ 83)։
Կա անձնազոհություն, և կա անձնազոհություն. մեկի մեջ շնոր-
հում է սեռը, մյուսի մեջ՝ արտույտը։ Շիրվանզադեն, ասես,
ինքն իրեն հակասելով, մի ճիշտ միտք է արտահայտում։ Որոշ
մարդիկ, նրա կարծիքով, անընդունակ են սիրո զգացմանը։
Նրանք այն տկուր էզոիստներն են, որոնց թվին պատկանում
է նաև Զարիֆյանը (տես նույն տեղ, էջ 366)։ «Արսեն Դիմաք-
սյան» վեսլի մեջ Շիրվանզադեն տալիս է բժիշկ Սալամբեկյանի
զարթոնքը սիրո միջոցով. նրա խոսքի և զրույցի աշխուժու-
թյունը (սերկերը», Գ., 168)։ Նույն վերականգնությունն ապ-
րում է «Զուր հույսերի» մեջ Սաթենիկը, որ խոստովանում է. «Ահ,
ինչպես փոխվել եմ ես, կարծես, խելքս թռել է դիտիցս... Ոչ, ես
չէի հավատում, չէի հավատում, որ մի օր պետք է այս գրու-
թյան հասնեմ» (սերկերը», Դ., 357)։ Արտասահմանում գրած իր
որոշ երկերի մեջ Շիրվանզադեն սիրո զգացականության հանդեպ
դրեց սիրո միատիկականության որոշ տեսությունը՝ խալբսիս-
նիզմի ազդեցությամբ քարոզելով հոգինների նախապես իրար
ընտրելու և հակառակորդապես իրար սիրելու գաղափարը։ Այդ

տեսութիւնը նա արտահայտել է հարտաբապետ Հմայակի մի-
նչութի միջոցով (տես «Տերկերը», Զ., 404)։

Կյանքի սերն կա գրել է Շիրվանդազեի հերոսների լեզվի և
ոճի վրա իր հատուկ կնիքը։ Առհասարակ պետք է ասել, որ
կյանքի զեղեցիկութիւնն զգացմունքը Շիրվանդազեի ողորութիւն
մուսան է։ Նրա ողջ ստեղծագործութիւնը, ասես, ուղղված
է շոպենհաուերյան պետսիմիզմի դեմ, առանձնապէս նրա այն
պնդումի դեմ, թե՛ կյանքը ոճիւր է։ Շիրվանդազեի համար կյան-
քը մեծագույն պարզուն է։ Ոչ թե հազվեթէ անծանօթն (Զուլա)
է դա, այլ նրա խելական մտերիմը, բարեկամը, սիրելին։ Ինչ-
պես բնութիւնը, որի հետ նա ապրում է հազվեթէ նյութափո-
խութիւնը (Մարքս), այնպես էլ հասարակութիւնը նրա հետա-
քքրութիւնն ալիքան և անկասկած են։ Մեկի և մյուսի հետ շփումը
նրան պարզեցում է և ջերմութիւն, և թոխիք, որ արտահայտում
է նաև նրա լեզվի և ոճի վրա։ Ֆիրգուսին ունի այսպիսի մի
արտահայտութիւն։ «Նրա սիրտը ուրախ է, որպէս հարսանջա-
տուն։ Դրանով նա ուզում է ասել, որ ապրելու արժեքան էլ
ստացանդ է պահանջում։ Շահյանների համար կյանքից մահի
հոտ է դալիս, որովհետև նրանք զուրկ են այդ արժեքներից։ Այս-
վերջինին տիրեց ֆառուսը, երբ գլխի ընկավ, որ միայն նա է
արժանի ապրելու, ով որ կյանքը նվաճում է ամեն օր։ Շիրվան-
դազեի մօտ կյանքի սերը և փոփոխութիւնների սերը ընթանում
են գերկընդիստան։ Երկուսն էլ պահանջում են կյանքի լարում,
աշխույժ, ներքին մասնակցութիւն իր շուրջը տեղի ունեցող
անցքերին։ Շիրվանդազեն զարձայլ դեմ էր Շոպենհաուերի մի-
այլ ըմբռնմանը։ Կոմեցութիւնը որպէս մեղսագործութիւն։
Հնդհակառակը, նա մեծագույն հանցանքը համարում է ձեռն-
պահութիւնը, կրավորականութիւնը, կյանքի միօրինակութիւն-
նը։ Ոչ միայն կյանքի սերը, այլև փիլիսոփայական օգտիմիզմն
է նրա ստեղծագործութիւն մուսան։ Սխալվում է Շիրվանդազեի
կենսագիր Ա. Անտոնյանը, երբ նրա տխուր մանկութիւնից եզ-
րակացնում է կամ հետեցնում է հեղինակի իբր թե պետսիմիզ-
մը։ «Մանուկը (Շիրվանդազեն), — գրում է Անտոնյանը, — որ
կապրեր այս պոյամաններու մեջ, բնական է, չպիտի կրնար
խուսափել անոնց հոգեկիրճ աղգեցութիւնն։ Ասով մանա-
կանդ կարելի է բացատրել Շիրվանդազեի հոռետեսութիւնը
և կյանքը առաքելապէս իր մօայլ ու դասն արտահայտութիւն
մեջ՝ ներկայացնելու նախասիրութիւնը, որ իր խանդավառին

ամեննն տիրական երանգներն մեկը դարձած է՝ (Շիրվանզադեն և իր դործը, էջ 31)։ Այս պնդումը ճիշտ չէ ոչ տեսականորեն և ոչ փաստապես։ Մաքսիմ Գորկին ավելի ևս հոգեկիրի ազդեցության առկ է եղել, բայց հոռետես չէ դարձել և ասել է թե՛ այդպես է նաև ժողովուրդը, որ ծանր պայմաններում ապրում է և հուսահատ չի դառնում։ Այնուհետև Շիրվանզադեի անախարհությունը ոչ թե կյանքի փաղուղին է, այլ կյանքի հեռանկարները։ Նույնիսկ «կրակ» վիպակը, որ վերջանում է «կյանքի մոռյլ և դառն արտահայտություններից» մեկը շնչտելով, «սխառամենայնիվ՝ ներքողում է բարոյական հաղթանակը, բուրիչի երեխայի» համար Մանթուրյանի անձնագահությունը, հումանիզմը, կյանքի մոռյլ խորշերի մեջ, այդպիսով, փայլում է արևը։ Անտոնյանի նման իր բոլոր քննադատներին Շիրվանզադեն պատասխանել է իր մեծուարների մեջ հետևյալ իմաստուն տողերով. «ես էլ եմ եղել քեզ պես երեխա, ես էլ եմ ծագիկ հասակում տեսել կյանքի ծածածությունները և շատ անգամ, բայց արհամարհել եմ։ Ես կոխկրտել եմ իմ համփի վրա քուսած օձերն ու կարիճները և հասել եմ այս տարիքիս, ճիշտ է, մի քիչ ֆարգոտված, բայց ոչ հուռալքված։ Տեսնում ես, արես արդեն թեքվել է գեպի իր մուտքը և դարձյալ ապրելու փափաղը չի թուլացել իմ մեջ» (Վերկերը, Լ., 386)։ Հովհ. Թումանյանի քննադատներից մեկը՝ Փ. Վարդապետյանը բանաստեղծին «թախիծի երգիչ» էր անվանել։ Նա բողոքեց իր այդ քննադատի դեմ, գրելով հետևյալը. «Ճիշտ է, տխուր եմ, բայց հուսալքված չեմ։ Ես նույն բանն է ասում նաև Շիրվանզադեն։ Երկու կրասիկներն էլ ավելի արդարացի են, քան իրենց խորիմաստ քննադատները։ Շիրվանզադեն ոչ միայն հոռետես չէր, այլև նա միշտ հիացմունքով է գիտել մարդու կոխիլը բնության և հասարակական կյանքի հետաձայնություն դեմ։ Գովելով արագներին, որ կոխում են եվրոպական իմպերիալիզմի դեմ, նա՝ հիանում է նաև նույն արարներով, որոնք իբրև նախաստիներ կոխում են տարերքի դեմ։ Վերքեմ, — գրում է Շիրվանզադեն, — կատաղած ծովը նրանց առջև բաց է անում մթին անդունդներ, ուր կարծես պիտի չքանան, բայց վայրկենական մի սուղում, և ահա նորեն ալիքների փոփրագեղ բաշերի վրա են։ Եվ լսում ես հեռվից անապատի մերմաղձառ երգերը և հիմնում ես մարդ կակի պոկումությամբ՝ կյանքի պայքարում։ (նույն տեղ, էջ 385)։ Դարձյալ իր մի համփորդական երկի մեջ («Պատերազմի վայրե-

րից) Շիրվանզադեն չեշտը գնում է իր կենսասիրական լավա-
տեսության վրա, գրելով հետևյալը. «Ի՞նչ սքանչելի տեսարան.
Օրդովի սառած կրճքից զեպի վեր ձյունապատ լեռներ, զեպի-
վայր գույնզգույն զաշտերը Մթնն մի այգուխի պատկերի առաջ
ամենամաքախառ հողին տնգամ կարող է՝ զեթ մի քանի վայր-
կյան շատառաւ այս անիրավ կյանքի դառնությունները և վըշ-
տերը, չղզալ, որ աշխարհը դարձյալ նրապարիչ է, շնայելով իր
անարգարություններին» (Վերկերը, Ե., 383):

Աշխարհի մեծագույն հրապույրը Շիրվանզադեն առանձնա-
պես տեսնում է մանուկների մեջ, որոնց մասին խոսելիս, տես,
նա ինքն էլ մանուկ է դառնում և իր լեզվին ֆերմություն հա-
ղորդում: Իր մի գրույցի մեջ սովետական մանուկներին հիշելով,
Շիրվանզադեն ողևարությամբ ասել է. «Հրճվում եմ, երբ նայում
եմ մեր երեխաներին: Գլորիկ, սիրուն, լեցուն, անուշիկ ճուտիկ-
ներ են... Ուր գնում եմ, շուրջս անվերջ փոքրիկ երեխաներ են
ճապտում... չէ, լավ է, շատ լավ է մեր երկրի ծննդաբերության
աճումը» (Ս. Մելիքսեթյան, «Քառերական ակնարկներ», էջ
223): Իր «Վարդան Ահրուսյան» վրդակի մեջ մի շարք երեխա-
ների մասին խոսելով, Շիրվանզադեն աշխատում է ամեն մեկին
ներկայացնել իր բնորոշ ոճով և բնավորության յուրահատուկ
գծերով: Լսելով տվազակ Ղանիի պատմությունը, երեխաներից
ամեն մեկը իր տարրեր մտնեցումն է ցույց տալիս, նայած
խոռովածքին և դատախարակությանը: Երբ Մկիչը լսում է, որ
Ղանին թալանել է քարավանը, ասում է. «Բա քարվանսում մի
հաս տղամարդ էլ չի լինում: Մարտիրոսը մաաժում է մկնդե-
զով ծածուկ թունավորել Ղանին, իսկ Վարդանը երացում է
նրա կողոպտած հարստության մասին. «Գոնե մի տողբակը իմ
ձեռքը քնկներ» (Վերկերը, Ա., 107): Մկիչի նման հերոսական
երեխա է նաև սպա Լևոն Մաքայանի որդին, որ ողևորությամբ
հետևում է հոր կովին, ասելով. «Օ, իմ պապան քաջ է, ոչ չքից
չի վախենա: Նա այդ գերմանացիների գլուխները կկտրե իր
թրով» (նույն տեղ. էջ 179): Մեր գրականության մեջ առիթ-
քոտ մենավոր բանտարկյալի վիճակի նկարագրություն շատ
ունիք, բայց մանուկ կալանավոր—լուսինը: Այգուխի մեկին
նկարագրել է Շիրվանզադեն «Ձառ ոգու» մեջ հանձին Սոնայի,
որ «թևերը կտրած թռչունի պես չէր համարձակվում նույնիսկ
զեպի փողոց նայել, ուր մնաց թե տանից դուրս գալ: «Այնտեղ
աքաղաղները կովում էին, հավերք կշկշում, ծաերը ծլվում, նա

Ներանի էր տալիս այդ թուղանների ազատութեանը (նույն տեղ, էջ 201), Նախքան բանտարկիվելը Մանան խաղում էր իր ընկերների հետ: «Ձար ոգի» գրամայի մեջ Շիրվանզադեն տալիս է մանկական խաղի մի կլասիկական նկարագիր, ուր փայլում է նրա սեռական տաղանդը, մանկական լեզվի ալիսեւեւացիան:

Խաչիկ.—Բա թնչ խաղանք, թնչ խաղանք:

Ջառիկ.—Հա, գեղուիլիկ, գեղուիլիկ:

Խաչիկ.—Հա, մվ գեղվի, մվ գեղվի:

Մանան.—Ես կգեղվեմ:

Ջառիկ.—Ձէ, ես կգեղվեմ, ես, ես:

Մանան.—Դու կաղլիկ ես, դու չես կարող: Ես կգեղվեմ, ես, ես:

Ջառիկ.—Դու հասուիկ ես, դու չես կարող: Ես կգեղվեմ, ես, ես (սերկերը, Ե., 295):

Ինչպես տեսնում ենք, մանուկի մայրին խոսող Շիրվանզադեն ինքը դառնում է մի մանուկ և սրան պատկերացնում ներքուստ, նրա սեփական տեսանկյունից: Ինքը մանուկն է, որ իր մանկական մաքրին ու զգացմունքներն է արտահայտում: Դա իսկական ունայիթ է: Ինչպես Թուսմանյանը «Դիքորի» մեջ, այնպես էլ Շիրվանզադեն մանուկների զրույցի մեջ զգալ է տալիս նրանց հատուկ արտասանությունը:

«Սիրո՞ւմ ես ինձ, Սերժ,—հարցնում է Լիզիան:

Սիրում եմ, մամա, սիրում եմ»:

Արտասանութեան հետ միասին, ամեն մի մանուկի ձրգտումը—մեծ երևալ. «Պապա,—ասում է նույն Սերժը,—չուսող ես էլ քեզ պես բեղեր կունենամ» (սերկերը, Գ., 323):

Իր մանուկների շրջապատում հաճախ մայրն էլ մանուկ է դառնում: Բարաթյանը դաժանանում է իր կնոջը, Գայիանի միակ մխիթարությունը դառնում է իր զսփակը: «Ամբողջ օրը,—գրում է Շիրվանզադեն,—նա չէր հեռանում նորածնի օրորանից: Համբուրում էր նրան քնքշաբար, խոսում էր նրա հետ, հարցեր էր տալիս և իմը նրա փոխարեն պտտախաղում: Նրա աշխարհն այժմ ամփոփված էր այդ փոքրիկ արարածի մեջ» (նույն տեղ, էջ 126): Ծանր է երեխաների վիճակը, երբ նրանք գիտակցում են ընտանեկան դրաման, իրենց հոր ու մոր զժտությունը և տանջվում են, զուշակելով թե ով է նրանցից արդարն ու մեղավորը: Այդպես են Բախտամյանների զաժանները—

Արդոշկան և էլեշկան (Նույն տեղ, էջ 188)։ Շիրվանշահներն միշտ էլ ապահարդարեն կողմնակից է եղել։ Նրա փաստարկումներին մեկն էլ այն է, որ երեխաները փշանում են, լսելով ծնողներին անվերջ վեճերը։ Մանուկներին սեռական աննախապաշարութեամբ մի հոյակապ նկարագիր է տվել Շիրվանշահներն ընտանիք մեջ։ Պատմելով երկրաշարժի մասին, հեղինակն ասում է, որ Սեյրանն ու Սուսանը կիսաթաղ զինակում մնում են հողի տակ։ Առիթից ազդվելով Սեյրանը համբուրում է Սուսանին և ապա այդ մասին պատմում թե իր և թե Սուսանի ծնողներին։

— Ո՛ւմին պաշեցիր, — հարցնում է հայրը։

— Սուսանին։

— Սուտ, սուտ, սուտ է ասում, նա ինչ չի պաշել, — մեջ մտավ Սուսանը...

— Դու ես սուտ ասում, պաշել եմ, միտք չէ (սերկերը՝ Դ., 23)։

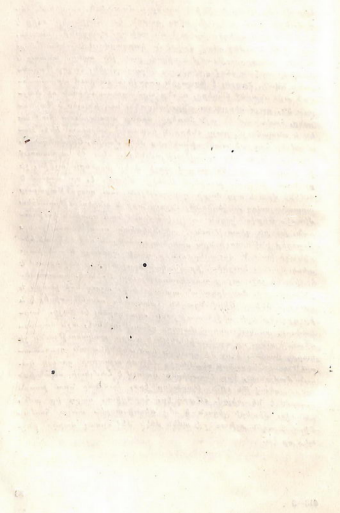
Ոչ միայն սեռական աննախապաշարութեամբ, այլև զքնտանեկան դադանիքը բաց անելու միամտութեամբ նկատել է Շիրվանշահներն մանուկներին մոտ, որոնք հաճախ ավելի հումա-նիստ են, քան իրենց ծնողները։ Այդպես են Սառափյանների մանուկները Մարիամի հանդեպ Ձուր հույսերում (Նույն տեղ, էջ 232)։ Ընտանեկան զրամայի ժամանակ հաճախ մանուկները պորժիք են դառնում ծնողների ձեռքին՝ միմյանցից վրեժ լուծելու համար։ Այդ ժամանակ, իրոք, ազավազվում է նրանց մանկական հոգեբանութեամբ, քար քարի վրա չի մնում այսպիսի կոշված զքնտանեկան դատախարակութեան մեջ։ Ճարտարապետ Հմայակի որդին հորը հարց է տալիս. «Հայրիկ, քո տնունը լճի վրա է» (սերկերը, Զ., 437)։

Շիրվանշահի ոճական արվեստի նվաճումներից մեկն էլ ստիլիզացիայի վարպետութեամբ է։ Մեր գեղարվեստական գրականութեան մեջ այդ իմաստով երեք նամակ մրցում են միմյանց հետ։ Առաջինը՝ Համբոյի նամակը Դիքորին (Թումանյան), երկրորդը՝ Մարտիկ Էֆենդու նամակը իր եղբորը գրած (Օտյան) և վերջապես, երրորդը՝ աքսորականի նամակը իր մորը, Սիրի-բից գրած (Շիրվանշահ)։ Վերջին նամակը սկսվում է այսպես. «Եսանդ մի մարդ կա քարփուշի դավադ ունի. աղաչեցի, պաղա-տեցի, վախաշար տեղ տվավ ինձ, ինչու որ ինքն էլ առաջ կատորժ-նիկ է եղել։ Հիմա, զոհութեան արարիչ ասածուն, ես պրիկաշչիկ եմ գավադում, զլուխս մի կերպ պահում եմ, եթե ինձանից հարց-

նես, ողջ, առողջ եմ, սիրելի ծնող, շատ էլ ֆիքս մի անիրջ (Շիրվանզադե, «Ընտիր Երկեր», էջ 110)։ Ամբողջ նաժակը գրական գլուխ-գործոց է. բնորոշ է վերջաբանը. «Սիրելի մայր, Մեխակին, Թադուհուն, Սեյրանին և այլ բարեկամաց ու հարցնողաց շատ, շատ բարև։ Հովիտյանս հովիտներից ամենա Մնամքեզ կարոտ, հարազատ որդի, սիրելինի՛կ՝ Գրիգոր Խանզադյանցն։ Նուշնպես և գրական ստիլիզացիայի հաջող օրինակ է եպիսկոպոսի ճառը, որ նա արտասանում է հոգեբարձական ժողովում։ Այդ ճառն սկսվում է այսպես. «Հրամանացդ հայտ է, որ մեր դպրոցները դառնին ի ներքո հովանավորության Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցւոյ և նորին վեհափառության աշառն աշառն սրբազնագուշն կաթողիկոսին ամենայն հայոց» (Վերկերը, Գ., 129)։ Ամբողջ ճառը—մի ունիկում է, և ցույց է տալիս Շիրվանզադեի կարողությունը թափանցելու տարբեր խավերի, տարբեր կուլտուրական շերտերի հոգեբանության մեջ և ամենքին խոսեցնելու, ինչպես հարկն է։

Ամփոփենք. Շիրվանզադեն, ինչպես և Բելինսկին, իրարից տարբերել է լեզուն և ոճը։ Անշնորհք Ավայանի լեզվական կուլտուրան քննադատելով՝ նա գրում է. «Կարող եմ ասել, որ դու իսկի ոճ էլ չունիս. գիտես բառերը քիչ թե շատ քերականորեն դասավորել (լեզու. Ա. Տ.) և ուրիշ ոչինչ, այդ է քո ամբողջ ունակությունը։ Չորս գրքույկներիդ իրարու վրա կարգացի և ոչ մի արամիա դարձված կամ գեղեցիկ համեմատություն (ոճ. Ա. Տ.) չգտա, ողորմելի, և դու քեզ երևակայում ես բանաստեղծ, վիպասան, գրամատուրգ և չդիտեմ էլ ինչ» (Վերկերը, Ե., 101)։ Վալդար ժուռնալիստին, գրչաժանառ լրագրախոսին և նրա պրոֆեսիոնալ մոտեցումը ծաղրելով («Բառսի» մեջ), Շիրվանզադեն խաբանում է գրողի հասարակական ինդեֆերենտիզմը, այն համոզումը, թե գրականությունը անուրդի սեղան է, ուսկից պոռում են. «Ո՞վ է շատ տալիս, Ո՞ն ունենալ՝ նշանակում է առդանդ ունենալ։ Իսկ տաղանդը—ինքնին կողմնակցություն է և ոչ թե տկուր «օրեկտիվիզմ»։ Շիրվանզադեն իբրև գրողի տիպ—սառն գրող չէ. նա հասարակական մարտին մասնակցում է նաև իր լեզվական կուլտուրայով, իր երգիծանքով, իր թեափոր խոսքերով։ Նա, կարելի է ասել, ավել է ոճի տեսություն։ Ապրում են միայն ոճավոր գրվածքները, որոնց մեջ փայլում է ոչ միայն հեղինակի տաղանդը, այլև նրա կենսափորձը, հանրային դեմքը և հասարակական հետանկարները։ Շիրվանզադեի կար-

Ժիքով՝ ոճը պետք է լինի կենդանի և մտածված, որովհետև ոճը
 գրվածքի սուժ և հյուսիս ամուղ զարգն է։ Հեղինակի ոճից է
 կախված նրա ստեղծագործության բախտը. սկենդանի, սահուն,
 մտածված և ուժեղ ոճով գրվածքը կարգացվում է անհամեմատ
 ավելի հետաքրքրությամբ և սիրով, քան թե՛ աղեղ, անտաշ և
 բարբարոսական ոճով գրվածքը։ Շիրվանդադեն, Հակոբ Պարոն-
 յանի նման, ծողրել է Ազգային ժողովի նիստերում արտասան-
 ված այն սնամեղ ճառերը, որոնք արտաքուստ սքեռուն ու փայ-
 լուն են, բայց ներքուստ անբովանդակ։ Նա, ինչպես և Պարոն-
 յանը, հավանում են այն ճառերը, որոնք արտաքուստ համեստ
 են և անպահույժ, բայց բներքին իմաստով հարուստ են։ Խո-
 սելով իր հարգած տառնախոսներից մեկի մասին, Շիրվանդադեն
 շեշտում է նրա ոճի առավելութունները. «Նա չի աշխատում
 իր խոսքի արտաքին շուքով փռել փշել լսողների աչքին, չի
 քնկնում փայլուն խոսքերի հտերից։ Միայն է, որ ազդում է
 ամենի վրա և այդ մասի գոհեղության հետ զուգընթացաբար
 արտահայտվող անկեղծությունը։ Մարի և անկեղծության հետ
 միասին Շիրվանդադեն հաշվի է առնում նաև զբաղան կուլտու-
 րան, խոսքի գիտությունը, տեխնիկական ուսումնասիրյունը։
 Ուշագիտ ընթերցողը նրա ստեղծագործության մեջ կնկատի հե-
 ղինակի խոհուն վերաբերմունքը զեպի պրոդայի և պոեզիայի
 տեսությունը։ Նույնիսկ իր զբաղան Գրախոյրների մեջ երևում է
 հեղինակի շրջահայաց ուսումնասիրյունը։ Օրինակ. ասացողնե-
 րի արվեստը, ժողովրդական պատմիչների, աշուղների խոսքի և
 զրույցի մեները Շիրվանդադեն հառկայիս ուսումնասիրել է և
 իր գրվածքների մեջ հմտությամբ օգտագործել է։ Բայց, հար-
 կավորը, ամենակարևորը մարդու գիտությունն է, այն մարդա-
 գիտությունը, որ արվեստի մեխն է և որի պակասությունը չի
 կարող լրացնել և ոչ մի զբաղան կամ տեխնիկական ուսումնա-
 սիրյուն։ Շեքսպիրի «Համլետի» մեջ մի այսպիսի զրույց կա.
 այն ժամանակ, երբ Հորացիոսը զոգում է Համլետի ավանդած
 հորը, ասելով թե «Ի՞նչ թագավոր էր», Համլետը նրա խոսքն
 ուղղում է. «Նկատելով. «Մարդ էր, Հորացիոս, մարդ իր ամեն
 բանով։ Տիպերի լեզուն և ոճը ռեալիստորեն տալու համար
 Շիրվանդադեն աշխատել է ամեն մեկի մեջ որոտլ մարդը ինչ-
 պես որ է...

ԱՆԽԱՏԱՆՔ — ԼԵԶՈՒ — ՄԻՏՔ

ՀԱՅԵՐԵՆ «ԲԱՆ», «ԲԱՐ», ԵՎ «ԵԱՐ» ԲԱՌԱՓԵՋԵՐԸ
 ԸՍՏ «ԼԵԶՎԻ ՆՈՐ ՌԻՍՄՈՒՆՔԻ» ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ

(Լեզվա-եմկարանական-իմաստարանական խմբից)

Լեզուն՝ մարդկային բարբառը, *հշ. միայն հասարակական* նշանքի, հաղորդակցման ամենակարևոր գործիքն է, *հշ. միայն* տնտեսական բաղիսի իդեոլոգիական արտահայտությունն է, այլև՝ ըստ իդեոլոգիաների հիմնական որոտագրական միջոցն ու կազմակերպիչն է, առանց լեզվի չկա մտածողություն, փխխտոփայտություն, գիտություն և այլն։ Լեզուն ամենատառջին և առաջնակարգ վերնաշենքն է, որ կանգնեցրել է մարդկային հասարակությունը իր նյութա-տնտեսական բաղիսի վրա, լեզուն է հնարավորություն տալիս համաանոց աշխատանքի կազմակերպման և առհասարակ աշխատանքային պրոցեսների իրականացման, իսկ մարդկային հասարակության հիմքն էլ աշխատանքային գործունեությունն է։ Այստեղից բնականաբար բխում է այն հետաքրքրությունը, որ գիտությունը ցուցաբերել է դեպի լեզուն՝ այդ հնագույն իդեոլոգիական արտահայտությունը, թեև մինչմատյան լեզվաբանությունը կտրված է եղել հաղորդական գիտություններից և իդեոլոգիատական ակնոցներով է մտնեցել իր առարկային։ Հնգեվրոպական կոչվող լեզվաբանությունը, որը բուրժուական աշխարհում մինչև այժմ գեյտերե միակ նանաշված գիտությունն է լեզվի վերաբերյալ՝ զրազվել է *հշ. թե* առհասարակ մարդկային լեզվի ծագման ու զարգացման խնդիրներով հասարակական կյանքի զարգացմանն առնթեր, այլ ուսումնասիրել է պատմականորեն առաջացած մի խումբ լեզուներ և, որ այդ գիտության գլուխ գործոցն է կազմում, պեղ-

Ժել է հնդեվրոպական ճնախամայր լեզուներ իր բառարանով ու
 քերականությամբ, ստեղծել է նույնիսկ... գրականություն այդ
 ճնախամայր լեզվով, որը երբեք և ոչ մի տեղ գոյություն չի
 ունեցել։ Հնդեվրոպարանությունն ստեղծել է տեխնիկայով ու
 ճարտարարվեստով հիացմունք պատճառող մի գեղեցիկ շենք,
 որը սակայն աժադի վրա է հանգչում. այդ շենքը հիմք չունի,
 որովհետև հնդեվրոպարանությունը չի գրազվել լեզվատեսչմա-
 կան երկար պրոցեսի քննությամբ և երբեք չի պատասխանել
 այն հարցին, թե ինչպես է առաջացել մարդկային բարքուր-
 ամենաստույգ պատասխանը, որ այդ հարցին տալիս է յաշտո-
 նական գիտությունը, այն է՝ թե հնդեվրոպականների նախնիքն
 երբեմն ապրել են Պարսկում կամ Հնդկաստանում (կամ ինչպե-
 վերջին ժամանակներս են պնդում՝ Կարպատներից—Լիավա),
 ապա բաժանվել են և ստեղծել շղուատք ժողովուրդներ ու լե-
 զուներ. ահա այդ դուստր լեզուների վրա է, որ ծանրա-
 նում է հնդեվրոպարանությունը՝ չունենալով նրա ծագման մա-
 տին հստակ պատկերացում։ Պարզ է, որ այդպիսի գիտություն-
 նից աճելին սպասել չի կարելի, ինչպես և պարզ է ու հասկա-
 նալի, թե ինչու ոչ այսուր, քան Մովսեսական Միության մեջ
 չտեսնված թափով սկսել է առաջ գնալ լեզվի իսկական գիտու-
 թյունը՝ մատերիալիստական լեզվաբանությունը, որի լավագույն
 ներկայացուցիչները հարել են ակադեմիկոս Մատի Գալեթու-
 րանությունը կամ Էլեզվի նոր ուսմունքը անունը կրող Կարո-
 ցին։ Մտքը լեզվաբանության մեջ արեց այն, ինչ որ Մարքսը
 Հեգելի փիլիսոփայության մեջ, այսինքն իդեալիստական գլխից
 կանգնեցրեց մատերիալիստական ոտքի։ Էլեզվի նոր ուսմունքը
 դնում է, որ լեզուն ի սկզբանե չի եղել, վերուստ արված մի
 նվեր չէ, որ այն ստեղծել է հասարակական մարդը իր քրաքն-
 քի և աշխատանքի միջոցով, որպես անհրաժեշտ միջոց իր գո-
 յության պայքարի համար. նա ուսումնասիրում է մարդկային
 լեզուն առևտարակ, առանց խաղություն գնելու հնդեվրոպա-
 կան կամ արիական և մյուս ժողովրդների, անկուլտուրական կամ
 ասնարիական լեզուների միջև։ Էլեզվի նոր ուսմունքի կարե-
 վորագույն նվաճումներից մեկն էլ լեզվաբանական հնէաբանու-
 թյունն է (պալեոնտոլոգիան), որը մեզ հնարավորություն է
 տալիս թափանցելու լեզվաստեղծական հնագույն շրջանները։
 Եվ իրոք, պատմական մատերիալիզմի գննքերով գինված
 լեզվահնէաբանության միջոցով հնարավոր է դառնում ժամանա-

կտկից լեզուներն մեջ զարգումներն կատարելով հայտաբերել լեզվի ստեղծման ամենահին շրջանները և աշխատանքային պրոցեսներն արտահայտությունը նրանց մեջ:

Այստեղ մենք վերլուծելու ենք աշխատանքի ամենապրիմիտիվ պրոցեսների արտահայտությունը լեզվի (իմա—մտածողության) մեջ: Մեր առաջ նախնական մարզն է, որի արտադրական հիմնական և համարյա միակ գնացը նախադործիք ձևերն է, ձևերով է նա վերարտադրում իր գոյությունը, ձևերով պաշտպանվում թշնամիներից և, խնչպես ապացուցում է լեզվի նոր ուսմունքը, ձևերով էլ հաղորդակցվում իր նմանների հետ: ձևեր լեզվի կամ կիսնախկ լեզվի ստացիան է դա: Ինքնին հասկանալի է, որ տակավին վերացական մտածողությունից դուրի (ըստ էնգելսի, մարդուն իր զարգացման ցածր աստիճանում հատուկ է, կենդանիների հետ, միայն կոնկրետ մտածողությունը), կոնկրետ, ժախտարամարանորեն մտածող այդ մարդու համար կոնկրետ իրը՝ ձևերը ամեն ինչ էր. ով ուժեղ, հատու ձևեր ունեւ՝ նա էլ խելոք և համնար էր, իսկ ում ձևերը թույլ էր, անզոր՝ նա խել էր (և խել):

Այժմ մի փոքրիկ պեղումով մենք հեշտությամբ կարող ենք այդ ժամանակի հասարակական մարդու մտածողության արտահայտությունը գտնել հենց թիկուղ հայերենի մեջ: Վերելք արդեն գործածված խելոք, համնար և խել բառերը լեզվաստեղծական այդ հնագույն շրջանի մնացորդներն ու նստվածքներն են հայերենում: Թե՛ թխելոք, թե՛ շհաննար և թե՛ թխել (անձեռ, նաև՝ անխելք) բառերը ծագում են ձևոք բառից, Վրացերեն նշլո (խել) ձևեր բառը դրա լավագույն ապացույցն է. սակայն, հենց մեր թխելք բառը իր մեջ պահել է ձևերի գաղափարը, որովհետև նա նշանակում է անձեռք (արդյոք մոզովրդական թխել հիմար նույն թխել արժատից չէ): Ի միջի այլոց հիշատակենք, որ վրացերենում նշլո (խել) բառի ձևեր իմաստից ունի նաև խենթ, հիմար իմաստը, որտեղից՝ թխելոքա՝ հիմարություն, խենթություն, թխելիք՝ հիմար, իզուր է հնգեվրոպաբանությունը ջանում մեր թխել և թխելք արժատները իրարից անջատել՝ վերջինը բխեցնելով հնգեվրոպական նախամայր լեզվի *sgel* (սգել) ծան, կորացնել արժատից, ըստ որում միաժամանակ ընդունելով, որ մեր խել բառի ծագումը նախամայր լեզվի *սգել* արժատից կատարվել է բաղկավիշ լավ չարդարանված մայնաբանական օրենքներով (տես «Արժատական բա-

աւարան» հատոր 3-րդ, էջ 456): Մատենիախոտական լեզվաբանությունը գիտականորեն ժխտել է նախամայր լեզվի և լեզուների գոյությունը (վերջերս հնդեվրոպաբանները իրենք տրդեն կասկածանքի են ենթարկում այդ) և ապացուցել, որ լեզուների զարգացումը գնացել է ոչ թե նախամայրերից գեղի գուտոր լեզուները կամ ընդհանուր լեզվից գեղի բազմաթիվ լեզուներ, այլ ընդհակառակն՝ անհամար մանր սոսիմային լեզուներից, վերջիններիս գիտական իրական անընդհատ խառնավորումների միջոցով, գեղի ավելի մեծ կոլեկտիվների լեզուները: Եվ ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետեւ հնագույն շրջաններում հասարակական մեծ կոլեկտիվների գոյությունը հնարավոր չէր արտադրական պրիմիտիվ միջոցների պայմաններում:

Մեր երկրորդ բառը՝ «հանճար», նույնպես առաջացել է ձեռք-դադափաբն արտահայտող միևնույն բառերի գումարումով (հան+ճար=ձեռք+ձեռք), ըստ որում «հան» արմատից հայերենը պահպանել է նաև լի բառը, իսկ 2-րդ արմատը (ճար) մնացել է կար ձեռք, որը նշանակում է գումք, զգորություն, «կարողություն» (որպես ձեռքի հատկություններ), բացի այդ՝ ունենք ժողովրդական նար՝ միջոց, հնարագիտություն և նարել՝ դանել, բերել: Մեր նախնի միացերենում համապատասխանում է լյան (տար), որ նշանակում է զկոթ, «բանելի» և ծաղում է ձեռքից (համեմատել որսերեն, ружка<рука): Սակայն այս նույն նար || կար արմատը, հայերենի մեջ ունի բազմերանգ գործածություն դանադան ձայնափոխություններով, բայց միշտ բնասարանական նույն ոլորտի մեջ (ձեռք, աշխատանք և բանականություն): Հնարավոր է, որ այդ տարբերակները առաջացել են թե ձայնափոխությամբ և թե խառնավորումների միջոցով:

Քննության առնենք այժմ այդ բառերը:

Կար՝ կարենալ, ուժ ունենալ, ձեռնհաս լինել մի բանանելու, այստեղից զարգացել է իբրեւ ուժ (կարող), որից է և գրաբարի կարի մակբայը (համեմատել գրաբար յոյժ բառի հետ), որից և արդի կարել (կար անել), որ ձեռքի ֆունկցիաներից մեկն է:

Կան՝ (որից՝ կարկանդակ մեկնել, ձեռք մեկնել, կառուցանել) չինել, հաստատել, որ ձեռքի ֆունկցիաներն են:

Կիր՝ ձեռքի ներգործությանը ենթարկել, կատարել (ի-

կիբ արկանել, կիր-տոնել), որ առաջացել է 3 || 1 ձայնական ընդ-դությամբ:

Որպես տպացույց այն հանգամանքի, որ կար, կու և կիր արժանները ծագում են իրոք նեոլ արտահայտող բառից, կու-րելի է հիշատակել մինչև այժմ պահպանված ժողովրդական «կուռ» ձևը բառը, իսկ այն հանգամանքը, որ նույնիսկ գրաբարի մեջ ունենք կուռ արժատը (ձեռված, աշխատանքի տակ ընկած), որից են կուել, կուսն, բացարձակ կերպով ապացուցում է, որ հին հայերի մոտ կրն կամ կըր արժատը ա || ու || ի ընդդությամբ գործածական է եղել որպես ձևը զադափարը արտահայտող բառ:

Ինչպես վերևում գիտեցինք խել (ձևը) բառից կազմվել է խելը (միտք) բառը. նույնը կատարվել է նաև կուռ բառի հետ, որին հարադատ են կառն—կառն(ել), որ նշանակում է գուշակել, մտածել, թե ինչ պիտի լինի հետագայում, ինչպես և խարն—խորհ—խոհ—խոհ (միտք) բառերը: Այս կար || կուր || կեր || կիր արժատների տարբերակները գտնում ենք վրացերենում կերվա՝ կարել, կկարեա՝ գիպչել, արխաղերենում ակըրա՝ բռնել, ձևքը հասցնել, երկրորդ կատեգորիայի լեզվի մեջ՝ կուլ-պի կամ կար-պի՝ ձևքեր:

Այսպիսով մենք քննարկեցինք ձևը նախադադափարը արտահայտող մի բառափունջ, որ տարբեր վարիանտներով գործածվել է հայերենում և այլ լեզուներում արտահայտելու համար ձևքի կառուցած աշխատանքների զանազան տեսակները (կառուցել, կարենալ, կարել և այլն), ինչպես և մտածելու զադափարը (կառնել), որը նույնպես արդյունք է ձևք-աշխատանքի և արտահայտվում է նույն բառով, ինչ և ձևքը (տես վերև խելը—խել > ձևք բառից):

Մեկայն մեզ թույլ է քննության անել մի ուրիշ ավելի նոխ բառափունջ, որ զոյություն ունի մեր լեզվում և արտահայտում է ոչ միայն աշխատանք և միտք զադափարների, այլև՝ լեզվի ու բանականության (մտածողության) աղերսակցությունը:

Այդ բառափունջը, որ իրականում ոչ այլ ինչ է, քան վերահիշյալ կար || կառ || կեր խմբի տարբերակը (k→b), ավելի նոխ է որդես ավելի ուշ ժամանակի ստեղծագործություն, երբ եանալեզվային կ հնչյունը դարձել է չրթնային ք և առաջարձել հին բառերը, որով առաջացել են մեր արդի բուն (ն)—կուռ(ն), բար(ի) —կար, բեռ(ն), բառ և վերջապես բան(ն<ք)

բառը իբր երեք իմաստով (բան—աշխատանք, բան—լեզու և բան—բանականություն), որից և՛ բարեի, բայ, բարասել և ալիք, Այժմ վերլուծենք այս արժատները. հիմնականում նրանք երեք իմաստ են պարունակում, այն է՝ ա) ձեռք (ձեռքի ֆունկցիաները), բ) խնձր կամ լեզու և գ) միտք ու բանականություն:

Ձեռքի գաղափար է արտահայտում բուռ (ն) բառը, որից և բռնել (ձեռքի մեջ՝ առնել), բռնի (ձեռքի ուժով, զորով), քար (ձեռք). ունենք նորագյուտ բարան, որ ըստ Անտոյանի պիտի նշանակի նախարարուհի: Այդ արժատից իմաստաբանորեն առաջացել են բար-ի՛ք՝ գույք, ինչք, հարստություն, ձեռք բերվածք, և բարան՝ բարեիք (ունի միայն Բառ. երեմ., էջ 49): Իմաստաբանության տեսակետից միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու բարի միաժամանակ նշանակում է և՛ լավ, բարի, և՛ ինչք, քանի որ այն, ինչ ձեռք է բերել մարդը ձեռքի աշխատանքով, որի շնորհիվ և ազդել է նա, պետք է լինի լավը, բարի (համեմատել գերմաներեն gut՝ բարի և բարեիք, ֆրանսերեն les biens նույն իմաստով): Լավ, բարի իմաստով բար արմատը գործածական է եղել և առանց ի անանցի. այսպես բարամուրյուն (լավ տարի և ալիք): Մենք գտնում ենք, որ հայերեն բար մակբայական ածականը (բռնաբար, գաղանաբար) նույնպես ծագում է բար՝ ձեռք բառից, և օրինակ՝ գաղանաբար ոչ այլ ինչ է՝ նշանակել, եթե ոչ գաղանի ձեռքով: Այս բար ածանցը համարվում է իրանականից փոխառյալ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, նա բնականոն կերպով դարգացել է մեր ժողովրդի մեջ: Այս նույն բար արմատը պետք է փնարել և բիր, բրել, բան բառերի հիմքում (բահ < բարհել < բարել || վարել): Բար արմատի կրկնությամբ ունենք նաև բարբարել՝ ժամանակ չունենալ մի բան անելու. իմա՝ զբաղված լինել, աշխատանքի լինել: Նույն բար արմատը բառ տարբերակությամբ (որ սովորական է հայերենում) ունի շատ գործածություն, սակայն չի պահել իր տառաչքի իմաստը (ձեռք, աշխատանք) և նշանակում է խոսք, լեզու (բառ. բարբառել՝ խոսել): Որ բառ կարող էր նշանակել նաև իբր, ինչք, ձեռք, կարելի է համոզվել թե մեր վերև բերված բառերից և թե օտար լեզուների մեջ նկատվող նույն երևույթից (հունարեն լոգոս նշանակում է խոսք, բան, իբր. լեհերեն սկշ, խեթերեն մնմա նույնպես նշանակում են իբր և խոսք): Սակայն մենք ունենք նույն բար արմատի մի այլ տարբերակը՝ բան (բ || ն), որը պահել է իբր երեք հիմնական իմաստները՝ մինչև այժմ իսկ: Արդ

քննութիւնն առնենք այդ խմատաները ըստ դատական խմատանի տեսակի՝ զարգացման, և ոչ թէ մեր ներկայի մտածողութեամբ ջանի կերպով՝ ֆանտիզ միտադնել այդ զարգացման ուղիները։ Մեր քան (գործ, աշխատանք) և քան (միտք, լեզու, բանականութիւն) բառերը աշխատում են իրարից անջատել և տարբեր ազդեցութիւններով բացատրել, որ ճիշտ չէ։ Բան սկզբում նշանակել է ձեռք, որից և հետագայում՝ գործ, աշխատանք, ինչք և այլն. այդ խմատանով իսկ քան արժատը պարտաւորւմ մի քանի անգամ գործածված է, իսկ աշխատավոր մտղովուրդը միայն այդ խմատան է պահել՝ քան բառի մեջ։ (Համեմատիր քշուա լեզվով՝ քան, երամական լեզվով ման (շինել), վրացերեն ուրանի, զարունի (շինվածք, բնակավայր) և վերջապես հայերեն ավան և այլ բառերը)։ Ի միջի այլոց՝ հիշատակենք, որ վրացերենում քան արժատը պահված է երկու խմատով, այսպէս՝ ուրանի, զարանի (շենք, բնակավայր) և էւերներա, ուրնորա (ասում է, ասել կամ խոսել)։

Բան (գործ, աշխատանք) բառը հետագայում ստացել է լեզու, իսկ ավելի ուշ՝ նաև բանականութիւն, մտածողութիւն խմատը։ Բացատրենք այդ խմատաշրջումը։ Նրա համար հարկավոր է նախ և առաջ իսպառ հրաժարվել թի սկզբանէ էր բանն իրականացան այն մտածողութիւններից, որից և վերջին հաշվով ելնում է հնգերկրագրանութիւնը, որն իր ուսումնասիրութիւններով մեզ հասցնում է մինչև որոշ հնագույն շրջաններ, մինչև ժնխն գոյութիւնը, բայց չի դնում մինչև լեզվաստեղծական մտածողութեան ակունքները։ չի դրադվում այն կարևոր հարցով, թե ինչպէս ստեղծվեց հենց թեկուզ այդ բնախածայր լեզուն։ Ենթադրվում է, որ մարդը բանական արարած է, լեզուն էլ նրան հատուկ է եղել թի սկզբանէ։ Սակայն իրականութիւնը մեզ միանգամայն հակառակն է ասում։ Մենք արդեն ասել ենք, որ լեզուն հասարակայնութեան փունկցիան է և դարգացել է նրա վրա որպէս վերնաշինք։ լեզուն չէր կարող գոյութիւն ունենալ և զարգանալ հասարակութիւններից դուրս, առանձին մարդատիպը կենդանիների զլխում։ լեզվի ծագումը և զարգացումը հարկադրված է մարդկային աշխատանքային պրոցեսների, համակեցու-

¹ Մերոնաք են սորա երկրագործաց, որով զանքան (շմշկված, չրածված) երկիրն անեն ի պողարերութիւնս (Բզնաւ, ԴԳ, 235). կամ զեղե՛ր արտում նստեալ կայց, առա զասարկ, անքանն (անգործ) (Անկ. Գրեք Զար Կտ, 90)։ Եւ յովմիմաց ասն վրծբւմ անբաշխմամ զգն, միջիցն

Թյան ծագման և զարգացման հետ: Քանի որ հասարակությունը ի սկզբանե չկար, այլ ստեղծվեց հաղարավոր զարերի ընթացքում, բնականաբար լեզուն էլ չէր կարող նախորդել նրան: Արդ ուրեմն, լեզուն ստեղծվել է մարդկային համայնքի կողմից աշխատանքային քրանաջան պրոցեսների և պայքարի ընթացքում՝ իր մեջ անդիտակից կերպով արտահայտելով իրեն ստեղծող կոլեկտիվի կեցությունը: Լեզվի նոր ուսմունքի հիմնադիր Մառը գտնում է, որ նախնական մարդկանց մոտ այն շրջանում, երբ արտադրական հիմնական միջոցը ձեռքն էր, սկզբնավորվել և զարգացել է ոչ թե հնչահոգավոր լեզուն, այլ ձեռք-լեզուն կամ կիսեռեքի լեզուն: Ձեռքը արտադրական հիմնական միջոց լինելուց բացի, եղել է նաև հաղորդակցման միջոց: Այդ շրջանը տեղի է բաղմամբիվ հաղարամյակներ, որոնց ընթացքում ձեռք-լեզուն որպես մասնավոր թյան կոնկրետ և կոպիտ միջոց, դարձել ավել ուղեղի գործունեությունը և հող նախապատրաստել դիալեկտիկորեն խոսք-լեզվին անցնելու համար. մարդու ուղեղում կանչելու գաղափարը ազավորվել է ձեռքով անելու պատկերի մեջ. ումեղարյուն, կարողություն և շնորհ գաղափարները նույնպես կապվել են ձեռքի ուժի և նարպիկություն պատկերին, խելք գաղափարը նույնպես կապված է եղել լավ ձեռք ունեցողի հետ և ձեռքով մարդ համարը է եղել խելքով մարդուն: Քանի որ նմանքերը իրար հաղորդում էին ձեռքերի միջոցով, ուրեմն և հետագայում հնչյունավոր լեզվի մեջ խոսելը պետք է արտահայտվեր «նախկին» բառով: Ձեռք-լեզվի արտապետությունը շրջանում մարդը անշուշտ ունեցել է նաև հնչյուններ, ինչպես իր նախորդները և բայր կենդանիները, սակայն նրանք խաղացել են սթանդակ դեռ աֆեկտներ արտահայտելու համար, ինչպես և հետագայում, հեղաշրջման հանապարհով, նրանք անցել են գերիշխող դիրքին՝ ձեռքն ազատելով իր համար այդ երկրորդական ֆունկցիայից և նրան թողնելով միայն սթանդակ այն դերը, որ մինչև այսօր էլ նա կատարում է, ինչպես է կատարվել այդ դիալեկտիկական թուշքը, նա կատարվել է արհեստական գործիքների մուծման և աշխատանքային պրոցեսների բարդացման հետևանքով, որ պահանջում էր հաղորդակցություն ավելի բարդ միջոց, ինչպես և արտադրական հիմնական միջոց հանդիսացող ձեռքի ազատում ոչ աշխատանքային ֆունկցիաներից: Այսպիսով լեզվի դերը ձեռքից անցել է բերանի մեջ գանդող, լեզվին, որը անմիջապես ուղեղի մոտ գտնվելով, հնարավորու-

թյուն է ստեղծել զարգացնելու մտածողությունը արդեն հնչա-
արտաբերական լեզվով: Պարզ է, որ ձեռքն այլևս անկարող էր
բաժարարելու զարգացած ուղեղի պահանջները, այն ուղեղի, որի
սկզբնական զարգացումը տեղի ունեցավ հենց ձեռք-լեզվի միջո-
ցով:

Պեռք է ենթադրել, որ առաջին հնչաարտաբերական լեզուն
եղել է շափազանց պարզ և նիշտ այնպես նկարագրական, ինչ-
պես էր նրա նախորդը՝ ձեռք-լեզուն: Նախկին նկարագրական
ձեռք-լեզվի բրտերը այդ շրջանում թարգմանվել են հնչյունա-
վոր լեզվի՝ իրենց մեջ պահելով հիմնական նկարագիրները. այս-
պես կանչել, բերել, խոսել առաջացել են ձեռքի տեսանից. նույն
ձեռքի անունով են արտահայտվել նաև ում, կարգաւթյուն,
շնորհք, խել և համեմար բառերը, ինչպես արդեն տեսանք վերե-
ւում: Մակայն ինչպե՞ս բացատրել այն հանգամանքը, որ հառ-
կամալու, ըմբանելու զազափարը նույնպես կապվում է ձեռքի
հետ: Շատ պարզ. չէ՞ որ նախատրամաբանորեն մտածող մարդը
ամեն մի իր հասկանում, ըմբռնում էր միայն այն ժամանակ,
երբ նրան տիրանում էր: Արդ, որպեսզի մարդը հասկանար, ճա-
նաչեր, թե ինչ բան է, ասենք, ընկույզը, նա պետք է այն բո-
ներ իր ձեռքի մեջ, հոտերը, միջուկը ճաշակեր և այլն. այդ
մտածողության մնացորդները կան նույնիսկ ժամանակակից կուլ-
տուրական լեզուների մեջ. այսպես ֆրանսերեն conception, per-
ception նշանակում են բռնել և հասկանալ, ռուսերեն воспринять,
воспринимать, понять նույնպես նշանակում են հասկանալ,
ըմբռնել, որ ծագել են բռնել բառից, ինչպես և հայերեն ըմբռ-
նել<բն+բանել>—բռնել անել բառը (համեմատիր նաև ճնորմ-
հառ=խելքը հասնող):

Քանի որ մի անգամ ձեռք-լեզվի բոլոր ֆունկցիաներն ան-
ցան հոգավոր լեզվին, պարզ է, որ վերջինս իր զարգացման
սկզբնական ընթացքում պետք է ընթանար այն ուղիով, որ
մշակվել էր ուղեղում գեղես ձեռք-լեզվի ժամանակից (նկարա-
դրական մտապատկերներ ուղեղում արդեն կային):

Այսպիսով, լեզվաբանական-հնչարանական պեղումների մի-
ջոցով մենք այնպիսի մատերիալ ենք հայտաբերում, որով մերժ-
վում է լեզվաստեղծման պրոցեսի իդեալիստական ամեն տեսակի
մեկնություն և ապացուցվում, որ մարդու բանականությունը
ստեղծվել է աշխատանքի շուրջը համախմբված ինդիվիդուների կո-
լեկտիվի քրանաջան աշխատանքի ընթացքում տասնյակ և հա-

բյուր հազարավոր տարիներ ժամանակամիջոցում, և նրանց տրտազրական հարաբերութիւնների ֆունկցիոնալ արտահայտութիւնն է։ Այդ բանականութիւնը, որը և գործած մարդկային հաշուութային կերաման հզորագույն զինքը, արտահայտւում է երկու միանգամայն անքակտելիորեն շարկապլած ուրաշներում, այն է՝ ժարդկային լեզվի և մարդկային աշխատանքի։ Լեզվի մեջ է մտնում անշուշտ և մտածողութիւնը, որովհետեւ նրանք ոչ միայն տարբեր երևույթներ չեն, այլև միևնույն պրոցեսի տարբեր կողմերն էլ չեն, նրանք մեկ և տարազակտն, միասնական, երբեք չտարբարւածվող պրոցես են, որովհետեւ մտածելը խոսելն է առանց հնչյունների, իսկ խոսելը մտածելն է հնչյուններով։

Աշխատանք — լեզու — միտք արիազան մարդկային ողջ գործունեութիւնն է իր բոլոր կողմերով; որոնք անքակտելիորեն կապված են իրար. առաջին փոփոխութիւնն անպայմանորեն ազդում է մյուսների վրա, իսկ վերջիններա իրենց հերթին ներազդում են առաջինի վրա, որպես նրա կազմակերպիչը։ Այս փոփոխողութիւնները այնքան ավելի պարզ են, որքան պաթզ են և անմիջական աշխատանքային պրոցեսները, և հեռզհետեւ բարդանում ու խնդովում են՝ հասնելով մինչև իսկ զարգացման ինքնուրույն օրենքների, երբեք սակայն չզազարելով հասարակայնութիւն ֆունկցիոն լինելուց։

Մասերի աշխատական լեզվաբանութիւնը, որ սովետական գիտութիւն համեմատաբար նոր նվաճումն է, մեր առաջ բացում է լայն աստարեզ լեզվի միջոցով բացահայտելու մարդկային հասարակական ֆորմացիաների հնագույն շրջանները, քանի որ լեզուն որպես հնագույն գաղափարախոսական արտահայտութիւն՝ իր մեջ ունի անպատահանագույն նախածքներ, որոնք հայեւու պես արտացոլում են մարդկային լեզվաստեղծման պրոցեսի բոլոր փուլերը և հնարավոր են զարկնում լեզվի ու մտածողութիւն զարգացման նախապատմութիւն բացահայտումը։

(1929 թ.)

Ա ՂԱՐԻՔՑԱՆ
Ֆիլիս, գիտ. գովաոր

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ՝

Հայերեն լեզու ասելով այսօր մենք հասկանում ենք արևելահայ կամ սովետահայ և արևմտահայ գրական լեզուները, ապա և հայերենի շուրջ 40 բարբառները: Մեր երկու գրական լեզուն ձևավորվել են վերջին 2—3 դարերում, թեև նրանց հնագրքական լեզուների հետ ավելի շատ ավելի վաղ ժամանակների գրական աղբյուրներում: Ըստ էության գրական լեզուները, այսպես ասած, արևեստական լեզուներ են, թեև նրանք ստեղծվել են կենդանի բարբառների հիման վրա, գրաբարի օգտագործումով: Գրական լեզուները միջբարբառային լեզուներ են, նրանք իրրեև բանավոր լեզու ստեղծվել են հայ հասարակության վերնախավի կողմից, որի մեջ առաջատար դերը պատկանել է, ըստ իս, տևադարձական դասին: Իրոք՝ գրական լեզուները մի տեսակ ընդհանրական լեզուներ են, նրանք պետք են եղել այն մարդկանց, այն խավերին, որոնք ֆեոդալիզմի հասարակական կյանքում կազմակերպել են ընդհանրական հարաբերություններ, միջբարբառային հարաբերություններ: Այսպես՝ բարբառը օգտագործվում է իրրեև լեզու միշտ տերիտորիայի մի որոշ հատվածում, մի որոշ միջավայրում՝ գյուղի, շրջանի, կիսադավառի, դավառի շրջանակում, ուրեմն բարբառը տեղական, տերիտորիայի մի փոքր հատվածի լեզուն է: Ընդհանրական լեզուն, որ հետո դառնում է գրական լեզու կամ որ սովորաբար դառնում է գրական լեզու, որովհետև յուրաքանչյուր ժողովրդի գիր ընդհանրական բնույթ ունի, օգտագործվում է որպես հաղորդակցության միջոց ամբողջ տերիտորիայում, սակայն ոչ ամբողջ բնակչության կողմից, այլ

¹ Զեկուցված է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Ն. Մաթիանյանի կողմից Ինտերսուսի III գիտական սեմինարում, դեկտ. 27, 1946 թ.:

միայն տնտեսական և մտավոր վերնախավի կողմից: Դասակարգային հասարակության բարբառախոս ժողովուրդը և առաջին հերթին գյուղացին, այն էլ ֆեոդալիզմի ժամանակի գյուղացին, արադրական հարաբերություններում բռնած իր դիրքով, իր դոյության ընդլայնվող հասարակական իր խաղաղած զերով և արժեքականությամբ բնավ շահագրգռված չէ և ձգտում էլ չունի իր բարբառից դուրս ուրիշ որևէ լեզու սովորելու: Ամենաշատը նա սովորում է հասկանալ կամ նույնիսկ խոսել իր հարևան բարբառով կամ լեզվով և նրա հետաքրքրությունը ավելի հետու չի դնում: Մակայն ամեն մի հասարակության մեջ երկիրը կառավարող դասը կամ տնտեսության կազմակերպման մեջ ընդհանրական, ոչ տեղային՝ տերիտորիալ, շահեր ունեցող և գործունեություն ծավալող դասը շահագրգռված է միջբարբառային մի ընդհանուր լեզու ունենալու, որպեսզի բնագրային հաղորդակցության այդ կարևորագույն միջոցով կարողանա կատարել իր քաղաքական և պետական ֆունկցիան: Այդ ֆունկցիան նա չի կարող կատարել, եթե չկարողանա հաղորդակցվել իր դասի տարբեր բարբառային ծագում ունեցող անդամների հետ: Ուստի ամեն մի դասակարգային հասարակության մեջ անհրաժեշտություն է դրսևանում վերնախավի համար ընդհանուր լեզու ունենալը, այս անհրաժեշտությունից է բխում դասակարգային հասարակության իշխող դասի ընդհանուր լեզուն: Ուստի ամեն մի դասակարգային հասարակության մեջ լինում է, մեկ ընդհանուր լեզու, որ վերնախավի դասակարգային լեզուն է, և բարբառների մի ամբողջ շարք, որ աշխատավոր ժողովրդի լեզուն է: Կասկած չկա, որ ընդհանուր լեզուն ստեղծելիս օգտագործվում է ժողովրդական բարբառների լեզվական ֆակտուրան և մասնագրությունը: Բայց որովհետև ստեղծվող լեզուն ընդհանուր լեզու է և նա ավելի կամ պակաս շափով օգտվում է բոլոր բարբառներից, ուստի ստեղծվում է մի տեսակ համագրական լեզու, մի միջին լեզու, որը ընդհանուր նմանություն ունենալով բոլոր բարբառներին, մասնավորապես ոչ մեկի հետ նույնը չէ, նրա այդպիսի ընդհանուր լեզու ստեղծվում է, նա, այդ լեզուն, քանի որ կենդանի միջավայրի լեզու է, մշակում է իր սեփական օրինաչափությունները և իր լեզվական մասնագրության մեջ, ինչպես և կառուցվածքի ամբողջության մեջ գտնվում է ինքնուրույն և երբեմն նույնիսկ ինքնատիպ, Հնարավոր է, որ այդպիսի լեզուն, զարգանալով վերնախավի միջավայրում, չեզոքված կերպով երևան

քերի ինքնություն և իր կառուցվածքի գործադրման մեջ, իր լեզվական մտածողության մեջ հիմնովին կերպով առարքերվի այն բարբառներից, որոնք նրան «մայր» են եղել Այդպիսի գեղ-քում լեզուն սովորաբար պահպանում է լեզվական ֆակտուրայի իր ընդհանրությունը բարբառների հետ, այսինքը տվյալ ընդ-հանրական լեզվի նյութական մասը (բառապաշար, թեքման ձևեր, ածանցումներ և այլն) նույնական է լինում բարբառների հետ, այս կամ այն չափով նման յուրաքանչյուր բարբառի, բայց բնավ նույնական չի եղել բարբառի հետ, իսկ լեզվական կառուց-վածքով, լեզվական մտածողությամբ բոլորովին առարքերվում է իր «մայր» բարբառներից։ Այսպես է մեր գրաբար լեզուն։

Ընդհանրական լեզուն, ինչպիսին էր գրաբարը, վերնախավի լեզու դառնալով, ինքնուրույն գործադրման հանապազը է քնա-րում, բայց իր լեզվական ֆակտուրայի (նյութական մասի) նմանությունները ժողովրդական լեզուների հետ պահպանում է։ Լեզվական մտածողության մեջ հանաի նա ենթարկվում է օտար լեզուների ազդեցության և կամ յուրացնում է օտարամտածու-թյան շատ հիմնական տարրեր, նկատի ունենալով, որ վերնա-խավի քաղաքական կյանքը անընդհատ շփման մեջ է գնում նրան օտար ժողովուրդների վերնախավի հետ, ուրիմն և նրա լեզվի հետ։ Բնական է, որ օտարամտածությունը ենթարկվում է ընդհանրական լեզվի ինքնատիպ հատկություններին և մերվում այդ լեզվի մտածողական կառուցվածքի մեջ։ Դա մեծապես նպաս-տում է ընդհանրական լեզվին կառուցվածքի տեսակետից հետա-նալու ժողովրդական լեզուներից։ Այդպես է եղել մեր գրաբար լեզուն։

Մեր գրաբար լեզվի ախլը, լեզվամտածողական ամբողջ կառուցվածքը միանգամայն առարքեր է բարբառներից։ Այսպես՝ գրաբարը ուժեղ արտահայտված թեքական լեզու է, թեքակա-նությունը որոշ գեղջում օտացել է նույնիսկ ներքին թեքման բնույթի (հոլովական կառուցվածքի մեջ)։ Խանարումը սինթետիկ է, այդպես է նաև հոլովումը, այդպես է նաև բառաբարդությունն ու ածանցումը, սինթետիկ և վերացական կառուցվածք ունի նաև գրաբարի շարահյուսությունը։ Մինչդեռ մեր բոլոր բարբառները հիմնականում կցական լեզվամտածողություն ունեն, կցական լեզվամտածողությունը գերակշռում է և՛ հոլովման մեջ, և՛ խո-նարման մեջ, և բառակազմության մեջ։

Նկարագրական կառուցվածք ունի նաև բարբառների շարանյությունը:

Աշխարհաբար ընդհանրական լեզուն ստեղծվել է բարբառների լեզվական մասնագությամբ ու գրանք գրեկորող լեզվական մասերիալով և գրաբարի բառերով ու բառադասերներով: Այդ լեզուն ստեղծողները եղել են հայ առևտրականները, մասամբ և արհեստավորական զերնախովը, հավանական է, և հոգևորականության ստորագաս ներկայացուցիչները, որոնք երկար ժամանակ փոխաբրինել են ժողովրդական ինտելիցենցիային կամ որոնք կաղմել են մի տեսակ համաժողովրդական ինտելիգենցիայի մի որոշ տարր: Ինչպիսի այդ լեզվի կազմավորման մեջ, ինչպես և այդ լեզվի պահանջը առաջագրելու հարցում, ամենամեծ դերը կատարել է հայ առևտրականը: Այսպես՝ առևտրական ամենահին գոկումենտներում (15—16 դար) և կամ առևտրականների կողմից գրված գոկումենտներում նկատվում է մեր գրական լեզուն կազմելու շատ վեհական և հաջողված փորձեր: Մի կողմ թողնելով փաքթ ծավալ ունեցող այլ և այլ գոկումենտներ, օրինակ բերենք ամենախոշոր գոկումենտը՝ Զաքարիա Աղուլեցու օրագիրը (1640—80 թ. թ.), Այդ օրագիրը մի առևտրականի հուշատետր է, որի գործունեությունը ծավալվում է հայկական մի քանի բարբառների միջավայրում (Երևանի, Աղուլիսի, Զուզայի, պարսկահայ դոնադան բարբառների և արտասահմանի), Հեղինակը աղուլեցի է, այսինքն մի այնպիսի բարբառի ներկայացուցիչ, որ, Մառի տակով, հայերեն լեզվի մեջ մի տեսակ ինքնուրույն լեզու է, կարծես թե հայերենից բաղրովին տարբեր, որովհետև միանգամայն անհասկանալի է հայերենի այլ բարբառներով խոսող մարդկանց համար: Այդ Աղուլեցին իր օրագրի լեզուն չի ընտրում իր բարբառը, այլ, ընդհակառակն, հետևողական կերպով խուսափում է այդ բարբառից, թեև միանգամայն ազատվել չի կորողանում: Նա փորձում է գրել այդ ժամանակվա ընդհանրական լեզվով, այսինքն գրաբարով, սակայն ուսալին մեկ երկու նախադասություններից հետո նրա թերի գրաբարադիտությունը թելադրում է նրան աննկատելիորեն սահել ավելի հասկանալի լեզվի և նա գրում է Երևանի, Զուզայի, Ղարաբաղի բարբառների մի համադրական լեզվով: Այդ լեզվի մեջ գրաբարը իշխում էր իր ուղղագրությամբ և բառադաշարով, բարբառները իրենց լեզվական մասնագությամբ և ահա

այդ համադրութիւնից առաջ է գալիս մեր արդի գրական լեզվին միանգամայն մօտ մի լեզու: Ահա օրինակ՝

Եթ՛վին ողղ (1645) մարտի եռօմն Արուսիս, որ ես Աքաւիցի
Քուրդունց Ազամիրի որդի Զաքարէս, որ ես Զաքարէս էի մե
սմաց, նախ և առաջի իմ նանապարհ գնալն այս է, որ մին
բէնն խամ ապրիլմով, իմ հօր, մօր, իմ եխպայր Շմաւոնի, սո
ցոյ կամով ինձ գրին իմ հօր եխպօր որդի պարոն Նիկողոսին
յեւ, գնացի Իգմիր: Պարոն Նիկողոսն էլ մին բէնն ապրիլում
ունէր: Դարցեալ, Նիկողոսն իւր ապրիլումն ծախէջ ոչ, գնաց ի
Շաւանգատուն, ի ցաղաքն Լիւսնայ: Դարցեալ, ես Զաքարեայ իմ
մին բնոն ապրիլումն, մեր Աքուլաց շատ քաղցրեան կեր Իգմիր,
ծախեցին, թէ՛ խարջ, թէ՛ գմբուկ թէ՛ ժուլ բորջի, ամէն տփին,
նաց խալիս ընն (870) մառչիլ սիփիլայ: Զերայ ապրիլումի
լիգրն, որ զ հոգայ է, իրդին տփի լք մառչիլ: Ենար ապրիլում էր,
լաւ քաղարի հանդիսեցայ: Դարձեալ, այս փոքս ըն (800) մառչիլ
տփի մեր աքուլիցի հօրայաղչի Վարդան, որ բերաւ Արուսիս,
ափեց իմ հայր Ազամիրին և իմ եխպայր Շմաւոնն: Դարցեալ,
եւ Զաքարեայ և (70) մառչիլ փող վեր կալայ, գնացի Բուրսա,
զ(3) ամիս կացայ, գնացի Ըստամբուլ, ինձ հոմար ալիշ-վերիշ
արարի: Դարցեալ, իմ եխպայր Շմաւոն մեա ուղարկած փողն վեր
առնու, գնայ Ըսպահան, ապրանք առնու, ծախէ: Դարցեալ, այս
Շմաւոնս զ(6) ֆիթիլի, մի քանի դանակ, դփթ, գալում, նախում
մի քանի դատ աղարկեց Ըստամբուլ, ինձ Զաքարիս հասաւ Մա
խեցի, և (80) մառչիլ հանեց, որ էլաւ իմ հօր փողէն ինձ հասաւ
մին Են (150) մառչիլ: Այս էլաւ ինձ Զաքարիս հայրենի փողէն
մայայ:՝

Բերենք մի ուրիշ օրինակ, որ նույնպէս հաստատում է մեր
այս կարծիքը:

Հօլանդացի Երմզերը 1711 թ. Աստուրգամում ապագրել է
իր Thesaurus linguae armeniacae, antiquae et hodiernae (Արա
մեան լեզվի գանձ) հայոց լեզվի պատմութիւնը նվիրված մի
կարեւոր աշխատութիւն: Դրքի վերջում Երմզերը արամախոսա
կան մեթոդով այդ ժամանակվա խոսակցական լեզվով աեքստեր
է բերում: Դրանցից մեկը Զորանչեակոյի և Սաֆարի (վերջինս
հայ է) գրույցն է. Ահա մի նմուշ այդ զրույցից՝

Եմ. Խաղող էլ մանիք ձեր երկրումն:

՝ Զաքարիս Ազուլիցու օրագրութիւնը, էլ 159, 1928 թ., Երևան:

Ս. Ունինք դարձանալի և պատուական խաղաղ, որ ուտելոյ և չիրա շինելոյ քանց չափն ազնելիայ, չունքի մեր ազգըն առքաքն շատ պաքն որ ունին՝ համիշա գինի չեն խըմել, գեռ կանն թէ Մասսիս սարի քովն մին Այգեհատան կայ, որ Արկուտիայ անունը գինի՝ ունի որ ձէթի նման կուլանէ:

Ծ. Ի՞նչ գլխաւոր սանիաթ կա հայոց մեջն:

Ս. Ամ. հասարակ սանիաթ մեր ազգին մեջն կայ ինչպեա տանք Դերձիք, Դթակակար, Բարուշկար, Դալլաք, Խառատ, Դուրդար, Որմնագիր, Ոսկերիչ, Դարբին, Զուլհակ, Դրագիր, Կաղժարար, Ներկարար, Մաղկարար, Մագաղաթագործ, Ապրշմագործ, Զաղագիր, Բաժմաչի և այլ բազում:

Ծ. Հիմա շողալաթ արա ձեր վաճառականների առ ու ծախան քնն ասա ի՞նչ բարաթ ապրանք կու բանեցնեն և ի՞նչ երկիր կերթան:

Այս լեզուն, տեսնում ենք, որ բաժական նման է Զաքարիա Աղուլեցու լեզվին և հաստատում է մեր կարծիքը իր կաղժափորման մասին: Բայց որ այդ լեզուն իսկապես մի ընդհանրական լեզու է եղել, դրա լաժաղունն ապացույցը այդ նույն գրքում բերված մեկ ուրիշ հատվածն է. Այդ հատվածը ևս տրամախոսական մի տեքստ է, որով նկարագրված է հայ առևտրականների խնջույք: Այդ խնջույք կաղժակերպողները Աղուլեցի են՝ դեկ:

Խնջույքի սկզբին, երբ հյուրերը հավաքվում են՝ տան տերը իրեն լավ չի պահում: Յուրայիններից մեկը, միանգամայն փստահ, որ ուրիշները իրեն չեն հասկանա, իր բարբառով, գոկերեն, գիտողութուն է անում տանտիրոջը, վերջինս, ինչպես և մի այլ տանեցի, մասնակցում են գրույցին: Ահա այդ գրույցը՝

«Բ. Հէրքան՝ շատ զովրս աալիս, ազիկն ան այ, որ գթի մույն փուքը քոչ պահիս, գարս հրամանքըդ տովն տայրըս, ըխտիար օվնիս:

Ա. — Աղուլեզ այ նասում Բարաղամն, պարուն Տիրատուր, քու հրամանքըդ մոսանսիրի տայր ըս, զմի պարուննէրս քու տովնըդս կանչած, որ զովդ անիք, օվրախ պահա՝ շատ քամի նարիլն ադիլ չի:

Տ. — Գարուն՝ զմո զմք ըլխաքիս բանին խըրէր չիք՝ թգօթիւն արիք, զմո զմք զովդն նիդիլ չիք, թա ունչ այ. իս անդադար միծ միծ մարդու հիս զովդ ըմ արած՝ զմք անդադար լած չիք. նզանիք ունչ ախպարք:

Գ. Հրեա փլաֆն ու գորովուն եկա՞մ, Խնչ էք խոսում, պարզ խոսեցէք, որ մենք էլ իմանաքք:

Ինչպե՞ս երևում է այդ զբույցից, զսկերենը բոլոր հայերի հոգւոյց, որ մասնակցում են այդ խնջույքին, զիտվում է իբրեւ անհասկանալի լեզու, որով խոսում են միեւնոյն բարբառի ներհայացուցիչները, իսկ միջբարբառային հաղորդակցութեան համար կա ավելի հասկանալի լեզու, որը, ըստ բոլոր հյուրերի, նաեւ ըստ Երնզերի, հասկանալի է բոլորին, դա մեր արդի գրական լեզուն է, Զուգայի, Երևանի կամ մի այլ բարբառի աննշան խառնուրդով:

Կրկին անգամ տեսնում ենք, որ այդ լեզուն կազմված է բարբառային լեզվական մասնորոշումով, և դրանք գրանորոշ լեզվական մասերիալով՝ գրաբարյան բառերով և բառապատկերներով:

Այսպե՛ս՝ այս լեզուն, այս ընդհանրական լեզուն, ինչպե՞ս վերևի օրինակն է ցույց տալիս, առաջացել է հայ հասարակութեան մեջ ընդհանրական շահ ունեցող տեստրական դասի պահանջով և ջանքերով: Հիմնականում այդ լեզուն ստեղծելու համար օգտագործվել են բարբառների լեզվամասնորոշումն ու գրանք գրանորոշ լեզվական մասերիալը, գրաբարի բառապաշարն ու բառապատկերը: Ըստ որում չստանանք հիշել, որ գրան բարյան բառապաշարը արդեն շատ մեծ ընդհանրութեաններ ունի բարբառների հետ, այդ պատճառով էլ գրաբարյան բառապաշարը ասելով չպետք է հասկանանք իբր գրական լեզուն կառուցելու համար օգտագործված բառապաշարը միմիայն գրաբարի սեփականութեանն է: Ինչով ոչ. դա մեծ մասամբ լեզվական այն փափաւորան է, որ վաղուց ի վեր ընդհանուր էր գրաբարի և բարբառների մեջ:

Այսպե՛ս է կազմվել մեր ընդհանուր լեզուն նախ իբրեւ ընդհանուր խոսակցական լեզու, ապա միայն իբրեւ գրական լեզու:

Այդ գրական լեզուն, այդ ընդհանուր լեզուն, աստիճանաբար դառնում է ինքնատիպ, ազատվելով մի կողմից գրաբարից կախված լինելու վիճակից, մյուս կողմից բարբառների կախումից: Աշխարհաբար գրական լեզվի հասարակական օրինականացումը, այսինքն՝ վաղուց արդեն առաջացած ընդհանուր լեզուն գրական դարձնելը, գրական անդատանում հաստատելը իրապե՛ս մի պայքար էր այդ լեզուն ինքնուրույն դարձնելու և ազատվելու գրաբարի և բարբառների կախումից: Այդ հարցում վճա-

կան գեր է կատարել հայ գեոմեթրատական ինտելիգենցիան 19-րդ դարում, այսինքն այն ժամանակ, երբ ստեղծված բուրժուական հարաբերությունների հետևանքով առաջանում է միջանկյալ դասը՝ ինտելիգենցիան, որը հայ հասարակության մեջ ունեւր ժողովրդա-գեոմեթրատական ուժեղ թե (Արտոյան, Նալբանդյան, Եսեադիզ, Պետրյան և այլն)։

Ֆեոդալական հասարակարգում բարքառները ոգտադործ-մամբ հայ հասարակական վերնախումբը՝ ազնվականությունը, իր գասակարգային ֆունկցիան՝ կատարելու համար ստեղծել է խո-տակցական ընդհանուր լեզու՝ գրաբար. այդ լեզվով կազմակերպ-վել ու երկարատև պահպանել է իր գոյությունը հայ վաղ շրջա-նի ֆեոդալական պետությունը։ Ֆեոդալիզմի դարգացման ավելի ուշ շրջանում, չնայած անկախության կորստին, կամ հենց դրա պատճառով, գրաբար լեզուն գարձել է գրական լեզու այն ժա-մանակ, երբ նրա համար գիր է հնարվել։ Ըստ երևույթին հայ ֆեոդալ գասակարգը իր գասակարգային ֆունկցիան կատարելու համար, այսինքն՝ հայ հասարակությունը կազմակերպված վի-նակում պահելու և այդ ֆեոդալական հարաբերությունները ան-խտփան վերարտադրելու համար չէր կարող բավականանալ միայն բանավոր ընդհանուր լեզվով, քանի որ նա իր մի շատ խոշոր հենարանը, իր պետականությունը կորցրել էր, ուստի անհրաժեշտություն է զգացել նաև գրավոր լեզվի, կամ եղած բանավոր լեզուն գրավոր դարձնելու։ Հայ ֆեոդալական գասա-կարգի հասարակական ֆունկցիայի կատարումը իր ժամանակին ապահովում էր հայ ժողովրդի ամբողջական գոյությունը, այդ պատճառով էլ գրաբարի գրական լեզու գառնալը գուրա էր գա-լիս ֆեոդալ գասակարգի շահերի սահմաններից և գառնում էր համաժողովրդական գործ։ Այսպիսով գրաբարի գրական լեզու գառնալը մեր ժողովրդի և մեր հասարակության գոյության ան-հրաժեշտությունից բխող պահանջ էր։

Նույն ձևով պետք է գատել նաև նոր ժամանակների հա-մար։ Երբ հայ հասարակությունը թեակ-խեց ֆեոդալիզմի քայ-քայման շրջանը, գրաբար լեզուն շարունակվում էր օգտագործ-

¹ Գասակարգային ֆունկցիա կատարելու մեր կարծիքով նշանակում է իր ժամանակին կազմակերպել ու ղեկավարել հասարակությունը, ներկայաց-նելով նրա գարգացման ու առաջընթացի հնարավորությունները ավելի հա-սարակության հարաբերությունների պայմաններում։

վել ազնվական դասակարգային ֆունկցիան իրականացնելու համար: Սակայն դա չէր բավարարում ժամանակի պահանջը: Այդ շրջանում, ֆետրյարական հարաբերությունների ներքոմ ծնունդ առած առևտրական հարաբերությունները վերափոխել էին հայ հասարակությունը և գրաբարը չէր կարող լիովին բավարարել այդ նոր հասարակության պահանջները: Ստեղծվում է, ահա, միջին հայերենը, որը նոր ընդհանրական հայերեն կազմելու հաջողված փորձ էր: Նոր դարերի առևտրական հարաբերությունները առաջ էին քննել առևտրականների դաս, որ իր գոսակարգային ֆունկցիան և գրա հետ միասին իր հասարակական ֆունկցիան կատարելու համար, հիմնականում արտադրողական ուժերը զարգացնելու համար, անհրաժեշտություն էր գգում բանավոր ընդհանրական լեզու (աշխարհաբար) ստեղծելու և, ինչպես Ազուլեցու և Շրոդերի ազդյուններից գիտենք, այդ լեզուն օգտագործելու էր իր հասարակական ֆունկցիան կատարելու համար: Սակայն երբ բուրժուական հարաբերությունները դարձան հասարակության գերակշռող հարաբերություններ, հայ բուրժուական գոսակարգը իր հասարակական ֆունկցիան կատարելու համար անհրաժեշտություն դրաց գրավոր լեզվի, գրական լեզվի: Այս պահանջը զուգադրվում էր հայ բուրժուական հասարակության գոյություն ու զարգացման պահանջին, որը այն ժամանակ բխում էր հայ ժողովրդի հասարակական գոյության պահանջից: այդ պատճառով էլ այդ գրական լեզուն օրինականացանելու պահանջը միաժամանակ համաժողովրդական շահերից էր բխում:

Ուստի և 19-րդ դարի ժողովրդա-գեմակրատական դորժիշները, լավ գիտակցելով գրական լեզվի ինքնահաստատման պահանջի նույնացումը կամ նույնությունը ժողովրդական շահերի հետ, պայքարի նեղակցին աշխարհաբար գրական լեզվին հասարակական օրինականություն տալու համար: Ինչպես տեսնում ենք, գրական լեզուների առաջացումը, բխելով այս կամ այն գոսակարգի շահերից, տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ այդ շահերը զուգադրվում են հասարակության զարգացման շահերին: Բայց այստեղից երևում է, որ ընդհանրական լեզուները գաղտնում են սովորաբար գրական լեզուներ, ուստի և գրական լեզուներ ասելով պետք է հասկանալ նաև ընդհանրական լեզուներ, միջբարբառային ընդհանուր լեզուներ, որ սովորաբար գոսակարգային լեզուներ են և առաջանում են պատմական շոտ

որոշ չբնականներում, հասարակական հարաբերություն չափազանց ման-
շատ որոշ փուլերում: Նրանք մեռնում կամ վերանում և կամ
հիմնովին վերափոխվում են, երբ մեռնում են նրանց հենարան-
դասակարգերը: Երբ վերափոխվում են հասարակությունները,
յուրաքանչյուրը գրանցից, այդ լեզուներից, հասարակական հա-
րաբերությունների նոր էտապում մնում է հասարակական կյան-
քի զինն իր ձևերը վերցրած նոր դասին ու դասակարգին ի սե-
փականություն:

Իսկ ժողովրդական լեզուները, բարբառները, գայիս ևն ան-
կախ լեզուների վրնակից, ապրում ու անցնում են ամբողջ
ֆեոդալիզմի դարաշրջանը, անգամ կապիտալիզմի դարաշրջանը,
քանի կա ու մնում է գյուղացին, քանի կան ու մնում են գյու-
ղի ու քաղաքի տարբերությունները: Նրանք կարող են վերա-
նայ միայն սոցիալիզմի կենցաղ գառնալու ժամանակաշրջանում,
ուրեմն նրանք չեն ու չեն կարող լինել դարարի ծնունդ, կամ
դարարյան ազատագրումներից առաջացած: Ընդհակառակն, նրան-
ցից են ծնունդ առել, նրանցից են սնվել դարարը, միջին հալե-
րենը, աշխարհարար լեզուն և շարունակվում է սնվել արդի սո-
վետական հայերենը: Այսպես է գրական լեզուների հարցը, հայոց
գրական լեզուների տարբերակների հարցը: Այժմ տեսնենք,
թե ինչ են իրենցից ներկայացնում հայերենի բարբառները:

Ըստ ձևարանական կրասիֆիկացիայի հայերենի բարբառ-
ները խմբավորվում են 4 նյութի մեջ, որ կոչվում են «Ում»,
«Կը», «Է» և «Մ»:

Այդ անունները պայմանական են, գիտահետազոտական
աշխատանք կատարելու համար նարված. բայց դրանց սակ
թափման են լեզվական մտածողության տարբերակներ. տես-
նենք որոնք են այդ տարբերակները:

«Ում» նյութի բարբառները իրենց ներկան կազմում են
«Ում» վերջավորությունն ունեցող գերբայով և օժանդակ բայով.
օրինակ՝ գրում եմ, գրում իմ, կլիրքմ եմ, կլիրքմ ամ և այլն:

Այս կազմությունը անալիտիկ կազմություն է, նկարագրա-
կան կազմություն է, պրիմիտիվ կազմություն է: Բառացի՝ դա-
նշանակում է շեռ գրի մեջ եմ, շեռ գրելու ընթացքի մեջ եմ:
Այս մտածողությունը բարբառային է. ժողովրդական, որովհե-
տե ժողովրդի լեզվի մեջ ասվում է՝ «Գործի մեջ եմ», նշանակում
է՝ գործ եմ անում, «Բանի մեջ եմ», նշանակում է՝ բան եմ
անում:

Այդ ձևին զուգահեռ զոյություն ունեն նաև հետևյալ արտահայտական ձևերը:

«Ես բանի եմ», այսինքն՝ «Բան եմ անում», «Ես դարձի եմ», այսինքն՝ «Գործ եմ անում», «Ինչ բանի եմ», — «Սովորում եմ» և այլն¹:

Հավարկիկ բարբառում այդ արտահայտական ձևը ավելի մտա է նկարագրականին: Այսպես՝ այդ բարբառում ասվում է՝ «զրեւում եմ», այսինքն՝ «զրեւում մեջ եմ», «զրեւում է», այսինքն՝ «զրեւում մեջ է» և այլն: Այսպիսով լեզվական մտածողությունը բայով արտահայտված գործողությունը պարզապես նկարագրում է, այսինքն՝ ներկայի գաղափար արտահայտելու համար, որ իհարկե վերացական գաղափար է, ասում է՝ «գործողության ընթացքի մեջ եմ»: Այս մտածողությունը կոնկրետ է և կազմում է գրաբար բայերի կազմության նախորդ փուլը: Հայագիտության մեջ վեճ կա «զրում» ձևի շուրջը²: Որ իսկապես «զրում» գերբայը ներգոյական հոլովի գաղափար է արտահայտում, մի կարևոր ազդեցությւն է ունենում: Այդ ազդեցությւնը այն է, որ «զրում» կամ նման գերբայով ժամանակ են կազմում բոլոր այն բարբառները, որոնք միաժամանակ և ունեն այս վերջավորությունն ունեցող ներգոյական հոլով: Այսինքն՝ այն բարբառները, որոնք «զրում» ձևով ներկա են կազմում, ունեն «ում» վերջավորություն ունեցող ներգոյական հոլով. դրանք են՝ Թրիյիսի, Արարատյան, Ղարաբաղի, Եամախու, Աստախանի, Զուղայի և Աղույիսի, այսինքն՝ «Ում» հյուզի բոլոր բարբառները:

Հասկանալի է, որ ներգոյական հոլով կազմելը այդ բարբառների լեզվական մտածողության հատկությունն է: Զիշա է «Ս» հյուզին յայտականող Հազրութի, Ղարաբաղի, Մեզրու, Կարահանի և Արզվինի բարբառները նույնպես ունեն ներգոյական հոլով «ում» վերջավորությամբ, բայց այդ բացատրելի է երկու պատճառով:

Առաջին՝ այդ բարբառները գտնվում են «Ում» հյուզի բարբառների ուժեղ ազդեցության տակ: Անվիճելի է, որ Հազ-

¹ Այս մտածողությունից առաջացել են գրաբարի խնամքման «իւթիսի» ձևերը, ախ է՝ գործի եմ > գործեմ, գործի եմ > գործես և այլն, գործի եմ > գործելի, գործի էի > գործելիս:

² Տես Ա. Ե ա ն ի թ է, Հայ բարբառագիտության մի նոր գործ:

բութի և Ղարաբաղի բարբառները Ղարաբաղի բարբառի խիստ մեծ մնչման տակ են եղել երկար ժամանակ այն աստիճան, որ արդեն անհայտանալու վրա են և Ղարաբաղի բարբառից ընդունել են ոչ միայն ներդոյական հոլով կազմելու հատկութիւնը, այլեւ այնքան շատ հատկութիւններ, որ իրենց ինքնութիւնն արդեն կորցնելու վրա են։ Մեկրու բարբառը, որ, իմ կարծիքով, ընդարձակ բարբառ է եղել և գրովել է Արեւիքի ու Կապանի արեւելյան մասը, այժմ արդեն մեռած բարբառ է, և այդ գործում ամենամեծ դերը խաղացել է Ղարաբաղի բարբառի ազդեցութիւնը։ Բազմիկան է հիշենք, որ Արեւիքի և Կապանի չրջանի խոսվածքները շատ են նման Ղարաբաղի բարբառին, բայց որովհետեւ նրանք ունեն մի շարք այնպիսի հատկութիւններ, որոնցով մասնակի կերպով աւարներովն են Ղարաբաղի բարբառից, ուստի չենք սխալվում, երբ ասում ենք, որ այդանդի խոսվածքները Ղարաբաղի բարբառից տարբեր բարբառներին են պատկանել անցյալներում։ Ղարաբաղի բարբառի զգալի ազդեցութիւնը նկատվում է նաեւ Կարճևտնի բարբառի վրա, ուրեմն գրա ներդոյականն էլ բացատրվում է այս նախապարհով։ Հիշածս բարբառները «Ս» նյութի բարբառներն են, որոնց բազմիկան նման է Ագուլիսի բարբառը։ Ագուլիսի բարբառի մի շարք հատկութիւններ (անցյալի ձևերի կազմութիւնը, անցյալ կատարյալի բացակայութիւնը և այլն) վկայում են, որ այդ բարբառը երբեմնի պատկանել է «Ս» նյութին։ Եվ իրոք այդ բարբառին պատկանող Յզնա և Ռամիս դյուզերի խոսվածքները կիսով չափ պատկանում են «Ս» նյութին։ Եվ Ագուլիսի բարբառը իր փոխանջումը «Ս» նյութից «Ռ» նյութին կատարել է Արարատյան և Զուզայի, նաեւ Ղարաբաղի բարբառի ազդեցութեամբ։ Շրջապատված լինելով «Ռ» նյութի բարբառներով՝ Ագուլիսի բարբառը ներկայի կազմութեան մեջ իր լեզվական մասնազութիւնը փոխել է և գրա հետևանքով դարձել է «Ռ» նյութի բարբառ։ Արզգիլի բարբառը նույնպէս ունի ներդոյական հոլով, թեև ինքը պատկանում է «Ս» նյութին։ Բայց մենք արդեն ապացուցել ենք, որ Արզգիլի բարբառը արեւելքից եկած «Ս» նյութին պատկանող մի բարբառի և Տայոց աշխարհի բարբառի համաձուլումն է, որի պրոցեսում Արզգիլի բարբառը պահպանել է իր ներկայի կազմութիւնը, իսկ իր մի շարք հատկութիւնները յուրացրել է Տայոց բարբառից, որոնց թվում և ներդոյական «Ռ» վերջավորութիւնը։ Տայոց բարբառը իրեն ինքնատիպ և ուժեղ արտահայտված բարբառ վկայ-

ված է 8-րդ դարում Սանֆանոս Սյունեցու կողմից, բայց այդ քարքառը հայ բարբառագիտությանը անձանոթ էր։ Արգվինի քարքառի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ Տաթևց աշխարհի քարքառը եղել է «Ուժ» նյութի բարբառներից մեկը։ Այսպիսով առայժմ մեզ հայտնի է գտնում, որ «Ուժ» նյութը քանել է Հայկական Պարի հյուսիսում Զուգարից մինչև Սև ծովի ափերն ընկած տարածությունը։ «Ս» և «Ե» նյութի բարբառների ազդեցությամբ «Ուժ» նյութը կարգրել է իր բարբառներից մեկը՝ Տայց քարքառը, բայց ինքն ազդելով «Ս» նյութի մի ուրիշ բարբառի վրա՝ Աղուխի բարբառի վրա, շահել է նրան, վերածելով «Ուժ» նյութի բարբառի։

Այդ քույրը շատ հետաքրքրական վերաբերումներ են մեր քարքառային մոդոլոգի պատմության, նրա տեղադարձի ու տեղափոխության և լեզվական ներքին հարաբերությունների համար։ Հատկանշական է հիշել նաև, որ Ուրմիայի քարքառը, որ պատկանում է «Ս» նյութին, ընկած լինելով «Ե» և «Ե» նյութերի բարբառների միջավայրում, ներգոյական հղով չունի։ Պարզ է, որ թե «Ե» և թե «Ե» նյութերը, ներգոյական հղով չունենալով, իրենց հարևանի վրա այդ ազդեցությամբ չէին կարող ազդել, ուստի և Ուրմիայի քարքառը մնացել է առանց ներգոյական հղովի։

Այդ հակադարձ ապացույց է, որ «Ս» նյութը ներգոյական հղով չի ունեցել և, եթե նրա բարբառներից մեծ մասը այդ ունեն, դա «Ուժ» նյութի ազդեցության հետևանք է։

3-րդ հիմնավորումը, թե ինչու «Ս» նյութի բարբառները «Ուժ» նյութից ստացել են ներգոյական հղովի այս վերջավորությունը, դա այն է, որ «Ս» նյութի բարբառները ևս իրենց ներկա ժամանակը կազմում են ներգոյական ըմբռնումով, նույնպես նկարագրական եղանակով, ինչպես «Ուժ» նյութի բարբառները։ Սակայն այստեղ լեզվական մասնագիտության մեջ մի նուրբ տարբերություն կա։

«Ուժ» նյութի բարբառները ներկայի գործողությունը նկարագրելու համար կազմում են բայաչիժքի կամ բայաչիժքը կազմող գոյականի ներգոյական հղովը և ապա օժանդակ բայով, որը նշանակում է «կա», «գոյություն ունի», հաղորդում ներկայի դադարաբեր։ Այսպիսով «Ուժ» նյութի բարբառների բայական կազմությունը գոյական կազմություն ունի, գոյականի օգնությամբ է կազմվել։ Դա ապացույց է, թե հայերենում միայն

«ժանդակ բախն է բայակուն խոնարհումս ստանում, իսկ մյուս բոլոր բաների խոնարհումը զոյականներին հուղմամբ է կատարվել»:

«Սա հյուղի բարբառները իրենց ներկան կազմում են՝ «ալխա», «էլխա», «այխա», «խա», «հա» վերջավորությամբ (Մնայիս—Աղղղին, մնայիս—Նարադաղ, մնայս—Կարճեան, մնաս—գիրի-կրէս Մեղրի, Հազրութ և Ուրմիս)»:

Այսպիսով «Սա հյուղի խոնարհման կազմության լրիվ ձևերն են՝ «ալխա», «էլխա» վերջավորություն ունեցող ձևերը՝ մնայիս, գրելիս: Այս ձևի կազմությունը շատ պարզ վկայում է, որ դա «մնայիք», «գրելիք» ուղղական ձևից է ստացվել: Եթե փոխարինվելով «աւ.ով, ախինքն»՝ «մնայիք», «գրելիք» ձևերի հայցական հոլովը: Ի՞նչ լեզվական մատնողություն է թաքնված այստեղ: Մնայիս, գնայիս ձևը այժմյան գրական լեզվի և «մեծ հյուղի բարբառների մեջ օգտագործվում է իբրև գլխավոր գործողության գույանեռ գործողություն ցույց տվող ձև, ախինքն թե՛ «ենթական մի գործողության մեջ է, երբ սկսում է կատարել մի ուրիշ՝ գլխավոր, գործողություն», այսպես՝ «Փողոցով անցնելիս հանդիպեցի բարեկամիս» նշանակում է, թե՛ «ենթականի հանդիպելու գործողությունը կատարվեց այն ժամանակ, երբ նա գնալու գործողության մեջ էր»: Թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ գործողությունները ներգոյական հոլովի բժրանումով են արտահայտված և ձևով տարբեր լինելով՝ իմաստով միմյանց հետ նույնն են: Ուստի շատ բնական է, որ «մեծ» ձևի հնչող գերակշռության ժամանակ ալխա, էլխա ձևերով մտածող հասարակությունը կարող է հեշտությամբ ընդունել ներգոյական հոլովաձևն իր մեջ: Այսպիսով, եթե այդ աղղղելու փասաը դրանով իսկ կասկածի ենթակա չէ, ախինքն թե՛ «Սա հյուղի բարբառները ներգոյական հոլովի ձևը ստացել են «մեծ» հյուղի բարբառներից ներկայի կազմության ձևի մեջ, այնուամենայնիվ, նրանց տարբերությունը պահպանվում է: Կարող ենք, սակայն, ասել, որ «մնայիս» և «գրելիս» ձևերը իմաստով հավասար են «մնում» և «գրում» ձևերին. այսինքն՝ դրանք արտահայտում են ներգոյական, հոլովի գաղափար: Լինելով հայցական հոլովաձև, այն էլ հոգնակի հայցական հոլովաձև. կասկած չկա, որ «մնայիս», «գրելիս» ձևերը կարող են արտահայտել ներգոյական հոլովի գաղափար, քանի որ հոգնակի հայցական հոլովը դարբարի մեջ դեռ նախդիրով նաև այդ նշանակությունն ունի: Բայց «մնայիս», «գրելիս» ձևերը, ինչպես

վերևում առաջինը, ուղղական մեծալիքը և զգրելիքը ձևերի հայ-
ցականն են, որտեղ էք փոխարինված է սով, Ուստի մեծալիքը,
զգրելիքը ձևերի մեկնությունը պետք է փնտրել մեծալիքը, զգրե-
լիքը ձևերի մեջ, Այժմ դրանք նշանակում են առարկա, որ պիտի
լինի կամ գործողությունը պարզապես, որ պիտի կատարվի: Այս-
ինքն՝ զգրելիքը նշանակում է մի բան, որ պիտի գրվի, մեծալիքը
նշանակում է մի բան, որ պիտի մնա:

Ավելի ըմբռնելի են այդ ձևերը ներգործական բայերի մեջ-
այսպես՝ տանելիքը նշանակում է այն, որ պիտի առնվի, տես-
նելիք՝ այն, որ պիտի տեսնվի, կարդալիք՝ այն, որ պիտի կար-
դացվի, ստանալիք՝ այն, որ պիտի ստացվի, այսինքն թե՛ այդ
ձևերը ցույց են տալիս առարկա, որի վրա պետք է կատարվի
բայմաստի ցույց տված գործողությունը: Գրաբարում, սակայն,
այդ ձևերը ունեն նաև մի այլ իմաստ, որ հաճանական է այդ
ձևի հին իմաստն է:

Այսպես, օրինակ՝

Զի եթէ խոփ և զերանդի և մանգաղ ոք գործիցէ, ի բարւոք-
իրս պաշտեցաւ. ապա եթէ սուսեր և զեղարզն և սլաք, և այլ
ինչ զէն՝ որ մնաստկար մարդկան է, գործ չարութեան գործէ և
պատճառ չարութեանն գործելին, և ոչ երկաթնն:¹

Ինչպես տեսնում ենք՝ ընտիր գրաբարից բերված այս օրի-
նակի մեջ զգործելիք նշանակում է զգործող, շինողը (կրելիք՝
կրողներ): Հետևաբար աշխարհաբարում եղած զգրելիքը, տես-
նելիքը, մեծալիքը նշանակել են այն առարկան, որ գրում է, այն
առարկան, որ մնում է, այն առարկան, որ տեսնում է և այլն:
Հետևաբար դրանց ներգոյական հոլովն էլ կլինի թի գնալիքս,
թի տեսնելիքս, թի մնալիքս, այսինքն՝ գնացողների մեջ, տես-
նողների մեջ, մնացողների մեջ: Ուրեմն՝

Մնալիս եմ, գնալիս եմ, տեսնելիս եմ, նշանակում են զգնա-
ցողների մեջ եմ, մնացողների մեջ եմ, տեսնողների մեջ եմ,
որ մեր այժմյան ըմբռնումով կլինի՝ ներկայում կատարում եմ
մնալու, տեսնելու, գրելու գործողությունը: Թվում է, թե այստեղ
որոշակի երևում է կոլեկտիվիստական մտածողություն: Ոչ թե
եես եմ գործողությունը կատարում, այլ թե՛ եես զանվում եմ
այն բուրբի թվում, որոնք գործողությունը կատարում են: Այդ

¹ Եզնիկ հաղթացի, էջ 28.

կառուցվածքից երևում է, որ սուրենյանը գիտակցում է իր դժբաղդությունը, սակայն դեռ չի հակադրվում ամբողջ կոլեկտիվին, այլ նրա ամբողջության մեջ է, նա իրեն չի պատկերացնում մենակ գործող, այլ գործողների մի ամբողջ խմբի մեջ զանգվածի Պարզ է, որ այստեղ երևում է կոլեկտիվով աշխատանք կատարելու գիտակցման անգրագարձությունը, այսինքն՝ պարզապես կոլեկտիվ կենցաղի հասարակական կեցություն մի դարձանալի վիճակում է մեր Վա ճյուղի զերբայական այս ձևը, Բայց որոշ է, որ անհատն այստեղ իրեն գիտակցում է իրեն անձ, բայց մեռ չի անջատում ամբողջ կոլեկտիվից, դա այն սահմանագիծն է, որանդից հետո սկսվում է սուրենյանի գիտակցությունը ի հակադրություն կոլեկտիվ գիտակցության¹

Այս հնէաբանական վերլուծությունը կրկին ու կրկին նշում է, որ մեր բարբառների լեզուն զալիս է այնպիսի հասարակությունից, որը ունեցել է կոլեկտիվիստական կեցություն, այսինքն նախադասակարգային հասարակությունից, Այս հնէաբանությունը մյուս կողմից ցույց է առնում, որ բայի ներկայի կառուցվածքը Վա ճյուղի բարբառներում կոնկրետ է, նկարագրական, ինչպես որ ՎՈՎՁ ճյուղի կառուցվածքն է:

Այդպես է ՎՈՎ ճյուղի բարբառային մտածողությունը:

Որ ՎՈՎ ճյուղը իր զերբայական ձևը նույնացնում է ՎՈՎ ճյուղի զերբայական ձևին և նրանից է յուրացրել իր բարբառներում եղած ներդոյական հոլովը, դա երևում է նաև մի այլ փաստից: Հավարիկի բարբառում ներկան կազմվում է հետևյալ կերպ՝ գրելիս ես, գրելում ես, գրելում է և այլն: Այսինքն առաջին դեմքի համար ունի հայրս, էլիս զերբայական ձևը, մյուս դեմքերի համար ՎՈՎՁ զերբայական ձևը: Բայց այդ ՎՈՎՁ-ը ամբացված է ոչ թե բայիմաստին, այլ ուղղակի անորոշ զերբային: Հավարիկի բարբառի այս ձևերը, հաստատելով մեր վերոհիշյալ միտքը, անվիճելիորեն նաև հաստատում են, որով որ այն լեզվաբանների կարծիքը, որոնք գտնում են, թե մեր ներկայի կառուցվածքը ներդոյական հոլովի կառուցվածքն է և ոչ այլ բան:

Եւ ճյուղի բարբառների լեզվական մտածողությունը նույն-

¹ Աշխատանքս վերջացրել էի, երբ Երևանի Մանկ. Ինստ. գրաբարի դասախոս ընկ. Ա. Աբրահամյանը ինչ ամենեւեց հետևյալ համոզմունք հայտարարեց, ՎՈՎ Բարբառն Արշակ է լայնան տեսանք զկրնն Բազ. Ե-բզ (ժէ): Բարբառ. ՎՈՎ Արշակ Բարբառը լեզուների մեջ տեսավ այն կենտրոն:

պէս շատ պարզ է: Երբեք եմք, սկսողս եմք, որ նշանակում են՝
 սկսում եմք, սկսողս եմք, պարզապէս կազմված են անորոշ գեր-
 բայից և ամանակի բայից: Անորոշ գերբայի ալիս, անիս, սակայն,
 հայցականն են է, որովհետեւ գրաբարում ունենք վկայութիւն: Եր
 անորոշ գերբայի հայցականն հոլովը թիւ նախդիրով նշանակում է
 գործողութեան կատարման ժամանակ, այսինքն գործողութեան
 կատարման ընթացքի մեջ լինելը: Այստեղ եւ տեսնում ենք, որ
 բայականումս թիւնք պարզ նկարագրական ընույթ ունի, այնպէս,
 ինչպէս թիւնք և թիւ հիւղերի բարբառներում: Այսպիսով՝ մեր
 բարբառների երեք հիւղերի բայական կառուցվածքի հիմնական
 նկերը նկարագրական են, կոնկրետ, թեև այսօր դրանց ըմբռնումը
 վերացական է, այսինքն՝ գերբայների նկարագրական հատկու-
 թիւնը փոխարինված է բայական ըմբռնումով՝ ժամանակի և
 կատարման կերպի գաղափարներով:

Կարծես թե մի քիչ ասարեք են սկսող բարբառները:
 Նրանք կազմում են իրենց ներկան սկսող մասնիկով՝ կը գրեմ,
 կը գրես: Բայց այստեղ եւ երեւում են նկարագրութեան հետքերը:
 Ընդունված է լեզվաբանութեան մեջ սկսող մասնիկը համարել սկսե-
 րառը: Եթե այդ այդպէս է, ապա սկսողնք նշանակում է թիւ
 գիրը կառ, կամ՝ թիւ գրելը կառ: Այսպիսով բարբառների լեզվա-
 կան մասնողութեան մեջ գերիշխում է նկարագրութեան կազմելու
 նկարագրական հատկութիւնը, որը ավելի կոնկրետ և պրիմիտիվ
 ստացիայի վերադարձ է: Այստեղ երեւում են լեզվական մաս-
 ծողութեան ոչ միայն կցական, այլ դրանից ավելի վաղ՝ անշա-
 տական սխառնի հատկութիւնները, ավելի կոնկրետ՝ քան կցա-
 կանութիւնը: Թեև այդ նկերի արդի ըմբռնումը վերացական է,
 բայց ամբողջ կառուցվածքը պրիմիտիվ է:

Երան հակառակ նկատում ենք, որ դրաբարի լեզվական
 մասնողութեան կառուցվածքը վերացական է, թեքական է և ոչ
 նկարագրական: Այսպէս՝ դրաբարի խանարհումը ունի 5 տար-
 բերակ, որոնք են՝

ա	ե	ի	ու	ա
աղամ	գրեմ	խոսիմ	թողում	գոմ
աղաս	գրես	խոսիս	թողուս	գոս
աղայ...	գրէ...	խոսի...	թողու...	գոյ...

Ուսումնասիրութիւննից պարզվում է, որ այս տարբերակ-
 ները բաղադրված են, այսինքն՝ յուրացված են հայացող, հայ-
 կական լեզու դարձող տարբեր լեզուներից, որոնցից յուրաքան-

չյուրը վերածվել է հայերեն մի բարբառի։ Այդ երևում է նրանից, որ այս տարբերակները արտահայտում են նախաձոր խոնարհիչներով, որոնք, ինչպես ապացուցված է, առաջացել են էական բայերի արմատներից։ Պարզվում է, որ նախքան հայերեն բայի կազմվելը, կազմվել է էական բայի խոնարհումը։ Մեր կարծիքով ամեն մի խոնարհման կազմավորման նախապարհն այդ է։ Համենայն դեպս խիստ որոշ է, որ խոնարհման կազմավորման պրոցեսը հայերենում անդի է ունեցել հետևյալ կերպ։ Սկզբնական շրջանում հայկական տերիտորիայի վրա բնակվող հասարակությունները, կասկած չկա, որ ունեցել են պրիմիտիվ լեզուներ։

Եթե նկատի առնենք, որ նորագույն ուսումնասիրությունները երևան են բերում ժեստերի լեզվի կամ գծային լեզվի բաղմաթիվ մնացուկներ հայերեն լեզվի մեջ, նշանակում է՝ հնչյունական լեզուն Հայաստանում տեղական ծագում ունի, այսինքն՝ քարե դարի մարդկային հասարակությունը Հայաստանում գծային լեզվից անցել է հնչյունական լեզվին։ Բնական է, որ այդ մամանակ հնչյունական լեզուն պետք է որ լինեի խիստ պրիմիտիվ, անշատական ստադիայում, երբ բառերն ունեին միայն լեքսիկական արժեք, երբ լեզուն, հատկապես հնչյունային լեզուն, արտահայտվում էր գիֆուդ իմաստ ունեցող միավորներով, քառ-նախադասություններով, Դիտենք, որ ամենապրիմիտիվ դիմակում այդ քառ-նախադասությունները տոտեմների գերանունների ֆունկցիա ունեին, այսինքն՝ «գեր տոտեմներ»՝ էին։ Դիտակցության բարդացման հետ զուգընթաց մի կողմից լեզվի մեջ կատարվում է կառուցվածքային գիֆերենցիացիա, առանձնանում են բառերը նախադասություններից, երևում են ստացական գերանունները, մյուս կողմից՝ իմաստաբանական գիֆերենցիացիա՝ պոլիսեմանտիկ բառը իմաստների ճեզքման պատճառով դառնում է բառաբուն, որից ածանցվում են բաղմաթիվ առարկաների անունները, որպես մի անսակ ածանցումներ, հիմնական գաղափարի ածանցյալներ, Մասի տերմինով՝ գերբիզաներ։ Այսպես օրինակ «կար» նախ բառից առաջանում են՝ կար (կարող, այսինքն՝ նախաձոր), կառ (կարկանդակ—նաքը մեկնել), կեր, կոր, կեռ, կուր, կուռ (ն), կո(եղ), կիր (կիրառել, կրել) և այլն։

1 Ըստ Մասի տերմինաբանության

Այնուհետեւ՝ «հաճեց ընդիշ» համ(եղ), համ(գիպեղ), համ(ճաք), հեմ(եղ), համգեղ, հէնք, հիմ(եղ) և այլն: Նույն ընդի «հաճեց» տարբերակից՝ հար(ուստ), հար(կ(անեղ), գար(կեղ), ար(կ(անեղ), առ(ն)ուլ), առ(ն)եղ), առ և այլն:

Այս ածանցումները, սակայն, ունենում են միայն լեզու-կական արժեք: Նախադասութիւնն կառուցելու հատկութիւնը մնում է զերանվան՝ «զեր» տոտեմի» սեփականութիւնը: Ուստի նախնական նախադասութիւնները, որ պրիմիտիվ հասկացու-թիւնն են արտահայտել, որ նախաարտածարանական հասկացողու-թիւն, համաժամանակցութեան օրենքի երևույթ են դրսևորում, կազմված են եղել առարկա նշանակող բառից և տոտեմի զերա-նունից, որով ամեն մի գիտակցված առարկա վերագրվել է տո-տեմին, կցվել է նրա անվանը: Այսպես՝ ցուրտ է, շոգ է, մութ է, լույս է, արտ է և այլն բոլորը նշանակել են՝ տոտեմն է ցուրտ, տոտեմն է շոգ, տոտեմն է լույս, տոտեմն է արտ և այլն: Հետա-դաշում մենք, շատ մենք տեղաշարժ պետք է լիներ մարդու գի-տակցութեան մեջ, որպէս իր արտագրական կյանքի տեղաշարժի արտացոլում, որպէսզի մարդը կարողանար հասկացութիւն ունե-նալ և տեղեկել իմ, քո, նորա ստացական զերանունները, որպէս-զի կարողանար օրոշակի տեղեկանալ սեփական հասարա-կայնութիւնը տարրից: Դրա հետեանքն է լինում՝ ցուրտ է իմ, լույս է իմ, շոգ է իմ, կամ ուրիշ կերպ՝ իմ է ցուրտ, քո է շոգ, նորա է լույս:

Պրիմիտիվ տոտեմական հասարակութեան մեջ դարգանում են արտագրողական ուժերը, հազարավոր տարիներ ապրած մարդը ձեռք է բերում բնութեան երևութները հանաչելու փորձ, մշակում, կատարելագործում է արտագրական միջոցները, որոնք իրենց հերթին մշակում ու դարգացնում են նրա գիտակցու-թիւնը. մարդը աստիճանաբար հայտնագործում է, որ արտա-գրութեան մեջ ներգործոն պէրը ինքն է կատարում, ինքն իր կողմնակալի մեջ, ուստի նրա գիտակցութեան մեջ առաջ է գալիս մի երրորդ հեղաշրջում, նա իրեն զգում է ակտիվ և ներգործող ենթակա և այդ արտահայտում է հին ձևերով, որից ստացվում է այն, որ իբրև հին մտածողութեան միջոցով դարձաբի մեջ ունենք՝ արարեալ է իմ, առեալ է նորա և այլն: Այս կառուց-վածքը շարունակում է պրիմիտիվ լինել, նկարագրական, թեև իմաստով արդեն վերացական է: Երբ մարդկային հասարակու-թիւնը ներսում աստիճանափոխում է, ենթարկվում է տարբե-

բակման, տեղի է ունենում հասարակական բնույթով՝ մասնա-
վոր սեփականություն հիման վրա անջատվում է անհատը, ըն-
տանիցը, գիտակցություն մեջ առաջանում է երրորդ հնգաչափու-
մը: Մարդն իրեն վերագրում է ջործողի բոլոր հատկություն-
ներ, զգում է իր արժեքներով ընտանիքի մյուս անդամներ-
քի գործիքի վրա, արտադրության վրա, նա զստանում է նա, դու,
նա և զործում է իրրեկ նա, դու, նա: Այստեղ այն նախկին գերա-
նունը, որ կատարում էր հանրագործ կամ ընդհանրական սուբեկ-
տի գեր, մի կողմից զստանում է բոլորի համար գերանուն, մյուս
կողմից պնդող բառ, հաստատող բառ, այսինքն՝ եսկամ քայ:
Այսպես առաջանում են հայերեն լեզվի ա, ե, ի, ո, և գերա-
նունները և նույն ա, ե, ի, ո, և էական բայերը, իսկ սաացա-
կան գերանունները, որ երկար ժամանակ կատարում էին անձ-
նականների գեր, կորցնում են իրենց բովանդակությունը և միա-
նում էական բայի արմատին, ու սաացվում է եմ, ես, ե, եմք, եք,
են, էի, էիր, եր, եմք, էիք, էին: Եվ այդպես առաջանում է էական
բայի խոնարհումը: Այդ ժամանակ արդեն դիֆերենցիացիայի է
ենթարկվում բառադաշտը, սահմանափակվում են միմյանցից
խոսքի մասերը, առաջանում են՝ գոյական, ածական, թվական
և այլն:

Այսպիսի ֆակտուրայով և կառուցվածքով լեզուն ազատ
կերպով կարող է ամեն տեսակ նախադասություն կազմել, ոչ-
ապարժելով գոյականը, ածականը, թվականն ու էական բայը:
Այս վիճակը անջատականից կցականը անցնելու վիճակ է: Նա-
խադասությունը հեշտությամբ կարող է կազմվել հետևյալ ձևով.
ես գրի եմ, ես գործի եմ, ես կարմիր եմ և այլն: Այսպիսով ձե-
վավորվում են խոսքի բոլոր մասերը, բացի բայերից: Մի բայ,
որ ընդհանրական բայ է, որ փոխարինում է բոլոր բայերին և
թույլ չի տալիս նախադասությունը կառուցելիս բայի պակաս-
ում զգալ, զա էական բայն է: Հասարակական հարաբերու-
թյունների բարդացումը, դասային հարաբերությունների զար-
գացման հետևանքով, բնական ձևով արտացոլվում է նաև դի-
ստակցության սեջ. վերջինս ձևը է բերում էլ աղելի մեծ վերա-
ցականություն, որ չէր կարող բավարարվել պրիմիտիվ նկարա-
գրական ձևերով և այդ գոտեորվում է լեզվի մեջ բայերի կատե-
գորիայի առաջացումով և նրանց իրրեկ խոսքի մաս՝ ձևավորու-
մով: Գրի եմ գտնում է գրեմ, գործի եմ գտնում է գործեմ,
կարմիր եմ գտնում է կարմրեմ և այլն: Պարզ է, որ հայերեն

գրաբար բայերը իրենց ձևավորումը ստացել են գոյականից, անականից և թվականից, վերջիններից ավելի ուշ՝ այդ խոսքի մասերի և էական բայի միացման հետեանքով: Այդ շրջանում արդեն լեզուն նկարագրականից անցնում է վերացական զինակի, կցականից անցնում է զեպի թեքականը: Գրաբար լեզուն կազմավորվում է Հայաստանի բնակչության հասարակական զարգացման այդ պրոցեսում: Դա, համեմատական է, այն ժամանակ է եղել, երբ Հայկական բարձրագույնագույն 1-ին հազարամյակի ողջ ընթացքում տեղի է ունենում դասակարգային հասարակութային կազմվելու պրոցեսը, սկզբից միայն առանձին տեղերում, առանձին տեղամասերում կամ գավառամասերում և հետո ամբողջ հայկական տերիտորիայում: Կազմավորման այդ պրոցեսում գրաբար լեզուն սգտագործում է բազմաթիվ ձևավոր-կցական լեզուների լեզվական ֆակտուրան, այսինքն՝ յուրացնում է այդ լեզուներից իր ամբողջ բառապաշարը, էական բայերի բոլոր տարրերակները, հոլովական ձևերի բոլոր տարրերակները և, լինելով վերնախավ դարձած կամ դարձող հասարակայնություն, գիտակցությամբ զրահորման միջոց, մշակում է իր յուրահատկությունները մի կողմից լեզվական վերացական մտածողությամբ ոգնությունը և մյուս կողմից ամբողջ լեզվական այն ֆակտուրայով: Որ նա կարողանում է յուրացնել տարրեր լեզուներից:

Լեզվական գոյացման այդ պրոցեսի հետեանքով գրաբար լեզուն առաջ է անցնում ամեն մի առանձին լեզվից, որից նա սղավել է: Նա հնարավորություն է ունենում սինթետիկ ենթակելու լեզվական ֆակտուրայի յուրացված բոլոր տարրերակները, և այդ պատճառով էլ գրաբարի մեջ ստացվել է սխտեմ, այսինքն՝ թեքականություն, մինչդեռ ամեն մի բարբառում պահպանվել է կցականությունը:

Մասնատանք ասել, որ լեզուների կազմավորման այդ պրոցեսը մի ուրիշ նորույթ էլ է բերում: Տարբեր լեզուների մեջ առաջանում են նմանություններ, որոնք քանակորեն անելով վերածվում են լեզվական ընդհանրությունների և մի ընդհանուր երանդ են տալիս բոլոր միմյանցից տարբեր եզած լեզուներին, դարձնելով նրանց միևնույն լեզվի բարբառներ: Երկրորդ դարի սկզբներին տերիտորիայի ամբողջականացումը այդ բոլորը դարձնում է հայերեն լեզու, ինչպես բոլոր ցեղերին, ցեղախմբերին ու ժողովուրդներին՝ մի մեծ հայ ժողովուրդ:

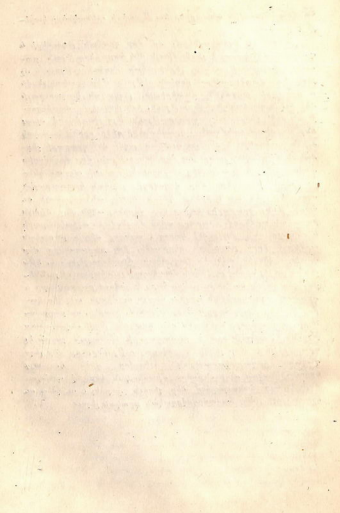
Այսպիսով գրաբարի ստագիալ զարգացումը բերում է նրան

մինչև թեքականությունը, ստաջ մզկիով նրան շնորհիվ այն բանի, որ նա լինում է սինթետի հետևանք, բնոգնաբանական հետևանք: Այսպես է բացատրելի գրաբարի թեքականությունը, որ ստազիով վերականգնվելիս ստաջ է անցել, քան բարբառները: Բարբառների համար գրաբարի վերադարձն է լեզվական դատողությունը ըմբռնելի չէ, որովհետև այդ լեզվական մտածողությունը բարբառներից ավելի առաջ է անցել, մինչդեռ բարբառների լեզվական մտածողությունը գրաբարին մատչելի է և գրաբարը կարող է այն յուրացնել, ըմբռնել: Իմ տանը այն է, թե գրաբարը կարող էր բարբառներին ավելի հեշտությամբ հասկանալ, քան բարբառները գրաբարին: Այդ է պատճառը, որ մենք նկատում ենք, որ գրաբարի մեջ բարբառների կցական ձևերը կամ անալիտիկ ձևերը թափանցել և յուրացվել են (հիշենք գրաբարի բազմաթիվ ժամանակները), մինչդեռ գրաբարյան բոլոր սինթետիկ-թեքական ձևերը բարբառներում յուրացվել են միայն բառական արժեքով, լեքսիկական արժեքով: Օրինակ՝ շնորհիւ, կարծեմ, արդեմ, հավատեալ գրաբարի գործիական հոլովի ձևեր են, իսկ բարբառներում՝ սկզբնաձևեր, զրկի, կրամայեա՝ <կրամի, կամարեա՝, լուր և այլն, գրաբարի բայական ձևերն են, իսկ մեր հատկացողությամբ՝ այդ բոլորը սկզբնաձևեր են: Այսպիսով բարբառային մտածողության մեջ՝ ինչ որ առնվել է գրաբարից, ստացել է միայն բառական արժեք:

Մեր գրական լեզուն, ինչպես և արեւմտահայ գրական լեզուն ունեն բարբառների լեզվական մտածողությունը, ոչինչ ավելին: Մեր գրական լեզուների լեզվական մտածողությունը անալիտիկ է, նկարագրական է, և ոչ մի բան, որ գրաբարի լեզվական մտածողությունից կարող է դալ մեր լեզուների մեջ, որպես այդպիսին յուրացվել չի կարող: Մեր գրական լեզուները, «գտագործելով» բարբառների օրեկտիվ հատկությունները, յուրացրել են գրաբարի բառապաշարը և միայն բառադարձարը: Ինչ էլ որ թափանցի գրաբարից այդ լեզուների մեջ՝ կարող է պահպանվել ու պիտակցվել միայն բառական կամ մի առանձնացած ոճական արժեքով և ոչ այլ կերպ: Այսպես՝ եզրույթ բառը, որ գրաբարի լեզվական մտածողության համապատասխան կառուցվածք ունի, մեզ մոտ առնվում է իբրև բառ և գրաբարադարձ գարննելու համար, պիտեմալով, որ ի նախդիրը մեր համար ձևվին է համապատասխան, գործածում են ի եզրույթ, որ նշանակում է թե՛ արդի հայերը գրաբարի լեզվական մտածողության

Հանդեպ բոլորովին անտարբեր են Այսպիսի օրինակները կարելի է բազմացնել:

Մնում է հզրակացնելու, որ մեր ^զգրական լեզուներին և գրաբարին մեջ կարող է լինել միայն մեկ հարաբերություն՝ բառական փոխառություններ, լեքսիկական ընդհանրություն և մշակվական մատնագություն ընդհանրություն: Մեր գրական լեզվին և գրաբարին լեզվական մասերիային, լեզվական ֆախտուրային մեջ կա քաղաքական ընդհանրություն, իսկ լեզվական մատնագություն մեջ՝ քաղաքական տարրերություն: Այդ պատճառով սխալ ենք համարում արեմատայն գրագեանների գիծը, որոնք նպատակ ունեն որդեգրելու և մերելու գրական լեզվին մեջ գրաբարին լեզվական մատնագությունը: Դա մեր հանրություն, մեր ժողովրդին անմատչելի է և նրա կողմից անընդունելի, ուստի այդ տենդենցը երևան բերողները մեր ժողովրդին գրական կուլտուրային ոգուաններ չեն առ և իրենք կմեան նրան անհասկանալի ու ստոր: Մենք գրաբարից կարող ենք վերցնել ամեն ինչ միայն բառական տրմեքով, գրաբարին ամեն մի լեզվամե տշխարհաբարին և մեր գրական լեզվին մեջ կարող է անդիել միայն բառական տրմեքով իբրեւ բառական սկզբնաձեւ, իսկ բարբառները մեր գրական լեզվին տվել են լեզվական մատնագություն և, եթե չեն սպառվել նրանց լեզվական մատնագության հարստությունները, դեռ կարող են էլի առաւ: Երբ հարց է գրվում բարբառների և գրաբարին օգտագործման մասին, միայն ու միայն այդպիսի կարող է լուծվել այդ հարցը: Չենք միտում, իհարկե, որ բարբառների բառապաշարը նույնպես մեր գրական լեզվին սեփականություն է, սակայն երանց բառապաշարին հիմնական շերտն էլ գրաբարինն է: Մեր լեզվին ժողովրդայնությունը, որ մեր լեզվական քաղաքականության գլխավոր գիծն է, այդ երկու հիմնական սկզբունքները միասնական կերպով պահպանելն է: Այդ նախապարհով մեր լեզուն պարմել է ու կմնա ու կշարունակել լինել համաժողովրդական գրական լեզու:

Ս. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Ֆիլոս. գիտ. թեկնածու

ՌՈՒՍՆԵՐՆԵՒ ԴԵՐԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐՆԵՒ ԶԱՐԿԱՑԱՆ ՄԵՁ

Ն Ե Ր Ա Ն Ռ Ի Թ Յ Ո Ւ Ն

Ռուսաց լեզուն մարդկային կուլտուրայի ամենամեծ նվա-
նույթներից մեկն է։ Նա իր հարստությամբ, ճկունությամբ, փի-
լիսոփայական, գիտական, հասարակական գաղափարները ար-
տահայտելու կատարելությամբ չի գիշում աշխարհի ոչ մի լեզ-
վի։ Ռուսաց լեզվով են գրված համաշխարհային կուլտուրայի
պատմության ոսկե Ֆոնդը մտած գեղարվեստական, գիտական,
փիլիսոփայական անգնահատելի բազմաթիվ ստեղծագործու-
թյուններ։ Համաշխարհային գրականության հսկաների՝ Լոմոնո-
սովի, Պուշկինի, Տոլստոյի, Մաքսիմ Գորկու ստեղծագործու-
թյունները գրված են այդ լեզվով։ Ռուսաց լեզվով են գրված բոլշե-
վիկների մեծ պարտիայի հիմնադիրների, նոր աշխարհի՝ սոցիա-
լիստական հասարակակարգի հիմքը դնողների, աշխատավոր մարդ-
կության առաջնորդների՝ Լենինի և Ստալինի հանճարեղ ստեղ-
ծագործությունները։ Մարդկության հանճարների՝ Մարքսի, Էն-
գելսի, Լենինի և Ստալինի ուսումնասիրության և հոգատարու-
թյան առարկան է եղել ռուսաց լեզուն։

Ռուսաց լեզուն ռուս մեծ ժողովրդի մայրենի լեզուն է։
Բայց նա հաճախապես սիրելի է սովետական երկրի բոլոր ժո-
ղովուրդներին և աշխարհի առաջավոր մարդկությանը, օրովհետե
այդ լեզվով են տարածվում Սոցիալիստական Մեծ Ռեվոլյուցիայի
գաղափարները, այդ լեզվով են մտածում և ստեղծագործում
առաջավոր գիտության շատ ու շատ աշխատավորներ։

Հազար անգամ իրավացի էր պրոֆետարական Մեծ Ռեվոլ-
յուցիայի երգիչ՝ մեր ժամանակի մեծագույն պոետ Մայակովսկին,
եբբ գրում էր։

«Եթե ես նեղը լինեի
Անդամ հիսուն տարեկան,
Ես ուսներեն կտոժորեի,
Քանզի այդ լեզվով
Մտեսի է ԼԵՆԻՆԸ»:

Ռուսաց լեզուն իր մեջ է առել, միմյանց համադրել աշխարհի շատ մեծ ու փոքր ժողովուրդների ստեղծած լեզվական իրակությունների լավագույն արժեքները և կերտել է այնպիսի մի շինություն, որը պատմության ընթացքը երբեք ու երբեք չի կարող փոշիով ծածկել: Նա միշտ կմնա որպես մարդկության ստեղծած լավագույններից լավագույնը, որովհետև աշխարհի ամենահարուստ, նկուն ու արտահայտիչ լեզուներից մեկը լինելու հետ միասին, դարձել է նոր աշխարհի համար մղվող պայքարի ամենահզոր զենքերից մեկը:

Սովետական երկրի ժողովուրդները ազատագրվելով կապիտալիստական ստրկությունից՝ վերածնվեցին, նոր ուժ ու թափ ստացան և սկսեցին զարգացնել իրենց կուլտուրան ու լեզուն: շատ ժողովուրդներ, որոնք նախկինում չունեին գիր ու գրականություն, ռուսաց կուլտուրայի ու լեզվի ազդեցության տակ ստեղծեցին իրենց գիրը և աննախընթաց արագությամբ զարգացրին իրենց գրականությունն ու կուլտուրան: Սովետական երկրի ժողովուրդների անասական ու քաղաքական կյանքում հասարակած փոփոխությունները հասցրին այն բանին, որ ստեղծվեց մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների լեզուների համար մի ընդհանուր միասնական բովանդակություն՝ սոցիալիստական բովանդակություն, որը թեև արտահայտվում է ազգային ձևով, բայց մեր երկրի ժողովուրդների լեզուներում ստեղծված ընդհանրությունների ու փոխադարձ ազդեցությունների հիմնական պատճառն է: Մեր լեզուներում ստեղծված այդ նորը՝ պատմության մեջ մինչև այժմ չարձանագրված հեղաշրջումը արտահայտվում է սովետական անալոգիզմների ազդեցության շրջանակների ընդլայնման, սովետական երկրի լեզուներից, գլխավորապես ռուսաց լեզվից, ուրիշ լեզուներին անցած բառերի արմատացման և սովետական ինտերնացիոնալիզմի ուժեղացման մեջ: Սովետական երկրի հասարակական հարաբերությունները, սովետական ժողովուրդների վարքն ու բարքը արտահայտող շատ բառեր ու ոճեր արդեն միջազգային են դարձել:

Բուրժուական հասարակարգում նույնպես, ասանձնապես տղզային լեզուների կազմաօրման շրջանում, որոշ բառեր ու ոճեր ընդհանրանում և միջազգային էին դառնում: Դրանք մեծազմաթիվ լատինական ու հունական բառեր ու ոճեր էին: Մեր երկրի ժողովուրդների լեզուներում նույնպես դորձածվում են հունական կամ լատինական միջազգային դարձած շատ բառեր, սակայն ուստաց լեզվից այլ լեզուներին անցած բառերն ու ոճերը իրենց բովանդակությամբ և հասարակական արժեքով միանգամայն նոր են, դա այնպիսի ինտերնացիոնալիզմ է, որ կապված է սոցիալիզմի հետ, մեր երկրում կատարված փոփոխությունների հետ:

Ռուսաց լեզվից մյուս լեզուներին անցած բառերի մի մասը, անկասկած, շատ վաղ կարող է դորձածված լինել այս կամ այն լեզվում, բայց միանգամայն տարբեր նշանակությամբ, ինչպես՝ պարսիա, ռեվոլյուցիա, կոմունա, պրոպագանդա, կոմունիստ, և այլն: Այդ և նման շատ բառեր Ռուսաստանում ստեղծված նոր հասարակական հարաբերությունների շնորհիվ նոր իմաստ են ստացել և կրկնակիորեն փոխ են տվել շատ լեզուներ՝ այդ նոր իմաստով:

Սոցիալիստական երկրի ժողովուրդների հասարակական կենցաղավարությամբ են ու ստեղծագործական աշխատանքն արտահայտող և գիտություն ու տեխնիկայի զանազան նյութերին վերաբերող շատ բառեր և ոճեր արդեն համաշխարհային նշանակությամբ են ձևացրել և ուստաց լեզվի միջոցով լայնորեն տարածվում են աշխարհով մեկ: Ռուսաց լեզուն իր մեջ ընդունելով և յուրացնելով բոլոր ժողովուրդների ստեղծած լեզվական կենսունակ իրողությունները և նոր ձև ու բովանդակությամբ տալով դրանց, նորից մարդկությանն է վերադարձնում: Ռուսաց կուլտուրան ու լեզուն առաջավոր, առաջնորդ դեր են կատարում աշխարհի բոլոր ժողովուրդների կուլտուրայի և լեզուների զարգացման բնագավառում:

Ռուսաց լեզուն այն հզորագույն միջոցներից մեկն է, որով սոցիալիզմի երկիրը՝ Լենինի—Ստալինի մեծ Պարտիայի ղեկավարությամբ կռվում է միջնադարյան բարբարոսությունների դեմ, պայքարում է մարդկության ազատագրության ու բարեկեցիկ կյանքի համար:

Հայոց լեզուն պատկանելի հնություն ունի: Կազմավորվելով մեր էրայից դարեր առաջ՝ նա լրիվ չափով արտացոլել է հայ ժողովրդի զարգացման տարրեր առաինաններով պայմանավորված պաղափարախոսությունը, անազարտ զրությամբ պահել լեզվական այն բոլոր իրողությունները, որոնք փոխ է առել կամ ստեղծել է մեր ժողովուրդը իր դարավոր պատմության ընթացքում: Այդ հարուստ ժառանգությունը ավանդվել է մեզ դարարարի, միջին հայերենի և մեր բազմաթիվ բարբառների միջոցով, նրանք այն անսպասելի ազդյուններն են, որոնցից արդի հայերենը՝ մեր ազգային լեզուն օգտվել է և միշտ էլ օգտվելու է:

Մակախ միայն հայոց տարրեր լեզուների իրողությունների օգտագործմամբ հնարավոր չէր լինի արտահայտել այն բազմադիմի հարաբերությունները, որոնք առաջացել են հայ և այլ ժողովուրդների միջև, և լրիվ կերպով դրսևորել դիտության ու տեխնիկայի զարգացման հետևանքով նկատված նոր հասկացություններ ու երևութներ, Եթամանակակից զարգացած յուրաքանչյուր լեզվի մեջ,—ասում են Մարքսն ու Էնգելսը,—սկզբնական ինքնագո լեզուն բարձրացել է մինչև դրական լեզվի աստիճանը, մասամբ շնորհիվ լեզվի պոտենցիան զարգացման՝ պոտենցիայի նյութից, ինչպես ուժանական և գերմանական լեզուներին մեջ, մասամբ ազդերի խաչավորման ու խառնման շնորհիվ, ինչպես անգլերենում, մասամբ շնորհիվ բարբառների համակենտրոնացման ի միասնական ազգային լեզու՝ անտեսական ու քաղաքական համակենտրոնացման հետևանքով:¹

Հայ և հարևան ժողովուրդների լեզուների խաչավորման ու փոխադարձ ազդեցությունների մասին կան շատ ուշագրավ և հանգամանորեն դրված աշխատություններ: Բայց վաղուց է սպասյուցված, որ լեզուների և կուլտուրաների ներթափանցումն ու խաչավորումը ժողովուրդների անմիջական կապերով ու շփումով միայն չեն սահմանափակվում: Համախ միմյանցից հետո ապրող ժողովուրդներն էլ կարող են սերտ հարաբերությունների մեջ մտնել և միջանկյալ նախադարձով ներգործել միմյանց կուլտուրաների ու լեզուների զարգացման վրա: Պատմական որոշ շրջա-

¹ Маркс и Энгельс, „Немецкая идеология“, стр. 144.

նուստ աշխարհի գրութիւն մեջ են գտնուել հայ և ռուս ժողովուրդները, նրանք ապրել են միմյանցից շատ հեռու, աշխարհագրական տարբեր պայմաններում, բայց շնայած դրան սերտ հարաբերութիւնների մեջ են եղել:

Հայ և ռուս ժողովուրդների կուլտուրական կապը, փոխադարձ շփումն ու հարաբերութիւնները և լեզվական հարակցութիւնները մենք երեք շրջանի ենք բաժանում. առաջին շրջանը սկսվում է մեր էրայի 7—8-րդ դարերից և տևում է ավելի քան տաս դար: Այդ շրջանը բնորոշ է որպէս մեր երկու ժողովուրդների կուլտուրաների ու լեզուների փոխադարձ խաչաձորման ու ներգործութիւն շրջան:

Երկրորդ շրջանը սկսվում է 19-րդ դարի առաջին կեսից, այն ժամանակվանից, երբ Հայաստանի մի մասը ազատագրվում է սարսիկ-թյուրքական տիրապետութիւնից և միակցվում է Ռուսաստանին: Այդ շրջանից հիմնական շրջագարձ է կատարվում ռուս և հայ ժողովուրդների հարաբերութիւնների մեջ. հայկական հնազույն կուլտուրայի և լեզվի դարգացման համար նոր, համեմատաբար ավելի նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում, դրանց դարգացումը սկսում է ընթանալ սուսաց կուլտուրայի ազդեցութիւն ու հովանավորութիւն տակ: Այդ շրջանը բնորոշ է նրանով, որ վերջնականապէս ձևավորվում է հայ ժողովուրդը որպէս ազգ և հիմնականում ավարտվում է հայ ազգային լեզվի կազմավորումը:

Երրորդ շրջանը սկսվում է մեր երկրում սոցիալիստական կարգերը հաստատվելուց հետո: Նոր կարգերի հաստատումը մեր երկրում հիմնականում փոխում է մեր կուլտուրայի ու լեզվի դարգացման ընթացքը. չտեսնված տրագութիւն հարստանում ու ձկունանում է մեր լեզուն, սկսվում են լայնորեն օգտագործվել մեր հին ու նոր լեզուների բոլոր իրողութիւնները, կազմվում են հայերենի նոր բառարաններ ու տերմինաբաններ, կարճ ժամանակում արդի հայերենը դարգացման այնպիսի աստիճանի է հասնում, որ առանց զժգարութիւն՝ փոխառութիւն, գիտական ու քաղաքական ամենաքարդ ու ամենանորին ըմբռնումներ ու հասկացութիւններ արտահայտելու ընդունակ է դառնում: Այդ շրջանը բնորոշ է նրանով, որ մեր երկրի ժողովուրդները նոր կյանքի ուղու վրա են կանգնում, փոխվում է ազգային կուլտուրաների լեզուների քովանդակութիւնը: Որակական նոր աստիճանի են բարձրանում նրանց փոխադարձ ազ-

դեցություններն ու ներթափանցումները, ուստայ լեզուն դառնում է ազգային լեզուների դարգացման ամենաուժեղ գործոններից մեկը: Նոր տեսք ու նոր մեափորում են ստանում մեր երկրի ազգային լեզուները:

Առաջին գլուխը

Հայ ժողովուրդը հնագույն ժամանակներից սկսած սերահասց է ունեցել հարեան ժողովուրդների հետ և հաճախ ռմանդակել է նրանց կուլտուրայի ու լեզուների դարգացմանը: Նրա այդ շինարար աշխատանքը նկատի ունենալով՝ Ն. Յա. Մատը գրել է, որ հայոց լեզվի շինարարությունը միևնույն ժամանակ հանդիսացել է հայերի հետ կուլտուրական հարաբերություններ պահպանող ժողովուրդների լեզուների շինարարություն: Ոչ մի կուլտուրա չի կարող դարգանալ առանց այլ ժողովուրդների կուլտուրայի ազդեցության, բայց հայկական կուլտուրան այդ տեսակետից հատուկ տեղ է գրավում: Հայերը առաջիններն էին, որ դեռևս միջին դարերում հասկացան միջազգայնականության շահերը: Նրանք արևելյան ժողովուրդներից միակն էին, որ Եվրոպայում հիմնադրեցին կուլտուրական դիտական հաստատություններ և ռմանդակեցին կուլտուրական կապերի յայնացմանը Առաջագոր Ասիայում: Հաճախ օտարերկրյա նվաճողները անուր տանջանքների են ենթարկել հայ ժողովրդին, բայց երբեք չեն կարողացել թալանել նրա անհողազոգ կամքը, մեղքերը նրա մեջ գեղարվեստական բարձր ճաշակը: Միջազգայնական և տնտեսական գեղեցիկը, — շարունակում է Մատը, — երկրից երկիր էին քշում գեղարվեստական և դրական զարմանալի ձիրք ունեցող այդ ցեղին, որն իր հետ տարածում էր վարպետություն, գեղարվեստական ճաշակ և գիտության լույսը ինչպես հեռավոր հյուսիսում՝ իթաներով ոսկերչության դարգացմանը Լեհաստանում, ախպես և հետո հարավում՝ դառնալով եթովպիական երկրի գրական շարժման մասնակիցը: Հայկական ժողովրդական գրքերը իրենց տեսակի մեջ առաջիններն էին, որոնք ռմանդակեցին տարբեր ազգությունների հակադաս շերտերի մոտիկացմանը, սկսած Միջագետքի և Ասորիքի արարներից, մինչև Կովկասյան լեռների բնակիչները:

Հայկական գեղեցիկ շինարարությունը Անիի անկումից հետո էլ չունչացավ, և հենց Հայաստանում վերականգնվեցին քրափած հուշարձանները և կահավորվեցին նոր, փարթավ եկե-

ղեցիներ. ի պատասխան նոր հայանումների, հայրենի երկրում ստեղծվեցին նրբագեղ արվեստի աղնիվ նմուշներ, բոլոր ժողովուրդներին մատչելի նարտարապետական ներդաշնակ ուրվագր-
ծումներ, նարտարապետական բազմաթիվ կոթողներ, որոնցից շատերը համամարդկային նշանակությամբ ունենալ¹

Սակայն ոչ միայն արվեստով, նարտարապետությամբ ու կուլտուրայով, այլև սովորույթյուններով, կրոնական պաշտամունք-
ներով ու լեզվով հայ ժողովուրդը շատ վաղուց դուրս է եկել իր երկրի սահմաններից և սերտ հարաբերություներով մեջ մտել ինչպես հարևան, նույնպես և այլ ժողովուրդների հետ Այդ տե-
սակետից հետաքրքրական են հայերենում շատ հին ժամանակ-
ներից պահպանված ուլղ, ուլղի, ուլղիկ բառերը և Արայի պաշ-
տամունքի ու ուսուսական նախաքրիստոնեական շրջանի հեռ
կապված մի շարք սովորույթյունների միջև նկատվող նմանու-
թյունները, որոնց մասին շատ հանդամանորեն խոսում է պրոֆ.
Գ. Ղափանցյանը իր «Արա Դեղեցիկի պաշտամունքը» գրքի մեջ:
Այդ բառերի մոտքը հայերենի մեջ, ինչպես նաև հնդեվրոպա-
կան մոտ հարյուր արժատական հայերեն և ուսաներեն բառերի
նույնությամբ խոսում են այդ ժողովուրդների դարձվոր կապի
մասին:

Ակադեմիկոս Հ. Օրբելիին «Սասունցի Դավիթ» էպոսը աշ-
խատության մեջ շատ հետաքրքրական ուրվագծումներ ունի
այդ կապի ու կուլտուրական փոխադրեցությունների մասին. նա
գրում է, որ Իլյա Մուրոմցու մասին եղած բլիկներն էլ և
«Սասունցի Դավիթ» էպոսի գուրգրերի քաշերի միջև կան նմա-
նություններ, որոնք ուղղակի փոխառությամբ բացատրելը, կամ
այլ երբորդ աղբյուրից համարելը կլինի ենթադրությամբ: Սա-
կայն այդ գուրգրերի քաշի համապատասխանությամբ լինել փոխա-
ռությամբ չլինելով հանդերձ՝ «կարող է լինել ժողովուրդների
միջև եղած փոխադարձ կապի արտացոլում նյութական կուլտու-
րայի քնադավառում՝ նյութական կուլտուրայի առարկաների
առօրյա գործածության առարկաների միջև էլ, առանձնապես
հեշտ և շատ հեռու թափանցող գնեքի ներմուծելու իմաստով»:²

Ութից տասներորդ դարերում կազմավորված հայկական
էպոսի և 10-րդ դարում կազմավորվել սկսող կիևիկյան շրջանի

¹ Язык и История, т. I., стр. 68—69.

² Հ. Ա. Օրբելի, «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, «Վերլոգային գրականու-
թյուն», 1939 թ., № 8—9.

ուստական քիլինաների միջև եղած բազմաթիվ նմանություն-
 ներն ու զուգադիպումները, անկասկած, ունեն իրենց պատ-
 նառները և սովելի վազեմի պատմություն. սկի թե 1827—1829
 թվականներին,—չարունակում է Հ. Օրբելին,—ոչ թե Պետրոս
 Առաջինի՝ Կապից ծովի կողմերն արշավելու տարիներին, ոչ թե
 Պետրոսի մոտ ուղարկված հայկական զեպանությունների ժա-
 մանակներին, և ոչ էլ նույնիսկ 13-րդ դարում Վուլգայի միջին
 հոսանքի վրա՝ Տեալուշիում, Կազանի շրջանում կամ Բուլղար-
 ների երկրամասում կազմված հայկական զազաթների միջոցին
 է տեղի ունեցել հայերի՝ անմիջական կերպով ուսանելի հեա-
 շփվելը՝ Բյուզանդական Հերակլ կայսեր՝ 7-րդ դարում գեպի
 Գանուբի ափերն ընթացող հայկական զորքերը, Բյուզանդական
 կայսր՝ հաղադի Բարսեղ Բուլղարաստանի քանակներում եղած
 հայկական զորամասերը, Բյուզանդական կայսր Զմշկիկի քանա-
 կում Սվյատոսլավին ժամանակակից ուստական զորամասերը
 ձորսի ափունքներում, ուստական ջոկատները Պարսավի (այժմ
 Բարսա) պարիսպների տակ Աղվանքում (այժմ Ազրբեջան) 9-րդ
 դարում, ուստական ՇԱՌ քառը Մովսես Կազանկատվացու Աղվա-
 նից պատմության մեջ, 11-րդ դարի Կիևյան մեծ իշխանների
 քանակներում գանձող հայ վարձկան հեծելազնվերը, Կիևում
 Ֆեոդորի Պեչորսկուն և մեծ իշխան Վլադիմիր Մոնոմախին
 քումող հայ բժիշկները, էջմիածնի վանքի հանգրձարանում
 գանձող Կիևի Վլադիմիր Օլգերցովիչ իշխանի բյուրեղյա խաչը,
 Փախլենկո քաղաքում (նախկին Բերդյանսկ)¹ գանձած 12—13-րդ
 դարի Կիլիկյան հայկական շերեփը, 13-րդ դարի վերջում Լվովի
 շրջանում եղած հայկական դյուղերն ու գյուղաքաղաքները,—
 այս ամենը փաստեր են, որոնց վրա գեո շատ քիչ են մտածել
 և որոնց զուգադիպումից՝ գեո շատ քիչ եզրակացություններ
 են արված։²

Ուստական պետականություն ստեղծվելուց գեոս մի քա-
 նի հարյուրամյակ առաջ հայ զբաղանության մեջ հանդիպում
 ենք հիշատակությունների, որոնք խոսում են սլավոնական ժո-
 դովուրդների կուլտուրական առանձին մշակությունների լայն
 տարածված լինելու մասին, Մեր թվականության 7-րդ դարում
 գրված և որոշ քանասերների կողմից սխալմամբ Մովսես Խո-

¹ Արշոյե Բերդյանսկ տեղանունը չի՝ առաջացել հայերեն բերդ բառից
 Բաթի ձևը և քաղաքի տեղը խոսում են այդ ենթադրության օգտին.

² Հ. Օրբելի, նույն տեղը.

քենացուն վերագրած «Աշխարհացույց» աշխատության մեջ հիշատակվում են 25 սլավոնական ցեղեր։

«Ժ. Թրակացուց աշխարհն յարեւելից կարով Դադմատիոյ առ երբ Սարմատիոյ։ Եւ ունի Թրակիա փոքր աշխարհս հինգ և մի մեծ՝ յորում են սկլավային ազգք՝ քսան և հինգ, որոց փոխանակ մարն զուգքնն։»¹

Մովսես Կաղանկատապետ «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» աշխատության առաջին մասի մեջ հիշատակված ուսական ՇԱՆՐԱՆ քառի սլավոնական ծագումը կասկածանք չի հարուցում։² Ռուսները հնազույն ժամանակներից սկսած ՇԱՆՐԱՆ որպէս սննդամթերք զործածելուց բացի, օգտագործել են նաև որպէս հարգարանքի (ТУАЛЕТ) առարկա։ Այդ հանգամանքը հնարավորութիւն է տեսզեմը նրա լայն տարածման համար։ Հաճանաբար այդ քառը հայոց լեզվի մեջ է մտել առևտրական ճանապարհով, կամ պատերազմական գործողութիւնների հետեանքով։ Բայց ինչ ուզով էլ հայերենին տնցած լինի այդ քառը, աշխուսմանայնիվ հասարակ փոխառութիւնն չէ։ Հայերը առևտրական հարաբերութիւնների մեջ են եղել ուսաների հետ հին ժամանակներից սկսած, այդ հարաբերութիւնները այնքան խոր արմատներ են ունեցել, որ նույնիսկ արտացոլել են մերձվորացիների խոսակցական լեզվում։ Նուֆաշները, օրինակի համար, հում մեաքսը կոչել են армянский шёлк «հայկական մետաքս»։ Ազգանքը եղել է այն հիմնական կայաններից մեկը, որով անցել են Ռուսաստանի հյուսիսային շրջանները Առաջավոր Ասիայի հետ կապող առևտրական ճանապարհները։ Ազգանից աշխարհից և Հայաստանից հանախ «հազուտո» համար մատերիայն են վաճառվել ոչ միայն խաղարներին, այլև զանազան գործվածքներ են արտահանվել Ռուսաստան և խաղարներին հարեան երկրները։ Այդ հարաբերութիւնները արտացոլել են ինչպէս ուսաներնի, նույնպէս հայերենի մեջ։ Հ. Օրբելին ուսաներն կոչը քառը համեմատում է հայերեն կապերս քառի հետ և գտնում, որ ուսաները այդ քառը փոխ են առել հայերից։ Հայոց քարրաներում այդ քառը զործածվում է կարպետ ձևով, որին շատ նման են անգլիերեն carpet «գորգ», գերմաներեն karpel, իտալերեն carpi-նա «մի տեսակ թավ կերպաս», հունգարերեն karpit, սերբերեն

¹ Մատենադարձիւն որբոյն հոր մերոյ Մովսես Կաղանկատապ, Վանատիկ 1883 թ.

² Н. Я. Марр, Избранные работы, т. V, стр. 90.

karpit «վարագույր» և սլավոնական այլ լեզուներում պահպանված համապատասխան բառեր՝ միայն հնչյունական որոշ նկատիվներով ենթարկված: Հ. Օրբելու տեսակետը հաստատ հիմք ունի: Այդ բառը ամենայն հավանականությամբ հայերենից անցել է սլավոնական ժողովուրդներին ու նրանց միջոցով թափանցել եվրոպա և լատինյան տարածվել:

Հայերենից են անցել ուսուերենին նաև кинга «գիրք» և качерга «խաչ երկաթ» բառերը: Кинга «կնիք» բառի մուտքը ուսուերենի մեջ կապված է պատմական և կուլտուրական շատ մեծ նշանակություն ունեցող իրադարձությունների հետ: Կարծում ենք, որ նիշտ չեն այն լեզվաբանները, որոնք ենթադրում են, թե кинга բառը հայերենից անցել է թյուրքերենին, ապա թյուրքերենի միջոցով մտել ուսուաց լեզվի մեջ: Ավելի շուտ այդ բառը ուսուերենի մեջ է մտել այն շրջանում, երբ հայերը սկսել են առևտրական հարաբերությունների մեջ մտնել ուսմաների հետ:

Ռուս և հայ ժողովուրդների, ինչպես նաև նրանց ու կովկասյան այլ ժողովուրդների սովորությունների ու կուլտուրական այլ մշակույթների մեջ նույնպես խոր ընդհանրություններ կան. վաղուց է նկատված, որ Սևերսինական և Կովկասյան ժողովրդական երաժշտություններն ու մոտիվները ընդհանուր շատ դժեռ ունեն. հնուց մնացած շատ ավանդություններ պահպանված են և հայերի և ուսմաների մեջ, նմանություններ են նկատվել նաև կովկասյան ժողովուրդների և Ռուսաստանի հարավային շրջանի ցեղերի տարազների, ինչպես նաև նարատարապետությունն ու արվեստների միջև:

Հայկական նարատարապետությունը, որը գեղես լրիվ չափով չի ներկայացված գիտական աշխարհին, իր վրա է բեռել համաշխարհային շատ հմուտ նարատարապետների ուշադրությունը: Նրանց մանրակրկիտ հետազոտություններն ու համեմատությունները ցույց են տվել, որ Հայաստանում արեւելքի ազդեցությունն ասկ շատ վաղուց ստեղծված էին ուշադրով մի արվեստ և նարատարապետական հատուկ նկեր, որոնք 7—10-րդ դարերի ընթացքում մի կողմից՝ թափանցում են բյուզանդական արտապետության երկրները՝ Վրաստանը, Ռուսաստանը և հարավային սլավոնական շրջանները, մյուս կողմից՝ բյուզանդիայում հաստատված Հայկական հարատույթյան շնորհիվ հասնում են մինչև կասերական մայրաքաղաքը:

«Հայաստանեն էր, որ պիտի գար հունական խաչածն հա-

տակազօրի ոճը և նմանապես Վասիլ Ա-ի կանգնած նոր եկեղեցվո ձևը, — առում է Դիլլը: Հայ հարաբարապետութեան պատմութեան ներհուռն մասնագետ Թ. Թորամանյանը համեմատելով բյուզանդական Վասիլ կայսեր՝ Կոստանդնուպոլսում կառուցած եկեղեցին Հայաստանում գրանից առաջ կառուցված եկեղեցիների հետ, գտնում է, որ «Էջմիածնի մոտ 7-րդ դարուն կանգնված Հռիփսիմե վանքի եկեղեցին և Թեփկանքի Ս. Աստվածածին, որ կանգնված է 10-րդ դարին ոչ ուշ, իրենց հատակագծով բնավ չեն տարբերիր Վասիլի եկեղեցվո հատակազօնը, միևնույն ձևով ներքուստ խաչաձև, և արտաքուստ ամփոփված են քառակուսիի մեջ, միակ տարբերութեանը կեայանա հայոց եկեղեցիներուն միայն մեկ գմբեթ ունենալուն մեջ: Բայց իսկուկան Վասիլ կայսեր շինած հինգ գմբեթով, եկեղեցիին նման երկու որինակ ինձի հայտնի են առայժմ, որոնցմե մեկը Անիի Առաքելոց եկեղեցին է, իսկ մյուսը՝ 6-րդ դարի վերջերին Հռոմէն կաթողիկոսի՝ Երեմի մօտ Ավան գյուղում կառուցած ներքուստ խաչաձև և հինգ գմբեթանի եկեղեցին է: Այդ եկեղեցիների նախատիպը եղել է հինգերորդ դարի վերջին Վահան Մամիկոնյանի կառուցած Էջմիածնի տաճարը»¹ Թ. Թորամանյանի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեանը հաստատում են Սարգիս Կովսկիի և Դիլլի ենթադրութեանները՝ բյուզանդական և այլ երկրների հարաբարապետութեան ձևավորման ու զարգացման վրա հայկական հարաբարապետութեան ունեցած ազդեցութեան մասին:

Կիւսյան Ռուսաստանում քարից կառուցած առաջին շէնքերը եղել են եկեղեցիներ, որոնց հատակազօրի ուսումնասիրութեանը բերում է այն համոզման, որ դրանց հարաբարապետները Հայաստանից կամ Վրաստանից են եղել: Դրա օգտին են խոսում, — առում է Նիկոլսկին, — առաջին հերթին Կիւսկիների և այդ երկրների միջև ստեղծված հաստատուն հարաբերութեանները, և գլխավորապես հարաբարապետական ձևերի այն առանձնահատկութեանները ու շինարարական հնարները, որոնք ձևավորվել են Կովկասում և այնտեղից ներթափանցել Կիւս Դեռես Դիլին և Նշել, — շարունակում է Նիկոլսկին. — որ Մոքի եկեղեցու (11-րդ դարի վերջեր) և Կիւսյան Մոֆիայի հատակազօնի միջև կան նշմարելի նմանութեաններ, և դեռես կարելի է վիճել

¹ Թ. Թորամանյան, հայկական հարաբարապետութեան, էջ 70—71

թե արդյո՞ք ռուսական հնագույն եկեղեցին ավելի շուտ հայ
ճարտարապետի արտադրանք չէ, քան բյուզանդացու Հնագույն
ուսումնասիրությունները ամբողջապես հաստատեցին այդ կար-
ծիքը, նմանություններ են նկատվել նաև հայ և ռուսական եկեղե-
ցիների զարդանկարների միջև: Վլադիմիր-Սուզդալյան ճարտա-
րապետության մեջ այնքան մեծ դեր խաղացած քանդակագոր-
ծական զարդանկարները բավականաչափ նման են մի կողմից,
սերբական տաճարների քանդակներին, իսկ մյուս կողմից՝ հայ-
կականին¹ Միաձուլվելով և միահյուսվելով միմյանց այդ ստա-
րագեղությունները՝ ենթարկվել են նաև անդական ճարտարա-
պետության ներգործությանը՝ և ձևացրել ճարտարապետական
նոր սրայի սև:

Այդ խառնավորումներն ու ներգործությունները բացասա-
րար չեն ազդել ռուսական ճարտարապետության վրա: Ռու-
սական կուլտուրան ու ճարտարապետությունը իրենց հերթին
սեփանդակել են այն ժողովուրդների կուլտուրայի ու ճարտարա-
պետության զարգացմանը, որոնց ազդեցությանը երբեմն են-
թարկվել են: Յուրաքանչյուր ժողովուրդի արվեստը, — նշում է
Ի. Գրաբարը, — իր ազգային յուրահատկությունների ամբող-
ջությամբ վերցրած՝ յուր անման ու զարգացման զուգընթաց, ան-
խուսափելիորեն ենթարկվում է շրջապատի կուլտուրայի ազդե-
ցությանը, այդ ստոր սկզբնավորությունը ոչ միայն չի ոչնչ-
ւացնում նրա ինքնազոյությունը, այլ հաճախ առաջ է մղում
նրան առանձնահատուկ ուժով ու ցայտունությամբ և փառանդ
ժաղկման հասցնում²: Ռուսաց լեզուն և կուլտուրան այդպիսի
զարգացման հոյակապ օրինակներ են ավել: Նրանք իրենց սկզբը-
նավորման շրջանից մինչև այժմ առանց որևէ սահմանափակ-
ման վերցրել ու յուրացրել են մարդկության ստեղծած կուլտու-
րայի լավագույն տարրերը և զբաղվել իսկ փրկել զբանց անհե-
ղործանումից, ու խթանել այլ ժողովուրդների արվեստի ու
լեզվի զարգացմանը:

Բյուզանդիան, առավել ևս բյուզանդական հայ կայսրնե-
րը ձգտել են Հայաստանը իրենց գերիշխանության տակ պա-
հել: ավելին, նրանք ամեն կերպ աշխատել են հայիրին գող-
թեցնել Բյուզանդիա, որպեսզի կարողանան նրանց միջոցով՝ մի
կողմից՝ զարգացնել իրենց կուլտուրան ու տնտեսությունը և

¹ Никольский, История русского искусства. стр. 73.

² И. Грабарь, История русского искусства, т. I, стр. 1.

մյուս կողմից՝ անհնալ պետություն համար հաստատուն հենարան և տնկաշատելի բարեկամներ՝ հանձինս իրենց ազգակիցներին Բյուզանդական պետության այդ քաղաքականությունը իհարկե համար բացասարար է անդրադարձել հայ ժողովրդի տնտեսության ու պետական կյանքի կազմակերպման վրա, բայց այդ հանգամանքները չէին անհանդուրժեալ իշխելու անհշտ մարզած բյուզանդական տերերին, որովհետև նրանք ջանկանում էին տեսնել Հայաստանը ժառանգված, բյուզանդական պետության կցորդ, և ոչ թե ուժեղ ու հզոր մի երկիր, Հայերին Բյուզանդիա գաղթեցնելու համար նրանք ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում, մերթ նրանց հորդորում ու բնակության տեղ և կալվածներ էին տրամադրում, մերթ հրավիրում էին որպես բանվորներ և արհեստավորներ՝ իրենց քաղաքները շինելու և բարեկարգելու համար, և երբեմն էլ ուղղակի ստիպում էին հայ իշխաններին իրենց ընտանիքով ու բարեկամներով թողնելու հայրենիքը և բնակչության հաստատելու Փոքր Ասիայի իրենց ենթակա երկրներում։ Հայանի է, որ 1045 թվին բյուզանդական կայսրը խարեությունը զրկելով զահից Անիի Գաղիկ 2-րդ թագավորին, ստիպում է նրան գաղթել Փոքր Ասիա։ Նրանից մաս ջաննինգ տարի առաջ, Բյուզանդիայի Վասիլ 2-րդ կայսրի օրոք, Վասպուրականից Բյուզանդիա են գաղթում 15 հազար հայեր։ Հայերի գաղթը զեղի Փոքր Ասիա ափնի է ուժեղանում սելջուկների արշավանքի շրջանում, այսպիսով՝ 11-րդ դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիայում, որը գտնվում էր Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ, գոյանում է բաժանաճախի ստվար հույական բնակչությամբ, որը գտնվում է Կիլիկյան հայկական թագավորության բազան։ Մակայն հայերը միայն Բյուզանդիա չեն գաղթում։

Հայ ժողովրդի մի զգալի հատված թողնելով իր հայրենի երկրը նախընտրում է գնալ զեպի Ռուսաստան և զեպի Ղրիմ։ Մերզեյ Պլինկան պատմում է, որ 11—13-րդ դարում Ղրիմ և Ռուսաստանի հարավային շրջաններ են գաղթում մոտ 40 հազար հայ ընտանիքներ¹։

Հայաստանից Ռուսաստանի հարավային շրջանները գաղթած հայերը կարճ ժամանակում իրենց վրա են դարձնում ուսական իշխանությունների ուղադրությունը, 1032 թվին,

¹ С. Гаврика, «Обозрение истории армянского народа» стр. 11.

ինչպէս նշում են հայ և ռուս պատմագիրները,¹ ռուսաց Դիմիտր զուբսի օրգին թեոզոր մեծ իշխանը լեհերի դեմ մղած պատերազմում զաղթական հայերի հետ դաշն է կապում՝ ընդդէմ լեհերի։ Նախ խոստանում է մի շարք արտոնութիւններ և քնակութիւն տեղ տալ հայերին, եթէ այդ պատերազմը հաջողութեամբ վերջանաւ։ Հայերը այդ պատերազմում մեծ քաջութիւն են ցույց տալիս և աշքի են ընկնում իրենց նվիրվածութեամբ։ Հաղթում են ռուսները և իշխանը իր տված խոստումը կատարում է ու կրկնում և լեհերից զրաւած քաղաքներում բնակութիւն տեղ է հասկացնում հայերին և օգնում է նրանց կարգի բերելու իրենց տնտեսութիւնը։ Դրանից կես դար հետո հայերը կրկնում կատուցում են իրենց եկեղեցիին և սկսում են արագ տեւալով զարգացնել իրենց կուլտուրան և արհեստները, սրունց տարածման համար արգեն բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծված։ Հայ բժիշկները, ճարտարագետներն ու արհեստավորները մեծ համարում են ձեռք բերում և աշխատում են նույնիսկ պալատական շրջաններում։ Նրանց աշխատանքի ու ձիրքի մասին մեծ համակրանքով են խոսել ռուս պատմիչները։ Ռուս պատմիչ Նեատորը մեծ հիացմունքով է խոսում հայ բժիշկների մասին, նա գրում է, որ կրկնում կար մի հայ բժիշկ, որը այնքան հմուտ ու հարուստ էր բժշկութիւն արվեստի մեջ, որի նմանը երբեք չի եղել։ Հայերը առևտրական լայն գործունեութիւն են սկսում Ռուսաստանում։ Սակայն նրանք Ռուսաստանի հետ առևտրական հարաբերութիւնների մեջ են մտնում նաև հույների միջոցով։ Հայերը, — ասում է Դլինկան, — կոստանդինուպոլսի վրայով, հույների աջակցութեամբ առևտուր էին տնում Ռուսաստանի հետ։ 16-րդ դարում հայերը՝ բազմութիւլ ընկերութիւններ կազմած, առևտրով էին զբաղվում Աստրախանում, Կազանում և Մոսկովայում, ուր կազմակերպել էին հայկական աղումը։

Պարսկահայերը, մասնավորապէս Նոր Զուգայի հայերը, սերտ հարաբերութիւններ են ստեղծում ռուսների հետ։ Նրանք շնորհատանից, Պարսկաստանից մետաքսեղեն, գահաւորներ, ընտիր գործվածքներ, ծխախոտ և այլ ապրանքներ էին բերում Ռուսաստան և վաճառում, կամ փոխանակում զվարարապէս ընտիր մորթեղեններով։

1 Ս. Գլինկա, Նույն տեղ, II մաս, էջ 132.

Առանձնապես սերտ են դառնում այդ հարաբերությունները 17-րդ դարից սկսած, երբ սուսական պետությունը իր անմիջական հովանավորության տակ է առնում հայ առևտրականներին: Ռուսաստանի ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչը 1645 թվին հասույց հրաժանով թույլատրում է հայ վաճառականներին միտացա և այլ թանկագին ապրանքներ առանց մաքսի ներմուծել Ռուսաստան: Պարսկահայ վաճառականների ընկերությունը՝ ի պատասխան սուսական կառավարության ցուցաբերած բարյացակամ վերաբերմունքի, 1659 թվին, Զոքարիա Սարահաթյանի միջոցով, Ալեքսեյ Միխայլովիչին ուղարկեց մեծ նվերներ, որոնց մեջ կային արեւելյան շքեղությամբ պարզարված զահավորակներ, որոնք իրենց վրա կրում էին բազմաթիվ աղամանգներ, հակինթներ և փերուզակներ: 1667 թվին հայկական առևտրական ընկերության պործների հաժաաթմատարի հետ առևտրական պայմանագիր է կապվում, որով թույլատրվում է հայերին Ռուսաստան ներմուծել պարսկական զանազան ապրանքներ: Նույն թվին թույլատրվում է հայերին Ռուսաստանի վրայով իրենց ապրանքները Եվրոպա արտահանել: 1687 թվին հայերը նովոբորովի վրայով նվերիայի հետ առևտուր անելու իրավունք են ստանում:

Հայերի համար Ռուսաստանում ստեղծված նորմալ պայմանների շնորհիվ նրանք ոչ միայն տակաուր, այլև կուլտուրական մշակույթներ են զարգացնում. նրանք են, որ առաջին անգամ Թերեք գետի ափերին թթենու տնկիներ են անեցնում, մեատքսի տոռլլին մանագաններ հաստատում Ռուսաստանում և օժանդակում կերպաս պործելու արհեստի զարգացմանը: Նրանք սկսում են զարկ տալ նաև արվեստի զանազան ճյուղերին:

Ս. Գլինկան նշում է, որ 17-րդ դարի երկրորդ կեսին Մոսկվայում կային բազմաթիվ հայ նկարիչներ, որոնցից շատերը արդեն Ռուսաստանում անում էին վաստակել: Այդ հարաբերությունները ավելի սերտ են եղել գլխավորապես Ռուսաստանի զանազան վայրերում բնակչություն հաստատած հայերի և սուսների միջև: Ռուսաստանի հայերի սովորություններն ու լեզուն խիստ կերպով ուսուսաց ազդեցության են ենթարկվել. հին ժամանակներից սկսած նրանք փոխել են նաև իրենց ազգանունները հայկական վերջավորությունները: Հայտնի են եղել Ակիմով (Հովակիմյան), Թեոֆորովիչ, Թրիսթոֆովիչ, Ակորովիչ, Ասկենասովիչ, Բոգդանովիչ, Բուզազովիչ, Եսենովիչ (Հովհաննիս-

սյան), Մարտիկ, Գարբիլովիչ և այլ հայ ազնվականներն ու իշխանները¹:

Մեր առաջավոր ինտելիգենցիան 19-րդ դարի սկզբներին լայն պայքար ծավալեց ժամանակակից հայերենի մշակման ու հարստացման համար: Մակայն դրա համար նախադրյալներ վաղուց էին ստեղծված. դեռևս 17—18-րդ դարերում հայ և ռուս ժողովուրդների միջև ստեղծված հարաբերությունները ավելի սերտ են դառնում ու հաստատուն հիմքերի վրա դրվում: Հայերը այդ դարերից սկսած բնակություն են հաստատում նաև Ռուսաստանի կենտրոնական և մերձնովային քաղաքներում. նրանք համեմատ են մինչև Արխանգելսկ, Պետերբուրգ, Նովոդուբոյ և այլ քաղաքներ:

18-րդ դարը խոշոր հեղաշրջումների ու փերանորոգումների դար էր Ռուսաստանի համար: Իր ժամանակի մեծագույն պետական գործիչ Պետրոս մեծը վերափոխում է Ռուսաստանը: Այնտեղ սկզբնավորում են կուլտուրական, քաղաքական ու առևտրական մի շարք հաստատություններ, որոնց կազմակերպման մեջ նշանակալի դեր են խաղում նաև հայերը: Պետրոս մեծը լայն հնարավորություններ է ստեղծում հայկական առևտրի և կուլտուրական ձեռնարկումների ընդարձակման համար: Նա 1708 թվին թուրքաթուրքում է հայերին Նարդալի վրայով ապրանքներ արտահանել նվիրպա և նոր հիմնադրված Պետերբուրգ քաղաքը: Մակայն հայերը սպասած արդյունքներ չեն ստանում նվիրպալում, որովհետև այն ժամանակ նվիրպական պետությունները մտահոգված էին իրենց երկրի ներքին գրությունը բարելավելու և արտաքին քաղաքական հարաբերությունները կայունացնելու խնդրով և առևտրի զարգացման հարցերով դրադելու ժամանակ չունեին: Պետրոս մեծը, սակայն, շարունակում է ամեն կերպ ժամանակել հայկական առևտրի ծավալմանը Ռուսաստանում: Նա 1711 թվի մարտի 2-ի հրովարտակով հրամայում է պաշտպանել Պարսկաստանի հայերին, ամեն տեսակի օժանդակություն ցույց տալ նրանց, որդեադի նրանք սիրով հանախեն Ռուսաստան, 1717 թ. հունվարի 27-ին հատուկ հրամանով Ռուսաստան է հրավիրում հայ վաճառականներից ամենանշանավորներից մեկին՝ Զմյուռնիայի մեծահարուստ վաճառական Պետրոս Արքոյին: «Մեծին Պետրոսի օժանդակում և նախաևս քաղաքականությունը Ռուսաստանի երջան-

¹ Է. Վ. Քուլչևսկին, «Պատմություն զաղթականության ներքին Հայոց», էջ 101—102:

կուսի յան համար անբավ հետեանքներ առաջ բերաւ: Հաղարարք հայեր Լեհաստանը, Պարսկաստանը և Տաճկաստանը թող տվին աւ Ռուսաստան զնացին բնակեցան և իրենց վաճառականությամբը, արհեստներովն ու երկրագործությամբը չոխացրին: Պետրոս մեծը, — առում է Յլինկան, — անձաւր ծանոթանալով հայերի հետ, հաժապեցաւ էր, որ նրանք կրնան իր հաժապարիմ գործակիցները երկրի արդյունաբերության և արհեստքի հետ առևտրական հարաբերություններ ամրացնելու գործի կազմակերպման մեջ, կարծես թէ նա հայ ժողովրդին իր գոյության նոր ստղարեղ զուրս բերելու նրախտադիտությամբ նշելով Ռուսաստանին հայերի ցույց տված ռազմական և հասարակական ոգնությունը՝ շնորհապարտ թաղարարը տվեց նրանց լայն իրաւունքներ և ժշտապես հովանավորելու խոստում: Հայերը, — շարունակում է Յլինկան, — հետեւելով Պետրոս մեծի կոչին՝ շատացելին ընտանիքներով փոխադրվել Ռուսաստան: Այդ նոր վերաբնակիչների մեջ էին նաեւ Մանուկ Հաղարի ժառանգները, որոնք հսկայական դրակտն զեր են խաղացել հայկական կուրատուրայի գործադրման ու ժամանակակից հայերենի ժլակման բնադավառում:

Այդ ժամանակաշրջանից սկսած հայ ժողովրդի ինտելիգենցիայի առաջավոր մասը իր հույսերը արդիւնապես Ռուսաստանի հետ է կապում. նա վերջնականապես համոզվում է, որ հայ ժողովրդի փրկությունը միայն Ռուսաստանից կարող է գալ, որ եվրոպական պետությունները կարող են միայն հուսադրական խոստումներ անել, իսկ իսկական ոգնություն երբեք ցույց չեն աւ ինչպես հայերին, նույնպես և այլ փոքր ժողովուրդներին:

Այդ է պատճառը, որ հայերը ոչ միայն առևտրով են զբաղվում Ռուսաստանում, այլև գինավորական ծառայություն են կատարում սուսական բանակում. նույնիսկ Պետրոս Մեծի բանակում եղել են հայկական հատուկ զորամասեր. 1722 թվի պատերազմում քաջարար կռվում է հայերից կազմված մի զորամաս, 28-ի հրամանատարն էր Հովհաննես Յուզբաշյանը: Հայտնի են բազմաթիվ հայ սպաներ, որոնք ծառայել են սուսական բանակում 17-րդ դարից սկսած և հասել են գինավորական բարձր աս-

¹ Գ. Տաւեազարյանց, «Երազիր Պատմության Հայաստան աշխարհի», էջ 88.

² Ս. Յլինկա, «Обозрение исторія армянскаго народа», т. II, стр. 247.

տիեաններէ: Հայերը 18-րդ դարի 2-րդ կեսերից Ռուսաստանուր կազմակերպում են հասարակական ու քաղաքական դանադան հաստատութիւններ: որոնք հայ ժողովրդի կուլտուրայի ու լեզվի պատմութիւն մեջ իրենց գնահատելի ավանդն են դրել: Ռուսաստանում ստեղծվում է այն քաղաք, որի վրա հենված հայ ինտելիգենցիան ձեռնարկեց հայկական կուլտուրայի ու լեզվի, հայ արվեստի ու գրականութիւն մշակման ու զարգացման հարցերին: Հայ ժողովուրդը սկսում է իր ազգային կուլտուրայի ու լեզվի մշակումը մայր երկրի սահմաններից հեռու, բայց համեմատաբար նպաստավոր պայմաններում: Ռուս ժողովուրդը չէր սահմանափակում նրա կուլտուրայի զարգացումը, այլ ավելի շուտ աժանցտեղում էր նրա առաջընթացին և արագացնում մեր ժողովրդի որպէս ազգ ձեռավորվելու պրոցեսը:

Ժամանակակից հայերենը՝ մեր ազգային լեզուն սկսել է կազմավորվել պատմական այնպիսի մի շրջանում, երբ հայ ժողովուրդը տնտեսապես մասնատված էր և չնայած միավորվելու ու մի ամբողջութիւն կազմելու իր բուն ձգտումին, չէր կարող նույնիսկ շնչին չափով միմյանց մոտեցնել աշխարհով մեկ ջրված իր հատվածները: Տարբեր երկրներում թափառում էին հայերը՝ ազդասիրութիւն միեւնոյն իրենցով տողորված: Սակայն չնայած այդ արեւմտութիւնը, 17—18-րդ դարերից սկսած ավելի ու ավելի է արժատանում հայերի ազգային ինքնագիտակցութիւնը և ամենուրեք պայքար է սկսվում հայ ազգի ուժեղացման և ազգային կուլտուրայի ու լեզվի զարգացման ու մշակման համար:

Ազգային ինքնագիտակցութիւն պրոցեսը ամենից առավել արագանում է Ռուսաստանի դանադան քաղաքներում բնակչութիւն հաստատած հայերի մեջ: 17—18-րդ դարերից սկսած ռուսական օրինատացիան արեւելքի և Անդրկովկասի նկատմամբ փոխվում է: 18-րդ դարի 1-ին կեսերին լայնորեն ծավալվում են ռուս-հայկական հարաբերութիւնները, որոնք գրվում են նոր, քաղաքական լայն մակարդակի վրա: Մարական կոաւալարութիւնը լրջորեն սկսում է խորհել Մեծօփյան, Միքէկասայան մարզերը և Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու մասին: Այդ կարևոր խնդիրը իրագործելու համար Ռուսաստանի ղեկավարողները Անդրկովկասյան քրիստոնյա ժողովուրդների մեջ տեսնում էին իրենց ամուր հենարանը: Այդ պատճառով էլ սերտ կապեր են ստեղծում Անդրկովկասյան ժողովուրդների, որոնց թվում

նաև հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման զործիքների հետ և նախապատրաստում նրանց՝ հեռազա պատերազմների ու արշավանքների մամանակ ուսանելին կազմակերպված օգնություն ցույց տալու համար։ Հայ ժողովրդի առաջագիտ մտածողները մեծ պատրաստակամությամբ ապաստում էին ուսանելին։

Քնուես 17-րդ դարից սկսած հայ առաջավոր ինտելիգենցիան իր երեսը գարծնում է դնել Ռուսաստան և ուսանելից է հայցում յազնայի ազատությունը։ Ռուսական կառավարող շրջանները խոստանում են օգնել հայերին և զորմեական որոշ քայլերի են գիմում, ինարկի առաջին հերթին նկատի ունենալով իրենց պետության շահերը։ Պետրոս մեծը 1722 թվին պատերազմ է հայտարարում Պարսկաստանին. հայերն ու վրացիները մեծ ընդգրգմամբ ընդունում են այդ լուրը, հովաքաղրում են գինված ուժեր և պարտաւաճում են գիմափոխելու Պետրոս մեծին։

18-րդ դարի 2-րդ կեսում հայ-ռուս հարաբերությունները նոր փուլ են թեւոխում. ուսումեան կառավարությունը ամեն կերպ աշխատում էր հայերին և այլ քրիստոնյա ժողովուրդներին իր կողմ գրաւելի, ուսանելի համարումը նրանց աչքին բարձրացնել և Ռուսաստանի գրաւման նոր տերիտորիաներում նրանց բնակեցնել, ևկատերինա 2-րդը 1779 թվի նոյեմբերի 14-ի հրովարտեալ 12 հազար գեոյաւան հոգ հասկացքեց Ռուստփի շրջանը տեղափոխված Ղերմի հայ պաղթականությանը, 10 տարով ազատելով նրանց հարկից, ևկատերինա 2-րդի այդ հրովարտակը 1799 թվին վերահասատակց Պաղի 1-ինը, իսկ 1802 թվին՝ Ալեքսանդր առաջինը, Ռուս հայանի զորավար Ալեքսանդր Վասիլնիչ Սուփրոովը իշխան Պալանկինին գրած իր զեկուցագրերից մեկում խնդրումէ թեթեացնել հայ պաղթականների գրությունը, «Սկարմած տչքով նայեցեք նրանց վրա, — ասում է նա, — որոնք այնքան շատ բան են զոնաքերել գանի համար. քաղցրացրեք նրանց գտաը հուշերը»։

18-րդ դարի երկրորդ կեսի 70-ական թվականներին ուսումեան կառավարական շրջաններում նորից սկսվեց քննարկվել Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու հարցը, ևկատերինա 2-րդ կայսրուհին ցանկանում էր կրկնել Պետրոս մեծի 1722 թվի

¹ Пеструшевский, „Генералиссимусъ, князь Суворовъ“, т. I, стр. 212.

Պարսկական արշավանքը՝ ավելի լայն մատչաւորներով։ Նա այդ մեծ ձեռնարկումը իրականացնելու համար 1779 թվականի վերջերին իր ժամ է կանչում Սուլթանովին և հանձնարարում է Նրան հատարել ուսումնական պետութեան այդ կարեւոր առաջադրանքը։ Սուլթանովը զոհ իրեն տրված հանձնարարութեանից և ընդունելութեանից, մեկնում է Աստրախան և սկսում է աշխույժ նախադասարանութեան՝ Անդրկովկասը Ռուսաստանին միակցելու համար։ Մակայն Նրան վերահսկւած չէր իր փայլալայն նպատակներն իրագործել։ 1781 թվի վերջերին նա Աստրախանից ետ է կանչվում և նշանակվում այլ աշխատանքի։ Նրան ետ կանչելու ղրկովոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ այդ ժամանակ որոշ շրջագարն էր կատարվել Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան մեջ և Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու հարցը առժամանակ կարգել էր իր այժմեականութեանը։

Ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի ժամանակ (1787 — 1791) ուսն զորավար Սուլթանովը նորից առիթ է ունենում շփվելու հայերի հետ։ Նրա քանակում, ինչպես հազորդում են աղբյուրները, գտնվել են հայ սպաներ՝ փոխ-գնդապետ Մաստատովը, փոխ-գնդապետ Մանեղ և մայոր Լալաեղ։ Նրանց երեքն էլ զորավարի սիրեցյալներն են եղել։ Նրանցից Մաստատովը իր քաջութեանների ու անձնվեր ծառայութեանների համար հետագայում արժանանում է զինեքալ. մայորի կոչման և շքանշանների, իսկ Մանեղ քաջարար զոհվում է Իզմայիլի գրավման ժամանակ։¹

Եկատերինա 2-րդը 1795 թվին նորից վերագործածվ Անդրկովկասը Ռուսաստանին միակցելու հարցին և նախադասարանեց նոր արշավանք։ Այդ արշավանքի ղեկավարութեանը նա հանձնարարեց գրաֆ Զուբովին։ Հայերը ցանկանում էին, որ այդ արշավանքի ղեկավարը լիներ Սուլթանովը, որովհետեւ նրան համարում էին իրենց բարեկամն ու հովանավորողը։ Մակայն հայերի այդ ցանկութեանը չի կատարվում։ Այդ ժամանակ չի իրականանում նաև Անդրկովկասը նվաճելու քաղաքականութեանը, որովհետեւ Եկատերինա կայսրուհին մահանում է և Զուբովը ստիպված ետ է քաշվում։ Հայերի գրութեանը ավելի է ծանրանում. պարսիկներն ու թուրքերը, տեսնելով ուսման չկատ-

¹ „Собрание актов, относящихся к обозрению ист. армянского народа“, ч. III, стр. 302.

ժամը հայերի ցուցաբերած վերաբերմունքը և տիրող ուժերի
դեմ նրանց կազմակերպած ապստամբությունը, ու այլևս վախ
չդգայով ուսանիքից՝ սկսում են անխնա կոտորել հայերին. նորից
Հայաստանը ամայանում է, բազմաթիվ հայեր բնաջնջվում կամ
իրենց երկրից դուրս են վտնդվում:

Մահայն սուտահան իշխող շրջանները չեն հրաժարվում
հայերի օգնությունից ու իրենց արտաքին քաղաքականությունն
իրագործելու համար նրանց օգտագործելուց. այդ պատճառով էլ
ամեն կերպ օգնում, հաւտադրում էին նրանց: Նիկիայի I. ինը
նույնիսկ հայերին խոստացավ քաղաքական ինքնավարություն:
Մալաթիա ձևերը ծալած չէին նստել նաև թուրքերն ու պարսիկները: Ներքին-ուժեղ նախադասարաններ էին տեղի ունենում
մի կողմից Ռուսաստանի և մյուս կողմից Պարսկաստանի ու
Թուրքիայի միջև: Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր հայե-
րին իր կողմը դարձնել և թույլ շտալ, որպեսզի իր հակառա-
կորդը օգտագործի նրանց իր դեմ: Բայց հայերը վաղուց ի վեր
իրենց հայտնի Ռուսաստանի հետ էին կապել և չէին հրաժար-
վում սուսների հետ զաշն կապելու ժապարկությունից:

Ռուսաստանը տանում էր հայերի այդ վերաբերմունքը և
իր հերթին գրգռում էր հայերին թուրքերի ու պարսիկների դեմ,
սմանդակում նրանց իրենց բոլոր նեոնարկումների մեջ: Ռուսաս-
տանի մի շարք արքայաճարերական կենտրոններում ստեղծվում
են առևտրական և կուլտուրական քննիչություններ: Մոսկվա-
յում հիմնադրվում է ուսումնական լուրջ հաստատություն՝ Լա-
զարյան ճեմարանը, որը մեծ դեր խաղաց հայ ժողովրդի կուլ-
տուրական կյանքը կազմակերպելու, նրան ինքնագիտակցությամբ
քննելու ու Հայաստանում աշխատելու համար նեոնհաս կադրեր
պատրաստելու բնագավառում: Լազարյան ճեմարանը կազմա-
կերպվում է 1815 թվին: Նա իր կազմակերպչական սկզբունք-
ներով ու գրվածքով մոմանակի գիտական մտքի ժապարակին
էր կանգնած: Այդուհեղ սովորաբանները տառնում էին բազմակողմա-
նի կրթություն, ծանոթանում էին Ռուսաստանում և եվրոպա-
յում կառարված գիտական հայանագործումներին, գտնում քա-
ղաքական պիտանի գործիչներ: Լազարյան ճեմարանի սաներն
են եղել հայ ազգային կուլտուրայի ու լեզվի պատմության մեջ
նշանակալի դեր խաղացած գործիչներ՝ Ս. Շահազիզը, Գ. Ար-
վերդյանը, Ռ. Պատկանյանը և ուրիշները:

Լազարյան նեմարանի հիմնադրումից մոտ մեկ տասնամյակ հետո, 1824 թվին, Ներսես Աշտարակեցին թիֆլիսում կազմակերպում է մի դպրոց՝ գանապան գաղաթներից հալածվող հայերին ուսուցանելու համար:

Այդ դպրոցը ամենատեսիլ կապով կապված էր Լազարյան նեմարանի հետ: Գաղաթի գաղաթներին մեծ մասը անցել էր Լազարյան նեմարանի բովոյ: Գաղաթի առաջին տեսուչը նշանակվում է Լազարյան նեմարանի ուսուցիչ, գրականագետ Այսմզարյանը, որը արդյունավետ մեծ աշխատանք է կատարում դպրոցում ուսումնական աշխատանքը կազմակերպելու և բարեբերակ կազմեր պատրաստելու առաջարկում:

Գաղաթի բացման հենց առաջին տարիներից դպրոցում գտնվանդում էին՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, պարսկերեն, ճարտասանություն, պատմություն, աշխարհագրություն, ֆիզիկա, գրականություն, նկարչություն, աստվածաբանություն, քրիստոնեական վարդապետություն, տրամաբանություն, լեզբանություն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն և այլն: Ընդհանուր առմամբ է լեզբանդանքի, Ներսիսյան դպրոցը իր սաներին յուրջ կրթություն էր տալիս: Նա շարունակում էր Լազարյան նեմարանի տրագիգիաները: Նրանք հիմնական ուսումնական հաստատություններն էին, որոնք աստիճան էին ուսումնական և եվրոպական կուլտուրան ամրապլ հայության մեջ:

Ներսիսյան դպրոցի սաներն են եղել Խ. Արտվինը, Սա. Նազարյանը, Առ. Արտառայանը, Գր. Շիրմազանյանը, Հ. Հովան-նիսյանը, Գ. Մազաթյանը, Սա. Մանգրինյանը, որոնք մեծ ջանք են խափել աշխարհաբար լեզվի մշակման, հայ կուլտուրայի ու գրականության հարստացման բնագավառում:

Ուստատանի Թիրապետության առկ գանված հայերը, միշտ էլ ցուցաբերել են իրենց հավատարմությունը ուսանելի նկատմամբ: Նրանք հոծարությամբ մանուս էին ուսումնական քանակը, հաջողությամբ կատարում ուղղական աստիճանները, ամանդակում ուսումնական առևտրի ու արդյունադարմության դարգադմանը: Յարական կատարմությունը դնահատում էր հայերի աշխատանքը և վստահում նրանց: Մակայն ամեն գեպցում, երբ առիթ էր լինում հայերին որոշ տրամադմություն առ, նկատի էր ունեցվում պետության շահը: Գաղել 1-ինը 1799 թվի հոկտեմբերի հրովարտելով Աստրախանի, Մոզդուկի և Ղզլարի հայերին մի շարք արտոնություններ է շնորհում. այդ հրովարտելում

տաժան է, որ հայերը Ռուսաստանում վերադարձվելու ժամանակից սկսած աչքի են ընկել իրենց ֆանտազիայով, որին տակնիվարքով ու շինարար հռաչություններով և կառավարությունը ցույց տրված մեծ ոգուտներով, այդ պատճառով էլ արժանանում են ցարի ոգորժանությունը, նվ որդեգրի կրկնադասկվի նրանց աշխատասիրությունը և օգտակար հաստատություններ կազմակերպելու բնագավառում նրանց ցուցարհրած ֆանքը, շնորհում է նրանց արտոնություններ, թույլատրում քաղաքներում ու ղյուղերում կառուցելու վանքեր, եկեղեցիներ և այլ շինքեր:

Ռուսաստանի կառավարողները այնքան զգուշ են վարվել այդ ժամանակ հայերի հետ, որ նույնիսկ Ռուսաստանում ապրող հայերի հպատակություն հորքը թողել են հայերի կամքին, այն էլ եթե նրանցից որե՛կ մեկը ցանկացել է ընդունել ռուսական հպատակությունը, ընդմիջա շին դարձրել նրան ռուսահպատակ, այլ ժամանակավոր հպատակություն են սահմանել. զբաղով նրանք ակնարկել են հայկական ինքնուրույն պետություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը, Մեծ հնարավորություններ են տեսնվում շերամապահությունը զբաղվող հայերի համար, նրանք ազատվում են ասուրքերից, նրանց թույլատրվում է անարգել տնեցներ թթի տնկիներ, ասեղմել շերամապահության համար անհրաժեշտ բաղաներ, անարգել կերպով զբաղվել առևտրով և այլն:

Հայերին շնորհված այդ տրամաբխությունների և ուշադրություն պատճառը, իհարկե, առաջին հերթին թաքնված էր ցարական կառավարության այն քաղաքականությունը, որ նա վարում էր արևելքի նկատմամբ: Ռուսական զեկավարող շրջանները համոզված էին, որ հայերը ամեն կերպ կօժանդակեն նրանց, երբ նրանք կսկսեն պարսիկներին ու թուրքերի դեմ: Նրանք չահագրգռված էին նաև տնտեսապես, հայերը առևտրական լայն կապեր ունեին Ռուսաստանի և զանազան երկրների հետ ու մեծ ոգուտներ էին տալիս ռուսական իշխող գաղափարներին, այդ հանգամանքը թելադրում էր նրանց ամեն կերպ օժանդակել հայերին՝ իրենց քաղաքական ու առևտրական գործունեության ընթացքում:

Ռուսական կառավարության այդ քաղաքականությունը իր հետևանքները ունենում էր Պարսկաստանի և թուրքիայի հայերը վերջնականապես թեքվում են դեպի Ռուսաստան և իրենց փրկությունը սպասում միմիայն ռուսներին: Նրանք Ռուսաստանից դուրս լայն աշխատանք են ծավալում և նախադասարանվում

են ընդունելու սուսական զորքերին: Հայերի փայտյա մի քանի կատարվում է 19-րդ դարի սկզբներին. Ալեքսանդր աստվինի թագավորութան օրոք, 1813 թվին, հայկական շրջանների մի մասը Գյուլիստանի տաճարային ուսուսական տիրապետութանն է անցնում, իսկ Նախիջևանի և Երևանի խանութխանները սուսաները գրավում են 1828 թվին՝ Նիկոլայ աստվինի օրոք: Գարսի աստանի տիրապետութան տակ մնացած հայերի մի զգալի մասը, մասնավորապես 40 հազար հոգի զաղթում և բնակություն է հաստատում Ռուսաստանի զանազան վայրերում: Ռուսաստան է գաղթում նաև Թուրքիայում մնացած հայերի որոշ մասը:

Այդ անտեսանելի ու քաղաքական սերտ հարաբերությունները, որոնք ստեղծված էին Ռուսաստանի և հայերի միջև, իրենց խորը ներգործությունն են ունենում նաև հայոց լեզվի ու կուլտուրայի զարգացման վրա:

Հայ ազգային լեզվի՝ աշխարհաբարի կազմավորման պրոցեսը իհարկե սկսել էր 19-րդ դարից դեռ շատ ու շատ առաջ: Այդ լեզուն կազմավորվում էր իր հիմքում ունենալով «կրճ և ռևւմ» ճյուղի բարբառները, որոնք նախնական շրջանում համասարապես օգտագործվում էին: Հետագայում փոխվում է այդ բարբառների օգտագործման չափը. արևմտյան հայություն մեջ գլխավոր շնչաք գրվում է «կրճ ճյուղի բարբառների իրողությունների օգտագործման վրա, իսկ արևելյան հայություն մեջ՝ «ռևւմ» ճյուղի բարբառների: Առաջին անգամ ուժեղ կերպով սկսում է զարգանալ մեր ազգային լեզուն արևմուտքում, առանձնապես հայկական գաղութներում: Մխիթարյանները այդ լեզուն 18-րդ դարի երկրորդ կեսերից սկսած արդեն մշակման որոշ աստիճանի էին հասցրել. իսկ 19-րդ դարի 2-րդ կեսին արդեն այնքան էին հզկել այդ լեզուն, որ նա հետագայում այդ աստիճանից վեր չկարողացավ բարձրանալ:

Այլ էր «ռևւմ» ճյուղի բարբառների հիման վրա մշակվող աշխարհաբարի վիճակը. նա սկզբնական շրջանում գարգացման ուժեղ նշաններ ցույց չէր տալիս, և թվում էր, թե մեր ազգային լեզվի կազմավորման մեջ վնասկան դեր կխաղան «կրճ» ճյուղի բարբառները: Բայց հետագայում միտնգածախ հակառակը ստացվեց, «ռևւմ» ճյուղի բարբառների հիման վրա կազմավորվեց աշխարհաբարը և կամաց-կամաց հետին տղանի վրա մզեց «կրճ» ճյուղի բարբառների իրողությունների օգտագործման հարցը այն չափով, որ նույնիսկ Մխիթարյան միաբանության ան-

դամներին շատերը, որոնք քիչ քան չէին թափել արեւմտյան հայերենի մշակման ու նրա իրավունքները պաշտպանման առաքարհուս, հայտարարեցին, որ զարգանալու ավելի լաւն հետա-նկարներ ունի արեւելյան հայերենը, քան արեւմտյանը: Եվ հա-կանալի էր, թե ինչու: Արեւելյան հայերենը սկսեց զարգանալ ավելի նպաստաւոր պայմաններում՝ ուստիւն հուլաւարայի ու լեզվի բարեբար ազդեցութեան տակ: Այդպէս չէր զարգանում արեւմտյան հայերենը. նա կտրւած էր իր մայր հողից, մշակ-վում էր դադուիներում, ժողովրդից հեռու ու եմբարպական լեզունե-րին մուլիւս փաւնդին ենթակա, այդ պատճառով էլ առապակում էր իր յուզի մեջ, խուսափում օտար ազդեցութեաններից և դա-նում քերականին, անգործական լեզու: Արեւմտյան գրական հայերենը, չնայած մի շարք ինտելիգենտների քանքերին, չգոր-մով ամբողջ հայութեան, նույնիսկ արեւմտյան հայութեան ընդ-հանուր լեզուն: Թուրքիայում ապրող հայութեան զգալի մասը խոսում էր թուրքերենով: Հայաց լեզուն անհետ կորչելու փաւն-դի առաջ էր կանգնած:

Իսկ արեւելահայութեան գրական լեզուն գնալով ավելի ու ավելի էր տարածւում և համազգային գաւնալու համակնու-թեաններ ցուցարեւում, որովհետեւ նա ավելի շատ էր կապւած ժողովրդական լայն հատւածների հետ, ավելի շատ էր օգտա-գործում բարրաստիւն իրողութեանները, կենտանակ էր և գոր-զանալու լայն հետանկարներ ունեցող: Ժամանակակից հայերե-նը՝ աշխարհաբարը մեծն հյուզի բարրաստների հիման վրա ուժեղ զարգացում ստացավ 19-րդ դարի աղալին կեռին: Այդ զարգաց-ման պատճառներից մեկը, ինչպէս աւելից վերեւում, ուսաց լեզ-վի և ուսաց կուլտուրայի ազդեցութեանն էր, ուսաց լեզվի մշակման փորձն ու օրինակը:

Թուսաց լեզվի ազդեցութեանը սկզբնական շրջանում ավե-լի զգալի էր ուսական տիրապետութեան աակ ապրող հայերի խոսակցական լեզվի վրա: Բայց արաւալաւում էր նաեւ գրա-վոր փառաթղթերի ու հիշատակութեանների մեջ: Այդ ազդե-ցութեանը սկզբնականապէս արաւալաւում էր առանձին բա-ռերի ու հասկացութեաններ արաւալաւի տերմինների գործա-ծութեամբ: Դրանց մի մասը մտով մեր գրական լեզվի մեջ և մինչեւ այժմ էլ գործածւում է: Սակայն 18-րդ դարում և նրա-նից առաջ ուսական ազդեցութեան նաքքը տարեւրային մեծ էր արտահայաւում, հայ ինտելիգենցիան գեռն չէր կարողանում

հիշատակողները Մյուլ, հիշատակողները, այն ժամանակ հնարավոր էլ չէր, որովհետեւ մեր ազգային լեզուն իր խանձարուրդով էր պանդխտւում և հազիւ իր գոյութիւնը պահպանել էր առկա: Մյու պատահաբով էլ ամեն ոք իր ուղած ձեռքով և ցանկացած ուղղադրութեամբ գործածում էր այս կամ այն բարբ, ըստ յուր հաշտելի ու հասկացողութեան մեկնաբանում օժտւած և ուստական բառերը: 17 և 18-րդ դարերից մեզ մնացած մի շարք փաստաթղթերում և ձեռագրերում մենք հանդիպում ենք բազմաթիւ ուստական և ուստերենի միջոցով մեր լեզվին տնցած բառերի, որոնց մի քանիսի թվարկումը թերեւ ճշգրտութեամբ պատկեր տա այդ շրջանի մեր լեզվի վիճակի մասին:

Մյու բառերը հիմնականում երկու կատեգորիայի կարելի է բաժանել. ա) պետական-կառավարչական հասկացութեաններ արտահայտող տերմիններ և բ) պանդխտ, առանձին գործածութեան ունեցող բառեր:

18-րդ դարի առաջին քառորդում հայերեն պաշտոնական գրադրութեաններին մեջ հանդիպում ենք եփուատոր (խմբատար), կամենդանտ (комендант), կուսմատոր, կրաֆ (գրաֆ), փրքադ (приказ), սենեթոն (сенатор), ուքադ (указ), քնադ (князь) և այլն նման բառերի: Իրանցից մի մասը միշտ գործածվել է այն դեպքերում, երբ գրութեանը ուղղված է եղել ուստական ցարին, կամ ուստ պաշտոնյաներին: Եզովի «Сношение Петра великого с армянским народом» աշխատութեան մեջ տեղադրած հայերեն փաստաթղթերում շատ տնգում են գործածվում այդ բառերը: Մանձանափակվենք մի քանի օրինակներով.

«Եմացոք զկարողութի և քո թ գրութեդ և եփուատունն» (1699 թ. էջ 17):¹

«Ենկ պրն Իւրն եփուատունն յերկրէն ի հետ գրաֆն իրանալ թեա (Ihrer Altesse), լեւտոն փալ քիմի (Electorpalatın), բացենք զգիրն կարգացինք» (էջ 18):

«Ինքնակալ կայսեր Պետր վելիք իփրատոր ծովու և ցամաքի» (1725 թ. էջ 418):

«Մեր տէր Պետր Աւեքսէթի իփրաթոր աստուծով զօրացեալ» (1724 թ. էջ 381):

«Պատվական Հայոց Ասկին, որն որ Պարսից երկրումն էր

¹ Առաջին թիւը փաստաթղթի տարեթիւն է, իսկ երկրորդը հիշված գրքի համադասարան էլը:

քննակալ, մեք ինփյուտյոսուրեան ոգորմածութեամբն շատ բարեւունեմք» (1729 թ. էջ 353):

«Այն կումանտոր Թէնզն որ Հաշթարխան նաւերին վերաւազու է, ոչ ծովու բան պիտէ, ոչ նաւի» (1711 թ. էջ 259):

«Արտֆիլն և մեր էֆենտի Շաֆերսովին» (1716 թ. էջ 319):

«Պարկուսակաւորն եկին ապրանքն ամէն քաշեցին տարան» (1711 թ. էջ 257):

«Ձկնալ (գնեհալ) որ է սարկասար, քնալ (կնյալ) 'Իօլիօսուֆէն, (Долгоруков) (1726 թ. էջ 439):

«Դատաստան առ սեմեթօսացի և մերս բարեբարբ և զեղեցկագունեղք» (1724 թ. էջ 371):

«Օսմանցու սուլթանի զոլունի հետ կսիւ եմք տալիս լուսանդի մեծ Թագափորի ուխալսի» (1729 թ. էջ 442):

«Թաղաւորին եւ արդ անեո, ուխալ առնեո, պրկեո, քանի ցրիվ չեն ընկել» (1711 թ. էջ 418):

«Ափրաքսին ուխալ է արել, որ ոչ էլլին, և ոչ էլ իւր մարդին ապրանքն չատյք» (1711 թ. էջ 257):

«Թաղաւորին ոչ մին փոխաղեմ ինն ապրանք չեն տուել» (1711 թ. էջ 259):

Անշ ընդամ օրինակներում, ինչպես նկատում է ընթերցողը, չի պահպանված նույնիսկ միեւնոյն բառերի միանման ուղղագրությունը: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ 18-րդ դարում և նրանից զուտ իւր հայերէնի մշակված և բոլորի կողմից ընդունված ուղղագրություն չի եղել: Այդ ժամանակ յաւաքանչյուր պրտքեւ, իր հասկացածի համաձայն, տառադարձում էր այս կամ այն տառ բառերը, ինչպէս միշտ զեկափարվելով բառի իր ընկալած տրամասանությամբ: Նույնիսկ հայերէն բառերի ուղղագրությունը կայունացած չէր: Այդ բոլորը, անկասկած, մեր դրական պաշտոնական լեզվի անմշակվածության ու անկայունության հետեանց էին:

Բառերի մյուս խումբը, որն անցել է հայերէնին և գլխավորապես գործածվել է խոսակցական լեզվում, ապա մուտք գործել դրամոր փաստաթղթերի մեջ, հետևյալ կարգի են՝ ըստկա (случаю), լոթկա (лотки), նումեր (номер), կապիտան (капитан), պօյ-հար (поюр), պօշկա (бочка), սեքրետար (секретарь), ֆամիլի (фамилия) և այլն: Այդ բառերը նույնպես հիշատակված են եղովի վերահիշյալ դրքում զետեղված փաստաթղթերում: Ահա մի քանի օրինակ:

«Զուլակա Կարապետ Բւան» (1724 թ. էջ 382):

«Այլի Քուս գետն որ մեր առջևն է յօրհօյ կանցանութ, յօր-
կեն զգլպաշի և Ղարապօրկի ձեռին է և ոչ մեր, որ էն թշու-
սիք» (1725 թ. էջ 402),

«էս նամբով գիրս որ աղինք» (1724 թ. էջ 403),

«Այս խօսքի համար շահն մեկ կափետան էր գրեւ հետն»
(1711 թ. էջ 258),

«Մեծ պոյեար և վաղիք փետոնի (փոսալսքի) փրկագին վե-
րակացու ի Մոսկով» (1711 թ. էջ 260),

«Ամենուց ինչ հիտ բերում եմ թաղաւորական, թէ շուշա-
յով և թէ պօլկով, եւնդրեմ որ մեկ ուրաղ լինի գինիքն ջրով դալ,
որ դայեան շինի» (1711 թ. էջ 259),

«Գրնութիդ գիտէ թէ որչափ քրիստոնէք թէ հոռոմ և թէ
սրիեան թէ կուռնի կամ հայ, գոյնդդոյն հարկիս օրըստօրէ կու
նուաղէցուցնեն» (1703 թ. էջ 162),

«Անքրեքարիդ և ալօք խորհրդակցէք» (1724 թ. էջ 371),

«Ար ով ոք որ ուր ֆամիլովն գնայ էն բուստէվար
ուքադն տանեն էտուրանէնցն» (1724 թ. էջ 396) և այլն:

Նշված փաստաթղթերում հաճախ հանդիպում ենք այնպի-
սի նախագրասությունների, որ ամբողջապես ուսուերեն են, օրի-
նակ՝ «Մեծի ինֆրայրօսին պօնեցն և ըզքեզ եափառես ինսուրա-
նըզ դիլ կալեզում» (1724 թ. էջ 406): Այս պարբերության վեր-
ջին հատվածը ամբողջապես ուսուերեն է (В коллегию иностран-
ных дел) և ընդհանրապես մեջբերված ցիտատի ինք բառերից
միայն երկուսն են հայերեն, եթե նկատի չունենանք և չաղկապը:

Այդ ժամանակ մեր լեզվի մեջ մտած բառերի մեծ մասը
հետագայում գործածությունից դուրս մնացին և չտարածվեցին,
որովհետև նրանց համարժեքները մեր լեզվի բառապաշարում
վաղուց ի վեր կային: Այժմ ոչ մի հայ. նույնիսկ որեւէ քարթ-
ուսիտս հայ «ծառա» բառի փոխարեն չի գործածում *слуга*,
«քարտուղարի» փոխարեն՝ *секретарь*, «սառերիների» փոխարեն՝
սիրյան, հրամանի կամ հրավարտակի փոխարեն՝ *указ*, հրամանի
փոխարեն՝ *приказ* և այլն: Այդ ժամանակ գեղեւս մշակված չէր
հայերի համար պաշտոնական լեզու և ամեն ոք, երբ առիթ էր
ունենում հարաբերության մեջ մտնելու ուսուական իշխանու-
թյունների հետ, առանց որեւէ ընտրության գործածում էր իր
լուծած բառերը, թեև դրանց համարժեքը կարելի էր միշտ էլ գտ-
նել հայերենում:

19-րդ դարի առաջին կեսերից մեր ինտելիգենցիայի առա-

Ջաղփուր մասը սուսաց լեզվի ազդեցութիւնը սկսեց ավելի գիտակցարար մտեկնել ու քնդունել միտայն ալի բառերը, որոնց համարմէքը չկար հայերենում, կամ որոնք նոր իմաստի ու հասկացութեան հետ էին կապուած: Դեռևս իմ. Արսլանը սուսաց կուլտուրայի ու լեզվի ֆասագայի լինելով հանդերձ, պահանջում էր, որ հայերը իրենց լեզուն չազատագնեն ոչ պետքական բառերի անտեղի դարձումում: Յուրաքանչյուր մարդ,—ասում էր նա,—առաջին հերթին պետք է իմանա իր մայրենի լեզուն, քայքայրա հետ միասին պետք է ծանօթ լինի նաև ռուս լեզուներին, օգտփի դրանցից, որպեսզի կարողանա զարգացնել իր սեփական լեզուն ու կուլտուրան: Արսլանը միշտ էր հասկանում սուսաց լեզվի ազդեցութեան հարցը և մի կողմից՝ պայքարում էր հայ ժողովրդի լայն զանգվածներին սուսաց կուլտուրային հաղորդակից դարձնելու և մյուս կողմից՝ հայոց լեզվի մշակման ու անաղարատութեան համար, նա չէր թերազնաւորում նաև ռուս բառերի ու նոր հասկացութեաներ աւտանշարդ տերմինների անհրաժեշտութեանը՝ մեր դրական լեզվի զարգացման գործում:

Արսլանից առաջ հայ ինտելիգենցիան չէր կարողանում այդ խնդիրները զննել, որովհետև նրան առաջին հերթին դրականացնում էր հայ ժողովրդին պարսկական և թուրքական տիրապետութեանից ազատելու հարցը:

ԵՐԿՐՈՐԳ ՕՐԵԱՆ

Ռուսները 19-րդ դարի սկզբներին դրաժում են Անգրլոփոսի մեծ մասը, իսկ 1827 թվին՝ նաև Երևանի, Նախիջևանի և Օրդուբադի շրջանները (խանութները): Ավելի ուշ՝ 1878 թվին Ռուսաստանին է անցնում նաև Կարսի շրջանը: Հայերի համար սակզմոված այդ նոր իրադրութեանը հիմնադրապես փոխում է հայկական կուլտուրայի ու լեզվի զարգացման ընթացքը: Պետութեան օժանդակութեամբ կազմակերպւում էին տղային դպրոցներ և կուլտուրական այլ հաստատութեաններ, սկսում էին հրատարակվել թերթեր, աղագրութեամբ էին դրքեր և այլն: Այդ բոլորը մեծապես օժանդակում էին կուլտուրական կյանքի ծաղկմանը: Ռուսաստանի տիրապետութեան առկանցած հայկական շրջանները այդ բարենպաստ պայմանների շնորհիվ մի քանի տարիների ընթացքում

անձանաշխիտքեն փոխվեցին թէ անտեսապես և թէ կաշտաբարպես:

Յարական կառավարութեան այն ուշադրութեանն ու հոգատարութեանը, որ նա ցույց էր տալիս հայերին, անհին իրենց քաղաքական պատճառները. Ռուսաստանը գրավելով Անգրկոմկասը՝ իր հաշիվները թուրքիայի հետ չէր փակել: Սեփ ժողին տիրելու պրոքրեմը սրահարզի հարց էր, իսկ սրպիսպի նա կարողանար իր քաղաքական ծրագիրը կատարել, անհրաժեշտ էր ոչ միայն իր տիրապետութեան տակ անցած հայերի օգնութեանը, այլև ամենից առաջ թուրքահայերի աջակցութեանը, որի համար էլ նա շահագործված էր թուրքական բռնապետութեան տակ ապրող հայերի գրութեամբ: Նա ձգտում էր ոչ միայն թուրքներէ հայերի վրա թուրքերի աննկատ ազդեցութեանը, այլև հրահրում էր թուրքերի ու հայերի միջև ստեղծված անտարբերված: Թուրքիան նույնպես աշխատում էր հայերին հրահրել ռուսներէ դեմ. նա նույնիսկ մի շարք սեփորմներ անցկացրեց, մանավանդ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո (Ղրիմի): Սուլթանը 1863 թվին հաստատեց սահմանադրութեան՝ հայերի համար, և օրենքով շնորհեց նրանց մի շարք արտոնութեաններ: Բայց այդ բոլորը թղթի վրա մնացին. երբեք չվերացան այն կամայականութեաններն ու ճնշումը, որոնց ենթարկված էին հայերը Օսմանյան կայսրութեան մեջ:

Սակայն միայն ռուսական պետութեան օժանդակութեան շնորհիվ չէր, որ արագ կերպով սկսեցին զարգանալ հայկական մշակութիւնն ու հայոց լեզուն Ռուսաստանին անցած հայկական շրջաններում: 19-րդ դարում ռուսական կաշտաբարպէն ու լեզուն զարգացման անախընթաց պրոցես են տալիս. վերջնականապես ձևավորվում է ռուսաց ազգային լեզուն, ստեղծվում են գեղարվեստական բարձրարժեք գործեր, կառարգվում են գիտական նոր հայտնագործումներ, որոնք Ռուսաստանի սահմաններից դուրս են գալիս ու ներգործում եվրոպական կուլտուրայի ու գիտութեան զարգացման վրա: Ռուսաստանում ձևավորվում է նաև հասարակական նոր ուսմունք, որը 19-րդ դարի վերջերին արգեն աշխարհի ամենաառաջավոր ուսմունքն է դառնում: Հասարակական պրոգրեսիվ գաղափարների հայրենիքը դառնում է Ռուսաստանը. եվրոպան՝ գիշում է իր տեղը և առաջավոր գիտութեան ու փիլիսոփայութեան զարգացման համար պայմաններ են ստեղծվում միայն Ռուսաստանում, ուր արգեն

ձեռնորդում էր բանվորական ուժեղ դասակարգ, որը առաջին փուլի օրերից սկսած իր վրա է բեռնում ամբողջ աշխարհի առաջավոր ինտելիգենցիայի ուշադրությունը։ Նրկու հակադիր ուժեր աստիճանի ստատիկությունը բախվում են միմյանց։ Ուստի հասարակական կյանքը զարգանում էր այդ հակադիր ուժերի՝ սոցիալիզմական և սեպեկիտն ուղղությունների բախումների պայմաններում։ Ռուսական սեպեկիտն ձգտում էր բնում խեղդել այն պրոպրետարիզ զարգացումները, որոնք գնալով ընդարձակվում ու ավելի շատ ժողովրդական մասերների էին իրենց ոլորտի մեջ ներգրավում։

Ռուսաստանում սկզբնավորվող այդ գաղափարներն ու հասարակական ուսման ջանքերը քերտ պաշտպաններ ու տարածվելու լայն հնարավորություններ էին գտնում նաև երկրի ծայրամասերում։ Համախ Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում հետապնդվելով՝ ռուսական սոցիալիզմը մաքի ներկայացուցիչները ապաստան էին սրանում հեռավոր անկյուններում՝ Սիբիրի սոցիալաստաններում կամ կովկասի հյուրընկալ առններում ու գյուղերում։ Նրանք իրենց հեռ բերում էին այն սոցիալիզմական զարգացումները, որոնք կամաց-կամաց դառնում էին ռուսական կյանքի գերիշխող և առավել ուժերը։

Այդ բոլորը իրենց բարերար ներգործությունն էին ունենում Ռուսաստանի փոքր ժողովուրդների, որոնց թվում նաև հայերի կուլտուրայի ու լեզվի զարգացման վրա։

Այդ պայմանների շնորհիվ 19-րդ դարի սկզբներին արգեն զարգացման որոշ աստիճանի է բարձրանում հայ ազգային լեզուն՝ աշխարհաբարը, և հիմնականում ավարտվում է նրա կազմավորման պրոցեսը, ստեղծվում է հայ ինտելիգենցիա, որը իր բոլոր ուժերը հայ ժողովրդի կուլտուրական կյանքի կազմակերպման և հայաց լեզվի զարգացման գործին է ի ազատ գնում։ Նա սեղծում է ռուսական կուլտուրայով և ռուսերենի միջոցով ծանոթանում և համայնարային գրականությանը, հաղորդակից՝ դառնում համայնարային կուլտուրային։

Հայ ինտելիգենցիայի լավագույն ներկայացուցիչներից և ռուսական կուլտուրայի ու գրականության առաջին կրթող Ջալալյաններից է հղել ինքը։ Արտվանը։ Նա առաջին հայն էր, որ միշտ ըմբռնեց ռուսաց կուլտուրայի ու գրականության, լեզվի ու արվեստի սոցիալիզմական մեծ գերը և իր ամբողջ գործունեության ընթացքում աշխատեց հայ երիտասարդությանը դաս-

տխարակել ուսումնական առաջադիմական խնամելիքներդ քայլ-քայլած զազափարներով: Նա իր լաշն-մառհորիցունով, մաքի խորաթափանց թոխչքներով, պայքարի մեջ մանկըս մեծ կրքոտությամբ ոչ միայն գերազանցեց իր նախորդներին, այլև հետագա տերնդի համար օրինակ դարձավ: Նա նիշա գրույթներից ելնելով՝ ուսուցց լեզվին տիրապետելու անհրաժեշտություն հարցը գրեց և ինքը գործնականորեն սկսեց իրականացնել իր առաջ քաշած խնդիրները: Կրթմեց ուսուցց լեզվի քերականության զասպիրք՝ հայ երեխաներին ուստերեն սովորեցնելու համար, բաց արեց գրպոց և ալյու: Այդ գաղաղիքը, որը այժմ էլ պատմական և մեթոդական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, մի շարք պատճառների հետևանքով շտպագրվեց: Մահայն այդ փասուը ինքնընտանքյան խոսում է Խ. Արսվյանի մեծ ջանքի ու բարի նպատակների մասին: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս նաև այն, որ Արսվյանը գիտակցաբար պայքարում էր ուսուցց լեզվի և կուլտուրայի մասնայականացման ու տարածման և հայ ժողովրդին նրանց հաղորդակից դարձնելու համար:

«Ուսուցց անունը,—ասում է Արսվյանը,—պետք է մեզ համար լինի սուրբ, ինչպես և նրա արյունը, որով մենք ազատվել ենք ընդմիշտ: Նույնպես սուրբ պետք է լինի նրա կամքը, որի ներքո մենք ապրում ենք, կատարելապես պաշտպանված լինելով մեր հավատքի և հայրենիքի քոլոր թշնամիներից: Աշխատենք, ըստ մեր կարողություն և հնարավորություն, ձեռք բերել օգտավետ գիտություններ, կրթել մեր միացն ու սիրանք, ձեռք բերել ուսուց լեզվի գիտություն և բարի քաղաքացիներ լինել: Սրանով, հենց միակ սրանով, քան մի ուրիշ բանով, մենք կարող կլինենք միանալ ուսուց մեծ ազգի հետ, որի միայն անունը ներշնչում է ամենքին, մինչև իսկ ծառային, սեր և անձնվիրություն: Ինչնեք պատարարակված, այդ մի խելական բախտավորություն է ամեն մարդու համար: Իսկ մեր հազաքող կարավարությունը, որի ձեռքից ամեն բան կգա, երբեք չի մոտանալ խելական քանքարը և բնդունակությունը և չի թողնիլ առանց պատշան ուշադրություն ու վարձատրություն:

Կեցցե՛ Ռ ու ս ու ս ա տ ն ը...^{1,2}

Խ. Արսվյանից մոտ մի դար հետո, հայ մեծ պոետ Հ. Քուսանյանը հայ ազգայնականներին գնա՝ պայքարելիս՝ կուրծես Ա-

¹ Խ. Արսվյան, «Ընտիր երկեր», հ. 2-րդ, էջ 369—370, Պետերբուրգ, 1910 թ.

քաղցանի խոտքերը հիշելով հայտարարեց, որ Ռուսաստանը ազգեր
չի խորաակուծ, այլ նա ազգերի զարգացման համար մեծ հնա-
քաժորութիւններ է տակդնում:

Արտփյանի ամբողջ դործունեութիւնը, նրա ստեղծագործա-
կան ուժեղ թափն ու նպատակապաշտութիւնը ասնչակցութեմ էին
ուստակտն արքայադուստրիան սակ անցած հայերի կուլտուրական
ու քաղաքական կյանքում կատարված փոփոխութիւնների հետ:
Արտփյանի անմահ ստեղծագործութիւնը՝ «Վերջ Հայաստանին»
խաչ հայ մազութիւնի իզմերի՝ ուսանելին իրենց աշխարհում անս-
նելու ցանկութիւնն արտահայտութիւնն էր:

Հայկական քանդակարութիւնն մեջ իշխել է մի թշուր և շարա-
նաստեղծած կարմիր, որի պաշտպանները Արտփյանի ստեղծա-
գործութիւնը համարել են եվրոպական իրականութիւնն ու կուլ-
տուրայի ազդեցութիւնն սակ մեծագործած ստեղծագործութիւնն:
Բայց ինչպէս Արտփյանը, նույնպէս և եվրոպական կրթութիւնն
ստացած շատ այլ հայ գործիչներ իրենց զարգացմամբ, աշխար-
հայացքով ու մեծագործումը առաջին հերթին ուստական իրակա-
նութիւնն են պարտական: Եվրոպական կուլտուրան ու գիտու-
թիւնը Հայաստան է ներթափանցել առաջին հերթին Ռուսաս-
տանի միջոցով: Այդ պատճառով էլ եվրոպական կուլտուրայի տն-
միջական սպիկցութիւնը, մանավանդ արեւելահայութիւնն զրա,
շատ աննշան է եղել:

Հայ կուլտուրայի ու գրականութիւնն և հայոց լեզվի մշակ-
ման ու զարգացման քննադատում մեծ դեր է խաղացել նաև
Սա. Նազարյանը: Նա 19-րդ դարի 10-ական թվականներին
սկսած հրատարակել է հայկական մշակութիւնն պանդան հարցերին
նվիրված մի շարք ուստեղծարարութիւններ, որոնց մեջ կրքոտ
կերպով պաշտպանել է աշխարհաբար լեզուն և պայքար է սկսել
գրարարը արպետ գրական լեզու պանելու կողմնակիցների պեմ:
Նրա գործունեութիւնն մեջ նշանակալից էլ է կազմել «Հյուսի-
սափայլ» տմադրի հրատարակութիւնը, որով աշխարհաբարը
վերնադարձապէս նվաճում է իշխող քարծուքները և հաստա-
վում իր իրավունքներում: «Հյուսիսափայլին» աշխատակցում էր
հայ մեծ գեմակրտա ուսուցիչներ Ս. Նալբանդյանը, որի շնոր-
հիվ Նազարյանի ածաթներէջ ոչ միայն հայ նախնացած իրա-
կանութիւնն գեմ յազդած մի օրդանի է վերածվում, այլև
19-րդ դարի ուստ գրականութիւնն առաջագոր զարգափար-
շների և ուստ հասարակական ուսուցիչին մտքի տարածողն

ու մասնաշաղկանալիությունն է դառնում: Վճռախառնությանը իր գոյութեան ութ տարիներին ընթացքում շատ ու շատ մեծ դեր է կատարել հայ ինտելիգենցիային սուսական աստվածոթ մարերի հետ ծանոթացնելու և հայ ժողովրդի լայն զանգվածներին կրթելու ընդառնադրում: Նա եղել է նոր գաղափարների, նոր ունեւորի ու բուսերի և աստվածոթ մարերի մի կատարյալ շտեմարան, որից սղաղել է հայ մտավորականութեանը իր ամենագոյա գործունեութեան ընթացքում: Նրա կատարած դերը շատ ու շատ մեծ էր: Ծիշա է նկատել Ստ. Նաղարյանը, գրելով իր ամսաթերթի մասին՝ «... Զարթեցնել լինից մեր թմբած ժողովուրդը, բարձրացնել նորան և ցուցանել այն հանապարհը, որ պիտո էր մեզ գնալ, աշխնքն՝ թողնելով վերջապես ասիական ատելի խափարը և ուր կոխել այն սահմանի վրա, ուր փայլում է եվրոպական լուսավորութեանը»: Նաղարյանը եվրոպական լուսավորութեան ասելով առաջին հերթին նկատի ունի սուսական կուլտուրան, որովհետեւ միայն Ռուսաստանում և սուսների միջոցով հայերը կարող էին թթողնել ասիական ատելի խափարը և ուր կոխել այն սահմանի վրա, ուր փայլում է լուսավորութեանը:

Սակայն միայն Վճռախառնությանը էր, որ իր վրա էր վերցրել հայ ժողովրդին լուսավորութեան սահմանի վրա բարձրացնելու պատվավոր գործը: 19-րդ դարի առաջին կեսերից սկսած Ռուսաստանում սկսում են լույս տեսնել մի շարք այլ թերթեր և ամսագրեր, որոնց նպատակն էր մի կողմից՝ պրոպագանդաժել սուսաց կուլտուրայի ու գրականութեան տարածման և ժյուս կողմից՝ պայքարի սուսական քաղաքականութեան իրադրութեան համար: Իսկան Վորոնյովի Նախաձեռնութեամբ, 1847 թվից, Թիֆլիսում, սկսում է լույս տեսնել «Կովկաս թերթը»՝ սուսերեն և հայերեն լեզուներով: Այդ թերթի հայկական տեքստի խմբագրութեանը նախնարարութեւն է ներառւում գրողի երկու ականաժոր սուսուցիչների՝ Միքայել Պատկանյանին և Հակոբ վարժապետ Կարենյանին: Այդ թերթը արեւելահայ առաջին տպագիր թերթն էր, որը ընդամենը հրատարակվեց երկու տարի: Նրանից հետո, 1850 թվին Գ. Պատկանյանը հրատարակում է «Արարտա թերթը», որը իր լեզվով ու բովանդակությամբ գլուխ չափով ասարեքերվում է «Կովկաս թերթի»:

Գ. Պատկանյանի նպատակն էր օժանդակել հայոց նոր լեզ-

զի՛ր մշակմանը, զարգացնել կուտաւրան ու գրականութիւնը արեւելահայութեան մեջ, յաւաքուրել հայ ժողովրդի միտքը: Եւրոպայէն վերադառնալով իր լեզուն ինքեան կուտարչալ աշխարհաբար չէր և չէր էլ կարող լինել: Նա ավելի շուտ արեւելահայ և արեւմտահայ տարբեր բարբառների մի խառնուրդ էր՝ միայն ավելի հակված զեպի արեւելահայութեան խոսակցական լեզուն: Ինքը Պատկանյանը ցանկանում էր տեսնել այնպիսի լեզու, որն ավելի մոտ էր Ռուսաստանի հայութեան լեզվին:

Եւրոպայան երկիրն իր համար հատուկ լեզու չունի այժմ, — գրում էր նա իր թերթի «*Յ. աւ.*» — նրա հատուկ լեզուն այն է. որ երեսնաւ գովառում կամ էջմիածնի չորս կողմն կըխոսին: Բայց եթե փոքր ինչ հետանա այս միջանկտեմ, Վրաստանի հայոց լեզուն կլսես, կամ Քյուրդստանի, կամ Օսմանյոյց... Բայց առժամանակ հնազանդակցանք հասարակաց կամեցողութեան և սկսանք այն լեզվով գրել, որն. որ մերնավոր է Վրաստանի և Ասորական կամ Ռուսաստանի լեզվին:

Այս թերթին աշխատակցում էր խմբագրի որդին՝ Ռաֆայել Պատկանյանը, որն իր ստեղծագործութեաննեւրով, հասարակական քաղաքական գործունեութեամբ մեծ դեր է խաղացել հայկական իրականութեան մեջ: Եւրոպայան թերթը լույս է տեսնում մինչև 1851 թիվը: Այնուհետև մոտ յոթ տարի արեւելահայութեանը գրկվում է պարբերական մամուլից: Այդ երկար դադարը, տնկասկած, կապված էր Ռուսաստանում ստեղծված իրադրութեան հետ: Ռուսաստանը գրազված էր գանդաւն արշավանքներով և նրա տիրապետութեան տակ գտնված ժողովուրդները հնարավորութեան չունէին, կամ չէին կարող իրենց սեփական նախաձեռնութեամբ կուլտուրական մեծ գործերի ձեռնամուխ լինել: Նրա ավարտվում է Ռուսաստանի սկսած պատերազմը, մանավանդ Ղրիմի կամպանիան, ուսկից վերելք է սկսում ապրիլ ոչ միայն ուսանական, այլև ուսուց տիրապետութեան տակ գտնված փոքր ժողովուրդներին կուլտուրան:

Հայաստանում և հայկական գաղութներում մեկը մյուսի հետեից սկսում են լույս տեսնել մի շարք պարբերական թերթեր. 1858 թվին լույս է տեսնում «*Հայաստան*»-ը, ապա նրան հաջորդում են՝ «*Մեղու*», «*Հայաստանին*», «*Կոստանկ*» հայոց աշխարհին, «*Ճաշար*», «*Մասայ*» ազգային:

Բարբոքվում է աշխարհաբար լեզվի համար վաղուց սկսած պայքարը, որը թեև հանգեւ էր զաւրս մեծ մասամբ լեզվին վե-

բարեբաղ հարցներում, բայց իրականում քաղաքական խոք արժանաներ ունեւր: Հայ ժողովրդի քաղաքական ու իրաւաւբական կյանքը կաղճակեւրդեւր ու մէջ գերիշխող դեր ունենաւր: համար պայքարի էին ելել երկու ուժեր՝ ռուսական սոսալաւոր դադափաւրներէ հետ կապված և տղանդանդական, փասասարեն հասաղեմ դադափաւրներ պաշտպանող ուժերը: Ճշուտաւաւաւրը պրաւաւրում էր տեւրուցիան թեի պայքարը: Նա իր հրատարակաւթյան տաալին իալ համարից գիտական աւաւր հիմքի վրա դրվեց և դարձաւ ալն հիմնական օրդանը, որի միջոցաւ հայ աաալաղեմ ինաեւրդեւրեւրն պայքարում էր հայ հաճաղած իրաւականաւթյան, կզերաւթեաւրաւրան զաղաւաւրաւթաւթյան ազգեացաւթյանը վերացնեւր: համար:

Ճշուտաւաւաւրը լեղվաւան հատուկ ու հեանդական քաղաքականաւթյան էր վարում և իր պայքարի ընթացքում միշտ նեւաի ունեւր ռուսական կուրաւրալի ու լեղվի, գրականաւթյան ու հասարակական դաղաւաւրների դարդաւթան, ու Ռուսաստանում սոսալաւոր կուրաւրալի համար մղվող տղաւրի փաւը:

Ռուսաց աղաւրին լեղուն 19-րդ դարի սեղրներին աւղեն հիմնականում մեաւորաւթ էր և աշխարհի դարդացաւ լեղուներից հա չէր մեւում իր հարստաւթյամը ու հեւաւթյամը: Սակայն ռուսաց նոր լեղվի կաղաւթաւթումը հաւթ չի ընթացեւ: Նալնիակ 19-րդ դարի 2-րդ կեսերին հաճախ հանդես էին գալիս հին աւաւթաներին պաշտպաններ, որանց մկաւում էին ռուսերին աղաւրին լեղուն շեղել իր դարդացման հանաղաւրից: կզերաւթեաւրական տարրերը ուժեղ պայքար էին տանում ռուսաց աղաւրին լեղվի՝ աշխարհաւրի պաշտպանների գեւ: Այղալիսի վերաւրումանց էին ցուցաւրեւրում հայոց աղաւրին լեղվի նեւաւթաւր: Նաւ հայ սեակցիան ինաեւրդեւրաները: Նրանց աշխարհաւրաւրը համարում էին կաղաւ ու գոեհիլ լեղու: Սակայն չէին կարող կանգնեւրել նրա տաալընթացը: ռուսաց աղաւրին լեղվի օրինեաւթ՝ մաւաւակալից հայերենը դարդանում ու մշակվում էր և աւլելի ու աւլելի հարստանում կզերաւթեաւրական, սեակցիան ուժերի գեւ մաւաւթում ուժեղ տղաւրի պրոցեսում:

Ռուսաստանում սոսալաւոր կուրաւրալի համար պայքարող ինաեւրդեւրաները՝ դրոդներն ու պաւաւրանները, գիտնաւրաներն ու հասարակական գրքիշները իրենց լեղալրն էին համարում՝ սակղմել մի հանրահաւանաւրի լեղու: ճղրքի և հասարակաւթյան համար, սրաւաղր դրեն ալնեւր, ինչպեւ խաւում են, և

խոսեն տյնայեա, ինչպէս գրում են։ Այդ լեզուները դուրս է գալիս ուստաց իրականութեան շրջանակներէն և դառնում է միայն ժողովուրդների տառապիւր մտաւարականութեան մտածմունքի առարկան։ Հայ ինտելիգենցիան նախապէս կիրառում է այդ լեզուները՝ աշխարհաբար հայերենը մշակելու և հարստացնելու համար մղած պայքարում։ Գրքի¹ և փոստակցական լեզուն միմյանցից շնորհ է մեծ չափով տարբերվեն, որովհետև դրոշերը գործում են ժողովրդի և ոչ թե մի բուն զրազեանների համար։ Մեծ լուսավորիչ Մ. Նուրբանդյանը գլխավորելով մեր ազգային լեզվի համար մղուող պայքարը՝ հայտարարում էր² թե մեզ հարկավոր է տյնայեաի լեզու, որ հասկանալի լինի բոլորին, որ դարարախոս ժողովուրդ մենք չունենք, նա զազուց է պատմական տաղարեզից դուրս եկել, որ դարարքը դարձել է մեռած, անկենդան լեզու և պետք է փոխարինվի նոր, կենդանի լեզվով, որը կկարողանա կատարել ժամանակի պահանջը և հնարավորութեան ընթեանը ազգային կուլտուրայի զարգացման համար։

Մուսայ ազգային լեզուն ձևավորված, հարուստ ու ճկուն լեզու էր դարձել առաջին հերթին ուսմ ժողովրդի քարքառների և հին աւագանիների իրողութեանները լայնորեն օգտագործելու հիմնաւորով։ սակայն նա դանց չէր տան նաև օտար, առանձնապէս եվրոպական լեզուների՝ լատիներենի, ֆրանսերենի, գերմաներենի և այլ լեզուների յառապաշարն ու քերականական իրողութեանները և մեծ չափով յուրացրել էր նրանցից այն նորն ու կարելով, որն աներաժեշտ էր ուստաց լեզվի հարստացման ու զարգացման համար։ Մուսայ լեզուն դարձանալի ճկունութեամբ փոխ էր աւնում օտար բառեր, միջազգային դարձած սերմերներ, նախնիսկ քերականական ոտանձին փոստեր՝ անանցներ և այլն և ամենաուրազ կերպով յուրացնում ու ուստականացնում էր դրանք։ Մուսայ լեզվի այդ ճկունութեամբ պետքով աղելի ու աղելի է կատարելագործվում։ Այժմ էլ ուստերենը առանց որեւէ վախի ու վերադառումի փոխ է աւնում օտար լեզուներից այն ամենը, ինչ որ նոր է, կամ նոր իմաստ է ստացել։ Աշխարհի բոլոր լեզուները իրենց հերթին ուստերենից առատ բառեր են փոխ աւնում և հաճախ այնպիսիները՝ իրենց նոր իմաստներով, որոնք ուստները փոխ էին առել հենց այդ լեզուներից։

Ժամանակակից ուստերենը զարգացման փաստիւր ուղի է տնցել։ Նրան անառանձնորեն սիրել է ուստ ինտելիգենցիան։ Կոխլովն ու գեկարբաւները, Պուշկինն ու ուստ օնուրուցիաներները փայ-

փայել ու մշակել են այդ լեզուն: Կտրամզինը հիմք դրեց սուսերենի նոր սննի, բայց նա չկարողացավ լրիվ չափով օգտագործել սուս ժողովրդի բառն ու բանը, ժողովրդական լեզվի հարընսութ յունենին ու իրողութ յունենը, գեկարբիտաները ավելի գարգացրին ու մշակեցին սուսերենը, իսկ Պուշկինը օգտագործելով մինչև այդ մեծք բերված նվաճումները և ժողովրդական լեզվի՝ սուսերեն բարբառների հարստութ յունն ու միանութ յունը, նոր մե ավելց սուսաց գրական լեզվին: Նա շարունակելով գեկարբիտաների սկսած աշխատանքը, նշեց սուսաց լեզվի գարգացման նոր ուղին, ազատեց նրան կղերաֆետալական խեղճություններից, լայնորեն ծավալեց օտար բառերի ու արտասանութ յունների անտեղի գործածութ յան, ժողովրդական լայն զանգվածներին տնտեսկանայի տերմինների կիրառութ յան գեմ սկսած պայքարը, գրան դուզընթաց նա չլացառեց օտար լեզուներից կատարվող փոխոտութ յունների անհրաժեշտութ յունը և, կտրիքի գեպքում, ինքը գործածում էր օտար բառեր ու հասկացութ յուններ, բայց այն մեծով և այնչափ, որ չէր ազդում սուսերենի սուսանմանաակութ յունների վրա: Պուշկինի և սուսառաջագեմ ինտելիգենցիայի շնորհիվ 19-րդ դարի առաջին կեսին ոչ միայն ավարտվում է սուսաց գրական լեզվի կազմավորման պրոցեսը, այլև սահմանափակվում են սլավոներենի օգտագործման շրջանակները, ավելի է ժողովրդականանում գրական սուսերենը, մեծ չափով սկսում են օգտագործվել, սուսգրողների խոսքերով ասած, սուս ժողովրդի օգու ու բնութագրի անսպառ գանձարանը՝ ժողովրդական լեզուներն ու ֆոլկլորը:

Սուսաց գրական լեզվի ժողովրդականացման, հարստացման ու մշակման համար սկսված պայքարի օրինակով հայկական իրականութ յան մեջ նույնպես պայքար է սկսվում ժամանակակից հայերենի ժողովրդականացման, մշակման և հարստացման համար: Հայ առաջավոր ինտելիգենցիան սկսում է լայնորեն օգտագործել բարբառների առավել կենսունակ ու հայերենին հատուկ քերականական մեքենն ու բառերը: Մեր նոր կազմավորվող գրական լեզվի մեջ ներհասում են ժողովրդական լեզուների իրողութ յունները, որոնք նոր ընթացք ու տեմպ են տալիս նրա դարգացմանը: Նրա հետ միասին մեր լեզուն մաքրվում է օտար, մանավանդ քուրդերեն բառերից, որոնք մեր որոշ բարբառների բառապաշարի զգալի մասն էին կազմում: Բարբառային տարրերի օգտագործումը կատարվում էր գրաբարի իրողութ յունների

սգտագործմանը դուզընթաց։ Այդ հանգամանքը մեծ չափով բարձրացնում էր գրական լեզվի գերն ու համարումը, նրան տալով հույսութեամբ ու բազմակողմանիորեն զարգացած լեզվի մեծ Օտար լեզուներից մեր լեզվի մեջ մտած բառերի գեղ սկսված պայքարը, սակայն, չէր հանգում օտար բառերի գործածության բացարձակ ժխտմանը։ Նույնիսկ Ս. Արսլյանը գործածել է բազմաթիվ ոտաներեն, կամ ոտաներենից ածած միջազգային բառեր, որոնք ոչ թե ֆրանսի, այլ ավելի են հարստացրել նրա լեզուն։ Արսլյանից հետո մեր գրականության ու մամուլի մեջ հանախ են սկսում գործածվել օտար բառեր ու գործածվածքներ։ Իսկ «Հյուսիսափայլը», որը 19-րդ դարի 20-րդ կեսի մեր գրական լեզվի ամենահարուստ շահմարանն ու նրա հաղթանակի անզուգական հաշարմանն է հզոր, առանց վախի գործածում էր բոլոր այն բառերը, որոնք նոր հասկացությունների հետ էին կապված։ «Հյուսիսափայլ» առաջին իսկ տարվա (1858 թվին) համարներից մարտի է հանդիպել աստվածիբա, զվեմազլա, զեմեքալ-մալթ, եմգիկյապիլա, էշափա, լոզիկա, կամեմներ (գիտաժուր տոտյեր), կարդիմալ, կրիսիկա, կորիֆիլ, կլասիկ, միմիաթ, պաուլ-մեմա, ուսուլալա, ումամ, ակնորմալա, սկեպտիկ, սլապաստիկ, սպլապ, վալլան, տելեգրաֆ, ֆրոնդե (պարսապիկ) և բազմաթիվ այլ միջազգային և ոտաներեն բառերի, որոնք մեր լեզվին էին անցել ուսուլների միջոցով։ Այդ բառերի զգալի մասը հետագայում չմտադրականացավ և գործածությանից դուրս մնաց։ Բայց հիմնական մասը արմատացավ մեր գրական լեզվի մեջ և նրա տեղիով բառապաշարի մասը զարմավ։ «Հյուսիսափայլ» ամսագրի լեզուն, որևտեղից իրականության հետ սերտորեն կապված Մ. Նալբանդյանի շնորհիվ, գնալով ավելի ու ավելի էր մշակվում ու զարգացման ներքա ուղու վրա գրվում։

Ռուսական հասարակական ու քաղաքական կյանքը աննախնդիր անմիջապես պատշ էր սլանում։ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արդեն ոչ միայն նկատվում էր ռուսական գեղարվեստական գրականության լեզուն, այլև ստեղծված էր փխխտափայտական ու գիտական լեզու, նկատվում էր հրապարակախոսական հատու և սուր ոն, հիմք դրված փխխտափայտական և գիտական տերմինոլոգիայի։ Ռուսական իրականության մեջ իրենց զգացնել էին տալիս հասարակական նոր դասակարգերը, որոնց շնորհիվ առևանջ լեզվի մեջ մտնում էին նոր հասկացություններ ու տերմիններ՝ պրոլետարիատ, հումանիզմ, սոցիալիզմ և այլն, լայնորեն

սկսում էին դորձանովել եվրոպական նոր բառեր և հասկացու-
թյուններ, որոնք ժամանակում էին սուսաց լեզվի ավելի հարըս-
տացմանն ու նկունացմանը: Ընդ երևույթը մենք նկատում ենք
նաև հայերենում:

Ժամանակակից հայերենը 19-րդ դարի երկրորդ կեսից
սկսած զարգացման նոր շրջան է թևակոխում. ուսաներենի ազդե-
ցության տակ մշակվում է հայ դրականության լեզուն, ձևավոր-
վում է հայկական հրապարակախոսությունը, հիմք է դրվում
գիտական, փյուխստայական լեզվին, ստեղծվում է նոր հասկացու-
թյուններին հետ կապված տերմինոլոգիա: Հայկական իրականու-
թյան մեջ սկսում են լայնորեն մտաստականանալ հասարակա-
կան նոր հարաբերությունների հետ աննշանցված հասկացու-
թյունները, սնկն ու տերմինները (սեռուցիա, պրոլետարիատ,
հումանիզմ, էվոլուցիա, պատրամենտ և այլն): Կայունանում են
հայաց լեզվի քերականական կառուցորիաները և ուղղագրու-
թյունը ախ աստիճանի, որ հիմք են առելու հայ լեզվաբաննե-
րին ու բանասերներին խոսելու հայաց դրական ընդհանուր լեզ-
վի մասին:

Ռուսական ազդեցությունը, սակայն, ոչ թե սահմանափա-
կել է հայաց ազգային լեզվի իրադրությունները ոգտագործումը,
այլ հանդիսացել է այն արտաքին դորձմը, որը ժամանակել
է մեր լեզվի սեփական իրադրությունների անկաշկանդ դրսևոր-
մանը, խթանել մեր լեզվի զարգացմանն ու հարստացմանը:
Ժամանակակից հայաց լեզվի կազմավորման պրոցեսի արագ
ավարտումը և այդ լեզվի զարգացման բարձր մակարդակը, որ
մենք տեսնում ենք 19-րդ դարի վերջերին, պայմանավորված
են եղել նաև ուսուսց լեզվի և կուլտուրայի բարենպաստ ազդե-
ցությամբ:

ՌՈՒՍԵՐԵՆԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԴԵՊՔԱՐ

Ժամանակակից հայաց լեզվի՝ աշխարհաբարի կազմավորու-
մը, ինչպես նշվեց վերևում, սերտորեն կապված է եղել ուսուսց
ազգային լեզվի կազմավորման հետ: Մեր աշխարհաբար լեզուն
19-րդ դարից սկսած հասարակական, քաղաքական ու գիտա-
կան նոր հասկացություններ արտահայտելու համար անհրաժեշտ
նոր բառերի, սնկերի և ձևերի կարիք զգալիս՝ առաջին հերթին

ռուսաց լեզվի օգնութեանն էր գլխում, որովհետեւ միայն ռուսաց լեզունն էր, որ կարող էր իրապէս օգնել մեր լեզվի զարգացմանը:

Ռուսերենի ազդեցութեանը արտահայտվել է մեր լեզվին անցած բառերի, տառգլածքների, շարահյուսական առանձին ոճերի, տասնդարձութեան մեջ:

Ռուսերենից հայերենին անցած բառերը մեր կյանքի բոլոր բնագավառներին են վերաբերում: Փիլիսոփայական, քաղաքական, գիտական, զինտարվեստական, առօրյա կյանքին և շատ այլ ասպարեզներին վերաբերող և՛ բազմապիսի հասկացութեանն էր արտահայտող բառեր ռուսերենից հայաց լեզվին անցնելով՝ անհամեմատելիորեն հարստացրին մեր լեզվի բառապաշարը և բացմտական զգալիարները արտահայտելու ընդունակ զարկին նրան: Դեռևս 19-րդ դարի երկրորդ կեսերին մեր լեզվում գործածվում էին ուսուցիչ, բնագիտական, ասիական, գեոմետրիա, միլիտար, ուսարժի, պրետենդիտ, գլխավոր և բազմաթիվ այլ բառեր: Որոնք էլն իմրադորենք, հետեյալ տեքքը կտանան:

ա/ Դադաբանիս-փիլիսոփայական հոսկացարքաններ արտահայտող բառեր. — աւարտակա, աշխատար, ազիտացիա, ազեկ-վաա, աձիստախ, անտողմնիզմ, աստման, արտել, արխատկրատիա, արսենալ, արիւղմ, աֆորիզմ, բատրակ, բաւթուա, բաւր-գումիտր, բոյար, գնոտտիկ, գորոգովոյ, գեկարքիտ, գինաստիա, գիրեկատր, դումա, յատովուլ, զեմատիւ, էմպրիզմ, էվոլուցիա, իեդիա, իեմա, իեորեմա, մանդարմ, իգեալ, իգեալիսա, իգեա-լիմպերիա, ինդուկցիա, ինկլիզիտոր, ինտրինկա, ինկլիզացիա, լորդ, կազակ, կանցլեր, կապիտալ, կարգինալ, կոմիզմ, կոմիսար, կոմիսարիատ, կոմիսիոներ, կոնսուլ, կոնտակտ, կոնկրետ, կրի-տերիում, կրիտիկ, հեգեմոնիա, հիպոթոզ, մանիֆեստ, մեր (քաղա-քապետ), մետաֆիզիկա, միլիտարիզմ, միլիարդ, մինիստր, միստի-կա, միաինդ, մետրոպոլիտ, մոպիֆիկացիա, մուսիկ, պամֆլետ, պատրմենա, պարտիա, պատկիլ, պատիվ, պատմորմ, պորտֆել, պորթլեմ, օնֆերատ, օնֆորմա, օնֆորմատոր, օնցիդիվիտ, օո-մանտիզմ, օնուլցիա, օնմիալիզմ, օննատոր, օրլլադիզմ, օրնդի-կաա, օրտեմ, օկանդալ, օկեպակի, օոցիտոլգիա, վասալ, վատի-կան, վարիանտ, տենդենցիոզ, տեոք, ցար, ցեկուրա, ցենդ, ցիտատ, տրյադնիկ, օրթոգոք, ֆարրիկա, ֆակա, ֆակտուրա, ֆարս, ֆարշ, ֆատալիզմ, ֆատալիսա, ֆեդերալիզմ, ֆեդալ, ֆրազա և ուրիւն:

բ/ Արվեստի, գրականութեան և գիտութեան բնագավառին վե-

բաքերով բառեր.— արցերբա, ամսնյակ, ամֆիթատրոն, անալո-
գիա, անոդ, անտրանկա, ատլաս, ասամա, ասոմ, բաղաներիա, բա-
լայալիկ, բալերինա, բարիտոն, բաս, բայադերա (պարզ), բրամ,
գամմա, գրիմ, գիսկանտ (ամենաբարձր ձայն), գիֆտերիա,
գրամա, դուրեա, էկզեմա, էպիգրաֆ, էլիպսոս, էսքիզ, էսպերան-
տո, էստրադա, ինստիտուա, կադր, կոմիկ, կանդիդատ, կապի-
մեյաաներ, կադաս, կասալուկ, կլարնետ, կլենիկա, կլուբ, կրեկ-
տոր, կոմպրես, կոնսերվատորիա, կոնցերտ, կրեստգոկ (քիմ.),
կրեպ, կոլրո, լազարեթ, լիցեյ, լոգարիթմ, մադրասար, մադնիս,
մադուրկա, մադենիտա, մուլեկուլ, մայկրոն, մոմպաս, մուսսոն,
պարաներ, պարտրետ, պրոդա, պրոֆեսոր, պրես, պրանինո, սե-
ցենդենա, ոսյալ, սեմետար, սիմֆոնիա, սինուս, սայիստ, տոնատ,
տոնետ, սոպրանո, վալս, աննոր, տելանիկո, տոն, տրանսֆորմա-
տոր, տրանսմա, տրիտոն, ցիբիկ, ցիկլոն, ցինիկ, օպերացիոն,
օրկեստր, օլիմպիկոզ, ֆենիկետոն, ֆլեյտա, ֆոյն, ֆոնդուս,
ֆոնետիկա, ֆորմուլա, ֆորտեպիանո, ֆուգա (լազմաձայն
ներառյալ թյուն), ֆունկցիա և այլն:

զ/ Տարազիմ, զորովածհեղենիմ, կերակուրմներին, սալորույր-
ներին վերաբերող բառեր.— ադյամ (հազուադա տեսակ), աքսել-
բանո (ոսկյա ժապավեն), աիշամետ (չաղախ զգեստ), ալտարաս
(զիպակեղեն), ալմադիվա (լոնդարձակ պատմաձան), անարիկոս,
քերթիկ (մետաքս գործվածք), բայկա (կտոր), բակներարդո, բան-
կեր, բենեֆիս, բիսկվիտ, բիֆուսկա, բլամանմե (կերակուր),
բորչե, բոտոն, վեդրո, վեմիշել, գեսերա, ժիլետ, լորնետ,
լիմոնադ, լիմոն, խալաթ, կարամել, կիպի, կոմպոս, կոն-
ֆետ, կոբսած, կորսետ, կոտլետ, կոֆետ, կրախմալ, մալինետ,
մանդարին, մակտրոն, մանմետ, մարգարին, մարմեղադ, մատրաս,
մախարիկ, շնիցել, շակալադ, շեփոս, շինել, շարֆ, շերքեղետ,
չեմոզան, պարիկմախեր, սեստորան, սեզկյուլ, սոստրիֆ, սո-
դու, սոլաթ, ստրաֆտոն, սարմա (պատտա), սատին, սիզարոս,
սիրուպ, սոդա, սոսա, սուպ, սուխարի, սերիլյուկ, տեմբուլ
(պղպղեղ), տոմաս, տորո, տրիպետ, տրիկո, տուսլետ, տուլուպ,
տունիկա (կանաչի ներքնազգեստ), օգեկուլոն, ֆրակ և այլն:

դ/ Ռազմական տերմիններ — ադյուտանտ, ադյուտ, գննե-
րալ, գեսանետ, գիվիպիտոն, գինամետ, հֆրեյտոր, էլալոն, էպիտ-
տան, էպիպոզ, մայոր, մարշալ, միլման, յունկեր, պարաշյուստ,
արանա, արանշե, ֆելդմարշալ, ֆելդֆերեր, ֆելդշեր և այլն:

ե/ Այլ բառեր և տերմիններ.— ագաս (արմեջավոր, ամուր

քար՝ աւարներ գուշնի շերտերից կազմված), տժիտ, ակժարի-
 ոււմ, ակբ, ակցիդ, ակցիոններ, ալլիգերի, ալլոմ, ալմանախ, ամ-
 պուլա, անեկզատ, ապաարիտ, արտեղյան, ասեսոր, ատլաս, բազաթ,
 բակնբարդա, բալագ, բանդերոյ, բանկ, բանկա, բարուկ, բարեկի-
 նֆ, բարեկազա, բատիատ, բերկովեց (կշիռ, տաս փուլ), բեննֆիս-
 քանտն, բիլիարդ, բինուկ, բլանկ, բոցժան, բրիգադա, բրիշկա,
 բրոշկա, բուզա, բուլվար, բուկետ, բուկինիտա, բուֆեր, գրենա-
 ցեր, գուգուկ, գեկան, գելֆին, գեսյատին, գուլթ, գեֆրցիտ, գրիւմա,
 գիլիժանա, գրեյֆ, գլումին, էպսիլա, էքմիտաթ, էսկադրա, էտադ,
 էթիկա, էֆեկտ, էպիդոն, էքստադ, էքսպեդիտոր, ժեստ, ժիլիտ,
 իւլաշ (սպիտակ կլոր հաց), կարաոֆել, կարուսել, կվաա, կեդի,
 կնուա, կալթաա, կալյասկա, կոմբինացիա, կոմնեդանա, կոնվերտ,
 կոնկուրս, կոնտրամարկա, կոնֆետ, կոպեկ, կորսաթ, կորսեա,
 կոֆտա, կրախմալ, կրեմ, կումիո, լաքեյ, լեկատոր, լիվեր (գոր-
 ժիք), լիլիպուա, լիմոնադ, լոմբարդ, լորնեա, մակարան, մա-
 մանտ, մանմեա, մարքիդ, մատրաս, մախարկա, մեխանիզմ, մի-
 նուա, միլրաթ, միսիսներ, մոզա, մանեթ, մումիա, մուսկատ, նո-
 տա, նուլ, նյուանա, շարֆ, շալ, շեկ, շեմպան, շետվերա, շրիֆա,
 շտար, շտաֆ, շուլեր, պոմֆիլին, պանսթաներ, պարագրաֆ, պա-
 րաֆին, պարիկմախեր, պարկեա, պարտեր, պասաթ, պասայոր,
 պատենա, պենսթաներ, պեսոն, պիկնիկ, պիստոն, պլան, պլան-
 շետ, պլատինա, պլաթե, սազու, սաֆինադ, սերուս, սեկլոմ,
 սեկորդ, սեկպոր, սելիեֆ, սեմոնտ, սեպտայոր, սեսոր, սեստո-
 րան, սենդո, սոտա, սուրեկան, սուրլի, սուլոն, սանգալ, սարա-
 ֆոն, սարթա (պաստա), սեմաֆոր, սերիա, սիգնալ, սիլուետ,
 սլաւե, սերթյուկ, վազոն, վազելին, վաքս, վալլաւաա, վանիլտ,
 վաննա, վեզրո, վերմիշել, վերսա, վիսա, վինա, վալոն, տարա,
 տարիֆ, տեմպերամենտ, տերմին, տեսաա, տոմար, տրանզիտ,
 տրիզնա, տրոլրագուր, տուալետ, տուլուզ, ցիցերո, ցի-
 դան, ֆակսիմիլին, ֆակուլտետ, ֆանֆար, ֆոտադ, ֆոտոն, ֆե-
 լիետոն, ֆերմա, ֆերմեր, ֆլական, ֆանար, ֆանդ, ֆորսունկա,
 ֆուրյոն և այլն:

Ինչպես նկատոււմ է ընթերցողը, այս բոտերի գերակշռող
 մեծածառնութիւնը ոչ թե ուսեւերն, այլ միջազգային է: Սա-
 կայն նրանք հայերենին են անցել ուսեւերնի միջոցով և ուս-
 տական տրամադմութեամբ: Հաճախ նույնիսկ պահպանել են
 ուստական ուղղագրութիւնը հիշեցնող, թեև հայերենի ողուն ոչ
 հարադատ, որոշ բոժանկեր, որոնք մինչև այժմ էլ գործածական

են մեր լեզվում: Այդ բաների մի զգալի մասը այն պայմաններում անհատականալի էր մեր ժողովրդական հոծ գանգավածներին. բայց որքան որ ուժեղանում էր սուսական ազդեցությունը մեր քաղաքական ու անասական կյանքի վրա, այնքան նրանց մեր ժողովրդին հասկանալի և զորեղանական էին դառնում:

Հայոց լեզուն չի սահմանափակվել միայն սուսերենից բաներ փոխ անելով: Ռուսերենի նմանոգությունը կազմվել են շատ բաներ և դարձվածքներ: Մի ժամանակ փոքրեր են կատարվել նախնիական սուսական քառակազմական օրենքները մեխանիկորեն հայոց լեզվում կիրառելու ուղղությամբ: «Մշակում» կարելի է հանդիպել սուսական քառակազմական ձևերին նման շատ քառակազմությունների: օրինակ՝ статистический ստատիստիական, классический կլասի-ական, математический մաթեմատի-ական և այլն: Այդ և նման քառակազմությունների հեղինակները կարծել են, որ սուսական վերջածանցը ческий-ն է և ոչ թե ский ու ческий-ն գեն պցելով մեխանիկորեն ավելացրել են հայերեն -ական վերջածանցը: Այդպիսի «նորմալիզացում» ներքև, բնական է, որ չպետք է արժատանային, որովհետև յոթ քառակազմություններ էին և մեղանշում էին ինչպես սուսերենի, նույնպես և հայերենի քառակազմական օրենքների և նորմաների գեմ:

Ռուսաց լեզուն իր խոր կնիքն է դրել նաև հայերենի շարահյուսության, համաձայնության վրա: Հայոց լեզվի շատ ուներ կազմված են սուսերենի նմանոգությամբ, երբեմն՝ նախնական օրենքանուկից էրառնալով սուսերենի ազդեցությամբ մեր առանձին հեղինակների գործերում, որ ազեղ ու անհատականալի է դարձնում նրանց երկերի լեզուն: Այդ, իհարկե, համախ թարգման իշ-ների կամ գրողների անշնորհությունից և լեզուներին լավ չտիրապետելուց է առաջանում:

Ոճական ազդեցությունները հայ հեղինակներին մոտ առարկեր ձևով են դրսևորվել, կան հեղինակներ, որոնց ուսու լեզվից վերցնելով ուներ և դարձվածքներ կարողացել են այն այնպես օգտագործել, որ լրիվ չափով հասկանալի է հայ ժողովրդին: Այս տեսակետից օրինակելի են եղել մեր սողանողավոր պոետներ՝ Հ. Հովհաննիսյանը, Հ. Քաճառյանը, Ա. Մատուրյանը, նրանց բոլոր թարգմանությունները սուսական բնազդին խիստ մոտ լինելու հետ միասին, մաքուր գրական հայերենով են՝ հայ ժողովրդի լեզվամաժողություն համապատասխան: Հայ հեղինակներ

բից շատերն էլ օգտագործել են ոսկւական զարձկածքները, ունեւորը, ասացվածքները առանց թարգմանության. նրանք անհրաժեշտության դեպքում, մեջբերումներ են կատարել ոսկւերէն տառերով և ծանոթություններում ավել իրենց օգտագործած ոճերի բացատրությանը, կամ էլ թարգմանության չեն տվել:

Ռուսերենի ոճական ազդեցությանը ցույց տալու համար սահմանափակվենք մի քանի օրինակների նշումով միայն.

Նա իր զրությանը պարտական է... Он обязан своим положением...

Նա համաձայնեց այդ մաքրի հետ... Он согласился с этой мыслью.

Ինչպէս է նա վերաբերվում դեպի ևեդ... Как он относится к вам?

Բանն ինչմամբ է... Дело в чем?

Բանը նրանումն է, որ... Дело в том, что...

Նա չի կարողանում իրեն պահել... Он не умеет себя держать.

Դնանք ինձ հետ միասին... Пойдем вместе со мной.

Բոլոր միջոցները ևնք տանել... Принять все меры.

Իր բանի վրա աշխատել... Работать над чем-либо.

Փողի վրա խաղալ... Играть на деньги.

Սեղանի վրա գցել... Бросить на стол.

Այդ նամերը չի անցնի... Этот номер не пройдет.

Ձեռք քաշել... Приложить руку к шее:

Այս և նման շատ ոմեր և զարձկածքներ բառացի թարգմանություններ են և շատ տարածված մեր ինչպես գրավոր, նույնպես և բանավոր լեզվում, թեև որոշ դեպքերում կարելի է ավելի լավ հայերենով արտահայտել այդ զարձկածքներից շատերը. օրինակ՝ ավելի լավ է ասել, փողով խաղալ և ոչ՝ փողի վրա խաղալ, քանն ախ է, որք... և ոչ՝ քանը նրանումն է, որք, Եսեղանին գցել և ոչ՝ Եսեղանի վրա գցել և այլն:

Այս բոլորից բացի, ոսկւերենից հայերենին են անցել ոսկւական շատ ասացվածքներ և առածներ, որոնք արդեն մեր լեզվի մեջ արմատացել են և հաճախ դժվար է հայկական առածներից առանձնացնել զրանք. օրինակ՝

На безрыбьи и рак рыба Ձուկ չեղած տեղը խելափառն էլ է Ձուկ:

Копейка рубль бережет հնայված կողեկներից ոսկւի է կողմը դրում:

На вкус и цвет, товарища нет *Ճաշակին ընկեր չկա:*
С волками жить, по-волчьи выть *Գայլերի հետ ապրողը գայլի*
պես պիտի ունենա:
Тише едешь, дальше будешь *Գնաքաղ գնացողը շատ համարա*
կհասնի:
Ум хорошо, а два лучше *Մի խելքը լավ է, իսկ երկուսը՝ էլ*
ավելի լավ:

Ни рыба, ни мясо *Ոչ ձուկ է, ոչ միս:*
Рука руку моет *Ձեռքը ձեռք է լվանում:*
Рукам воли не давай *Ձեռքերիդ ազատության մի տար,*
և այլն:

Նախասովետական շրջանի պարբերական մամուլում կարելի է գտնել ուսուցիչների ազդեցություն ամրապնդող տարատեսակություներ, որոնք թեև չմասնաշաղկանացում ու չարմատացում մեր լեզվում, բայց հատկանշանական են ուսուցիչների ազդեցությունն ընդգծելու տեսակետից: «Մշակում», որինսպիկ համար, գործածվել են հետևյալ կաղվածքյա մեր նախադասություններ. «Մարդիկ ամբողջ լեզուներ են ուսումնասիրում, վայելիլու համար իսկականի վրա այս կամ այն կլասիկական կապիտալ գրվածքի նրբությունները»:

Այս խոսքը կաղված է հայերեն քառերով, սակայն ուսուցիչն լեզվամասնագետությամբ, այդ պատճառով էլ հարթ չէ, ազնի է, հայաց լեզվին անհարադատ և անհասկանալի թեև ուսուցի, թեև հայի համար: Այդպիսի ազդեցությունը ոգուտ չէ՞ կարող բերել մեր լեզվին և նիշտ կերպով դատապարտվում էր հայ ինտելիգենցիայի կողմից: Ռուսաց լեզվի և ուսուցիչականության ազդեցությունը նիշտ էր հասկանում մեր առաջագործ ինտելիգենցիան: Այնպիսի օտերկան թարգմանություններ, ինչպիսին վերևում նշված խոսքն է, երբեք համակրանք չէր առաջացնում, որովհետև այն միտախառն կարող էր վնասել մեր լեզվի զարգացմանը:

Ռուսական ազդեցությունը արտահայտվել է նաև մեր ժողովրդի առանձին հատվածների ասոցիացիայան, արտասպանության և տառադարձության մեջ: Նախասովետական շրջանում հայ ինտելիգենցիայի, մասնավորապես կապիտալիստական շրջանների հետ կաղված ինտելիգենցիայի որոշ մասը մզտում էր ամեն քանով ուսուցիչական ազնվականությունը նմանվելու հանախ ընթրանքությունների: Կետերից վազելով՝ նա արհամարհում էր

մայրենի լեզուն, փոխում ազգանունը, էլ չենք խոսում ազգային սովորությունների ու տարազի մասին, որովհետև դրանք վաղուց էին փոփոխվել Բնակչիզենցիայի այդ մասը նախ զեն էր զցում իր ազգանվան - յան վերջավորությունը, այն փոխարինելով ՕՅ վերջավորությամբ և, եթե իր ազգանունը ակտում էր այնպիսի հնչյունով, որը չկար սուսերենում, հրաժարվում էր այդ հնչյունից և ուստիան արտասանությամբ դործածում ու գրում իր անունը կամ ազգանունը. այդ իսկ պատճառով Հոկորյանը դառնում էր Ակապով, Հաքիմյանը՝ Ակիմով, Հովհաննիսյանը՝ Իսանիսյան (լավագույն զեպքում) և այլն։ Հ- հնչյունը, այսպիսով, շատ հայ ազգանուններում դուրս էր ընկնում։ Մեր երկրում սովետական իշխանություն հաստատվելուց հետո էլ շատ քաղաքացիներ, շարունակելով հին արագիցիաները, ուստական ձևով են գրում իրենց ազգանունները։ Այդ, իհարկե, օգտակար ազդեցություն չենք կարող համարել, որովհետև յուրաքանչյուր ազգեցություն, փոխառում պատմականորեն և հասարակականորեն պատճառաբանված պետք է լինի, հիմք պետք է ունենա, որպեսզի կարճ ժամանակում ամբողջ ժողովրդի սեփականությունը դառնա։ Այդ հետևողականությունը մենք տեսնում ենք մեր ժողովրդի լեզվում, նրա կատարած փոխառությունների մեջ։ Մեր ժողովուրդը երբեք ավելորդ փոխառություններ չի կնքել։ Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նա փոխել է իր մայրենի լեզուն և խոսել է այլ լեզվով, պատմականորեն ու քաղաքականապես պատճառաբանված է եղել այն։

Հայտնի է, որ հայ ժողովրդի որոշ մասը խոսում էր միմիայն թուրքերեն, մոռացել էր իր մայրենի լեզուն։ Այդ փաստը անխուսափելի էր եղել, այդ պատճառով էլ ժողովուրդը ստիպված չի գործածել իր մայրենի լեզուն և ակամա մոռանալով այն, սովորել է իրեն խորթ, նույնիսկ ասելի լեզուն։

Արևելահայոց գրական լեզվի մեջ մտած և արժատավորված հրաշքաբան քուր քառերը կապված են այս կամ այն նոր գաղափարի կամ նոր հասկացության հետ։ Նրա այդ նոյ գաղափարը կամ հասկացությունը մուտք է գործել Հայաստան, զրա հետ մտել է նաև այդ գաղափարը արտահայտող բառը կամ դարձվածքը։ Այդպիսի փոխառություններ են միմիայն արժատացել մեր լեզվում և հարստացրել մեր լեզվի բառապաշարը։ Հայ ժողովուրդը, անանց որե՛կ վերապահության, վերցրել է ուսուերենից այն,

ինչ որ անհրաժեշտ է զգացել, ուստի և օտար լեզուներին գիմելու պահանջ չի ունեցել: Եվրոպական կուլտուրային նա հաղորդակից է եղել ուսումական կուլտուրայի միջոցով, իսկ ուսումը լեզուն և ուսումական կուլտուրան վատ օրինակներ չեն տվել:

ՀԱՅ ԳՐԱԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՆԵՑԱՆ ԱԶԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁԸ

Ռուսական գրականությունը և լեզուն հանդիսացել են այն հարուստ շտեմարանը, որից մեծապես օգտվել են հայ առաջավոր միտքը, հայոց լեզուն ու գրականությունը: Այդ ազդեցությունը վերևից թևադրված չի եղել, որեւէ բանության կամ հարկադրանքի հետ կապված չէ: Հայ գրականություն ստեղծողները, հայ գրողներն ու հրապարակախոսները, հայ արվեստագետներն ու գիտնականները ինքնակամ վերցրել են առաջ ժողովրդի ստեղծած լավագույնը, միտքերի իրենց զարավոր կուլտուրային և կերտել որակով ու քանակով նոր գործեր, որոնք իրենց պատվավոր տեղն են գրավում համաշխարհային կուլտուրայի պատմության մեջ: Հայ գրողները վերցրել են և յուրացրել առաջ գրականության առաջավոր իզելաները, բանաստեղծական ասանձին հնարները, ուսումը լեզվի հարուստ բառապաշարը: Այդ բոլորը ոչ թի թուլացրել, այլ նոր թափ են տվել հայ գրականության ինքնուրույնությանը, ավելի մեծ հնարավորություններ ստեղծել նրա զարգացման համար: Դեռևս մեզ, Վեսելովսկին է նկատել. «Զի կարելի չ'ընել այն փաստը, որ ուսումական ազդեցությունը, ընդհանուր առմամբ, երբեք չի դիմադրել տեղական, ազգային գրականության գործիչներին, այլ, ընդհակառակն, օգնել է նրանց իրենց ժողովրդի օգտին աշխատելու և վերածակելու ու ծառայեցնելու ժողովրդի կարիքներին ու պահանջներին այն. ինչ որ փոխ է առնված եղել ուսումական ազդյուններից»¹:

Ռուսական առաջավոր իզելաների ներգործության տակ, 19-րդ դարում, արագ կերպով սկսեց զարգանալ հայ գրականությունը, լայն տարածվեց հայկական ժամուրը, չնայած դժարընթացության ծանր պայմաններին:

¹ Ю. Веселовский, «Русское влияние в современной армянской литературе», էջ 7—8, 1900 թ.

Կարամզինի, Ժուկովսկու, Պուշկինի, Լերմոնտովի շատ գործեր գեղեակ 19-րդ դարի առաջին կեսում հայերենի թարգմանվեցին:

Խ. Արսվյանը Գյոթեին, Շիլլերին, Հոմերոսին թարգմանելու հետ միասին, թարգմանում էր նաև ռուս գրողներին: Նրա մի շարք գործեր գրված են ռուսաց գրականության ազդեցության տակ, նրանցում օգտագործված են ռուսերեն բառեր ու դարձվածքներ:

Արսվյանից հետո հանդես եկած հայ գրողներն ավելի շատ են կրել ռուսական հասարակական մտքի ազդեցությանը, ավելի հաճախ են օգտագործել ռուսաց բառն ու բանը, ռուսական լեզվի նվաճումները:

«Հյուսիսափայլի» ոգին՝ մեծ սեռուցիոններ Մ. Նալբանդյանը, իր գրական և հրապարակախոսական գործունեության ընթացքում շատ ու շատ է օգտագործել ռուսաց լեզուն, ռուսական ասացվածքներ ու դարձվածքներ: Իսկ իր զազափարական հատունությամբ, իր իգեալներով ու անհաշտելիությամբ նա անմիջականորեն հիշեցնում է ռուսաց սեռուցիոններին, գրողներին ու հասարակական գործիչներին՝ Գերցենին, Օգարին, Զերնիշևսկուն, Նեկրասովին և ուրիշներին:

Ռ. Պատկանյանը իր գրական գործունեությամբ ակնել է ռուս գրականության ազդեցության տակ: Նույնիսկ նրա լավագույն գործերից մեկը՝ «Արաքսի արասուքը», որը այնքան օրիգինալ է համարվել, ռուսաց ժողովրդական երգերի ազդեցությամբ են է կրում: Նրա երգի առաջին տան առաջին տողը՝ «Այլը Արաքսի ափերով» արտահայտությունը, ռուս ժողովրդական երգի Вниз по матушке по Волге արտահայտությունն է հիշեցնում: Արաքս անունը նույնպես հայկական չէ. հայ ժողովուրդը իր սիրելի գետին Արազ անունն է ավելի իսկ գետի հին հայկական անունը եղել է Երասխա: Ռ. Պատկանյանը Արաքս անունը վերցրել է ռուսական արտասանությամբ: Երասխ գետի այդ նոր հորջորջումը Ռ. Պատկանյանի շնորհիվ ընդհանրացավ և զուրս մզեց ոչ միայն Երասխ անունը, այլև ժողովրդական Արազ բառը:

Հայ մեծ գրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանը գրել է այնպիսի գործեր, որոնք արասքուստ, իրենց լեզվով, տեղական ախլիկ արտահայտություններով, կարծես թե որևէ ազդեցություն չեն կրում: Բայց Սունդուկյանի և Օսարովսկու գործերի մեջ շատ ընդհանուր գծեր կան: Նրա պիեսների կառուցվածքը:

իզեան, բարձր զեղարվեստականությունը, վարպետությունը ուսանկան գրականության, առանձնապես առաջին գրողների՝ Օստրովսկու, Դոբոլի, Նրեբոյեզովի և ուրիշների ստեղծագործությունների ազդեցությունն են կրում:

Հայ գրող և հրապարակախոս Ս. Շանաղիզը իր գլխավոր գործերից մեկը՝ «Լեւոնի վիշաք» գրել է 60-ական թվականներին: Այդ թվականներին հայկական գրականությունը ուսանկան մասվոր կյանքի ազդեցության տակ էր գտնվում: Ռուսական հասարակական կյանքում կառարկում փոփոխությունները ամենասերտ կերպով արտացոլում են Ս. Շանաղիզի այդ երկի և ընդհանրապես նրա գործունեության մեջ:

Ս. Շանաղիզը իր գործը՝ «Լեւոնի վիշաք» սկսում է Լերմոնտովի Довольно людей кормили сластями, у них от этого испортился желудок; нужны горькие лекарства, едкие истины խոսքերով: (ԵՄեր ժամանակի հերոս-ից),¹

Ռուսական գրականության առաջավոր ուղղության և Ս. Շանաղիզի բանաստեղծությունների միջև եղած իզեական ընդհանուր կապը երևում է նրա համարյա բոլոր գործերում:

Ե՛նչ վերաբերում է հայ գրականության վրա ուսանկան ազդեցության ընդհանուր հարցին, ապա այդպիսի ազդեցությունն ինձ թվում է միանգամայն բնական և անխուսափելի փաստ, որովհետև այն բոլոր նշմարիտազանցավորը, ուժեղն ու արիդիսալը, որը ստեղծում է մի ժողովուրդ, իհարկե, չի կարող չգտնել իր արևադարձը այն ժողովրդի մոտ, որն ապրում է նրա հետ մշտական սերտ հարաբերությունների մեջ:²

Շատ տեղին է ասված: Ռուս և հայ ժողովուրդները ամենասերտ հարաբերությունների մեջ էին ոչ միայն քաղաքական առումով, այլև անտեսապես: Իսկ երբ երկու ժողովուրդներ քաղաքական և տնտեսական կապերով և նշտումներով միմյանց հետ են կապված, գրականության և լեզվի բնագավառում նույնպես ընդհանրություններ կունենան:

Ի՛նչ վերաբերում է 19-րդ դարի 80-ական թվականներին և հետո հանդես եկած մեր գրողներին, ապա պետք է ասել, որ

¹ Թարգմ. միավական է. որքան մարդկանց կերակրեցին քաղցրեղենով, գրանից նրանց ստամոքսը փչացավ, պետք են դուրը գեղեր, դառն նշմարություններ:

² Յու. Վեռնիպեկի, նույն տեղ, էջ 18.

ներանք նույնպէս անել ու գործացել են ուստաց գրականութեան, ուստաց կուլտուրայի միջավայրում, ուստաց գրականութեանը ու ուստաց լեզուն սիրել և ուսումնասիրել են և չեն խուսափել ուստական լեզվի հարստութեանն օգտագործելուց:

Է. Հովհաննիսյանը ուսուցիչից թարգմանել է բազմաթիվ գործեր, որոնք իրենց արվեստով ու կատարելութեամբ այժմ էլ սրինակելի կարող են լինել մեր բոլոր թարգմանիչներին համար:

Ը. Թումանյանի գործերում պատկերված են հայկական բնութիւնը, հայ մտղովրդի սովորութիւնները, նիստ ու կարգը իրենց ամբողջ բազմազանութեամբ. բայց նա յամայն բոլորին, Թումանյանը մեծապէս կապված է ուստաց գրականութեան ատաղձօր պաղափարների հետ. նա սիրել և հրապարակել է ուստաց գրականութեամբ, որի առաջավոր իգեաներով գինված, կարողացել է իր շնորհաւորող գործերին համամարդկային իմաստ տալ, գրանով իսկ դուրս դալ ազգային սահմանափակումներից:

Ինքը Թումանյանը գանձում է, որ շատ բանով է պարտական ուստաց գրականութեանը: Ուստաց գրականութեան ազդեցութիւնը, — գրում է նա, — ոչ թէ արտահայտվել է իմ ստեղծագործութիւնների մէջ, այլ իմ հոգեկան աշխարհի, գրականագիտական մաշակի և հայացքների մէջ:

Թումանյանը մեծ հիացմունքով է խոսում ուստաց պոետների՝ տառնապետ Լեւոնտաօֆի և Պոլշկինի մասին, որոնք այնքան վառ և դյուրիշ կերպով նկարագրել են կովկասյան բնութիւնը. «...որպէս կովկասում մեզած լեռնաբնակիչ ես սիրում եմ այդ երգերն ու պոեմները, — ասում է Թումանյանը, — թեև սեր գեպի սարերը և լեռնային կյանքի կարտը, առանց այդ էլ հատուկ են իմ հոգուն, բայց ուստական պոետները տվել են ինձ պոետի մեք, որը կրում են իմ շատ ստեղծագործութիւններ (Վոտեցի Սաքան, Վարդան և այլն), որովհետեւ մեր գրականութեան մեջ առաջներում այդպիսի պոեմներ չեն եղել: Ես պետք է ավելացնեմ, որ ուստական ազդեցութեան տակ ես սկսեցի իմ գործունեութիւնը»¹:

Ա. Մատուրյանը մեր այն գրողներից է, որոնք ոչ միայն տվել են ինքնուրույն արժեքավոր գործեր, այլև թարգմանական օգտաւեր հակառակման աշխատանք են կատարել: Մատուրյանը

¹ Յ ա լ . Վ ե ո ի ղ ս կ ի . Նույն տեղ, էջ 25.

Թարգմանել է սուսական կլասիկները շատ դարձեր, որոնք իրենց կատարելությամբ քիչ բանով են գիշում բնագրերին: Նրա կատարած աշխատանքի շնորհիվ հայ երիտասարդութիւնը և հայ ժողովրդի լայն զանգվածները կարողացել են ծանոթանալ սուս գրականութեան լավագոյն դարձերին, զոյւր սուսական գրականութեան հմայքն ու թովչանքը: Մասաւրյանը, այդ անսակեանից, սուս գրականութեան ու կուլտուրայի մասսայականացնողն է եղել սուսահայութեան մէջ:

Ռուսական գրականութեան մէջ կատարված հասարակական և քաղաքական բոլոր տեղաշարժները, այս կերպ, կամ այն կերպ, արտացոլել են հայ գրականութեան մէջ: Ռուսական գլուզացիական ընդվզումները, սուս պրոլետարիատի պայքարը, Ռուսաստանում նատարված գիտական նորութիւնները, գրականութեան նվաճումները, — այդ բոլորն էլ իրենց արձագանքն են գտել հայ ինտելիգենցիայի մէջ և ավելի կամ պակաս շարժով ներդրածել հայ մտքի զարգացման վրա: Այդ անսակեանից բնորոշ է Շ. Կուրդինյանի խոստովանութիւնը:

Նա հայտարարում է, որ շատ բանով պարտական է սուսական կյանքին, տաանննապես սուսական պրոլետարիատին. «Ռուսաստանը իմ քաղաքական մտախնդրի ծննդավայրն է», — հանդիսավորապես տաւած է նա: Նրա մի շարք բանաստեղծութիւնները գրվել են սուսական առաջին ուղուցիայի ազդեցութեան տակ: Դրանք իրենց թափով ու գեղարվեստական արվեստով (օրինակ «Հեա տար քո խաչը» և ուրիշներ) գերազանցում են նրա մնացած բոլոր դարձերից:

Դորբոյսբովի, Դիտարեի, Բելինսկու, Օգարեի, Գերցենի ազդեցութեան տակ Հ. Հակոբյանը սկսում է իր գրական դործունեութիւնը:

Հակոբ Հակոբյանը ինչպես սոցիալիստական ուղուցիայից առաջ, նույնպես և սովետական կարգերում աշխատել ու ստեղծագործել է սուսական կուլտուրայի ազդեցութեան տակ, ակնորվել է սոցիալիստական աշխատանքի մեծ առօրյայով և զարմել է այդ առօրյայի արտահայտիչներից մեկը՝ գրականութեան մէջ:

Հայ ականաւոր գրողներից Ա. Բասախյանը գրական ապարեղ է իջնում 19-րդ դարի վերջերին: Նա բարձրագոյն կրթութիւնը ստանում է արտասահմանում, երկար ժամանակ

1 Յ ա լ . Վ ե ս ե լ ո վ ս կ ի , Ն ու յ ն տ ե գ , է թ 29—30.

ապրում է Եվրոպայում և եվրոպական գրականությանը հիմնադո-
րապես տեղյակ է. սակայն չնայած այդ բոլորին, նա նույնպես
շատ բարձր է արժեքավորել ուսու գրականությունը:

19 և 20-րդ դարերի հայ վիպասանները և արձակագիրները
նույնպես ուստական տղզեցությունից դուրս չեն մնացել: Նրանք
հաճախ իրենց գրվածքների կառուցվածքը, ընդհանուր իզդեական
մոտիվները, արտահայտչական ընդհանուր ձևերը փոխ են առել
ուսու գրականությունից:

Վկանակ չկա, — գրում է Նար-Պոսը, — որ ես չառ բանով եմ
պարտական ուսու գրականությանը, լուսանկնային նրա պատմը-
վածքային հյուղին, որը, հանձինս նրա լավագույն ներկայա-
ցուցիչների, ես մյուս բոլոր մագվարյանների պատմվածքային
գրականությունից ափսիս բարձր եմ համարում:¹

Հայ արձակագիրներից Շիրվանդադեն կարողացավ ստեղ-
ծել նոր վեպ. հոգեբանական պատմվածք՝ Տուրգենևի ոգով: Իր
վեպերում և պատմվածքներում արժարժեց բազմապիսի հարցեր,
քաղաքային բազմազան կյանքի հետ կապված խնդիրներ, սրտնք
մինչ այդ համարյա թե չէին արտացոլել հայկական արձակի
մեջ: Այդ բոլոր հարցերը (քաղաքային կյանքը, ինտելիգեն-
ցիայի կյանքը, Բաքվի բանվորների դրությունը, հայ կնոջ հո-
գեբանությունը և այլն), որ արժարժում է նա իր ստեղծագոր-
ծությունների մեջ, արժարժված է նաև ուսու գրականության
մեջ: Նույնիսկ Շիրվանդադենի լեզուն մեծապես ուստաց լեզվի
կառուցվածքին է մոտենում իր առանձին գործերում:

Հայ գրականության ու լեզվի զարգացման հիմնական
խթաններից եղել են և են ուստաց գրականությունն ու լեզուն:
Եվրոպական կուլտուրան ու տաղավոր գաղափարները մուտք
են գործել Հայաստան ուստական կուլտուրայի և ուստաց լեզվի
միջոցով:

Դեռևս Տերյանն է նշել, թե՛

Վեպրոպական տղզեցությունը, որ ուստական քաղաքական
տերապետությամբ մուտք է գործել մեր երկիրը, աստիճանա-
բար զարգանում է և քանի զնում ափսիս արագ, ափսիս տիրա-
կան քայլերով է արշավում մեր երկրի ամեն մի անկյունը,
քանի զնում լայնանում է այդ և խորանում, այո, խորանում է
այդ տղզեցությունը: Եվ այդ ուսու-եվրոպական տղզեցության

¹ Մ. Լ. Վեպրոպական, Նույն տեղ. էջ 20—25:

տակ է, որ ահում է մեր ինտելիգենցիայի միտքը և այսօր կանգնում են նրա առջև, կամ, ինչպես պոլսեցիք են ասում, ծառանում են այն հարցերը, որոնց հանգեպ տիրացուական ինտելիգենցիայի միտքը մոլոր ու երկչոտ դադում է, պատկապատ է ընկնում—ահով բռնված տեսնում է այն, ինչ չկա և չի տեսնում այն, ինչ ակնբախ է արևի նման։¹

Ռուսական կուլտուրան, ուստաց լեզուն, ուստական տառ-
ձափոր զազափարախոսությունը այն հիմնական բաղաձերից են
եղել, որոնց վրա հեցած ահել ու զարգացել են արևելաեայ լե-
զուն և գրականությունը՝ 18-րդ դարից սկսած։

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԿԱՅՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ՆԱԽԱՌԵՎՈՒՑԻՈՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայոց լեզվի զարգացումը նախառնություն չբխանում ընթանում էր աննպաստ պայմաններում։ Ռուսաց լեզվի ազդեցության տակ, միշտ է, նա հակառակ էր քայլեր կատարել, բայց չգարձով մեր ժողովրդական լայն դանդախների լեզուն։ Գրական աշխարհաբարով գրում և խոսում էին ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները, իսկ ժողովուրդն ուներ իր առանձին լեզուն, իր բարբառները։

Աշխարհաբարը զուես համազգային լեզու չէր դարձել և որոշ կողմերով արհեստական էր, կարված իր մայր ազբյուրից։ Այդ հանգամանքը, ինչպես նաև ուսանելից և այլ ժողովուրդների լեզուներից կատարված փոխառությունները հայ ինտելիգենցիայի որոշ մասի մեջ վախ է առաջ բերել։ Սակայն այդ վախը ոչնչով հիմնավորված չի եղել, Լեզուները իրենց զարգացման պրոցեսում, ընակնորեն, փոխ են առնում այն ամենը, ինչ որ պետք է, և յուրացնում են գրանը, եթե ինտելիգենցիայի որոշ մասը վախենում է այդ փոխառությունից, ժողովուրդը երբեք գրանից չի վախենում և առանց որևէ կասկածի վերցնում է այն նորը, որ չունի իր բառամթերքում։ Այդպես է վարվել նաև հայ ժողովուրդը, նա, չնայած հայ ինտելիգենցիայի ակադեմիկոս խավի կատաղի ընդդիմադրությանը, չի կասել իր լեզվի հին, իրենց ցարն անցկացրած բառերին և նոր կուլտու-

1 Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, 4. 4-րդ, էջ 168.

բային ծանոթանալու, նորի ազգեցության նմարկվելու հետ
զուգընթացաբար, վերցրել է այդ նորն արատհասող բաներն
ու ոճերը, և երբեք զբանով չի կորցրել իր լեզվի ինքնուրույ-
նությունը, ինքնատիպությունը:

Կար ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը մեծ չափով փոխա-
ռություններ էր կնքում թուրքերենից և մյուս լեզուներից:
Բայց երբ նա հարաբերության մեջ մտավ ուսն ժողովրդի և
նրա կուլտուրայի հետ, սկսեց ուսներենից փոխ առնել զանազան
բաներ, զանազան ոճեր ու զարմվածքներ:

Իր երգերի, խոդիկների, առանին կյանքի ու սովորու-
թյունների մեջ սովորական զարձավ այդ բաների զործածու-
թյունը:

Հայ ինտելիգենցիայի կատարած դերը այդ բնագավառում
այն պետք է լինել, որ նա օգնեք հայ ժողովրդին յուրացնելու
այդ նորը, լեզվահան այն իրողությունները, ինչ որ նա փոխ
էր առնում, և իր լեզվի սովորների օգտագործման հետ միասին
ավելի արագացներ հայոց զբաղման լեզվի զարգացման ու ժողո-
վրդահանացման պրոցեսը: Այդ մասին հոգում էր նախահայու-
ցիոն շրջանի հայ տաղավոր ինտելիգենցիան, բայց զայն ժամ
ունեցող հասարակական և քաղաքական պայմանները հնարա-
վորություն չէին տալիս նրան այդ մեծ և պատվավոր գործը
կատարելու: Դեռևս մեր անվանի պոետ Վահան Տերյանն է նշել,
որ անցյալի սխալոր բեկորները դեռ տեղ են ընծում մեր կյան-
քում և եթե ոչ կապում նոր հասանքի ճանապարհը, համենայն
դեպս այնքան էլ արագ տեղի չեն տալիս նրա առաջը: Սակայն
տխրելու ասիթներ չկան,—չարունակում է նա,—եղև շրտը-
բացած գետի առջև կուտակված սառցակույտները արագ պիտի
տեղի տան, երբ զարնան ջրերը ելնեն ու զրոհ տան աղմկալից
կենդանությամբն:¹

Հայ ժողովրդի կյանքում կատարվել էին խոշոր փոփոխու-
թյուններ: Մեր ինտելիգենցիայի որոշ մասը՝ սեմինարիստական
ինտելիգենցիան, առում է Տերյանը, ահ ու զոգով էր նայում
այդ փոփոխություններին, նա կռուվել էր հին և չէր ուզում
զոկ գալ գրանից. բայց նրա զենքերը հին էին, սխալ կովի մեջ
կարող է հաղթել նա, ով զինված է նորագույն զենքով, ով պրո-
գրեսի կողմն է կանգնած. նույն և կուլտուրական կյանքում

¹ Վ. Տերյան, նույն տեղ, էջ 122—123:

կարող է հաղթանակել այն հուլաութեան, որը ավելի դարգացած է, արդարեւսի՞նք ուժերի արտահայտիչն է: Այսպիսով, ռուսական քաղաքական տիրապետութեան հետեանքով մեր լեզվի կրած ազդեցութեանը զնալով անուժ և դարդանում էր: Սակայն այդ ազդեցութեանը կարող էր երկու հետեանք ունենալ. «Մեկը այն է, որ մենք կնույժենք, այսինքն՝ կկորցնենք մեր հուլաութեան ասանձնութեան գործունեները, կկորցնենք մեր լեզուն և կզոռնանք մի ապագային ժառանգում թե՛ չէ, կզարգացնենք մեր ամենից առաջ լեզուն, հետո մյուս ազգային-հուլաութեան գործունեները և ընդունելով եվրոպական հուլաութեան, կմանենք եվրոպական ազգերի շարքերը իբր հուլաութեան մի ազգ: Ուրեմն հուլաութեան մի ազգ լինելու համար մենք պետք է ամբողջապես յուլացնենք եվրոպայի ժամանակակից հուլաութեան և միայն այն ժամանակ կարող ենք ազգային հուլաութեան սանդղի: Այսինքն՝ ազգային հուլաութեան ձգտելով, այսպես ասած, մենք պետք է նախ դուրս գանք մեր այժմյան ազգային կնիքից և ընդգրկենք լայն հորիզոններ:՝ Եվրոպական հուլաութեան ասելով, Վ. Տերյանը առաջին հերթին նկատի ունի ռուսական հուլաութեան: Նա ասելու էր այն խորը փոփոխութեանները, որոնք կատարվում էին հայ ժողովրդի կյանքում, և գտնում էր, որ այդ փոփոխութեաններին համապատասխան լեզու պետք է սանդղել: «Այդ լեզուն բնականաբար պիտի ընդունե նոր, օտար բաներ և դա չի վնասի նրան մինչև որ նա կշարունակի հուլաութեան մի ժառանգի լեզու լինել: Ահա թե ինչու ես միանգամայն հակառակ եմ այն տարբերակ ձևին, որ ընդունել են մեր Մխիթարյանները և նրանց հետևելով, պարտադիրը: Նրանք օտար բանը թարգմանում են, կամ տեղը մի նոր, ինչպես իրենք են ասում, ավելի «հայալուծ» բան են թխում: Այդ արտահայտությունը ոչնչով չի կարող օգնել մեր լեզվի զարգացմանը, որովհետև աշխարհի բոլոր լեզուներն էլ անընդհատ խառնվում են, քերականական նոր ձևեր, նոր բաներ են ընդունում և յուրացնում դրանք: այդպես պետք է լինի նաև հայոց նոր լեզուն՝ աշխարհաբարը, որովհետև առանց դրան նա չի կարող զարգանալ, չի կարող կատարյալ դառնալ: «Ազգային լեզվի մաքրությունը կողմնակիցները գեթ են մեր լեզվի մեջ նոր մուծվող նյութին, նրանք համարում են այդ աշխարհում, մի քայլ դեպի

Վ. Տերյան, նույն տեղ, էջ 106.

ժարգոնը.—առում է Տերյանը,—մինչդեռ կենդանի լեզուն և կենսունակ լեզուն և միայն ընդունակ ենք առնելու իր մեջ այդ նյութը և յուրացնելու։ Լեզուն ազգի հոգին է—կենդանի է այդ հոգին—կենդանի է և ազգը, կենսունակ է առաջինը, ուրեմն կենսունակ է և երկրորդը։ Բա՛կ այդ ստարաբանությունների ներմուծումը ցույց է տալիս, որ լեզուն զեռ կենդանի է և կենսունակը։ Մակայն այդ կենդանի ու կենսունակ լեզուն ստեղծողները նրանք չեն, որոնք ստարափով ամփոփում են ազգային նեղ կեղևի մեջ—այլ նրանք, որ խնդությամբ ու գիտակցութեմբ ողջունում են նվիրողայի մուտքը մեր երկիրը։

Արտվյանի բարբոքուն հոգին զեռ սրանից 70 տարի առաջ եթե պարզ չէր գիտակցում, զո՞նե զգում էր, թե ինչ են բերում մեզ սուսները և ողջունում էր նրանց մուտքը մեր երկրի խորքը։ Եվ մեր օրերի մեծ պոետը չէ՞ արդյոք, որ բերում է մեզ ուսա հոգու ամենաթնորոշ արտազրությունները—Պուշկինը և Բլոկնան, Լերմոնտովը և Ժողովրդական հեքիաթը։ Ինչպե՞ս անհատն է առանձնության մեջ քարանում ու մեռնում, տխուհա էլ ազգը։ Ազգերի զարգացումն ու առաջընթացը պայմանավորված է փոխադարձ հարաբերություններով, փոխադարձ ազդեցությամբ։

Վահան Տերյանը ավելի զարգացնելով իր միաճը, հիշա կերպով նշում է, որ ամեն ժամանակ ունի իր շնորհանուր ոճը՝ արտահայտությունների հատուկ ձևը։ Եվ ժամանակի ոճն ու ձևը արտահայտել կարող է միայն այն լեզուն, որը կենսունակ է։ Այդպիսի կենսունակ լեզու չի կարող անհեա կորչել, կամ ամբողջապես ձուլվել այս կամ այն լեզվին։ Հայոց լեզվի փրկությունը, հայ ժողովրդի զարգացումը, ոչ թե նրա ինքնամփոփման, ազգային անաղարծության մեջ է, այլ նրա փրկությունը ուսանկան կույտուրայի ազդեցության ընդարձակման, հայ ժողովրդի բախտը ուսա ժողովրդի բախտի հետ կապելու մեջ է։ Ռուսիայի լավագույն աղագան աներկբայելի է, ընդ կապելով իմ լավագույն հույսերը առաջավոր ուսա զեմոկրատիայի հույսերին և իմ բաղձանքները նրա բաղձանքների հետ ևս չեմ տարակուսում, որ չեմ հիասթափվելու։ Ռուսահայերի գրականությունն ու լեզուն, որքան էլ թերի լինեն, իրենց մեջ ավելի առողջ զարգացման տարրեր են պարունակում, քան արեմայանը, որովհետեւ ուսահայոց գրականությունն ու լեզուն, չնայած այն բոլոր խոչընդոտներին,

որոնք հարուցվել են նրա զարգացման ճանապարհին, ավելի մեծ չափերով են կրել սոսական ազդեցութիւնը, և ավելի կենսունակ են, քան արեւմտահայութեան լեզուն ու զրահանութեանը, որից մնամեջ ազգամուրեքյան հոտն է փշուռւմ Սակայն գեոսեա արեւելահայութեան գրեականութեանն ու լեզուն պահպանութեանն երկից զերծ չեն, դրանք գեոսեա իրենց բարձրութեան վրա կանգնած չեն, բայց կգա ժամանակ, երբ դրանք իրենց իսկական կոչմանը կծառայեն, երբ ազատ կլինեն և անկաշկանգ կզարգանան։ Այն ժամանակ նրանց համար շտեպ է լինեն հեկն և հրեա, շարովհետեւ իսկական զեղարկեալի համար կարեորը ոչ թէ հազուստն է, արտաքինը—այլ ներքինը, հոգին։ Թուսմանյանի Վփարվանանս բոլոր ժողովուրդներին համար հասկանալի է և զեկեցիկ, ինչպես և Պուշկինի «Ռակն ձկնիկը»։ Մրանով Վ. Տերյանը ցույց է տալիս այն ընդհանուրը, որ կարելի է տեսնել ժողովրդական լայն գանդվածների հետ կապված գրողների ստեղծագործութեանների մեջ։ Այդ ընդհանուր կապերը, ընդհանուր զազափարներն ու ձգտումները կարող են տարբեր պայմաններում, տարբեր ձևեր ստանալ, զարգացման տարբեր ընթացք ընդունել։ Այդ պատճառով էլ մեր անվանի բանաստեղծը՝ սոսական պրոգրեսիվ կուլտուրայի տարածման համար պայքարող, հայոց լեզվի ուղղրահանութեան զարգացման համար մեծ աշխատանք կատարած Վ. Տերյանը, ուստական կուլտուրայի ու լեզվի ազդեցութեանից դուրս, այլ ազդեցութեան չի ընդունում։ Վեր հայրենիքը Ռուսիան է,—ստում է նա,—և նրա ժողովն է, որ կամենում ենք մենք տառլ տանել ու պահպանել մեր կուլտուրան,—եթե կարող ենք մենք յաբացնել ժամանակակից Եվրոպայի ամբողջ կուլտուրական ժառանգութեանը—ուրեմ կարող ենք աղբել, եթե ոչ—մենք կը մեռնենք իբրեւ ազգ։ Պետք է չափազանց կարնատես լինել գալիքի վերաբերմամբ կամ չափազանց վատատես Ռուսիայի ապագայի նկատմամբ, այս ամենը լով որ ես մասնանշեցի ամենաընդհանուր գծերով միայն, սոս բյուրեկրտական—արտուլուտիստ կառավարութեան քաղաքական գերիշխանութեան ստալընթացքի մի նշան համարելու համար։

Վ. Տերյանը տեսնում էր գալիքը։ Նա հայոց լեզվի բախը ոչ թէ ուսական բյուրեկրտիստի, այլ սոս ժողովրդի հետ էր կապում։ Այդ կապը,—նրա կարծիքով,—հնարավորութեան կտար

1 Վ. Տերյան, նույն տեղ, էջ 191.

հայ ժողովրդին լայնորեն զարգացնելու իր կուլտուրան, իր գրականությունն ու լեզուն: Նա տեսնում էր, որ ցանկալի գալիքը շատով վրա կհասնի և երթառարդ Ռուսիան կթափահարի իր թևերը և երկրի կենդանի ուժերը զարնան ելման ջրերի նման կշարժվեն հզոր ու խնդուն:

Վ. Տերյանը հասկանում էր, որ ուսման ժողովրդի գալիքը պայծառ է լինելու, որ ուսման ժողովրդին վիճակված է պատմական խոշոր դեր կատարելու՝ մարդկության վերադասադասարակության, հասարակական նոր հարաբերություններ, աշխարհում ամենապեմանկրատական կարգեր ստեղծելու բնագավառում: Այդ է պատճառը, որ նա այդպիսի կրթություն մայրաքաղաքում էր ազգային սահմանափակ շրջանակներից դուրս չեկած, կզերաֆիզալական հարաբերություններին կառնած ինտելիգենցիայի գեմ: Նա պաշտպանելով հայոց լեզուն, մշակելով այդ լեզուն ուսուսական առաջավոր կուլտուրայի ու լեզվի օրինակով, հարցատալանով այդ լեզուն ուսուսական և ուսանողների միջոցով ընդունած եվրոպական բառերով, պաշտպանում էր հայ ժողովրդի ձեռքառնները, պայքարում էր հայոց ազգային լեզվի՝ աշխարհաբարի զարգացման ու հարստացման համար:

Մակայն Վ. Տերյանը գտնում էր նաև, որ մինչև չփոխվեն Ռուսաստանում տիրող կարգերը, փոքր ժողովուրդների կուլտուրան ու լեզուն իրենց զարգացման խեղճան ուղուն չեն կարող կանգնել: Վ. Տերյանի այդ նախազգացումներն իրականացան: Մոցիայիստական ուսուցիչան վերացրեց փոքր ժողովուրդների զարգացման, ազգային կուլտուրաների բարգավաճման առաջ ժառանգած խոչընդոտները և երկրի կենդանի ուժերը զարնան ջրերի նման շարժվեցին հզոր ու խնդուն, գտան իրենց խեղճան հունը և աննախընթաց ուժով առաջ մղեցին փոքր ժողովուրդների կուլտուրայի զարգացումը:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՕՐԵԱՆԵ

ՌՈՒՍԱՅ ԼԵԶՎԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԿԱՑՄԱՆ ՄԵՃ

ՄՈՒԼԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ

Հայոց լեզուն սովետական կարգերում զարգացման նոր ընթացք ու նոր թափ ստացավ: Նա միայն այդ շրջանում կարողացավ լրիվ չափով գրեթե իր հնարավորություններն ու ուսանողի կարողությունը և զարգացման նոր, ավելի բարձր ստիճանի հասնել: Կարճ ժամանակում նա անհանալիքորեն փոխ-

վեց. հարստացավ նոր բաներով ու արտահայտությաններով, գիտության, փիլիսոփայության, գրականության և արվեստի բոլոր հյուսիսներին վերաբերող ուսման արդյունք ու ներքին հասկացությաններ ու զարգափարներ արտահայտելու ընդունակ դարձավ, վերածվեց պաշտոնական, պետական լեզվի: Ավելի սերտ զարձակ մեր և ուստաց լեզվի միջև եղած զարավոր կապը: Դրանիս միտքին ազնվի ընդծվեցին մեր լեզվի ասանձնահատկությանները և ազգային բնույթը:

Սոցիալիստական ուսուցիչներ, — ասում է ընկեր Ստալինը, — շթափահարելով մարդկության խորագույն ներքնախավարը և նրանց առաջ մղելով քաղաքական թատերաբեմում՝ արթնացնում է նոր կյանքով ապրելու համար մի ամբողջ շարք ազգությաններ, որոնք առաջներում անհայտ էին կամ քիչ էին հայտնի: Ով կարող էր կարծել, թե հին ցարական Ռուսաստանը ներկայացնում է 50-ից ոչ պակաս ազգություն և ազգագրական խումբ: Սակայն Հոկտեմբերյան ուսուցիչական կարտիկով հին շրջթաները և տաղարեզ քաջելով մի շարք մասնագիտ ժողովուրդներ ու ազգությաններ՝ նրանց նոր կյանք ու նոր զարգացում ափեցե:՝ Սոցիալիստական ուսուցիչներն ոչ թե պահպանեցին լեզուների ու ազգությանների քանակը, այլ ափեցրեց, որովհետև միայն սոցիալիստական ուսուցիչայի հաղթանակի հետևանքով մեր երկրում հնարավոր դարձավ տարբեր ազգերի կուլտուրաների ու լեզուների լիակատար զարգացումը: Վերջնապես կուլտուրան չի վերացնում ազգային կուլտուրան, այլ բովանդակութուն է տալիս նրան: Այլ ընդհանրապես, ազգային կուլտուրան ոչ թե վերացնում է պրոլետարական կուլտուրան, այլ մե է տալիս նրան:՝

Բալչեիկները պարտիան ոչնչացնելով ազգային ուսման տեսակ մեղում և անիրավահավասարութուն՝ մշակեց ժողովուրդների միավորման ձևերը, սակեղմեց կայուն բողոքողի պետություն, հաղթահարեց մեր ժողովուրդների զարգացման գեղ ըստեղծված բոլոր արգելքները: Սովետական իշխանությունը կարողացավ լրիվ շտիով կենսագործել լինի՛նք ցուցումը՝ օգնել ոչ վեկիկոռուս ժողովուրդների աշխատավոր մասսաներին՝ հասնե-

1 Ի. Ստալին, Վարդիզմ և ազգային դադութային Կարգը, էջ 214—215, հայր, 1935:

2 Ի. Ստալին, Նույն տեղ, էջ 214:

յուս առաջ անցած կենտրոնական Ռուսաստանին, ոչնեղ ներսնց¹ ւա) Զորդուցներու և տարադնդերու իրենց մօտ սովետական պետականութիւնն այն անհրաժեշտ, որոնք համապատասխանում են այդ ժողովուրդներին ազգային - կենցաղային պայմաններին. բ) դարգացներու և սմբուցներու իրենց մօտ մայրենի լեզվով դորձող գաղաթան, ազմինխտրացիա, տնտեսութեան օրգաններ, իշխանութեան օրգաններ, որոնք բաղկացած են տեղական բնակչութեան կենցաղն ու հոգեբանութեանն իմացող տեղացիներէրէ. գ) դարգացներու իրենց մօտ մայրենի լեզվով մամուլ, դպրոց, իմաստուն, ակումբային գործ և տնտեսարան կուլտուրա-լուսավորական հիմնարկներ. դ) կազմակերպելու և դարգացներու մայրենի լեզվով ինչպէս հանրակրթական, այնպէս էլ արհեստագիտական տեխնիկական բնույթի գաղութացնէրէ ու դպրոցներ լայն զանցաւ:

Սոցիալիստական սեռուցիան, ոչ միայն վերացրեց մեր երկրի ժողովուրդներին անտեսական և իրաւական տարբերութիւնները, այլև ներսնց ազգի մտեցրեց միմայնց և համաշխարհային պահանջ դրեց ըստ ազգութեան լուստուրային և դարգացնէլ բովանդակութեամբ սոցիալիստական, անով ազգային նոր կուլտուրա Սոցիալիստի, մեր երկրի յաւաքանչյուր ժողովուրդ և ազգ դարգացնէլով իր կուլտուրան՝ մասնակցում է համամարդկային կուլտուրայի կերամանը, որովհետեւ, ինչպէս նշում է ընկեր Ստալինը, համամարդկային կուլտուրան ոչ թէ բաղաւում է, այլ ենթադրում ու սնում է ազգային կուլտուրան այնպէս, ինչպէս ազգային կուլտուրան է լրացնում ու հարստացնում համամարդկային պոլիտարական կուլտուրան:

Սակայն մեր երկրի բազմաթիւ ժողովուրդներին լեզուներն ու կուլտուրաները շտեմնված արագութեամբ ակնեցին դարգանալ միայն այն բանի շնորհիւ, որ գտնվում էին ուրա ժողովրդի կուլտուրայի ու լեզվի ազդեցութեան տակ: Ռուսաց լեզվի միջոցով մեր երկրի երբեմնի անհայտ ժողովուրդներին կուլտուրան ազգային շրջանակներէր դուրս գալով՝ համաշխարհային տապաւնող մտաւ:

Մեր երկրում սովետական կարգեր հաստատվելու առաջին թիկ տարվանից տարող շախարհի աշխատավորութեանը իր

¹ Ստալին, նույն տեղ, էջ 284.

հույսերը կապեց Մովսէսների հետ: Մեր սեպուցիան, —ասում էր
 Լենինը, —բուլշեիկների փրկարարութեանից ընդամենը մեկ ու
 կես տարի հետո հասավ նրան, որ պետական այն նոր կազմա-
 կերպութեանը, որ նա ստեղծեց, սովետական կազմակերպու-
 թեանը ամբողջ աշխարհի բանվորներին հասկանալի, ծանոթ,
 մասնաշաղկապ հարմար... Այժմ բուլշեիկներն, ի Մովսէս բռնորդ
 կրկնում են ամբողջ աշխարհի լեզուներով: Մի այլ անգամ,
 երբորդ Խոսեքնացիոնալի աստիպարներն նվերած իր հառում,
 Լենինը ասել է, թե չնայած նրան, որ մենք կոչվում ենք կո-
 մունիստական պարտիա, որ հեղածունիստ անվանակոչումը գի-
 տական է, համակարգական, բայց այդ բառը նվիրույթում և
 այլ երկրներում ավելի քիչ է տարածված, քան բուլշեիկ բա-
 րը: Ռուսերեն ի Մովսէս բառը ամենատարածված բռնորդից է,
 այդ բառը ռուսերեն է արտասանվում ուրիշ լեզուներում և չի
 քարզմանվում:¹

Այդ և այլ բռնորդի տարածումը արտասանմանյան տարբեր
 լեզուներում ցույց է տալիս, որ ռուսերենը զեռ շատ վաղուց
 դարձել էր աշխարհի մի լեզու, որը ոչ միայն ընդունում ու յու-
 բացնում էր աշխարհի տարբեր ժողովուրդների ստեղծած բա-
 րերն ու նոր հասկացութեաններ արտանայտող զանազան տեր-
 միններ, այլև ներդրում էր այդ լեզուների վրա ու շատ զնայ-
 ցերում արագ դարդադրածն սրինակ տալիս նրանց: Մովսէսական
 շարժումը ահա այն ձևն է, —ասում էր Լենինը, —որը այժմ տա-
 րածվում է ամբողջ աշխարհում և միայն իր անվանակոչումով
 բանվորներին աշխատելու մի նոր ծրագիր է տալիս:

Ռուսաց լեզվի հասարակական ղերն ու նշանակութեանը
 ամբողջ աշխարհի ժողովուրդների աչքում ավելի բարձրացավ
 Հայրենական Պատերազմի ընթացքում, երբ ամբողջ աշխարհը
 ակամատես ևզով ուսում ժողովուրդի անզուգական հերոսութեան ու
 հայրենասիրութեան բուռն արտանայտութեաններին, երբ սովե-
 տական երկրի ժողովուրդները, ուսում ժողովուրդի զնկավարութեամբ,
 ոչ միայն պանպանեցին իրենց Հայրենիքը, այլև փոխեցին Հայ-
 րենիք ու հերոսութեան հասկացութեանները: Հայրենական պա-
 տերազմի ընթացքում շտեմնված արագութեամբ նվիրույթ թա-
 փանցեցին ուսուց լեզուն և կուլտուրան: Նրանց զուգընթաց

¹ Լենին, Երկեր, Կ. 24, էջ 305—306.

² Լենին, Երկեր, Կ. 25, էջ 12.

սուսերենի միջոցով համայնարհային ստացարեզ ելան սովետական երկրի ժողովուրդներին միահամուռ ուժերով ստեղծած կուլտուրան ու արվեստը, երամշտությունն ու գրականությունը:

Սովետական երկրի ժողովուրդների փոխադարձ կապն ու հարաբերությունները Հայրենական Պատերազմի շրջանում փայլեցին պատմության մեջ մինչև այդ Հայրենապարկած գեղեցիկ գրականություններով:

Սակայն մեր ժողովուրդների կուլտուրան ու լեզուն հասարակական հարաբերություններին փափոխումն հետևանքով վաղուց էին ստացել նոր բովանդակություն, որի հիման վրա էլ ստեղծվել էին նոր հասկացություններ արտահայտելու համար անհրաժեշտ նոր, բնդհանուր և միասնական միջոցներ: Այդ բոլորի մեջ անկասկած, առաջատար դերը պատկանում է սուսաց լեզվին, որովհետև նրանով են առաջին հերթին առարածվում աղյուսակատական ուղղացիայի ստեղծած և հասարակական նոր հարաբերությունների հետ կապված նոր բառերը, բառակազմություններն ու հասկացությունները: Մուսաց լեզուն դարձավ աշխարհի ամենատեմեղ լեզուներից մեկը, եթե ոչ ամենահզորը, որով սկըսեցին մտածել նույնիսկ այն ինտելիգենտներից շատերը, որոնց մայրենի լեզուն սուսերենը չէր: Այդ բոլորի հետևանքով բնական է, որ մեր երկրի ժողովուրդների լեզուները, որոնց մեջ նաև հայաց լեզուն, պիտի ենթարկվեն սուսաց լեզվի ուժեղ ազդեցությանը: Սակայն այդ ազդեցությունը ոչ մի բանով նման չպետք է լինի նախասովետական շրջանի ազդեցությանը: Սովետական երկրում բոլոր ազգերի համար ստեղծված են ապրելու հերոյի ու աշխատանքի ընդհանուր պայմաններ, որոնց հիման վրա էլ ժողովուրդները լոնության և հասարակական կառուցվածքի մասին ստեղծել են ընդհանուր պատկերացումներ, որոնք միևնույն բովանդակությամբ գրանորվում են մեր երկրի տարեր լեզուներում: Հաճախ բառակազմական միևնույն միջոցով, սակայն միմյանցից անկախ բառեր են կազմվում մեր երկրի տարեր լեզուներում:

Մեր կյանքին տնձանով մարդու վրա ազդելու բառակազմություններ կարող են պատճենավորում թվալ, բայց իրականում գրանք ոչ մի կապ չունեն պատճենավորման կամ տնտիջական ազդեցության գրանորման հետ, այլ նրանց համար ստեղծված ընդհանուր իգեղղիայի հետևանք են: Այդ ընդհանրություններն ու նոր բառակազմությունները հաճախ ձևավորվե-

լուց հետո միայն ուստաց լեզվի աղղեցությամբ կայունանում
ու գործածության մեջ են դրվում: Ճիշտ է ասված, թե լեզուն
մարդկային հասարակության տնտիշական ու բնորոշ արտա-
գրանքն է, որի մեջ արտացոլում են հասարակության կյանքում
կատարված փոփոխությունները: Համար այդ փոփոխություն-
ները տարբեր հասկացություններ միացնող հաջորդական օղակ-
ների մի ամբողջ շղթա են կազմում: Հայերեն «հարուստ» բառը,
իր տարբեր առումներով, իմաստային այդպիսի տարբերություն-
ների դասական օրինակ է առյիս: Նա սկզբնական շրջանում
նշանակել է՝ ժուռեղ, ֆիզիկական առումով, փարթամ, բայց
հասարակական նոր հարաբերությունների ուսուլացման հետևան-
քով փոխվում է ժուռեղից նկատմամբ եղած հասկացությունը,
ակաում է ուժեղ համարվել նա, ով մեծ ունեցվածքի տեր է,
մեծատուն է, և այդ պատճառով էլ «հարուստ» բառը նոր առում
է ստանում: Մոցիալիստական հարաբերությունները մեր երկ-
րում ստեղծվելու հետևանքով փոխեցին հարստության մասին
եղած հասկացությունները: Մեզ մոտ այժմ «հարուստ» բառը չի
գործածվում կոլանտեսականների տնտեսական ուժեղությունն
արտահայտելու համար: Այժմ այդ բառի փոխարեն գործածվում
է ժոռեղ: Բայց, որը իմաստային նոր երանգ ստանալով՝ ար-
տացոլում է կոլանտեսային գյուղում ունեւորության նկատ-
մամբ ստեղծված հասկացությունը:

Հայոց լեզուն, նրա դարգացման համար ստեղծված բարե-
նպաստ պայմանների շնորհիվ, կարճ ժամանակում այնքան հա-
րճաացավ ու հոխացավ, որ ընդունակ դարձավ իր մեջ՝ ընդու-
նելու այն նորն ու համամարդկայինը, որ ստեղծվել էին սովե-
տական երկրի ժողովուրդների լեզուներում: Նա բայն ժողովրդ-
դականություն ստանալով և մեր ժողովրդի հաճ դանդվածների
նկատմանն ու ապրումներն արտահայտելով հանդերձ՝ աղգային
շրջանակներից դուրս եկավ և իր բովանդակությամբ վերածվեց
ինտերնացիոնալ լեզվի: Այստեղ ոչ թե մոռացվեց աղգայինը,
այլ ավելի ընդգծվեց նա իր ձևի մեջ: Հայերենը իր դարգաց-
ման պատմության ընթացքում առաջին անգամ տնայիսի մեծ
ծավալով և չափով կարողացավ օգտագործել իր հին՝ ու նոր լե-
զուներին և բարբառներին իրողությունները և դրա հետ միասին
ընդունել ու յուրացնել այլ լեզուների իրողությունները:

Մեր լեզուն պանալով պետական լեզու՝ մեկ ընդմիջո

ազատվեց բարբառներէ և այլ լեզուներէ ազդեցությանը կու գնալաւ, վատնուից։

Սովետական ստալինովոր գիտության հիման վրա հայադիտությունը նույնպէս զարգացման նոր շրջան բնակելիեց և առաջ քաշեց ու լուծեց տեսական մի շարք պրոբլէմներ։

1. ՏԵՍԱԿԱՆ ՄԻ ՇԱՐԲ ՀԱՐՅԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՄԸ

Լեզվաբանությունը մուսաստանում սոցիալիստական ուժ-վորուցիչից առաջ էլ ունեցել է իր սաղանդավոր ներկայացուցիչները, որոնք սուսաց լեզվի շատ պրոբլէմներ գիտական վերամշակման ենթարկելուան զուգընթաց, զգալի շտափով օժանդակել են հնգերոսական լեզվաբանության զարգացմանը և ստեղծել լեզվաբանական աշխարհի հետազոտություններ, որոնք համաշխարհային նշանակություն ունեն։ Բայց նրանք իրենց տեսական գրույթներով պեկտովորում էին բուրժուական լեզվաբանության մշակած գոգմաներով։

Մեր երկրում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո լեզվաբանական գիտությունը նույնպէս նոր հիմունքների վրա դրվեց։ Մաս լեզվաբանության կարեւորան ներկայացուցիչն է. Մասը ստեղծեց լեզվի մասին նոր ուսմունքը և սովետական լեզվաբանության հիմքը դրեց։ Նա ցույց տվեց հնգերոսական լեզվաբանության ուսուցիչին էությունը և հենվելով մարքսիզմի կլասիկների ցուցումների վրա՝ նշեց լեզուների զարգացման ու փոփոխման իսկական ուղին։ Լեզվական իրողությունների խոր վերլուծման հիման վրա նա պարզեց, որ մամանականից ու հին լեզուները ոչ թէ մի նախալեզվից են առաջացել, այլ հեռավորվել են պատմականորեն՝ բազմաթիվ լեզուների խաշավորման ու փոխադարձ ներդրութության պայմաններում և լեզվաստեղծագործության համաշխարհային պրոցեսի միասնական շղթայի տարրեր ազակներն են ներկայացուում։ Մասը յուրացնելով մարքսիզմը, մշակեց մամադության ու լեզվի կապի պրոբլէմը, ապացուցեց, որ լեզվական իրողությունների փոփոխումն ու զարգացումը պայմանավորված են հասարակական հարաբերություններով։ Նա ուր-վագծեց մամադության ու լեզվի ստադիալ զարգացումը։

Ն. Մասը և նրա հաջորդները ստեղծագործական աշխատանքի քայն ուղիներ բաց արին սովետական երկրի լեզվաբանների ա-

ույց, ազատեցին ոստական լեզվաբանութիւնը հնդերոպաբանութեան տղգեցութիւնից և դարգացման նոր, բարձրական գիտութեան համար անհասանելի, բարձրութեան հասցրին: Նրանք սկսեցին մշակել նաև ուսուսց լեզվի պատմութեան մի շարք պարբններ: Նրանց օրինակով Մովեստական Միութեան մշակման փուլերը լեզվի հարցերի մշակմանը, առաւ լեզվաբանները հետ միասին մասնակցելով սոցիալիստական կուլտուրայի տեսլծման աշխատանքներին:

Հայ լեզվաբանները նույնպէս նախասովետական շրջանում հեղաշական աշխատանք էին կատարել մեր լեզվի դանազան հարցերի մշակման բնագավառում, սակայն նրանք էլ անտական հզրահանգումները մեջ դնելովարվել էին հնդերոպական լեզվաբանութեան մշակած սկզբունքներով: Միայն սովետական պոյմաննեում մեր լեզվաբանութիւնը ազատվեց հնդերոպական լեզվաբանութեան աղգեցութիւնից և ոստական լեզվաբանութեան օրինակով նիշտ լուծեց մեր լեզվի մի շարք հանգուցային հարցերը: Երանցից ամենակարևորը պէաք է համարել հայոց լեզվի կազմավորման հարցը: Հայտնի է, որ հնդերոպաբանութեան ներկայացուցիչները հայոց լեզուն հնդերոպական լեզուների մեջ էին ժողրել և աւաւմնասիրել էին միայն նրա հնդերոպական տարրը: սովետահայ լեզվաբանները հետեւելով Ն. Մատին, քացահալեցին հայոց լեզվի կազմավորման մեջ վնասկան գեր խաղացած բնիկ ժողովուրդների լեզուների մնացորդները, և ցույց տվին, որ հայոց լեզուն ոչ մի կապ չունի հնդերոպական ալապիս կոչված նախացեղի լեզվի հետ, արովհետև ալապիսի գնախացեղը և գնախալեզուն ընդհանրապէս գոյութիւն չեն ունեցել:

Հայ էթնիկական լեզվի կազմավորման հարցը լուծելու հետ միասին վնասեցին նաև գրարարի և ժամանակակից հայերնի կազմավորման հետ կապված մի շարք հարցեր: Ոչմ արգեն ոչ ոք չի կարող պնդել, թէ մեր բարբառները, կամ գրական լեզուները գրարարի ազավաղված մեներն են: Մեկ ընդմիշտ ապացուցվեց, որ բարբառները ավելի հին տնցալ ունեն, քան մեր գրական լեզուները (գրարար, միջին հայերնը և ժամանակակից գրական լեզուները), որնք մեաւորվել են բարբառների հիման վրա և ալամանավորված են հայ ժողովրդի գարգացման տարրեր շրջաններին ու հասարակական տարրեր հարաբերութիւնների հիման վրա մեաւորված լեզվամասնողութեամբ և տարրեր

են ինչպես լեզվական իրողություններով, նույնպես և բովան-
դակությամբ:

Ռուսական լեզվաբանության մեջ ստեղծվեց խոսքի մասերի
առաջացման մասին նոր ուսմունք: Այդ տեսությունը իր ար-
տացումը դատվ նաև մեզ մոտ: Հայ լեզվաբանները հետևելով ուս
լեզվաբաններին և առաջին հերթին Ն. Մառին, ակնցին պար-
զարանել խոսքի մասերը և թեքումը որպես մասժողության կա-
տեղորոշներ, որոնք առաջացել են պատմականորեն, արտացո-
լելով մարդկային հասարակության զարգացման տարբեր աստի-
ճանների պրակտիկան:¹

Մառի այդ գրություններից ելնելով պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը
լուծեց զբարարի և բաժրատների մի շարք պրոբլեմներ:

Սովետական լեզվաբանության նվաճումներից ելնելով
պրոֆ. Գր. Ղափանցյանը և ուրիշները նոր մասնացումով բուսա-
բանեցին ընդհանուր լեզվաբանության մի շարք պրոբլեմներ:

Տեսական հարցերի պարզաբանումը ունեցավ նաև իր գործ-
նական հետևանքները. մշակեցին լեզվաբանական մի շարք գիտ-
ցիպլինների դասընթացներ, կազմվեց զպրոցական նորմատիվ
քերականությունը, որը դուրս մղեց մեր գլոսցում իր
գրությունը քարշ տվող ֆորմալ քերականությունը: Ռուս և
հայաց լեզուների գպրոցական քերականությունները շատ կողմերով
նման են միմյանց, թեև տվելի վաղ է լույս տեսել հայերենի
քերականությունը: Այդ նմանությունները առաջացել են այն
րտնի շնորհիվ, որ ինչպես ուս, նույնպես և հայ քերականները
մամանակակից լեզվի հարցերը մշակելիս նկատել են ունեցել
սովետական լեզվաբանության բնագավառում ձևոց բերված նվա-
նումները: Իսկ այդ նվաճումները առաջին հերթին ուսաց լեզվի
իրողությունների վրա են հիմնված: Եվ այժմ ընդհանրապես մեր
երկրի մտավորականների կուլտուրաների ու լեզուների մեջ չի կա-
րող կատարվել որևէ առաջագիմական տեղաշարժ, առանց ուս-
աց կուլտուրայի ու լեզվի ներգործությանը: Այդ տեսակետից
շատ հետաքրքրական են մեր լեզվի բառապաշարի մեջ կատար-
ված տեղաշարժները, որոնք և իրենց որակով և քանակով գե-
րազանցում են նախասովետական ամբողջ շրջանում մեր բառա-
պաշարի մեջ կատարված տեղաշարժներից:

¹ Գ. Մեվալի, խոսքի մասերի ուսմունքը, Գիտամարտբանի տեղե-
կագիր, Կառ. Ն.Ն. 1939 թ:

2. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՏԵՐՆԵՐԻ ԲԱԴԱՊԱՇԱՐԸ ԵՎ ՆՐԱ
ՄԵՋ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ՏԵՂԱՇԱՐԺՆԵՐԸ:

Սովորաբար առում են, թե ավելի լեզվի բառերի ամբողջությունը՝ իր իմաստային բոլոր զբաղարկումներով, կազմում է այդ լեզվի բառապաշարը: Լեզուների բառապաշարը, սակայն, չի կարելի դեմեղել բառարաններում, որովհետև լեզուն որպես մարդկային հասարակության ամփոփական ու բնորոշ արտադրանքը, ամեն բոլոր ենթակա է փոփոխման ու զարգացման: Իսկ բառարանը կարող է արտահայտել որևէ լեզվի հարաբերականորեն կայուն որոշ շրջանի բառամեքերի մի կողմը միայն: Բառարանը երբեք վերջնականապես չի ամբողջացում, — առում է Վանդրիսը, — քանի որ նա կապված է շրջապատող պայմանների հետ: Յուրաքանչյուր խոսող յուր կյանքի ընթացքում միշտ լրացնում է յուր բառապաշարը՝ փոխ առնելով բառեր իրեն շրջապատող միջավայրից: Մենք անպուշ կերպով ընդլայնում, նեղացնում ու փոփոխում ենք մեր բառապաշարը. դա մեզ բերվող և անհեռացող բառերի անընդհատ շրջանառությունն է:

Բառապաշարի փոփոխման ու զարգացման կանխքետ պատահանները շատ ու շատ են: Բայց մենք քննելու ենք միայն այն երևույթները, որոնք կապված են սոսար փոխառությունների հետ:

Օտար փոխառությունները հիմնականում տեղի են ունենում՝ 1) այն ժամանակ, երբ ստեղծվում են հասարակական նոր հարարերությունների հետ առնչակցված նոր հասկացություններ, որոնք արագ կերպով տարածվելով տանում են նոր տերմինը: 2) երբ տարբեր ժողովուրդների միջև ստեղծված կուլտուրական կապի ուժեղացման հետևանքով պահանջ է դրացվում նոր տերմինների: 3) երբ այս կամ այն ժողովրդի լեզվում եղած հին հասկացություններն արտահայտող բառերը փոխարինվում են նոր բառերով: Այս գեղեցում հին տերմինների փոխանորդումը կատարվում է մեծ մասամբ այն ժամանակ, երբ տերմիններ փոխանորդ ժողովուրդը գտնվում է փոխառու ժողովրդի ուժեղ ազդեցության տակ և 4) երբ ուժեղ կամ ավելի զարգացած լեզվից տառացի թարգմանություն (կալիա) է կատարվում: Այս

1 Вандриес, «Письма», 42 1911.

հերևոյթները անգիլի կամ պահլաս շափով միշտ էլ անգիլի են ունենցել րոյսը լեզուներէ դարպաղման ընթացքում:

Սակայն սովետական պայմաններում փոխվեց դրանց բովանդակութիւնը և սահմանակիցին . բառափոխութիւն աշխարհի երևոյթներ, որոնք անհասկանալի և անհասկանալի կարող են լինել բուրժուական հարաբերութիւնների պայմաններում: Մեր ժողովուրդները անարգել անով ուսանողներից վերցնում են ուստական և օտար աշխարհի բաներ, որոնք մեծ չափով ամանդակում են նոր հասկացութիւնների ըմբռնմանը: Սակայն լեզվական ալիք նոր երևոյթները լոկ բառափոխանորդումով չեն սպառնում. նրանք հաճախ աշխարհի բնականորութիւններ են, որոնք առաջացել են սովետական երկրի ժողովուրդների լեզուների բառաստեղծական միասնական պրոցեսում և խառնված են մեր լեզուների սոցիալիստական բովանդակութիւն և ազգային անկէրա: Այդ միասնական բովանդակութիւնը հանդիսանում է այն հիմնական դրոշմը, որը մեր լեզուների պարզացման ընթացքում ստեղծում է որոշ ընդհանրութիւններ. դրանք արտահայտվում են սովետական անալոգիական բառակազմութիւնների ազդեցութիւնների շրջանակի ընդարձակման, Միութիւն ժողովուրդների, Գնչալիս նաև Ամբոսայի և այլ երկրների ժողովուրդների լեզուներում ստացւոյ լեզվի ազդեցութիւնը արտահայտվում բաների ու բառակազմութիւնների տարածման և սովետական խնտերնացիտնալիզմի տեղեկների ուսնեղացում մէջ: Այդ բոլորը միանգամայն նոր բրակ ու նոր թափ են հաղորդում մեր ժողովուրդների, որանց թիւում նաև հայ ժողովուրդի լեզվի դարպաղմանը:

Մեր լեզվում փոխառութիւններ կատարվել են նաև նախասովետական շրջանում, բայց դրանք միանգամայն տարբեր որակի են եղել և պայմանավորված են եղել հայկական բուրժուազիայի քաղաքական անտառներով: Իսկ հայ բուրժուազիան մերթնկում է ըստ ամենայնի դարպաղմել մեր լեզուն՝ ամացրելով նայն օտարաբանութիւններից, մերթն աշխատել է որքան կարելի է շատ բաներ փոխ տանել և անբարեկամացնել մեր լեզուն: Բոլոր գեղքերում էլ, սակայն, նա նկատել է ունեցել միայն իր, և ոչ թէ ամբողջ հայ ժողովուրդի շահերը: Սովետական պայմաններում հիմնովոր փոխվեցին խնչալիս մեր լեզվի դարպաղման, նախալիս և բաների փոխանորդութիւն պայմանները:

Նոր իրադրություն հետևանքով մեր մոզոմբրի կյանքում կատարված փոփոխությունների առաջին արձանագիրը հանդիսացավ մեր լեզուն: Ռուսերենի ազդեցությամբ ու նմանողությամբ կազմված բաղաձայնի նոր բառեր ու քառակարգությունների անմիջապես մասն մեր լեզվի մեջ: Այդ նոր բառապաշարությունների գերակշռող մեծամասնությունը տարբերվում է մինչև այժմ մեր լեզվում ստեղծված նման քառակարգություններից: աշխարհ, լուսավորված, տաղանդավոր, գերազանցիկ և նման այլ շատ քառաստեղծություններ չեն կարող նույնացվել հունարենի նմանությամբ մեր էրայի 6—7-րդ դարերում կազմված բառակերպի հետ: Մեր մոզոմբրի լայն զանգվածներին այն մասնատակ անհասկանալի էին ստորգիլ, ներածիլ, արտածիլ, տրամաբանիլ, ներքոգիլ, մակարայիլ, մակածարյալիլ, սրբաբնակարյալիլ, դերաբնակարյալիլ, միջարկարյալիլ, ստորագրարյալիլ, անդրադատելիլ և շատ այլ նման բառեր, որոնք հունարենի ձևական ընդորոշակությամբ էին, թեև դրանց կազմության մասնատակ ոչտաղտրծված էին միայն հայերենի լեզվական հնարավորությունները:

Մինչդեռ սուսերենի նմանողությամբ մեր պոլյոմեններում կազմված բառերից շատերը այնքան տարածված ու հասկանալի են և՛ գյուղացուն, և՛ քանդորին, և՛ ինտելիգենտին, որ համախորհունց սկզբնապրությամբ գտնելը տննարին է լինում: Նոր ստեղծված այդ բառերի զգալի մասը մոզոմբրի խոսակցական լեզվից է մտնում մեր գրականության մեջ: Այդ նոր քառակարգությունների տարածման ու մաստայականացման պատճառը այն ընդհանուր նպաստաբեր պայմաններն են, որոնք ստեղծվել են մեր լեզվի զարգացման հզոր: Ռուսերենի անալոգիայով կազմված հարվածային (ударник), հնգամյակ (пятилетка), կոլտեխնիկարյալ (колхоз), կոլտեխնիկ (колхозник), մեմոլիտեխ (единоличник), ինքնակրիտիկ (самокритик), վեմոլիտեխ (оредительство), զուս (чистка), գրախոսար (бронирование), ինքնախոս (самотек) և նման բաղաձայնի այլ քառակարգությունները աստիքի թարգմանություններ (կալկա) չեն, այլ մեծորված են ուսու և հայ մոզոմբրիկների համար ստեղծված ընդհանուր իդեոլոգիայի հիման վրա, թեև աստիքաբար այստեղ աստիք լեզուն է: Այդ և նման շատ այլ նոր բա-

մեր համար ստեղծվում են միմյանցից տեղախ, միաժամանակ, որովհետեւ մեր երկրի բոլոր ժողովուրդները, ակախիվ հերպոլ մասնակցելով սոցիալիստական շինարարութեանը և ստեղծելով նոր հույսերա՝ ընկալում են մեր իրականութեանը միեւնույն ձեռով, լեզվական միեւնույն իմաստներով, որոնք խորթ չեն մեր լեզվին և բխում են նրա ներքին օրինաչափութեաներից։ Այդ նոր իրողութեանները մեր երկրում կառարված տնտեսական և հասարակական փոփոխութեաններին հետ են զաղկապում ու ազդարին ձեռով արաստայաւում են այն նորը, որ շտեմնված արագութեամբ մասնաշախտանում ու արժատանում է մեր լեզվում։ Անաղոքիալով կազմված աշխօր, անաղաշում, զերազանցիկ, գրեկիչ և այլ նոր բաները չեն տարբերում մասնական համադասասխան իմաստ արաստայապ մեր միեւնույնից, որովհետեւ և՛ սոսերեն, և՛ հայերեն նման բասակազմութեանները ձեռվարվում են միմյանց հետ սերտորեն կապված մեր ժողովուրդների ընդհանուր գոյափոխակի պայմաններում։ Նրանց գոյացման աղբյուրը մեկ է, բովանդակութեանը՝ միասնական, միայն ձեն է տարբեր։ Մարգկութեան պատմութեան զարգացման նախաստղնական ամբողջ շրջանում, նախնազնայան կոմունիստական հասարակութեանից սկսած մինչև կոպիտալիստական հասարակակարգը, նոր հասկացութեաններին գոյացման, նոր բաներին ստեղծման ալգոթիին երեւոյթներ չեն եղել։ Հին ժամանակներում զատ ժողովուրդներ կամ պատերիվ հերպոլ ընկալել են առաջափոր կուլտուրային ազդեցութեանը, կամ բռնի կերպով ենթարկվել ավելի ուժեղ ժողովուրդների ազդեցութեանը և բնգունել նրանց կուլտուրան ու լեզուն։ Մեր երկրի ժողովուրդները ալգոթիին բնադաստման չեն ենթարկվում։ Նրանք անարդել կերպով զարգացնում են իրենց կուլտուրան ու լեզուն, միասնարար ստեղծում նոր հասկացութեաններ, նոր բասակազմութեաններ և մասնակցում սոցիալիստական կուլտուրային ստեղծմանը։

Նախաստղնական շրջանում խոր տեղրպեա կար մեր գրական և խոսակցական լեզուներին միջև և այդ պատճառով էլ գրական լեզվին սեղ մասած նորութեանները ժողովրդին չէին հասնում։ ալմ մերացված է այդ սահմանադասվածութեանը։ Ժողովուրդն իր ծայրից գուրս եկած ինտելիգենցիային սմանգակութեամբ ոչ միայն մասնակցում է մեր երկրի շինարարութեանը, այլև լեզվին մշակման ու զարգացման գործին։

Սովետական շրջանի հայոց լեզվի զարգացման մեջ առանձնահատուկ դեր ու նշանակություն ունեն անալոգիական բառակազմությունները, որոնք արտահայտում են ուսանողների անալոգիայով հայերեն բառերից կազմված նոր բառակազմությունների (պատի քերք, աշխար, հարվածային, զերազանցիկ և այլն), ուսանողն բարդ բառերի մի մասը թարգմանելու, իսկ մյուս մասը նույնությամբ պահելու (կալամիտեոպյուն, սովետական իշխանություն, սովետական տնտեսություն և այլն), ուսանողն բառերի բառացի թարգմանությամբ և այլն եղանակներով:

Այդ բոլոր երևույթներն էլ նոր բովանդակությամբ ունեն և պայմանավորված են մեր երկրում իշխող ընդհանուր իդեոլոգիայով: Այդ պատճառով էլ շատ նոր բառեր ու բառակազմություններ արդեն գործածությամբ դուրս են բնկել, թեև դոյացել են սովետական պայմաններում, կամ նոր իմաստ ու գործածությամբ ոտադրել: Մյուսից ընդամենը մի քանի տարի առաջ քիլո բառը որպես սկզբնական պարսկամ կոմերիտական կազմակերպություն լախ գործածությամբ ունեւր, բայց այժմ այդ առումով բառն արդեն չի կիրառվում: Հայերեն կեղևում, զավկում բառակազմությունները ստեղծվել են մեր երկրում առցիտիստական կարգերը հաստատվելուց հետո և շատ հասկանալի են եղել մեր ժողովրդական լայն զանգվածներին, բայց այժմ հիշվում են միայն որպես պատմական իրադրություններ, և ոչ որպես կենդանի, խոսակցական լեզվի մեջ գործածվող բառեր:

Այդ բառերի բախտին են արժանացել նաև մի շարք այլ նորակազմություններ, որոնք արտահայտել են սովալ շրջանի հետ կապված հասկացությունները. ցեպ և ցեպման, լիկլայան, քեքև կեմկազար, աշխարստ բառակազմությունների իմաստը այժմ կարող է նույնիսկ անհասկանալի լինել մեր երիտասարդ սերնդի որոշ մասին, որովհետև դրանք արդեն հասուկ չեն մեզ համար կամ չեն արտահայտում մեր երկրի զարգացման ներկա էտապի հետ առնչված ըմբռնումները:

Այս և նման շատ այլ բառերի առաջացման, տարածման կամ անգործածական դառնալու պրոցեսը այնքան օրինալափ է և այնքան սերտորեն է կապված մեր Միության բոլոր ժողովուրդների միամիտական մտածողությամբ հետ, որ չի կարող հասուկ լինել միայն մեր լեզվին: Այդպիսի բառեր, կարելի է ասել, կարող են գոյանալ մի օրում, լայնորեն տարածվել նույնիսկ

ժողովրդական յայն դանդաղածներն մեջ և մի օրում էլ անգործածական դառնալ, եթե չեն արտացոլում մեր կյանքում կատարված փոփոխություններն ու անդաշարմները: Սակայն չնայած դրան, այնուամենայնիվ մեր լեզվի մեջ մտած այդ փոփոխությունները, որոնք ընդհանուր են մեր երկրի բոլոր ժողովրդաների լեզուների համար, իրենց կյանքն ու զարգացումն ունենումուսաց լեզվի ազդեցությամբ չնորհիվ:

Բ. Նույնական քառակազմություններ և բառեր

Մեր լեզվի զարգացման նոր հնարավորություններից մեկն էլ նույնական (իզենաիկ) քառակազմություններն են: Այդ երեւթյալը ընդհանուր է ընդհանրապես Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների լեզուներին, միայն այն տարբերությամբ, որ մեկ լեզվում դրանք կարող են լինել նույնական քառակազմությամբ, իսկ մի այլ լեզվում՝ անալոգիական, հայերենում պատի բերք, ով՝ ում, հաճախի օր, հարվածային քառակազմություններն ու բառերը կազմվել են ուստերեն *стенная газета, кто кого, выходной день, ударник* բառերի նմանությամբ և անալոգիական քառակազմություններ են: Եթե ինչ ուկրաիններենում և Միության մի շարք այլ ժողովուրդների լեզուներում նույնական (իզենաիկ) են: Եվ ընդհակառակն, մի շարք հասկացություններ մեր լեզվում արտահայտվում են նույնական քառակազմություններով, իսկ շատ այլ լեզուներում՝ անալոգիական. սովետ բառը մեզ մոտ նույնական է, իսկ ուկրաիններենում՝ անալոգիական (*рада*) քառակազմություն է՝ և այլն:

Նույնական քառակազմություններ նոր երևույթ են մեր լեզվի համար, որովհետև նրանք լայն տարածում ստացան միայն սովետական իշխանությունը մեր երկրում հաստատվելուց հետո և տարբերվում են նախասովետական շրջանում մեր լեզվի մեջ մտած բառերից, անգամ նույնական քառակազմություններից. կոմսոմոլ, կոլխոզ, քրիզալիք, սովետ, պարտիա, Արմիան, կուլտ փոնդ նույնական քառակազմությունները կապված են մեր ժողովրդի նոր մտայնությամբ ու զգալիորաբախտությամբ հետ և անհասկանալի են մեր կյանքին անծանոթ մարդկանց:

Հաճախ նույնական և անալոգիական քառակազմության միջոցները հանգեա են դալիս միասնաբար. սովետական իշխանություն, սովետական տնտեսություն, մարզկոմ, կոլվար, քրիզա-

դավաճար, կալանաւորքում, քաղաքիւտ, Սովետական Միութեան, Կոմերիտական և այլն բառակազմութեաններէ մի եզրը վերցըր-
ված է անփոփոխ, իսկ մյուսը՝ թարգմանված է հայերէն համա-
պատասխան բառով։ Նուշեիսի աղբյուրի բառակազմութեաններն
էլ անհասկանալի կարող են լինել մեր երկրին ու կյանքին ան-
ծանօթ մարդկանց։ 1930 թվին Նյու-Յորքում լույս տեսած հա-
յերէն մի բառարանում՝ մեր կյանքի զանազան երևույթներ
արտահայտող նուշանկուն և անաղոթիւնն բառակազմութեան-
ները թարգմանված են մեզ համար միանշանակ և արտօրինակ
նկար։ Հեղինակի կարծիքով րուի — բանվոր ուսանողներ պատրաս-
տող հիմնարկ է, Դպու՝ պետական քաղաքական ուստիկանական
վարչութեան, Զինկրուտ՝ պինվորական համադործակցական միութե-
ան, կոմերիտ՝ համայնավոր երիտասարդ, կուլտ փոնդ՝ մշա-
կութեային դրամադուրա, կուսակիւիվ՝ կուսակցական դաշմունե-
ութեան, ևսանդ՝ գործոն դեր, մարդկու՝ մարդական (ֆիզի-
կական մարզանքների) կոմիտե և այլն։ Բերած արխանները
ցույց են տալիս, թե որքան արտեր են մեր ըմբռնումները
արտասահմանում սպորդ մեր եզրայրակիցների հասկացողու-
թեաններին։ Եվ այդ հասկանալի է, մեր մտածողի կյանքում
կատարված յուրաքանչյուր անգաղարծ անմիջապէս արաւացու-
վում է մեր լեզվի մեջ համախառնակ բառերի միջոցով, ու-
րանք վաղուց գործածական են եղել մեր լեզվում, բայց ոչ այն
թմարով, ինչ առումով սկսում են գործածվել՝ արտահայտելով
հասարակական նոր հարաբերութեանների նկատմամբ պաշա-
փարները։

Այդ նոր խցեղացիան արտահայտող բառերն աւելորդ բա-
ռակազմութեանն են: Եւրոպական լեզուները ասանքին հերթին տարածվում են առատ
լեզվի ազդեցութեամբ, բայց այստեղ չի բացառվում նաև վերնա-
զեցութեանը. մեր հերթի դանազան ժողովուրդների, սրանց
թվում նաև հայ ժողովրդի լեզվից առատ լեզվին են անցել մի
շարք բառեր, որոնցից հարելի և նշել հետևյալները. աշագ
(ашуг), յար (яр), ջան (джан), հարիսա (яриса, хариса), դիշապ
(вишاپ), քարիբ (кариб), կարաս (карас), լավաշ (лаваш),
մատապ (матах), սեպուխ (сепух), խալ (хал), շարահան (ша-
ракан), շուշան (шушан) և այլն: Այդ բառերը առաւելին մեծ

[illegible]

են մտել այն բանի շնորհիվ, որ հայկական կուլտուրայի գանա-
զան բնագավառներին վերաբերող գործեր, ինչպես նաև մեր
դրահանության արժեքավոր ստեղծագործությունները սկսեցին
թարգմանվել սուսերեն: Այդ բառերի մեջ չենք հաշվում հայ
մշակույթի հետ կապված գիտական տերմինները, որոնցից շա-
տերը վաղուց ի վեր ուսուսաց գիտական լեզվի մեջ են մտել:

Մեր Միության ժողովուրդների մեջ ստեղծված սերտ կա-
պը հասցրեց նրան, որ հասուկ տնտեսներ, որոնք տեղական, ազ-
գային երանգավորում ունեն, արդեն հասկանալի են գործել
մեր բոլոր ժողովուրդներին:

Սուսերենի միջոցով մեր լեզվի մեջ մտած նույնական բա-
ռերի և բառակազմությունների թիվը գնալով աճում է: Դա մեր
լեզվի զարգացմանը մեծ թափ հաղորդող և անհրաժեշտ բառա-
ստեղծական միջոցներից մեկն է, որը արագացնում է նաև մեր
մամանակակից հայերենի համազգային լեզու դառնալու պրոցեսը:

Վ. Բառիմաստի փոփոխություններ

Լեզվաբանության մեջ ընդունված է տալ, թե լեզվի ինք-
նուրույն բառերի հիմնական պատկերացումները, երբ այլ և այլ
զուգորդություններով աղերսուկցվում են կազմակերպ պատկերա-
ցումների կամ հասկացությունների հետ, իմաստային շեղումներ
կամ տարբերակումներ են հարուցում. այդ վեժով փոխվում է բառի
իմաստը և ստեղծվում նոր բառ, թեև հաճախ պահպանվում է
բառի հնչյունական կոդը: Զմխտելով լեզվի բառապաշարի զար-
գացման այդ ընդհանուր օրինաչափությունները՝ պետք է նշենք,
որ այժմ մամանակակից հայերենի բառերի իմաստի փոփոխու-
թյունը կատարվում է նաև ուսուսաց լեզվի ազդեցությամբ:
Հայտնի է, որ այժմ մեր երկրում կատարված ամեն մի նորություն
նախ ուսուսաց լեզվի մեջ, ապա մեր երկրի մյուս ժողովուրդների
լեզուներում է իր արտահայտությունն ստանում: Այստեղ բա-
ռիմաստի փոփոխման հիմնական ֆուկտորը ոչ թե հոգեբանական
զուգորդություններն են, որոնք նույնպես վերջին հաշվով պայ-
մանավորված են ընդհանուր իդեոլոգիայով, այլ հասարակական
պոլավիճակն է, որը ընդհանուր է մեր բոլոր ժողովուրդներին
համար:

Մեր հասարակական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխու-

թյունները ուղղակի կերպով արտացոլում են մեր լեզուների մեջ։ Օրինակի համար զտիլ բառի ետք իմաստը ոչ թե առաջացել է հայոց լեզվում անկախ կերպով, այլ ձևավորվել է մեր անտեսական ապարատը խորթ ասորերից մաքրելու քաղաքականութան ազդեցությամբ։ Այդ և նման բաղմամբիվ այլ հայերեն բառեր փոխել են իրենց իմաստը սուսերենի անալոգիայով։ Բայց այդ անալոգիական բառակազմությունները, ինչպես ցույց է տրված, մեր ժողովուրդների անտեսական ու քաղաքական կյանքով պայմանավորված հասարակական ընդհանուր իդեոլոգիայի արտացոլումն են։ Մեր լեզվում գործածվող շատ անբժիններ, ինչպես՝ չեալոր, չեալորարքյուն, օղակ, վնասորար, վարժապետ, մրցււմ, մրցություն, հերոս, աշխատանքի հերոս, համգտի օր, շաբաթօրյակ, սկզբնական կազմակերպւթյուն, հարվածային, աշխատանք, մեղմարկւթյուն, պաշտոնյա, հիմնարկւթյուն, մեղմարկ, բարիք, հայրենիք, զենք, բազմություն, աշխատավարձ և այլն, իրենց նոր իմաստով, ընդհանուր իդեոլոգիայի հետ են կապված։

Այդ բառերից յուրաքանչյուրը նոր իմաստ է ստացել համաձայն իր կատարած հասարակական ֆունկցիայի. օրինակ՝ չեալոր, չեալորարքյուն բառը։ Այդ բառը սկզբնական շրջանում նշանակել է չեղածը, չունեցողը։ Մոգեսական կարգերը մեր երկրում հաստատվելուց հետո, նա նոր իմաստ ստացավ. նա պատկերացրեց ոչ թե չեալոր, չեղած հասկացությունը, այլ նշանակեց գյուղական բնակչության այն բաղմաքանակ շերտը, որը մեր հեռարանն էր գյուղում։ Երբ փոխվեցին գյուղում եղած հարաբերությունները, այդ բառը համարյա անգործածական դարձավ, թերեւ կգա մոմանակ, որ նա ամբողջապես զուրս կլինա մեր խոսակցական լեզվից։ Ողակ բառը սուսերեն համապատասխան բառի (ЗЕЧНО) անալոգիայով նոր իմաստ է ստացել և նշանակում է արտադրական վաճառքի մի քումը (բրիգադի օղակ, օղակավար), ինչպես նաև՝ պլաներական ջսկատի մի քումը, օղակը։ Իմաստային նման փոխանցումներով կազմված բառերի թիվը անընդհատ կարելի է մեծացնել, բայց նշան էլ բավական է բառիմաստի փոփոխման այդ կողմը ցույց տալու համար։ Այդ երևույթը մեր պայմաններում գործավ լեզվի բառապաշարի զարգացման ու հարստացման հիմնական միջոցներից մեկը։

Դ. փոխառութեանն որպէս մեր լեզվի բառապաշարի
հարստացման կարեւոր միջոց

Հատկանշական առաջվածքը տառւմ է, թե ճիշդին բառերն են
հետեւում: Այդ առաջվածքի մեջ խոր իմաստ է դրված. իբրեւ,
բոլոր նոր հասկացութեաններն ու նոր հասարակական երևույթ-
ները, կամ կուլտուրական նոր մշակույթները մի ժողովրդից
մյուսին տեղեկելն՝ իրենց հետ տանում են նաև իրենց տնտեսը,
որը յարադրում ու սեփականացնում է ազգայ ժողովուրդը՝ նոր
հասկացութեանը յարացնելու հետ: Առկայն քաղաքակրթված
երկրներում համար այդ ընդհանուր օրինաչափութեանը խախտ-
վում է. ազնւի թույլ ժողովուրդները հաշիւելու վտանգին են-
թարկվելու սպառնալիքի տակ չեն ընդունում որևէ նորմուս-
թեան կամ օտար փոխառութեան: Դրանով իհարկե ֆրանսում են
իրենց լեզվի հարստացմանը և արագացնում հուլման կամ ամեն
տեսակ ազգեցութեան ազնւի ուժեղ ենթարկվելու պրոցեսը: Մեր
պոլմաններում փոխառութեաններն հարցը միանգամայն նոր
հիմունքների վրա է դրված. այստեղ սրեկ բանադատում կամ
տախտադական միջամտութեան չկա, այլ կա ընդհանուր մոտե-
ցում, որը բխում է ազգային լեզուների դարգացման լինելույան-
առաջնայն քաղաքականութեանից: Այդ պատճառով էլ փոխա-
ռութեանները պատմական անհրաժեշտութեան դասակարգվ հան-
դերմ, չեն ֆրանսում մեր ժողովուրդների լեզուների դարգացմանը,
չեն միապնում լեզուների ազգային տանննահատկութեանները:

Հայոց լեզվի մեջ օտար բառեր են մտել նաև նախատուխ-
տական շրջանում: Այդ փոխառութեանները իրենց որակով տար-
բեր են եղել մեր լեզվի դարգացման տարրեր. կտապներում: Այդ
անասկետից ուղադրով են պարսկական փոխառութեանները,
դրանց ազգեցութեան տակ մոտացվել են հայերեն շատ սովորա-
կան բառեր (սն, սպիտակ, դույն, կարմիր, կապույտ, հակատ,
պատերազմ, դար, գատաղօր և այլն): Այդ փոխառութեանները,
ընդհանրապէս տառադրմանից յինելով հանդերձ՝ որոշ դեպքե-
րում հետադրման են եղել, ժամանակ է եղել, երբ մեր մո-
ղորդի բարբառախոս հառվածներից շատերը այնքան են են-
թարկվել թուրքերենի ազգեցութեանը, որ մոտացել են իրենց
կուլտուրան ու մի քանի անգամ ազնւի հարուստ լեզուն և խո-
սել են թուրքերեն: Այդպիսի ազգեցութեաններ իհարկե հետա-
դրման են վտանգաւոր են և ոչնչով չեն օժանդակում ազգայ

ժողովրդի զարգացմանը՝ Այդ փոխառություններն միջազգայնականության մասին խոսք լինել չի կարող։

Սովետական կարգերը մեր երկրում հաստատվելուց հետո, միջազգային բառերի զործածությունը դարձավ մեր լեզվի բառապաշարի հարստացման հիմնական միջոցներից մեկը։ Այդ միջազգային բառերը և՛ իրենց սրակով, և՛ արժեքով աարբերվում են նախասովետական շրջանում մեր լեզվի մեջ մտած ծառք բառերից։ Նրանք առաջին հերթին կապված են մարքսիստական գաղափարախոսության աարածման, բանվոր դասակարգի սեփական շարժման ու պայքարի, մեր երկրում կաարքած տնտեսական ու քաղաքական փոփոխությունների, սոցիալիստական շինարարության ու կուլտուրայի բուռն վերելքի հետ։ Փորձենք ընդհանուր գծերով խմբավորել միջազգային այն բառերը, որոնք ուսերիննի ազդեցությամբ, կամ ուստաց լեզվի միջոցով մտել են ժամանակակից հայերենի մեջ։

ՄԱՐՔՑ-ԼԵՆԻՆՑԱՆ ՌԵՍՄՈՆԵՐԻ ՀԵՏ
ԿԱԳԱՄ ԲԱՆԵՐ

Մարքսիզմն կլասիկները ոչ միայն ստեղծեցին աշխարհը հեղաշրջող ուսմանը, այլև մշակեցին կառու, գիտական հզորություն ու նպատակալացություն արտահայտող տերմինաբանություն, որը նոր գաղափարախոսության տարածման հետ մտավ մեր լեզվի մեջ և այժմ հասկանալի է ժողովրդական լայն զանգվածներին։ Այդ տերմինները գիտության և հասարակության զարգացման շատ ու շատ հարցեր ու երևույթներ են ընդգրկում. ահա այդ բառերից մի քանիսը՝ դիալեկտիկա, մատենիալիստ, դիալեկտիկական մատերիալիզմ, ուտոպիական սոցիալիզմ, մարքսիզմ-լենինիզմ, պրոլետարիատի դիկտատուրա, Լենինի—Ստալինի պարտիա, ինտերմոցիոնալ, Կոմունիստական ինտերնացիոնալ, լենինյան-ստալինյան ազգային-հազախականություն, Ստալինյան Կոնստանուցիա, սոցիալիստական եկոնոմիկա, բեռիա, մատերիալիստական մերոդ, դիալեկտիկական մերոդ, սեփականացիա, եվոլուցիա և այլն։

Միջազգային այդպիսի բազմաթիվ բառեր մեր լեզվի մեջ մանկույց բացի, նոր գաղափարախոսության հետ կապված բառակազմությունների ահալույթայով ստեղծված են բազմաթիվ

Նոր բառակազմություններ, որինե՛կ՝ կապիտալիստական շրջապատում, արտադրողական ուժեր, արտադրական հարաբերություններ, աշխատանքի գործիք, աշխատանքի տաարկա, շահագործվող դասակարգ, շահագործող դասակարգ, կապիտալիզմի մնացորդներ գիտակցության մեջ, վերացնել հակասությունները, համատարած կոլեկտիվացում, ռեվոլյուցիոն տեսություն, պրակտիկական առաջ տեսություն կաշք է, համատարակչություն տեսություն, ինքնահաշի տեսություն և այլն:

Կոմունիստական պարտիայի և նրա առաջնորդների՝ Լենինի և Ստալինի լեզուն իր խորը ազդեցությունն է թողել ոչ միայն սուս, այլև մեր մյուս ժողովուրդներին, որոնց թվում նաև հայ ժողովրդի լեզվի վրա. նրանց գործածած մի շարք հասկացություններ կամ նույնություններ մտել են մեր լեզվի մեջ, կամ նրանց անալոգիայով կազմվել նոր բառակազմություններ: Դրանցից շատերը թեպետ խոսք են դարձել և գործածվում են ժողովրդական լայն զանգվածների լեզվում, ինչպես՝ Головокружение от успехов «Դիտապտույա հաջողություններից» (Ստալին), Гнилой либерализм «Նեկամ լիբերալիզմ» (Ստալին), Детская болезнь левизмы «Զախուլյան մանկական հիվանդություն» (Լենին), Догнать и перегнать «Հասնել և անցնել» (Լենին), Кто кого «Ով՞ ում» (Լենին), Лучшие меньше, да лучше «Լավ է քիչ, բայց լավ» (Լենին) և այլն:

Նոր բառերից արդեն կազմվում են նոր բառակազմությունների ամբողջ փնջեր, ինչպես՝ պարտիա, կոմպարտիա, պարտակալիս, պարտկոմ, պարտրյուրո, պարտոտոմ և այլն: Միևնույն բանը կարելի է տեսլ նաև անալոգիական և նույնական բառակազմությունների մասին. ինչպես՝ փաղկուրո, փաղմինիմում, փաղկոմիսար, փաղկոմ, փաղկրություն, փաղմական խմբագրություն, և այլն:

ՌԵՎՈԼՈՒՑԻՈՆ ԵՄԲՎՄԱՆ ԿՅՑ ԿԱՊՎԱՆ ԲԱՌԵՐ

Թանձոր դասակարգի պայքարի հետ կապված որոշ բառեր մտել են մեր լեզվի մեջ նաև սովետական կարգերը մեր երկրում հաստատվելուց առաջ, սակայն այդ փոխառությունները նույնպես ե՛րբենց սրահով, և՛ քանակով տարբերվում են այն փոխառություններից, որոնք կատարվել են սովետական պայմաններում: Միայն սովետական երկրում են սկսել լայնորեն տա-

բամբկէ բանվոր դասակարգի ուսուցիչն պայքարի հետ կապ-
ված բառերը, որովհետեւ միայն այդ ժամանակ այդ նոր դասա-
վարները իրենց բոլոր կողմերով ու արասնայասն յունեներով
հասկանալի դարձան մեր ժողովրդի յայն դանդաղաներին: Անա-
այդ բառերից մի քանիսը՝ ազիւտացիա, ազիւտառօք, բոշկաւ,
ալվազարդ, բրիզադ, գեկրետ, դիմաւստրացիա, դիմաւրաս, գիկ-
տատուրա, դեպաստ, դեպատիզմ, կլոմոմիսաներ, էվալուցիա,
բետրիա, իմտերմացիանալ, իմտերմացիանալիզմ, իմտերմացիա, լե-
գալ, լիկվիդացիա, լիկվիդատոր, կոմսպիրացիա, կոմիսար, կոմու-
նա, կոմիտե, կոմպարտիա, կոմարեկվուլուցիոներ, մանիֆեստ, մի-
նիմում, մաքսիմում, պրոպագանդա, պրոպագանդիստ, պրոկլա-
մացիա, ձևուլուցիա, ձեւակցիա, սոցիալական, ցենսորիզմ, ցենս-
րիստներ, օտզովիստ, օրքոդոքս, օպորտունիստ, օպովիստ,
օպզիցիա, օպերացիա, օրգանական, փորմացիա, փորմալ, փո-
ցիա և այլն:

Նշված և շատ այլ բառեր իրենց գերակշիռ մեծամասնու-
թյամբ եվրոպական բառեր են, բայց արդեն դուրս եկած եվրո-
պական շրջանակներից և սուս լեզվի միջոցով միջազգային դար-
ձած՝ իրենց նոր տուածով: Այդ բառերից շատերը, որպես նոր
փոխառութիւն, անցել են այն լեզուներին, որոնցից փոխառնու-
մած են եկել: Կոմունա բառը, որինտիկ համար, այժմ ոչ մի
եվրոպական լեզվում չի գործածվում իր սկզբնական իմաստով-
այդ բառը առաջացել է միջին դարերում և նշանակել է հասե-
տրա-արհեստավորական համայնք, հասարակ բնակչութիւն:
Փարիզյան կոմունայի շրջանում նա նոր տուած ձեռք բերեց,
սկսեց նշանակել «Փարիզի ուսուցիչն խնայաւարութիւն»: Միանգամայն նոր իմաստ ստացած այդ բառը մեր պայմաննե-
րում և այդ նոր իմաստով էլ մտած եվրոպական շատ ժողովուրդ-
ների լեզուների մեջ: Այդ բանը կարելի է ասել նաև վերոնի-
շյալ և բազմաթիւ այլ բառերի մասին: Մեր լեզվի մեջ մտած եվրո-
պական բառերի մեծ մասը նոր իմաստով են դարձած: Դրանք
առաջ գործածվել են եվրոպական մեկ կամ մի քանի ժողովուրդ-
ների լեզուներում և միջազգային չեն եղել՝ այդ բառի լայն
տուածով: Այժմ ուսուսաց լեզվի շնորհիւ նրանք դարձել են մի-
ջազգային բառեր և այդպէս բոլոր լեզուների մեջ են մտել
որպես հասարակական նոր իրադրութիւն կամ հասկացաւ-
թիւններ պատկերող բառեր:

Մեր երկրի ժողովուրդների՝ լեզուների մեջ մտել են միջազգային շատ բաներ, բայց զրանք իրենց էությամբ միջազգային չեն եղել, որովհետև իսկական ինտերնացիոնալիզմը ստեղծվել է մեր երկրում սոցիալիստական հարաբերությունների հաստատվելուց հետո։ Առաջինքում ժողովուրդները փոխ էին տնում լատինական, հունական, ֆրանսիական, ռուսական, անգլիական և այլ բաներ, որոնք ոչ թե միջազգային էին, այլ՝ լատինարոնություն, հունարոնություն, կամ ռուսարոնություն։ Այժմ միանգամայն ապրեր բովանդակություն ունեն այն փոխառությունները, որոնք մեր լեզվի մեջ մտել կամ մտնում են ռուսերենի միջոցով։

Սոցիալիստական հարաբերությունները ոչ միայն փոխեցին եվրոպական դաժազան լեզուներից մեր լեզվի մեջ մտած բաների թվաքանակը, այլև ստեղծեցին բազմաթիվ նոր բաներ, որոնք ամբողջ աշխարհի լեզուների մեջ մասն որպես նոր հարաբերությունների հետևանքով առաջացած նոր հասկացություններ արտահայտող բաներ։ սովետ, բուլեթ, բուլեթիզմ, կոլտոզ, սովխոզ, կոմունիզմ, սովխոսկան ռեսպուբլիկա, կոմունիստական պարտիա, սոցիալիստական եկոնոմիկա բաներ ու բառակապակցությունները միայն մեր լեզվում չեն, որ այնքան հասկանալի ու գործածական են։ Նրանք մտել են բոլոր ժողովուրդների լեզուների մեջ և գնալով նրանց միջազգային դերը ավելի ու ավելի է աճում, որովհետև ավելի է ուժեղանում ռուսաց լեզվի ազդեցությունը ոչ միայն մեր երկրի ժողովուրդների, այլև ամբողջ աշխարհի ժողովուրդների լեզուների վրա։ Ռուսաց լեզուն արդեն դարձել է այն անսպառ շտեմարանը, որից օգտվում են աշխարհի բոլոր լեզուները։ Գնալով ավելի ու ավելի է հզորանում Սովետական Միությունը և զրան զուգընթաց ուժեղանում է ռուսաց լեզվի ու կուլտուրայի ազդեցությունը։

ԲԱԹԵՐԻ ԻՄԱՍԵՆ ԵՆՀԱՏՈՒՄ, ՄԱՍԵՆԻԻՏԱՏՈՒՄ

Բարձուական լեզվաբանությունը չկարողացավ լրիվ չափով բացահայտել բաների թվաքանակ փոփոխման պատճառները։ Նրա ներկայացուցիչները լավագույն դեպքում նկարագրում էին բա-

որ իմաստի տարբեր փոխանցումները, կապելով այդ պատմական-
որոշ ազգայններին հետ, օրինակ՝ սոցիալոգիական գաղափարի ներկա-
յացուցիչ լեզվաբան Վառդգրիկյանը քննում է բառի իմաստի փո-
փոխման տարբեր տեսակները, ուսումնասիրում է իմաստի փո-
փոխման ընթացքը, միանգամայն հիշատակելով նշում, որ բառի
իմաստը չի կորցրել միշտ անփոփոխ մնալ, բայց այդ բոլորով հան-
դերձ, — չի կարողանում ջուլյց տալ բառի զարգացման ընդհանուր
օրինաչափությունները, դանել բառի իմաստի փոփոխման պատ-
ճառները։ Նա բառիմաստի փոփոխումը կապում է հասարակա-
կան գիտակցության հետ։ Բայց այդ գիտակցության ժամա-
նակից ու տարածությունից դուրս է համարում նա չի կարողա-
նում տեսնել, որ բառերի իմաստի զարգացման կամ փոփոխու-
թյան օրինաչափությունների ընդհանուր համակարգը՝ վերջին
հաշվով, պայմանավորված է հասարակական-անտեսական հարա-
բերությունների զարգացման աստիճանով։ Այդ բանը կարելի
է դիտել բոլոր ժամանակների և հասարակարգերի մեջ։ Այդ երե-
վույթը ակնբախ կերպով երևում է նաև մեր պայմաններում։

Նաև միջազգային բառեր մեր երկրում կատարված փոփո-
խությունների հիման վրա փոխեցին իրենց իմաստը և մասնա-
գիտացան. այդ բառերից են, օրինակի համար, սլիտները, որով 17-րդ
դարում Ֆրանսիայում անվանվում էին միայն ժողովական հա-
նուպար՝ պատրաստող բանվորները։ Ամերիկայի հայտնագոր-
ծումից հետո սպիտակները կոչվեցին սառավիճ հանուպար՝ աշի-
նարարները՝ Ամերիկայում։ 18-րդ դարի վերջերից, որոշ չափով
ընդարձակվեց այդ բառի իմաստը և նշանակեց ընդհանրապես
սնոր դարձ սկսող, իսկ սովետական պայմաններում այդ բառի
իմաստը նեղացավ, մասնագիտացավ։ Տեմպ լատիներեն բառ է
(tempus) և նշանակել է ժամանակի որոշ միավոր։ Իսկ մեզ
մոտ նոր իմաստ է ստացել (համեմատել. տեմպերը ուժեղացնել,
տեմպը թույլ է, զարգացման տեմպը և այլն)։ Նեմֆ ֆրանսերեն
chef բառն է, որը նշանակել է «գլխավոր», իսկ այժմ՝ մասնագի-
տապես նշանակում է «խնամակալություն», խնամաբարձություն,
այդ բառով կազմված են դանդաղան բառաբարդություններ, որոնք
միայն սովետական հարաբերություններով են պայմանավորված.
օրինակ՝ շեփոյուզ, եմբաշեփ, շեփուրյունը վերցնել և այլն։

Բազմաթիվ այլ բառեր իրենց մասնագիտական առումներով
ուսանողներից մեր լեզվին են անցել, օրինակ՝ ասպիրանտ, ակտի-

վիտա, ազդամիևում, սեխումիևում, ուսել, ալիմեա, ելումումա
և ալի:

Ասկայն ախանդ պեաք է նշել բառիմաստի փոփոխման,
մասնազգիտացման մի կարևոր երևույթ է. ուսեանի ազգեցու-
թյամբ նեղանում, մասնազգիտացման իմաստ են ստանում նաև
հայերեն շատ բառեր. օրինակ՝ ակումանեա, սկումարդ, սկանարս,
դիտանցք, դիտում, կսկումակալում, գրեանեաք, խորատույզ, փոյ-
րատույզ, ինքնազնաց և այլ բազմաթիվ բառեր, որոնք մասնազգի-
տացման նոր առումներ են ստացել վերջին տարիներին: Այս
երևույթը, որտեղ է տեսլ, իր բովանդակությամբ նոր է մեր լեզ-
վաչինարարության մեջ: Աստիներում նույնպես բառերի մաս-
նազգիտացում էր կատարվում, սակայն համախ չէր ընդունվում
բոլորի կողմից. կամ էլ շատ նեղհեղուկ էր լինում. մինչդեռ մեր
իրականության մեջ միանգամայն հակառակ դրությունն է իշ-
խում, որովհետև մեր լեզվի զարգացումը կատարվում է մեր մո-
ղովրդի լայն զանգվածների ու պետության դործոն մասնակցու-
թյամբ:

ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵՐԻ ԿԵՐԱՅՈՒՄԸ ՄԵՐ

Լեզվի ՄԵՐ

Առցիալիստական հասարակարդում վերացան արտադրողա-
կան ուժերի և արտադրական հարտերությունների միջև եղած
հակասությունները, արտադրական հարաբերությունների հիմքը
դարձավ արտադրության հանրային սեփականությունը, որի
հետևանքով ոչ միայն փոխվեցին զանազան երևույթների նկատ-
մամբ մեր ազգաբնակչության ունեցած ըմբռնումներն ու հա-
կացությունները, այլև փոխվեց արտադրության զարգացման
տեմպը. չտեսնված արագությամբ վերակառուցվեցին արդյունա-
բերությունն ու գյուղատնտեսությունը, արագ կերպով զարգա-
ցան գիտության ու տեխնիկայի բոլոր ճյուղերը: Այդ բոլորի
հետևանքով հայոց լեզվի մեջ մտան մեր երկրի արդյունաբերու-
թյան ինդուստրացման, գյուղատնտեսության կալիփալացման,
գիտության զանազան ճյուղերի զարգացման հետևանքով կազմ-
ված մասնազգիտական բազմաթիվ նոր բառեր ու բառակազմու-
թյուններ, սակզմիկային տերմինաբաններ, ազգագրվեցին բառա-
բաններ, մշակվեց գիտության ու փիլիսոփայության լեզու:

որը այժմ արդեն ընդունակ է արտահայտելու ամենալուրջ ու ամենանուրբ հասկացումներն են անգամ:

Տեխնիկայի ու գիտությունը զանազան բնագավառներին գերաբերող բառերը ստեղծվել են մեր լեզվում կամ նույնական բառակազմաբյուրեղների միջոցով, կամ կազմվել են ուսանողների անալոգիայով: Սակայն և՛ նույնական, և՛ անալոգիական բառակազմաբյուրեղների ժամանակ նկատի են առնված մեր լեզվի զարգացման հետանկարները և ժողովրդական լայն զանգվածներին հասկանալի լինելու հանգամանքը: Մասնագիտական այնպիսի նույնական բառեր, ինչպիսիք են՝ ազդեցիկ, ակտ, ակտերազ, ակտադրանադրոս, բրոնյա, գազ, զեմելյատոր, դեմարկացիա, էքելտրիֆիկացիա, էլեվատոր, էլմո, էլմեմատադրաֆ, էլմեմֆիլմ, էլմեօպերատոր, էլեմֆիցիենտ, էլմբայն, էլմբմատ, ռադիո, ռադիոֆիկացիա, ռադիոտ, ռադիոգրաֆիա, ռադիոգրամ, տատնդարոս, սուրֆիզին, ստաբիլ, տեխնիկա, տրակտոր, տրակտորիստ, տանկ, տորպեդ, փոնդ, ֆուկսուրոս, ֆոսֆոր և այլն, հասկանալի են մեր ժողովրդական լայն զանգվածներին, որովհետև այժմ գիտությունը դուրս է եկել թվով սահմանափակ մարդկանց չբխանակներից և դարձել է համաժողովրդական սեփականություն:

Սակայն մեր լեզուն կանգնած էլլիններ անհատականության դասնալու վտանգի առաջ, եթե բառեր փոխանակելու հետ չստեղծեն սեփական ժառանգորդական տերմիններ: Դրանք, ինչպես նշել ենք, մեծ մասամբ ստեղծվում են ուսանողների անալոգիայով, սակայն այնպես, որ չհակասեն մեր անտեսաբյան ու գիտություն զարգացման ու ժողովրդի լայն զանգվածներին մասշտաբի դասնալու սկզբունքներին:

Այդպիսի անալոգիական բառակազմաբյուրեղներ են՝ ակտոմեխնո, ամեչատիչ, արտածում, ակտակայան, մեխնատրակտորային կայան, բրեզադավար, գործարանային ցեխ, գործարկում, գյուտարարություն, գյուտարար, գերարտադրություն, գերակատարել, գերծանրաբեռնվածություն, գծանալ, գծագիր, գծագրություն, դասընթաց, զեմտրիբունալ, գրահալաստ, գրահազնացք, էլեկտրակայան, էլեկտրաֆոր, բերակտարել, բերարտադրություն, էլեկտում, խողովակալում, հերմել, մեխալիչ, մելաբորո, սյուստակ, չեռուցում, ռադիակայան, ռադիական տրիբունալ, ռադիոարարձակում, ռադիոընդունիչ, սեյսմիկ կայան, վիճակագրություն, վիճակագրական բաժին, տարանյիկ, տարագրություն, տորպեդանար, փակոց,

փակիչ, փայտամշակում, Բարամբիկ, Բարակարզ, օդերևութաբա-
նական կայան, օդաչու, փոստնկար և այլն:

Մեր լիզվի հարուստ բառապաշարը հնարափորությամբ և
տալիս կազմելու դիտաթյան ու տեխնիկայի բոլոր նյութերին
հասունի իրողություններն արտահայտող առանձին բառեր, առ-
կայն այս դեպքում էլ պետք է զննվարվել լեռնային աստ-
վինյան ազգային քաղաքականության պահանջներով և մեր լե-
զունը չգարանել ամուր, որն է ազգացության լեռնային ու գյուղ-
ապական հեռանկարները կարգրած լեզու: Առանց որն է կասկա-
ծանքի պետք է փախանել դիտական ու տեխնիկական բոլոր
այն բառերը, որոնք նոր հասկացությունների ու քմբանումների
հետ են կապված և նոր խմաստներ են արտահայտում:

ՍՊՈՐՏԱՅԻՆ ԿՈՒՆՏՐԱԿՏԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԱՅԻՆ ԲԱՐՆԵՐԻ
ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ

Մեր երկրում առանձնահատուկ դարի տրվեց սպորտային
կուլտուրայի զարգացմանը: Սովետական Միությանը այս բնա-
ղավառում էլ անցավ կապիտալիստական երկրներից: Սպորտային
մի շարք նյութերի հայրենիք Անգլիան նույնիսկ իր դիրքերը
դիջել է Սովետների երկրի մարմնամարզիկների առաջ: Սպորտի
դանապան տեսակների տյգդիսի տարածումը պետք է հանգեց-
ներ նաև սպորտային միջազգային բառերի տարածմանն ու
մասնայականացմանը:

Սպորտային մի շարք բառեր յայնորեն ակնցին դարձած-
վել նախ առանձին մարմնամարզիկների, ապա ամբողջ մոգո-
վարդների մեջ: Ալպինիզմ, ալպինիստ, զսլ, զրսամայստեր, քեկ,
քայմ, մարդ, մատուպուտ, կամանդոր, կրսո, կրսովարդ, չեմպիոն,
չեմպիոնատ, ռեկորդ, ռեկորդսմեն, սպորտ, սպորտսմեն, տենիս,
տենիսիստ, տուրնիր, տուրիստ, շախմատ, փոլիարդ, փուլբոլ,
փուլբոլիստ, ֆինիշ և այլ սպորտ բառեր վաղուց է ինչ մտել
են մեր գրական ու խոսակցական լիզվի մեջ:

Այստեղ հաճախ մրցում են միջազգային և ազգային բա-
ռերը, բայց տենդենցը առնում է գեպի միջազգային դարձված
բառերի հազմանակը: Այդ պրոցեսը արագանում է մանավանդ
այն բանի շնորհիվ, որ Սովետական Միության ու արտասո-
մանյան երկրների սպորտսմենների հանգիպումներն ափելի ու
ափելի են հաճախակի գտանում, իսկ Սովետական Հայաստանը,

որպես մեր Միության մի մասնիկը, այդ ընդարձակ հարաբե-
րություններից հետո չի կանգնած և գործոն մասնակցություն
ունի մեր երկրում սոցորատային կուլտուրայի. դարգացման մեջ:
Այժմ Հայաստանում գործում է ֆիզկուլտուրայի առանձին
ինստիտուտ, որը մշակում ու հիմնավորում է ֆիզիկական կուլ-
տուրայի զանազան տեսակներին վերաբերող տեղեկանք և տա-
րածում մեր ազգաբնակչության լայն խավերի մեջ:

Այսպիսով, մեր կյանքի բոլոր բնագավառներում էլ մենք
նկատում ենք ուժեղ առաջխաղացումներ և գրանց հետ կապված
նոր բաների ու հասկացությունների մուտքը մեր լեզվի մեջ:

ՈՅԱՐ ԲԱԳԻՐԻ ԱՐՅԱՍՏԱՆԻ ՔՅՈՒՆԸ

Ռուսերենից մեր լեզվին անցած միջազգային բառերի ար-
տասանության հարցը քննելիս մենք առաջին հերթին նկատի
ենք ունենում շեշտադրությունը, ապա՝ մի քանի տառերի ար-
տատանությունը:

Հայերենի շեշտադրությունը խառըն առբերվում է ուս-
անքների շեշտադրությունից: Հայերենում շեշտը կայուն է, նա
գրվում է բառի վերջին վանկի վրա, եթե այդ վանկի ձայնա-
վորը ը չէ, երբ բառի վերջին վանկի ձայնավորը ը է, օրինակ՝
հաղցր, բանձր, մեղր և այլն, շեշտը գրվում է նախադրվին
վանկի վրա: Բացասություն են կաղծում նաև այն կցական բար-
դությունները (պիտավորապես հարցական պերանուններն ու շաղ-
կապները), որոնց մեջ առաջին բառի իմաստը ափելի է ընդդեմ-
վում, օրինակ՝ նու՛յնպես, նու՛յնիսկ, նախքան, նաժանգամա՛հ,
երբե՛է, ինչպիսի, սրանց, ինչպես և այլն: Հայերենի անխախտելի
շեշտադրությունը, ռակախ, ռուսերենի ազդեցությամբ որոշ
փոփոխության է ենթարկվել՝ օտար բառերում: Ռուսերենից
վերցրած բառերը, որպես ընդհանուր կանոն, եթե գործածվում
են ուղիղ ձևով, պահպանում են իրենց շեշտադրությունը, օրի-
նակ՝ անալիզ, անալոգիա, Լեյմոնա՛ով, կանաթնակցիա, մախա-
կա, պսիխոլոգիա, Պնչիկին, օեցենդիա, սեֆորմացիա, Սարս-
ա՛ով, Սևաստոպոլ, ֆինիկ, օտաբխախկա, Ուկրաինա, տերմին,
օ՛պերա, ֆիզիկա, ֆիլոսոֆ, քիմիա, ֆորմացիա և այլն: Երբ
օտար կամ ռուսերեն բառերը գործ ենածվում թիքված ձևով,
ենթարկվում են հայերենի շեշտադրության օրենքներին, այսինքն՝
շեշտը գրվում է նրանց վերջին վանկի վրա: Օրինակ՝ օպերայում,
անալիզներով, Ստրատովսկի, տեխնոլոգները, ֆիզիկայից և այլն:

Քուսերենում շեշտից առաջ ընկած օ-երը արտասանվում են ա կամ ափելի մասնեում են ա-ին, քան օ-ին: Այդ բաները հայերենում առաջարկվում են ու-ով (բառաձևով), բայց հաճախ պահում են սուսական արտասանությունը: Այդպիսի դեպքերում լավ կլիներ, որ նրանք արտասանեին ու-ով, օրինակ՝ ոչնչով չի առժի հեակյալ սուսական բաների արտասանությունը, եթե գրանք արտաբերենք՝ Գոնչարով (և ոչ՝ Գանչարով), Բորոգինո (ոչ՝ Բարագինո), Պորբույուրով (ոչ՝ Պարբույուրով), Կոմունիստ (ոչ՝ կամունիստ), կոնսինդենա (ոչ՝ կանսինդենա), Մոսկվա (ոչ՝ Մասկվա), մատուր (ոչ՝ մատոր), պիններ (ոչ՝ պիաներ), պրոպոստ (ոչ՝ պրոպենոս)՝ պրոպենկա (ոչ՝ պրասպենկա), պրոֆեսոր (ոչ՝ պրոֆեսիա), Օդեսա (ոչ՝ Ադեսա), օփացիա (ոչ՝ ափացիա) և այլն:

Օտար բաների վերջին վանկերի օ-ն հայերենում հաճախ արտասանվում է մասավորապես ը. օրինակ՝ գիրեկաբը, սեզոնաաբը, պրոֆեսոր, կոմպոզիտոր, կոմպրեսոր և այլն: Այդ արտասանությունը ոչ հայերենին է հարազատ և ոչ էլ սուսերենին, թեև կատարվում է սուսերենի ազդեցությամբ: Այդ պատճառով էլ ամեն կերպ պետք է պայքարել նման երևույթների, ինչպես նաև որոշ բաղաձայնների փոփոխության տեղեկանքների դեմ, որովհետև գրական հայերենին խորթ է նաև բաղաձայնների քմայնացումը:

Քուսաց լեզուն գնալով ափելի ու ափելի է առանձնում, նա մեր մայրենի լեզվի հետ միասին անհրաժեշտություն է դարձել տմրոզ ինտելիգենցիայի համար: Եվ որքան որ առանձնվում ու մասսայականանում է սուսերենը, այնքան ուժեղ է դառնում սուսերենի նպաստող դերը մեր կուլտուրական մակարդակը բարձրացնելու մեջ:

ՄԻ ՇԱՐԲ ԱՅԼ ՆԱԲՄՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

Ժամանակակից հայերենը նախասովետական շրջանում, ինչպես ցույց ենք տվել մեր այս աշխատությունյան երկրորդ մասում, զարգանալու հեռանկարներ չուներ. նա չէր կարող զարգանալ Արևմտյան Հայաստանում, որովհետև սույթանական թուրքիայի զերթշահանությունը ասկ ապրող հայերը ընդհանրապես իրենց գոյությունը անհետ կորչելու վտանգի ասկ էին գրված. իսկ ցա-

բազմաթիվ Ռուսաստանի հայերը անուշ ու զարգանում էին համեմատաբար ապահով վիճակում, բայց ցարիզմի ազդեցին քաղաքակրթականը՝ փոքր և պետականություն չունեցող ժողովուրդների կուլտուրան ու լեզուն չկոչեցանելու և ուսանկանացներու քաղաքականությանը ենթակույն։

Սովետական կարգերը վերացրին մեր լեզվի առաջընթացի դեմ կանգնած խոչընդոտները և նոր հնարավորություններ ստեղծեցին նրա անկաշկանդ զարգացման համար։ Մակայն այդ ստեղծված պայմանները միայն չէին կարող կտրել ժամանակում վերացնել նախասովետական շրջանում մեր լեզվի և Ռուսաստանում իշխող ժողովուրդների լեզուների մեջ ստեղծված անհավասարությունները, անհրաժեշտ էր, որ ուսու ժողովուրդը իր օգնության փոքր մեկներ մեզ և իր օրինակով մեր լեզուն գեղի կատարը վարեր։ Այնպես էլ կատարվեց։ Մեր պետութունը հայկական կուլտուրայի ու լեզվի զարգացմանը ուղղություն ապրով՝ ուսու ժողովրդի անանգակությամբ ստեղծեց այն բոլոր հնարավորությունները, որոնք անհրաժեշտ էին մեր երկրի աշխատավորության կուլտուրական մակարդակը բարձրացնելու և մեր կուլտուրան առաջ մղելու համար։ Նա միևնույն ժամանակ նկատի ունենալով ուսանկան կուլտուրայի և լեզվի զարգացման քնազավատում կատարված աշխատանքը և կուտակված փորձը՝ դրականորեն լուծեց մի շարք հարցեր, որոնք վաղուց ի վեր առաջ էին քաշված, բայց վերջնականապես չէին լուծված։ Այդ հարցերից առաջինը հայերենի ուղղագրությունն էր, որը մոտ երկու դար անընդհատ հուզել էր շատ հայ մտավորականների։ Ռուսաց լեզվի ուղղագրության մեջ կատարված բարեփոխումները նկատի ունենալով՝ մեր պետութունը հաստատեց նոր, բարեփոխված ուղղագրություն, որ անհամեմատելի չափով հեշտացրեց մայրենի լեզվի ուսուցման գործը։ Այդ ուղղագրությունը որոշ բարեփոխման ենթարկվեց 1949 թվին, որով ավելի մոտեցրեց դարձավ մեր ժողովրդական լայն զանգվածներին և վերացվեց այն ընդհատվածությունը, որ 1932 թվի ուղղագրական սեփորմի հետևանքով ստեղծվել էր մեր լեզվի հին ու նոր շրջանների միջև։

Կետադրության ընդհանուր նորմաների սահմանումը նույնպես պահանջանակություն չունեւ մեր լեզվի զարգացման համար, մասնավորապես որ կետադրությունը մեր լեզվի ամենահեղինակ բնագավառն է եղել։ Այդ նորմաների մշակման ժամանակ նկատի է ունեցվել նախ այն, որ կետադրության այդ նորմա-

գրականության մեջ, սակայն պատահում են նաև մեր որոշ բանաստեղծների գործերում: Այդ հանգամանքը խոսում է թարգմանական այդ միջոցի կենսունակության և լայնորեն մասնայականալու հետևանքներէ մասին:

բ) Բայնափոխառութիւններ. հայոց լեզվում բայնափոխառութիւններ կատարվել են 19-րդ դարի երկրորդ կեսերին, բայց դրանք չեն մասնայականացել և մեր լեզվի համար խորթ են համարվել: Սովետական կարգերում մեր լեզուն տարազգի բայեր փոխառնելու հնարավորութիւնն է ստանում: Դրանով վերանում են նկարագրական ձևով որոշ ռար բայեր թարգմանելու անհրաժարութիւնները: Այժմ նախադասութիւններ տրվում է մարի-լիզացնել, օկուպացնել, կաթաղիմացնել ևն: Եւ ոչ թէ այդ բաների նկարագրական կամ շարադրական միջոցին: Բայնափոխառորդութիւն այս նոր ակնհայտ, որը կատարվել է սուսերենի ազդեցութեամբ, նոր աստիճանի է բարձրացրել մեր լեզվի բառակազմական հնարավորութիւնները: Այդ նորույթը, որ արդեն թափանցել է խոսակցական լեզվի մեջ, վկայում է նաև մեր լեզվի կենսունակութիւնն ու ճկունութիւնն մասին, որոնք ավելի ակնհայտ են դառնում մեր անասնութիւնն ու կուլտուրայի զարգացման, մեր երկրի ավելի հզօրացմանը զուգընթաց:

գ) Միջազգային մի քանի ածանցների մուտքը հայերէնում. սուսերենի միջնորդութեամբ միջազգային մի շարք ածանցներ արդեն մտել են մեր լեզվի մեջ և դնելով ավելի ու ավելի են արմատանում: Այդ ածանցների մեծ մասը, թեև որպէս ածանց վրացիում է, բայց դեռևս հայերեն բաների հետ չի գործածվում: Նրանցից կարելի է նշել հետևյալները.

աղցիւ, իզաղիւ, այս ածանցը, թեև լատինական ծագում ունի, բայց մեր լեզվի մեջ մտել է սուսական արտասանութեամբ և գործածվում է միայն մի շարք օտար բաների հետ: Բնչպէս՝ հոլիկոփիզաղիւ, աղցիւնիզաղիւ, մոդիւնիզաղիւ և այլն: Եվ թարգմանական լեզուներում նշված ածանցը այդ արտասանութեամբ չի գործածվում:

իւստ. Այս վերջաձանցը եվրոպական մի շարք լեզուներում շատ գործածական է և ավելացվում է միայն միջազգային բաներին, ցույց տալով որևէ ժամանակ ընդունող, կամ զորեւ թուրքութեան պատկանող անձ: Հայերէնում այդ ածանցը սկսել է լայն գործածութիւն գտնել սոցիալիստական ակադեմիայից

Հետո: Նա մեր լեզվում նույնպես կցվում է գլխավորապես միջադպրոցին բառերին՝ միշտ միեռնույն խմբագրով: Ինչպես՝ մարտիսիստ, կոմունիստ, մերոգիստ, սոցիալիստ, արևելիստ, անարխիստ և այլն: Միջադպրոցին այն բառերը, որոնք վերջանում են առաջնավորով, երբ ընդունում են իստ վերջածանցը, կորցնում են իրենց վերջին առաջնավոր ա-ն:

-Իզմ. Այս ամանցը սուսերենից մեր լեզվին է անցել գեղես հախառնությունը չըջանում. բայց այնքան լայն գործածություն չի ունեցել և հայ ժողովրդի լայն զանգվածներին հասկանալի չի եղել, որովհետև այդ ամանցով կազմված բառերն էլ հասկանալի չեն եղել մեր ժողովրդի լայն խավերին: Սոցիալիստական կարգերը մեր երկրում հաստատվելուց հետո մեր լեզվի մեջ մտան բազմաթիվ նոր բառեր, որոնք արտահայտում էին նոր հասկացություններ, Այդ բառերի այն մասը, որը վերաբերում էր հասկացություններին, ուսմանը, հասարակական, քաղաքական, գիտական գոյությունների և ուղղությունների անուն է, մեծ մասամբ կազմված է լինում -իզմ վերջածանցով. ինչպես՝ բուլշևիզմ, սոցիալիզմ, կոմունիզմ, եռամսիզմ, իզլադիզմ, օպոլիտիզմ և այլն: Հետագայում մեր լեզվում այնքան արժատացան սուսական և եվրոպական ծագում ունեցող այս բառերը, որ -իզմ վերջածանցը սկսեցին գիտակցել ոչ միայն մեր մտավորականությունը, այլև մեր աշխատավորական հոծ զանգվածները:

-Իկ (նիկ) վերջածանցը սուսերենում ցույց է տալիս որևէ գործունեություն, արհեստով զբաղվող անձը. ինչպես՝ ударник, пожарник, частник, путник, курортник, дошкольник, шкурник, художник, колхозник և այլն: Այդ ամանցը սուսերենում կարող է նաև արտահայտել անարկայի և բռնի միջև եղած հարաբերությունը. ինչպես շայնիկ, կոմիշնիկ և այլն: Այդ ամանցը իր այդ խմբատներով հանդիպում է նաև մեր լեզվում. օրինակ՝ կալիտոցնիկ, կալտուրնիկ, կուրստոնիկ, ֆիզկուլտուրնիկ և այլն: Ըստ երևույթին հայերեն քննիկ բառի մեջ -նիկ նույն ամանցն է և կազմվել է սուսերենի ազգեցությունով:

Սուսերենի ազգեցությունով հայերեն մի քանի ամանցներ նոր խմբատ ու լայն գործածություն են ստացել. օրինակի համար հայերեն գեր- և բեր- ամանցները նախասովետական շրջանում այնպիսի լայն գործածություն չունեին մեր լեզվում. սակայն այժմ այդ նախածանցներով կազմված են բազմաթիվ բա-

սեր, որոնք զգալի չափով ընդլայնել են այդ ածանցների իմաստը, ինչպես՝ զերակատարել, զերաբառադրարքում, զերածախս և այլն: Այս բառերում զեր նշանակում է գեղարարանցիկ, մինչգետ առաջներում այդ իմաստը նա չի ունեցել: Ինչ- նախածանցը համապատասխանում է ռուսերեն НЕДО- ածանցին, որը նշանակում է սլավարակիչ, սեփաատ թողնելիք: Այդ իմաստով էլ նա այժմ գործածվում է հայոց լեզվում: Ինչպես քերականում, բերակատարում, քերարադրում և այլն:

Վերջին շրջանում լայնորեն սկսեցին գործածվել նաև դարարքյան ի, առ նախդիրները: Այս երևույթը ոչ թե կապված է դարարքի իրադախտունների կենդանացման հետ, այլ ըստառըրվում է ռուսերենի ազդեցությամբ:

Ռուսաց լեզվի ազդեցությունը միայն նշված խնդիրներով չի սահմանափակվում: Ռուսաց լեզուն իր խոր կնիքն է դրել նաև մեր լեզվի շարահյուսության վրա, որի մասին մենք մեր այս հոդվածում չենք խոսում:

Այսպիսով, ռուսաց լեզուն այն հիմնական ազդրյուններից մեկն է, առանց որի օգնությունն դրական հայերենը դարգացման այս աստիճանին հասած լինել չէր կարող: Սակայն մի այլ հանգամանք էս պետք է նկատի ունենալ. այդ՝ սովետական երկրում փոքր մոնոպոլիզների լեզուների ու կուլտուրաների դարգացման համար ստեղծված պայմաններն են. մեր լեզուն առանց այդ պայմանների չէր կարող օգտվել ռուսերենի բարերար ազդեցությունից և անկաշկանդ դարգանալ. նա միայն լենինյան-ստալինյան ազդային քաղաքականության շնորհիվ կարողացավ պետական լեզվի մակարդակին հասնել և դասնալ գիտություն ու գրականություն համապարփակ մի այնպիսի լեզու, որը լրիվ չափով բավարարում է ինչպես գրականագետի, նույնպես և փիլիսոփայի ու գիտնականի, հրապարակախոսի ու պետական գործիչի պահանջները:

Մեր կուլտուրան ու լեզուն հարազատ պետություն մեղում են դանդում. նրանք լենինյան-ստալինյան ազդային քաղաքականության շնորհիվ անարգել դեպի առաջ են սլանում: Եվ հետո չէ այն օրը, երբ դրական հայերենը համազգային լեզվի բարձր մակարդակին հասնելով՝ հաստատ ու տները քայլերով կընթանա դեպի է՛լ ավելի փայլուն ապագան:

АННА МОВСЕСЯН

Кандидат филол. наук

О НЕКОТОРЫХ ПЕРЕЖИТКАХ ПЕРВОБЫТНОГО МЫШЛЕНИЯ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ¹

1. В в е д е н и е

Вопросы первобытного мышления привлекли внимание исследователей в последней трети прошлого века в связи с изучением жизни колониальных народов и накоплением большого количества этнографических материалов. Изучение этих материалов было осуществлено целым рядом выдающихся ученых Западной Европы. Начиная с знаменитого труда Л. Моргана (Lewis Morgan) „Древнее общество“,² в котором он наметил общую картину развития человечества из состояния первобытной дикости в состояние цивилизации, стали появляться исследования, посвященные подробному изучению отдельных общественных учреждений первобытных народов—семьи, собственности, формы правления, верований и т. д. Сравнительное изучение этих институтов было предпринято рядом ученых, антропологов и этнологов и, особенно, так называемой английской антропологической школой.

В Англии, колонии которой давали богатейший этнографический материал, возник к началу 70-х годов прошлого столетия „Королевский антропологический институт

¹ Диссертация, удостоившая автора ученой степени кандидата филологических наук.

² L. Morgan, *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*, London, 1877.

Великобритании" (Royal Anthropological Institut of Great Britain), и здесь, блестящими трудами Эдуарда Тэйлора (E. Tylor), Герберта Спенсера (G. Spencer) и других создавалась известная эволюционная школа в этнологии, исходящая в своих исследованиях из естественно-научных принципов эволюционной теории, изложенной в трудах Дарвина, Гексли и др. Главой этой школы может считаться Тэйлор, труд которого „Первобытная культура“,¹ вышедший в 1871 году, составил эпоху в истории антропологии.

Тэйлору принадлежит, как известно, знаменитая теория анимизма, выдвинутая им для объяснения множества странных верований и обычаев, распространенных среди низших обществ. Самый термин „анимизм“, т. е. вера в существование душ и духов (от лат. anima „душа“) впервые введен в науку Тэйлором. По теории Тэйлора, первобытный человек, пораженный своими снами, в которых он видел отсутствующих или умерших людей, верил в объективную реальность этих снов. Его собственное существование казалось ему двойственным—в виде живой личности и отдельной души, которая может выйти из тела и появиться в виде призрака. Стараясь затем объяснить явления природы и установить их причины, „древние философы-дикари“ (выражение Тэйлора) применяли к ним свое объяснение снов. Во всех существах, за всеми явлениями природы они видели „души“, „духов“, „воли“, т. е. ту же двойственность, которую обнаруживали в себе самих. Таким образом, верования, обычаи, мифы и т. п. рассматривались Тэйлором, как порожденные потребностью дикарей в рациональном объяснении мира. Перед Тэйлором не вставал вопрос о различных типах мышления. Теория была основана на вере в „тождество человеческого духа“ у всех народов и во все времена, в то, что высшие умственные функции первобытных людей тождественны с нашими.

Последователи Тэйлора, виднейшие представители его школы Джеймс Фрэзер (J. Frazer), Эндрю Лэнг (A. Lang) и другие, применяя в своих исследованиях теорию Тэйло-

¹ E. Tylor, Primitive Culture, London, 1871.

ра, подробно разработали отдельные институты первобытных обществ. Так, Э. Лэнг в целом ряде работ¹ дает описание и объяснение института тотемизма австралийских дикарей. Фрэзер, в своем главном труде „Золотая ветвь“,² применяет гипотезу анимизма для объяснения всевозможных мифов, верований и обрядов, сохранившихся у разных народов и до настоящего времени. Он же подробно исследует магическое мировоззрение дикарей и вводит понятие „лозинизма“, считая магию древнее анимизма.

Фрэзера, пожалуй, можно считать завершителем эволюционной школы Тэйлора. Во всяком случае, в XX веке общее значение школы отошло на задний план, хотя она и до сих пор имеет отдельных представителей. Однако, изучение умственной жизни первобытных народов на этом не остановилось. Внимание новейших исследователей особенно привлекли австралийские племена, стоящие на наиболее низкой ступени развития. За известными трудами Болдуина Спенсера и Фредерика Гиллена (B. Spencer and Gillen)³ последовал ряд работ таких исследователей, как Ф. Боас (F. Boas), Риверс (W. Rivers), Малиновский (B. Malinowsky), а также ряд работ современных профессиональных этнографов, как, например, сотрудников Этнологического бюро Смитсоновского Института в Вашингтоне. Работы этих ученых накапливали все новые факты или по-новому рассматривали прежде добытые, в свете новых, созданных ими, теорий.

Английская антропологическая школа, опираясь на классическую ассоциативную психологию, исходила при изучении первобытной психики из представления о едином типе человеческого мышления, находя лишь количественное, а не качественное различие между нашей психикой и психикой первобытного человека. Так же ставили вопрос, несмотря на всякие разногласия и расхождения, и дальней-

¹ A. Lang, *Myth, ritual and religion*, 1887, *Custom and myth*, 1897, *The secret of the totem*, 1903 и др.

² J. G. Frazer, *Golden Bough*, London, 1903.

³ B. Spencer and Gillen, *The Native Tribes of Central Australia*, 1899, *Across Australia*, 1912, *The Australia*, 1914 и др.

шие исследователи — психолог В. Вундт (Wundt), американский этнолог Ф. Боас, психо-аналитическая школа Фрейда, Риверс, Малиновский, Гольденвейзер (A. Goldenweiser), Бартлет (T. Bartlett) и другие.

Совершенно новую позицию занял французский ученый Люсьен Леви-Брюль (L. Lévy-Bruhl), последователь французской социологической школы Эмиля Дюркгейма, признавшего объектом социологии изучение „социальных фактов“. Леви-Брюль завоевал мировое имя своими работами по изучению первобытного мышления. Важнейшие из его трудов, посвященные изучению специфических особенностей первобытного сознания, следующие: „Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures“ (1910), „La mentalité primitive“ (1922), „L'âme primitive“ (1926), „Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive“ (1931), „La mythologie primitive“ (1935). В 1930 году на русский язык под общим заголовком „Первобытное мышление“ были переведены в основном две первые из названных работ Леви-Брюля, а в 1937 году, под общим заголовком „Сверхъестественное и первобытное мышление“ — две последние.

В своей основной работе, вышедшей в 1910 году, „Мыслительные функции в низших обществах“ (Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures) Леви-Брюль задается целью показать научную несостоятельность теорий, которые рассматривают первобытное мышление, исходя из тождества умственного механизма у нас и у первобытных людей. Основным положением Леви-Брюля явилось утверждение, что между мышлением первобытного человека и нашим существует не количественное, а принципиальное, качественное различие и всякие попытки объяснить воззрения и поступки первобытных людей, исходя из индивидуальной психики современного цивилизованного человека тем недостовернее, чем они правдоподобнее с точки зрения нашего мышления.

Здесь необходимо отметить, что Леви-Брюль трактует термин первобытность несколько иначе, чем это обычно делалось в научной литературе. Подлинно примитивным он считает лишь исчезнувшие уже первобытные обще-

ства, известные нам по археологическим данным. В применении же к отсталым обществам термин „примитивность“ является чисто условным. „Если принять в расчет древность человека на земле, то люди каменного века отнюдь не являются более первобытными, чем мы. О первобытном человеке в строгом смысле слова мы равно ничего не знаем“, — пишет Леви-Брюль.¹

Однако, несмотря на то, что даже за самыми дикими из австралийских туземцев лежат целые века и тысячелетия культурного развития, у современных дикарей сохранились следы и пережитки первобытного мышления, существенно отличного от нашего, как устанавливает Леви-Брюль.

В чем же видит Леви-Брюль основное различие между двумя типами мышления? Согласно Леви-Брюлю оно заключается в той роли, какую играют в сознании первобытных людей „коллективные представления“, т. е. такие представления, которые независимы от индивидуальной психологии, навязываются отдельной личности с раннего возраста и в неизменном виде передаются из поколения в поколение. Коллективные представления получают свое выражение в верованиях, обычаях, языке и целиком господствуют над сознанием первобытного человека.

Специфической особенностью коллективных представлений является по Леви-Брюлю их мистический характер (*mistique*). Первобытное мышление является по существу мистическим. Эта особенность обуславливает всю манеру мышления, чувствования и поведения первобытного человека. Отсюда рождается крайняя трудность понимания и усвоения процессов первобытной психики. Всякий реальный объект по представлению первобытного человека наделен тайными свойствами, которые связывают его с миром сверхъестественных сил.

Леви-Брюль, однако, предостерегает от смешения первобытной „мистики“ с мистикой „высших“ обществ. „Суеверный, а часто также и религиозный человек нашего общества, — говорит он, — верит в две системы, в два мира

¹ Леви-Брюль, Первобытное мышление, русский перевод. изд. Агност, 1930, предисловие автора.

реальностей, одних — видимых, осязаемых, подчиненных неизбежным законам движения, и других — невидимых, неосязаемых, „духовных“. Для первобытного же мышления не существует двух таких миров... Для первобытного мышления существует только один мир“.¹

Другая особенность коллективных представлений заключается согласно Леви-Брюлю в том, что они связываются между собой законом, который Леви-Брюль называет законом партиципации (сопричастия) (*loi de la participation*), и по которому одни и те же мистические свойства приписываются примитивными людьми целому ряду совершенно различных вещей. „Быть может, — пишет Леви-Брюль, — в этих отношениях сопричастности по существу и месту между человеческой группой и иным видом существа и следует видеть главный корень того, что называется „тотемистическим родством“.² Законом сопричастия объясняется по мнению Леви-Брюля магия с ее бесчисленными обрядами, которые устанавливают мистическую связь между предметами путем подражания, прикосновения и целого ряда других приемов.

Все это приводит Леви-Брюля к заключению, что мышление первобытных людей не подчиняется законам нашей логики. „Там, где мы ищем вторичные причины, там, где мы пытаемся найти устойчивые предшествующие моменты, первобытное мышление обращает внимание исключительно на мистические причины, действие которых оно чувствует повсюду. Оно без всяких затруднений допускает, что одно и то же существо может в одно и то же время пребывать в двух или нескольких местах. Оно подчинено закону партиципации, оно в этих случаях обнаруживает полное безразличие к противоречиям, которых не терпит наш разум. Вот почему позволительно называть это мышление, при сравнении с нашим, пралогическим“.³

¹ Леви-Брюль, Первобытное мышление, русский перевод, изд. Атенст, 1930, стр. 42.

² Первобытное мышление, русский перевод, стр. 301.

³ Леви-Брюль, Первобытное мышление. Предисловие к русскому изданию.

Таким образом, первобытное мышление, со всеми его специфическими особенностями было охарактеризовано Леви-Брюлем, как пралогическое (prélogique). Леви-Брюль предупреждает, что нельзя понимать этот термин в смысле „нелогический“. „Пралогический“ означает не отсутствие всякой логики, а иной тип логики.

Такова в общих чертах „рабочая гипотеза“ Леви-Брюля, как он сам ее называет.

Труды Леви-Брюля получили широкий резонанс в самых разнообразных кругах. Не говоря уже об этнологии, философии и психологии, даже в художественной литературе встречаются ссылки на Леви-Брюля.

Нельзя не признать, что по сравнению с анимистической гипотезой и теорией доанимизма идеи Леви-Брюля представляют громадный шаг вперед. В то время, как представители английской антропологической школы переносили опыт и представления современного им религиозного сознания на дикарей и заставляли их мыслить наподобие философов, Леви-Брюль выдвигает „коллективные представления“, как социальные образования сознания, а вместо личных духов анимизма выставляет действие основного закона первобытного сознания—закона сопричастия.

Другой крупной заслугой Леви-Брюля является признание им изменчивости человеческого мышления. Как пишет Н. Я. Марр в предисловии к русскому переводу „Первобытного мышления“ „в подлежащей работе в целом изменчивость мышления обнажена с ослепительной яркостью“.

Но наряду с этим следует отметить несколько существенных пороков в концепции Леви-Брюля. Исследователи первобытного мышления, в том числе и Леви-Брюль, изучая „мистическое“ мышление, не в состоянии вскрыть его сущность. „Дологическое мышление,—писал Марр,—это слепая карта, компас без магнита, и ровно ничего не говорит о том, откуда и как происходит и что конкретно значит само по себе это дологическое мышление“.¹ Прав-

¹ Марр, В тупике ли история материальной культуры. ГИИМК, 1933, стр. 118.

да, Леви-Брюль в отличие от других ученых признавал общественную сущность коллективных представлений, но и он не касался того, каким же образом возникают коллективные представления первобытного человека и под влиянием чего пралогическое и мистическое мышление уступает место рациональному и логическому.

Основная причина этого заключалась в том, что, несмотря на различные выводы, все существующие до сих пор теории западноевропейских ученых, и классическая школа (Г. Спенсер, Тэйлор, Фрэйзер), и социологическая школа Дюркгейма (Леви-Брюль) искали разгадку своеобразия мышления примитивных в самом сознании дикарей. Школа Тэйлора исходила из тождественности законов мышления людей при всех условиях и во все времена. Леви-Брюль исходил из тех же категорий сознания, отмечая лишь их изменчивость на разных ступенях развития.

Между тем, факторы, образующие те или иные способы мысли, следует искать не в самом мышлении, а вне его, в объективной социальной действительности, как это делали основоположники марксизма. Энгельс указывал, что „различные ложные представления о природе, о существовании самого человека, о духах, волшебных силах и т. д. имеют по большей части лишь отрицательно-экономическую основу (nur negativ Oekonomisches); низкое экономическое развитие предисторического периода имело в качестве своего дополнения, а порой даже в качестве условия и даже в качестве причины ложные представления о природе“.¹

Но Леви-Брюль — позитивист. Он далек от материалистического объяснения явлений примитивного сознания. Он собрал и систематизировал материал, очень ценный для изучения истории процесса мышления, но он не учитывал, что „сознание с самого начала есть общественный продукт и остается им, пока вообще существуют люди“.² Поэтому он конструирует особый тип „пралогического“ мышления,

¹ Энгельс, Письмо к Шмидту. Маркс и Энгельс, Избранные произведения, 1940, т. 1, стр. 352—353.

² Маркс и Энгельс, Неманская идеология, Партиздат, 1935, стр. 21.

совершенно не зависящий от производственных отношений в первобытном обществе.

Еще одним существенным недостатком работ Леви-Брюля, как и его предшественников, является недооценка изучения языка первобытных народов. Казалось бы, при изучении вопросов умственной жизни особое внимание должно было быть обращено на язык, отражающий мышление данной социальной группы. Однако, специальному изучению языка первобытных посвящено очень мало работ, и для многих из них мы не имеем ничего, кроме неполных словарей. Из работ по языку можно отметить труды Кэшинга (F. Cushing),¹ и Маллери (Mallery),² труды Фрезера, Кодрингтона (R. Codrington), Мэтью (R. Mathews) и других. Но лингвистика не пришла на помощь изучению первобытного мышления. Леви-Брюль также не оказался лингвистом, и привлекаемые им языковые параллели остались лишь бледным придатком к его основной этнографической тематике. Разрыв между языком и мышлением оказался типичным для западноевропейской науки. Изучение языков первобытных народов продолжало оставаться эмпирическим, без широких теоретических выводов о первобытном мышлении.

Совершенно иной подход к языку, как к историческому источнику, намечался в трудах К. Маркса и Ф. Энгельса, которые рассматривали язык и мышление в качестве продуктов определенной стадии общественного развития. Маркс указывал, что сознание, язык, мышление не имеют своего собственного развития. своей собственной истории. "... у них нет истории, у них нет развития; люди, развивающие свое материальное производство и свое материальное общение, изменяют вместе с данной действительностью также свое мышление и продукты своего мышления".³ Следовательно, формы человеческого языка и мышления складываются исторически и видоизменяются в про-

¹ F. Cushing, *Manual concepts*, 1892.

² G. Mallery, *Sign language among North American Indians*, 1881.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Немецкая идеология*, Партиздат, 1933, стр. 17.

цессе общественного развития. Марр в работе „Маркс и проблемы языка“ писал: „Маркс и Энгельс и тогда дали, создали единственный исторический метод, вне которого нет возможности произвести обстоятельное историческое исследование. Они вскрыли в языке такие смены, такие ступени развития языка и общества, какие тогда казались невероятными..., а новое учение полностью с избытком оправдывает эти смены, раскопав в самом языке пласты различных смен, именуемых нами стадиями... Не удивительно, что Маркс говорил о потрясающих для педантов—профессоров сменах значений у слов, хотя он еще не знал то, что вскрыло новое учение об языке в этом отношении.“¹

Классики марксизма указали таким образом новый путь, следуя по которому можно было построить подлинно марксистскую теорию познания. Продолжателями трудов К. Маркса и Ф. Энгельса явились В. И. Ленин и И. В. Сталин, которые разработали и далее уточняли учение Маркса и Энгельса о языке и мышлении, о языке и языковой политике в связи с национальным вопросом и т. д. Марр отмечает в той же работе: „Излишне здесь излагать историю конкретной работы Маркса и неразлучного с ним двойника Энгельса над языком и мышлением, или излагать неразлучную с ними по преемству работу по развитию идеологии Маркса—Энгельса—Ленина по языку-мышлению и Сталина по языку-нации, сочетавшими в себе дальнейшую разработку марксистско-ленинской теории с практикой и опытом революционного творчества. Этот опыт довел до четкого осознания материальной культуры, вслед за художественной, как необходимой части всех без исключения национальных культур, понимаемых диалектически в известной формулировке Сталина“.²

По пути, намеченному Марксом и Энгельсом, и пошел Марр, создав при разрешении трудных и сложных проблем первобытного мышления и истории первобытного

¹ Марр, Маркс и проблемы языка, 1931, ИР, т. II, стр. 436, 456.

² Марр, Маркс и проблемы языка, 1933 г., ИР, т. II, стр. 451.

общества мощное научное оружие—палеонтологический метод в его марровском понимании.

Новое учение о языке, созданное Н. Я. Марром, показало, что к вопросу о мышлении нельзя подходить без учета истории языка. Именно язык является лучшим хранителем всех прошедших стадий истории культуры, социальных отношений и мышления. В языке мы находим пережитки более древних эпох, очень часто пережитки древнейших стадий человеческой истории, с их особой структурой и содержанием мышления, резко отличных от современных форм. „Язык,—говорит Марр,—есть не просто звучание, а и мышление, да и не одно мышление, а накопление смен мышления, смен мировоззрения“.¹

К проблеме исторического развития мышления Марр подошел при изучении изменчивости значений слов в афетических языках. Раскапывая древнейшие слои этих языков, Марр непосредственно столкнулся с вопросами первобытного мышления, прослеживая его отложения по многочисленным пережиткам, сохранным в афетических языках. Исследования Марра показали, что „раскопки в совершенно развитых афетических языках нас доводят до слоев человеческой речи более древних эпох в лучшей сохранности примитивизма“,² чем самые, казалось, первобытные языки наиболее отсталых племен, которые описывает Леви-Брюль.

Палеонтологический анализ афетических языков дал возможность Марру не только установить смены в технике мышления, которые отмечал и Леви-Брюль, но и дать им материалистическое объяснение, исходя из учения о стадильном развитии языка-мышления.

В то время, как социологическая школа Запада, основываясь на этнографических материалах, стояла на точке зрения эволюционных смен мышления, новое учение о языке показало, что мышление в тесной связи с языком переживает не эволюционное движение, а коренные смены, да-

¹ Марр, Язык и современность, 1932, ИГАНМК, стр. 9.

Марр, Происхождение языка, 1926, ИР, т. II, стр. 203.

ющие качественно новые образования, обусловленные сдвигами в общественной жизни. Такие качественно новые образования Марр называл „стадиальными переходами“. „Новое учение о языке,—писал он,—в первую голову ставит вопрос об этих стадиальных сменах техники мышления и разрешает положительным разъяснением мышление, предшествовавшее логическому, так называемое, дологическое, как ряд ступеней со сменой закономерностей и техники“.¹

Учение о стадиальном развитии, базируясь на огромном фактическом материале палеонтологии речи, помогло Марру критически подойти к концепции Леви-Брюля и осветить многие загадки первобытного мышления, которые тот не мог разрешить. Критикуя метафизическое противопоставление Леви-Брюлем дологического мышления мышлению логическому, Марр писал:

„В нашем распоряжении как будто всего-на-всего две ступени в стадиальном развитии мышления: одна ступень — это то, что Леви-Брюль называет дологическим мышлением, а на наш взгляд мышление образное, и оно намечается к определению во времени длительностью громадного измерения, намечаемого многими десятками тысяч лет. Другое мышление — логическое... Для нас по истории развития звуковой речи громадной важности вопросом является процесс смены дологического мышления логическим. Мы не можем никак мириться с непосредственностью следования этих двух в корне различных систем мышления, логической за дологической. Нам пришлось бы изменить всей увязываемой системе построения яфетической теории, если бы мы допустили такой механический порядок чередования одного мышления с другим, ибо мы были бы вынуждены тогда прибегнуть к чуждым нашему построению источникам, призвать на помощь какую-либо таинственную силу, как чудесную созидательницу новой системы, и отказаться от социально-экономических факторов. При предпосылке же социально-экономических факторов наступление нового мышления и отход старого мыс-

¹ Марр, Язык и мышление, 1931 г., ИР, т. III, стр. 106.

лимы при выделении первым из себя второго в порядке раздвоения, или диалектического процесса".¹

Палеонтологические исследования Марра показали, что мышление и сознание „восходит не просто к отвлеченному созерцательному опыту и тем менее к какой-либо мистике, видениям, предзнаменованиям, но к производству. Как звуковая речь возникла лишь на известной ступени развития материальной культуры, ибо до выработки орудия производства, уже отделанного и усовершенствованного, не было и не могло быть звуковой речи, так до определенного момента эпохи нового сдвига в технике производства и с ним в социальной структуре, социальном быте не было и не могло быть логического мышления.“²

Трудовой процесс играл огромную роль в развитии человеческого мышления. Производство создавало человека и вне своих связей с ним человек не осознавал абсолютно ничего. Весь окружающий мир входил в общественное сознание лишь в той мере, в какой его охватывало примитивное тогда производство. К первобытному производству восходят по Марру форма и содержание человеческой речи, а неразрывно с ней и мышление.

Учение Маркса и Энгельса о происхождении мышления из условий материальной жизни людей получило, таким образом, в трудах Марра новое подтверждение и конкретное выражение в вскрываемых языковых фактах.

Какие же общие стадийные закономерности языкомышления были вскрыты палеонтологией речи?

Палеонтологический анализ приводит исследователя к первичному периоду истории человека, когда тот еще только отделился от животного состояния. К этому первичному периоду, „к глубинам первобытных времен относятся то состояние, когда человеческий труд не освободился еще от своей первобытной инстинктивной формы“. ³ Пер-

¹ М а р р, Актуальные проблемы и очередные задачи яфетической теории, 1929 г., ИР, т. III, стр. 70—71.

² М а р р, Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком, 1928 г., ИР, т. II, стр. 408.

³ М а р к с, Капитал, I изд., 1925 г., стр. 148.

вобытный человек, дикарь еще не отделял себя от природы. Это был период чисто стадного сознания, слитного или диффузного мышления с осознанным инстинктом.

За весь этот долгий период времени мышление носило конкретный, чувственный, образный характер. Это было зрительное мышление с примитивно-синтетическим характером, в котором жесты, телодвижения, мимика сливались с диффузными выкриками. Еще не было дифференцированного органа речи, но преобладающая роль все же принадлежала руке, которая на следующей ступени уже сделалась органом речи. С ручной речью стало развиваться ручное мышление. Рука служила, таким образом, одновременно и орудием труда, и орудием языка.

Марр отмечает важную роль руки в развитии человеческого мышления. „Ручная речь и ручное мышление в глоттогоническом (языкотворческом), особенно же в логотоническом (мыслетворческом) процессе сыграла громадную роль: за время ее многотысячелетнего существования в мышлении произошли громадные сдвиги, благодаря ей мышление оформилось; за то же время количественного и качественного роста ручной речи человечество пережило не одну ступень стаднального развития“.¹

Переход от ручной речи к звуковому языку был обусловлен развитием материального производства первобытного общества, когда общественные отношения и мышление усложнялись, и ручной язык не мог удовлетворить новые, возросшие общественные потребности. Именно в результате перехода к изготовлению искусственных орудий труда возникает и развивается членораздельная звуковая речь.

Ко времени появления звуковой речи мышление было развито, как считает Марр, до стадии космического тотемизма. На этой стадии природа стала отделяться в сознании человека и противопоставляться человеческому коллективу, как чуждая, всемогущая сила, перед которой люди беспомощны.

¹ М а р р, Язык и мышление, 1931, ИР, т. III, стр. 167.

Чуждость природы человеку и в то же время связанность с ней трудовой деятельности коллектива стала выявляться в сознании человека переносом действующей силы с себя на нее. Человек осмыслил силы природы, как действующие вместо него. Выработывалось ирреальное мифологическое представление о действующем лице, находившемся вне реального исполнителя действия. Этот мифологический субъект, по терминологии Марра „тотем“, обуславливал собой тотемическое мышление первобытного человека.

С ростом производительных сил, с переходом на земледельческую стадию развития человек сильнее ощутил свою связь с природой, зависимость своего хозяйства от природных стихий. В связи с этим единый космос стал распадаться на отдельные слагаемые в пределах нужд человека—небо¹ верхнее—солнце, звезды, луна, огонь, небо² нижнее—земля, камни, небо³ подземный мир—вода. На этой космической стадии мышления еще нет анимистического восприятия мира. Марр указывает, что анимизм возник на более поздней ступени развития. „Об анимизме говорится как о древнейшей стадии в мировоззренческой истории человечества,—пишет он,—когда новое учение о языке окончательно установило, что звуковой термин „душа“ и с ним самое представление о „душе“—позднейшее достижение, что представлению „душа“ предшествовал не биологический как будто близкий ныне в нашем представлении... термин „дыхание“, а „рука“, как опять-таки не физическая, а социальная категория”¹.

Космическая стадия мышления еще не знает понятия „душа“ и представляет образный мир наделенным не душами, а сверхъестественной магической силой, которая двигает предметами и явлениями природы. Вера в сверхъестественную силу-тотем породила магическое („мистическое“ по терминологии Лени-Брюля) мышление. Согласно магическому мышлению эту таинственную силу вещей можно вызывать магическими действиями, которые получа-

¹ Марр, Стадии мышления при возникновении глагола „быть“, 1930 г., ИР, т. III, стр. 85.

ют ритуальное значение, как могучее средство воздействия на природу, как средство для борьбы с врагами человека и защиты от них. К таким магическим действиям первобытный человек относил и свою трудовую деятельность, поэтому первобытное производство Марр называет „труд-магическим действием“.

Нормы магического мышления сохранились у современных первобытных народов. Это и есть то „мистическое“ мышление, которое отмечал Леви-Брюль, но происхождение которого он не пытался объяснить.

Сам звуковой язык на этой начальной стадии своего возникновения имел лишь магические функции. Слово явилось наследником первичного образа тотема и потому первобытное человечество переносило на слова и магическую силу замененного им тотема.

С дальнейшим усложнением и развитием труда стало оформляться выделяемое Марром микрокосмическое мышление. Наряду с человеческим коллективом, который противопоставлялся природе, в сознании человека стали выделяться отдельные индивиды, входящие в состав коллектива. Человек противопоставлялся коллективу, как коллектив—природе. Коллектив получал в представлении первобытного человека активность космического тотема, на него переносилось представление о действующем лице.

Выделившееся уже восприятие отдельного человека продолжало, однако, оставаться пассивным. На этой ступени индивид продолжал существовать только в своем тотеме и целиком отождествлял себя со своей группой в качестве тотемного „я“. Он был лишь исполнителем действий тотема, теперь уже перенесенного с природы на человеческое объединение. „С этим переносом прав тотема, т.е. культового предмета, впоследствии „бога“ на определенный слой коллектива координирует переход названия тотема на самый руководящий слой и лишь позднее на каждого члена этого слоя...“ пишет Марр¹.

¹ Марр, Право собственности по сигнализации языка, 1930, ИР, т. III, стр. 196.

Кристаллизация представления о тотеме, его превращение из мифологического образа в уже оторванное от трудового процесса племенное космическое понятие явилось важным переломным моментом не только в развитии мировоззрения, но и в развитии языка. Примитивное зрительное осознание предметов уступает место осознанию понятий, осознанию слов. В связи с этим появляются предпосылки для перехода на новый этап развития человечества с формально логическим мышлением.

На ступени логического мышления познание терлет свой непосредственный характер и приобретает характер опосредствованный через понятия, суждения и умозаключения. Действующее лицо переносится в сознании человека на него самого, активность переходит на самого исполнителя действия. Форма магической стадии мышления утрачивает таким образом свое магическое содержание, так как человек видит действующим лицом себя, а не чуждую силу—тотем.

Первобытное мышление в его отражении в языке выработало определенные закономерности в смысловой стороне речи, семантике слов, в неразрывной связи с формальной стороной языка, его структурой.

Закономерности эти обусловлены общим диффузным характером первобытного мышления, которое воспринимало явления объективной действительности неделимыми, нерасчлененно слитыми, недифференцированными, как неделимо и недифференцировано было еще и само первобытное общество.

В семантике языка это выразилось в особой связанности различных представлений, которые обозначались одними и теми же звуковыми символами—словами. Целый ряд предметов и явлений тесно связан в представлении первобытного человека. Они образуют семантические ряды и пучки, теперь для нас непонятные. Это те ассоциации сопричастности, о которых говорит Леви-Брюль. Таков, например, известный ряд „рука+женщина+вода“, „небо+гора+голова гезр. верх“ и т. д.

Позднейшее выделение в сознании отдельных частей

из первично воспринимавшегося целого образа обусловило и переход названия целого на его часть. Таков сложный комплекс, связанный с «небом», название которого переносится на его дериваты—«светила», «звезды», «птицы» (птица-небесенок), «высокий», «голубой», «верх», «начало», «конец» и т. д.

Одной из основных закономерностей семантики слов является также закон функциональной семантики, смены значений слов в зависимости от общественно-производственной функции предметов. Все, что несет одну и ту же службу и имеет в общественном обиходе одинаковое назначение, располагается сознанием в один мыслительный ряд. Закон функциональной семантики позволяет объяснить переход названий по ряду «собака—олень—конь—верблюд» (по функции передвижения), «жолудь—хлеб» (по функции питания), «рука—камень—топор—железо» (по функции орудия труда) и т. п.

Другим важным законом семантики слов является диалектический закон единства противоположностей, совпадение в одном и том же слове двух противоположных значений. Только в процессе развития это единое слово поляризуется, выделяя различные слова для обозначения противоположных понятий. Раздвоение таких диффузных представлений происходит уже на ступени аналитического мышления. «Мышление, как и язык,—указывает Марр,—есть явление „становления“, и его сущность и техника, а с ними его роль, изменяются в корне по сдвигам. Сдвиги настолько мощны, настолько громадны по создающимся за сдвигами изменениями, что новые поколения кажутся пришедшими из другого мира сравнительно с теми прежними, от которых они произошли: на двух берегах пропасти, образующейся между ними, два противоположных предмета, и казалось бы, противоположных понятия обозначаются одним словом. Одно и то же слово на одной стороне, покинутой стороне, значит „голова“ да „начало“, а на новой, завоеванной разумеется борьбой в процессе развития производства и производственных отношений, значит „хвост“, „конец“; на одной стороне слово „огонь“, на другой—„во-

да"; на одной стороне „день“, „белый“, на другой — „ночь“, „черный“; на одной стороне „верх“, на другой „низ“.¹

Отношения первобытного общества, в котором все являлось достоянием коллектива, и отдельный человек не осознавал еще своего „я“ вне коллектива, обусловили также коллективность всех представлений, первичность множественного по отношению к единичному, общего к частному, целого к части и т. д.

Тот же диффузный, комплексный характер первобытного мышления обусловил закономерности и формальной стороны языка, его структуры, грамматических категорий, которые развивались в тесном взаимодействии с семантикой языка. В древнейшей звуковой речи не было еще каких-либо формальных отличий, не было грамматически оформленных, дифференцированных частей речи. „Звуковая речь, — говорит Марр, — начинается не только не со звуков, но и не со слов, как частей речи, а с предложения, мысли активной и затем пассивной, то-есть начинается с синтаксиса, строя, из которого постепенно выделяются части предложения, определявшиеся по месту их нахождения в речи“.²

В эпоху господства синтетического строя мышления, когда еще не было дифференцированных логических категорий, единый звуковой комплекс сощещал в себе элементы логического суждения: и имя-субъект (производитель), и имя-объект (продукция), и действие (производство). Эти первичные диффузные комплексы могли выступать в зависимости от конкретного характера их использования то в роли глагола, то имени, то местоимения и т. д., причем их смысловое значение определялось местом в предложении. С аморфностью (отсутствием формы) органически связана синтетичность, то-есть строй с определенным местом каждой части предложения, вернее с таким твердым распределением места, что по месту узнается, с какой частью предложения имеем дело и даже в

¹ Марр. Язык и мышление, 1931, ИР, т. III, стр. 96.

² Марр. Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком, 1928, ИР, т. II, стр. 417.

роли какой части речи данное слово должно быть понято¹.

Таким образом, аморфность, синтетичность и полисемантизм определяют типологию древнейшей звуковой речи.

Исходным моментом для возможности перехода аморфно-синтетической структуры в морфологическую явилось возникновение вспомогательных слов, специально выражавших в звуковой речи субъект-тотем. Этими выразителями субъекта-лица в синтаксическом строе примитивных предложений были местоимения, „местоблюстители тотем“, „замтотемы“, как выражается Марр. Соединение местоимений с именами и создало при агглютинативном строе грамматические формы глагола-действия (спряжение) и с другой стороны, форму имени существительного, его определенных падежей.

Первобытное мышление отразилось также в так называемой пассивной конструкции предложения, связанной с тем, что действия коллектива осознавались как действия тотема, и сами действующие лица выступали в роли пассивного объекта, а не субъекта.

Такова в самых общих чертах картина стадийного развития человеческого мышления в неразрывной связи с языком, выявленная Марром на основе палеонтологии речи. Марр, таким образом, выдвинул проблему большой научной значимости, проблему палеонтологии мышления, задачу раскопок в древнейших слоях и пережитках языка форм развития человеческого мышления.

Научная концепция Марра, основанная на богатейшем фактическом материале, несомненно вскрывает подлинный характер первобытного мышления. Она устанавливает ряд ступеней, узловых пунктов глоттогонического процесса с определенным мировоззрением, нормы которого определяются материальными условиями производства и общественными отношениями. Она указывает на одновременность и неразрывную взаимосвязь языка и мышления. В этих

¹ Марр, Яфетическая теория, 1927 г., ИР, т. II, стр. 108.

вопросах концепция Марра не вызывает никаких возражений.

В новейшей научной литературе появилась лишь тенденция критически пересмотреть вопрос о времени появления звуковой речи. Так, например, проф. Доброгаев в статье „Членораздельная речь и мышление в процессе возникновения их у первобытного человека“, напечатанной в естественно-историческом журнале „Природа“ (1945. № 6), пишет: „Наши работы по физиологии речи привели нас к возражениям против утверждения акад. Н. Я. Марра, что словесно-звуковая членораздельная речь выработалась после длительного, многотысячелетнего периода существования только кинетического речевого общения у первобытных людей. При исследовании строения человеческого мозга мы видим, что координационные структуры, осуществляющие словесно-звуковые элементы речи неразрывно и неотделимо связаны в своих функциональных речевых проявлениях с координационными структурами мимико-жестикуляционных движений. Такое их взаимодействующее соотношение во всех мельчайших деталях функциональной деятельности мозга у современного человека могло сложиться лишь в процессе одновременного, постоянно увязываемого генетического развития, то-есть при одновременном наличии у первобытного человека в его зарождающейся общественно-трудовой жизни и звуковых и кинетических моментов речи, и включенного в них мышления“ (стр. 23).

Проф. Доброгаев тут же добавляет: „Но этот особый, отдельный момент в научных концепциях акад. Н. Я. Марра несколько не снижает величайшей общей научной значимости их для построения учения о главных основах языкового общения“ (стр. 24).

Мы должны заметить, однако, что проф. Доброгаев, как и многие другие „критики“ Марра, смешивает понятия „ручной“ и „кинетической“ речи. Кинетическая речь, т. е. мимико-жестикуляционная речь характеризуется Марром как диффузная, комплексная, с нерасчлененно слитными выкриками, звуковыми комплексами, элементами

речи, которые на позднейших ступенях превращаются в звуковой язык, в слова. Ручная речь, как язык руки, выделилась позднее, когда преобладающая роль стала принадлежать руке в связи с употреблением первых, еще необработанных орудий труда. Следовательно, одновременное и равномерное развитие двигательных и речевых координационных структур человеческого мозга только подтверждает мысль Марра о первичной диффузности кинетической речи, охватывающей и двигательные (миимика, жестикуляция), и звуковые (первичные элементы—слова) проявления первобытного человека. Нельзя думать, говоря о ручной речи, что первобытное человечество было немым, но нельзя предполагать и того, что первобытный человек с самого своего зарождения стал говорить членораздельным языком, как это, повидимому, представляется проф. Доброгаеву.

II. Проблема реликтов в армянском языке

Учение о стадильном развитии показало, что стадия—это противоречивая система, генетически связанная с пройденными уже этапами общественного мышления. Поэтому в каждой последующей стадии удерживаются отдельные явления или целые слои, так называемых „рудиментов“, „арханзмов“, „пережитков“ прошлых форм развития мышления, сохранившихся в фольклоре, памятниках материальной культуры и в языке.

Эти формы часто представляются нам непонятными в своей окаменелости, давно утратившими какой бы то ни было смысл и значение. Они со временем исчезают или подвергаются новому осмыслению, получают новую функцию. Так, например, в фольклоре многие первобытные культовые действия вырождаются в детские игры, тотемистические мифы превращаются в звериные сказки, магические изображения—в орнаментальные украшения и т. п. В языке примерами таких арханзмов служат семантические осмысления в виде идиом, окаменелых словосочетаний, а также некоторые сохранившиеся от предшеству-

ющего состояния принципы структурного оформления в его грамматическом и синтаксическом выявлении.

Именно эти пережитки, сохраняя мертвую форму уже пройденных стадий развития и помогают нам осветить темные и непонятные для нас теперь стороны первобытного мышления.

Армянские этнографические материалы, памятники материальной культуры и армянский язык также хранят в себе огромное количество пережитков, которые ведут нас к древнейшему мышлению первичных обитателей Армянского нагорья.

В вековой памяти народа сохранились следы миро-воззрения и культуры очень далеких эпох. Так, например, следы тотемического мышления, следы доанимизма, космических и астральных культов и т. п. можно найти в целом ряде обычаев, обрядов, религиозных верований и в быту современных армян. Эти пережитки сохранились во всех жанрах армянского фольклора—в сказках, эпических сказаниях, легендах, песнях, пословицах, баснях. Верования армян полны пережитков культа животных и растений, который в генезисе восходит к культу животных и растительных тотемов первобытного охотничьего общества. Тотемический культ отразился и в таких древних памятниках материальной культуры, как каменные статуи рыб (вишапы), открытые в Гегамских горах, в древнейших скульптурных изображениях животных и птиц на архитектурных памятниках, в геральдических знаках армянских княжеских фамилий, в рассеянных по всей Армении, единственным в своем роде, казалось бы, сугубо христианских памятниках; так называемых „хачкарах“ (крестных камнях), в народных плясках (танец журавля, танец медведя, хоровод в честь луны и др.), наконец, в топонимических и этнических названиях. Огромное количество этих материалов может составить тему отдельных исследований, что отнюдь не входит в задачи настоящей работы.

Для нас важно отметить наличие реликтов¹ первобыт-

¹ В применении к языку термин „реликты“ нам кажется более правильным, чем термин „рудименты“, который применяется обычно к биологическим организмам.

ного мышления в армянском языке, который сохранил в себе не только семантические значения, но и грамматические формы совершенно иных эпох.

Армянский язык, как показали работы Марра, не является в основе своей монолитным целым или однородным массивом. В нем сохранились органически ему присущие яфетические слои, которые отложились, как результат стадияльных трансформаций многих племенных языков древнейшего этнического ядра армян.

Марр показал, что языки Армении (древнелитературный и народный) представляют собой два различных лингвистических типа, из которых один, древнелитературный, является переходным от яфетического состояния речи к протоеврейскому (индоевропейскому), другой, народный, во многих чертах своей грамматической структуры приближается к так называемому „урало-алтайскому“ типу. Марр дал таким образом определение языков Армении в их глоттогоническом процессе, характеризуя их как переходные от одной системы языков к другой.

Именно в силу своей переходности из одной стадии в другую языки Армении сохранили в себе целый ряд пережиточных явлений предшествующих состояний.

Здесь мы должны отметить, что проблема реликтов, сохранившихся в армянской речи, рассматривается нами в свете учения о стадияльном развитии языка. Многие из этих пережитков, прослеживаемых в лексическом материале и в структуре армянского языка, как увидим ниже, являются общими для ряда народов, соседящих или бывавших на Армянском нагорье наряду с армянами или до них (урарты, хетты, хурриты, и др.). Не отрицая возможности самого факта заимствования, мы тем не менее вынуждены, рассматривая язык в его стадияльных трансформациях, нередко признавать данную форму, наличную в двух сравниваемых языках, не заимствованною одним у другого, а сохранившуюся в обоих, как результат сходных стадий развития языка-мышления. Те же формальные явления мы встречаем в языках многих первобытных племен — у северо-американских индейцев, у мексиканских пле-

мен, в африканских языках и т. д. В этом случае, конечно, вряд ли можно говорить о генетическом родстве или заимствовании. Это не родство, а сходные фазы единого процесса развития человеческой речи.

В понятие „армянский язык“ мы включаем древнелитературный (грабар), современный армянский и народный с его диалектами. „Яфетидизмы“, реликтовые явления, характерные для более древних стадий языка-мышления, вскрываются как в древнелитературном, так и в народном языке. Но народный язык, который существовал наряду с речью феодалов и был бесписьменным языком масс армянского населения, часто хранит в себе более архаичные слои, чем древнелитературный язык. Пережитки его дожили до наших дней в архаизмах современной речи армян.

III. Ручная речь

Говоря о реликтах первобытного мышления в армянском языке, следует прежде всего указать на наличие ручной речи, сохранившейся до самого недавнего времени в некоторых районах Армении. Так, ручной язык еще в ходу среди женской части населения Казахского (Барана), Загезурского, Нор-Баязетского, Абаранского, Ахалцихского районов. Недавние экспедиции Академии Наук СССР открыли существование ручной речи и в других местностях Армении. К сожалению, ручная речь в Армении мало и плохо изучена. Мы пользуемся для настоящей главы материалами ручной речи Ахалцихского района и материалами экспедиции по исследованию ручной речи Баранинского района Армении (сел. Барана, Баганиси, Кошхотан, Воскепар), предпринятой в 1931 году Институтом Кавказоведения в Тифлисе.

Употребление ручной речи в Армении связано с бытом, нормирующим отношения женщины к родным по браку. Так, невестка в обращении со свекровью беседует исключительно ручной речью. В Буланыхе, например (Турецкая Армения), невестка вовсе не имела права разговаривать со свекром. С братьями мужа она не говорила до 10—15 лет,

с золовками от 5—6 месяцев до 1 года, со свекровью—до рождения первого ребенка. Она не имела права показываться перед мужчинами с открытым лицом и объяснялась со всеми только „языком жестов“.¹

Обычай „молчания“ замужней женщины в присутствии старших членов семьи (свекор, свекровь) широко распространен среди отсталых в культурном отношении народностей, но запрет говорить звуковой речью при использовании вместо нее ручной встречается, пожалуй, только в Армении. Запрет звуковой речи несомненно является одной из норм ограничения прав женщины, результатом ее подчиненного положения в семье мужа, восходящего к ранним эпохам смены матриархата. Возникает вопрос, можно ли сохранившуюся в Армении ручную речь возводить целиком к отдаленнейшей стадии первобытного мышления, господства ручной речи, когда человек мыслил ручными образами-понятиями?

Существует тенденция совершенно не признавать в ручном языке армян пережитков древнейшего состояния речи. Так, например, Г. А. Капанцян пишет: „Напрасно Н. Марр считает эти новейшие формы жестов древнейшими, атавизмами, оставшимися от первоначального периода речи... Его учениками исследовались остатки этого мимического разговора, например, на Кавказе, но они ни минуты не задумывались над тем, что это может быть следствием новых социальных отношений, как например, немота наших невесток, как выражение рабского состояния женщины, связанного с образованием классового общества“.²

Нельзя, однако, сводить мысли Марра к такому примитивному пониманию. Марр писал: „Принимая охотно общие линии оценки важности ручного языка современных нам примитивных племен для понимания первичной природы звуковой речи, никак не можем согласиться с тем,

¹ Х. Самселян, *Հին Հայաստանի Կուլտուրան*, Ереван, 1931 г., т. 1, стр. 239.

² Г. А. Капанцян, *Եղբայրիկ ընդհարման թրակ*, Ереван, 1939 г., ч. 1, стр. 159.

что наблюдаемые теперь конкретные технические приемы ручной речи или ручного мышления могли бы быть использованы без предварительной палеонтологической очистки ее от позднейших, наносных черт и особенностей в разъяснении происхождения звуковой речи, точно эти языки современных примитивов в самом деле находятся на этапе развития человеческой речи тех доисторических эпох, когда еще не возникала нигде звуковая речь".¹

Интересно отметить, что рабское положение армянской женщины диктовало запрет на всякого общения вообще, а лишь запрет звукового способа общения. Очевидно, это имело основой смену матриархата патриархатом, когда звуковая речь сделалась языком привилегированного слоя мужской организации и поэтому жене запрещено было ею пользоваться. Вместо звуковой речи она могла общаться ручным языком, т. е. языком матриархата.

Несомненно, ручная речь современных армян под влиянием мышления, связанного с звуковой речью имеет напластования и не может быть целиком возведена к своему первобытному состоянию. Марр, как мы только что видели, указывает, что наблюдаемые теперь конкретно-технические приемы ручной речи не могут быть целиком отнесены к этапам развития человеческой речи доисторических эпох. Однако, под позднейшими наносными пластами, в ручной речи армянских крестьянок, несомненно таятся реликты мышления более древних стадий, когда кинетическая речь была разговорной, обиходной речью людей, в ней вскрываются пережитки космически-астрального мировоззрения отдаленных наших предков.

Так, ручная речь армянок Баранинского района подтверждает космическое представление о трех небесах: небе верхнем — «солнечном», небе нижнем — «земле» и небе подземном — «водном», позже преисподней, которые передаются одинаковым жестом рук в разных плоскостях: руки вверх — «небо верхнее», «солнце», «луна»; руки в стороны, косо и горизонтально — «небо нижнее, земля»; руки вниз —

¹ Н. Марр, О происхождении языка, 1926 г., ИР, т. II, стр. 203.

«небо подземное—вода», «преисподняя». Характерна передача моря-озера: указательный палец поднят вверх+жест «воды» (ладонь подносится ко рту. Точно такой же жест для «воды» существует в ручном языке северо-американских индейцев¹). «Озеро-море», таким образом, связывается с «водой», а «вода» с «небом верхним», как единый, еще нерасчлененный образ «неба+воды». В армянском народе голубизна неба вообще воспринимается как «вода верхняя» в отличие от реки «воды нижней». Космическое мышление ярко выступает в ручной сигнализации «солнца» и «полнолуния» у казахских армянок. Это противоположности, вышедшие из одного и того же образа «неба». «Солнце» и «луна» изображаются с помощью направления рук в позе молящегося к небу (небу верхнему), но с мимическим различием—с улыбкой на лице для «солнца», а в связи с ним для «жизни», «тепла», «радости», «смеха», «цветка» (в звуковой речи эти термины образуют семантический ряд) и без улыбки, с серьезной миной для «луны», а также для «смерти», «холода», «скорби». В сел. Баганиси и Кошхотан тот же жест употребляется для изображения «рая»—поднятие рук вверх с радостным лицом. «Рай» уподобляется «солнцу», «теплу», «радости», «смеху» (небу верхнему). Напротив, «ад» как понятие скорбное, изображается с печальным лицом, закрытыми глазами и беспорядочным движением рук вниз (небо²—преисподняя).

Пережиточный характер ручной речи сказывается также в диффузном восприятии предмета и его функции. Так, например, в ручной речи сел. Барана нет жеста для отвлеченного понятия «бык». «Бык» передается знаками: животное+ярмо+пахать; корова—животное+доить;—курица—животное+сносить яйцо (животное и птица воспринимаются как один образ, еще нерасчлененный). Таким образом, животные не отделяются от выполняемой ими функции. «Дерево» изображается жестами: резать (пилить—рубить)+дом (руками свод) и, следовательно, также не отделяется от своей функции служить материалом для постройки жи-

¹ Леви-Брюль, Первобытное мышление, русск. перевод, стр. 107.

лица. Одним и тем же жестом передаются такие понятия, как: «огонь—жечь», «река—вода—пить», «ходить—течь», «жарить—печь», «дерево—рубить» и т. д. Все они связаны, законом функциональной семантики или перехода названия целого на часть.

Не дифференцированы понятия «дождь—снег». Они передаются одним жестом (согнутая ладонь пальцами вниз), так как в космическом мировоззрении первобытного человека дождь и снег связаны с верхним небом, как его единое проявление.

Ярко отражено в ручной речи диффузное восприятие притяжательного и личного местоимения «я—мой» (один и тот же жест—положить руку на грудь), а также единый жест для единственного и множественного числа «ты—вы—твой» (вытянуть руку вперед), «он—они—его» (махнуть рукой в сторону) и т. д. Здесь явно сохранены пережитки той стадии мышления, когда человек осознавал себя лишь через принадлежность к своему коллективу—тотему. Личные местоимения, как известно, выделились позднее притяжательных. Вначале они не были дифференцированы, как не было дифференцировано единственное и множественное число.

Следы первобытного мышления вскрываются и в синтаксисе ручного языка, который сохранил в себе пережитки аморфно-синтетического строя речи, когда из диффузной мысли выделился субъект—подлежащее, затем объект и, наконец, действие—сказуемое. Именно так располагаются слагаемые в ручной речи женщин Бараннического района. Так, например, фраза *amhnd q'ndnd t* «на арбе едет (он)» в ручной речи изображается—он+арба+ехать, *hnd amhndbg* «корову убил (он)»—он+корова+убить, *hnd p'ndbg* «курицу поймал (он)»—он+курица+поймать и т. д. Совпадение во многих случаях с синтаксисом народного звукового языка объясняется тем, что народная речь вообще сохранила в себе более архаичные слои, чем литературный язык.

Несомненным признаком большой некогда распространенности ручной речи являются богатые отложения ее в звуковом языке. Армянский язык также сохранил в себе

отражение ручного мышления по многих оборотах и выражениях, явно описывающих бывшие линейные образы ручной речи. Ручной жест исчез, но его описание полностью сохранилось в звуковом языке. Так, например, для понятия «говорить» мы имеем интересный оборот в мушском диалекте армянского языка—*թարի*.

Совершенно очевидно, что *թարի* надо отнести к основе *թալ* «рука», что сохранилось в таких словах как *թալիկ* «детская ручонка», *թարի* «бросать», «кидать» (действие рукой). Следовательно, *թարի* «говорить» буквально означает «ручить», т. е. говорить рукой. Отсюда диалект. *արար-ձարար* *թարի* «говорить глупости» буквально делать витьеватые (непонятные, глупые) знаки рукой.¹ Весьма интересно отметить, что то же *թալ* в значении «руки» сохранилось и в удвоенном *թալթալ* «дождить капельками, моросить». Здесь мы имеем буквальную передачу жеста «дождь» — тряссти опущенными вниз пальцами согнутой ладони (таков жест «дождь» у казахских армянок). И тем интереснее констатировать, что точно такой же жест для «дождя» встречается в пиктографическом письме мексиканских племен.² Поразительный факт единства языкотворческой мысли! К ручной речи восходит и выражение *անիմ, ամիմ անիմ* «объяснять что-либо», буквально «делать рукой, ногой», т. е. прибегать к помощи ручной речи. К руке же восходит армянское *բան* «слово». *Բան* означает «руку» в словах *բանիկ* «делать», «работать», *բան* «дело» и т. д. Следовательно, название руки, служившей органом труда и органом речи, перешло по функции на звуковое «слово».

Приведем несколько армянских оборотов и выражений, явно восходящих к ручному мышлению и буквально описывающих язык жестов и мимики. В живой речи встречаются такие выражения: *աչքեր շննց տար նրան* «испугай его», буквально «покажи ему глаза», в мимической речи — жест утешения: выпучить глаза, *աչքն լրա* «хорошо».

¹ Ачарян, Հայոց գաղափարները բանասիրան, Тифлис, 1913, стр. 348—44.

² Богораз-Тан, Распространение культуры на земле, М. 1928.

буквально «на моем глазу» — жест повиновения: рука прикладывается к глазу в знак согласия. Точно такой же оборот сохранился в персидском языке: *dāzδ̄ bag jāsh̄m neha-dān*¹ «приложить руку к глазу» и жест: сомкнутые пальцы правой руки прикладываются к правому глазу в знак полного повиновения (80),² *qrafr dāb̄l* «умолять», буквально «кривить голову» — жест просьбы: склонить голову вбок, *qrafr dāb̄l m̄m̄l* «соглашаться» буквально «двигать головой» — жест согласия: кивать головой сверху вниз, *qrafr dāb̄l* «горевать», буквально «бить голову» — жест отчаяния: удары по голове, *ābarr dāb̄l qrafr dāb̄l* «сокрушаться», «сожалеть», буквально «ударить рукой по колену» — жест сокрушения, отчаяния. Этот же жест засвидетельствован в персидской литературе XII—XIII в. в. Так, у Саади в «Голестане» встречается выражение: ... ты ударишь по колену рукой сокрушения, т. е. ты будешь расканиваться» (72), *maf̄r r̄br̄sh̄ d̄r̄b̄l* «замолчать», буквально жест молчания: приложить ладонь ко рту (ручной жест эпохи звуковой речи), *dāmr̄ r̄sh̄f̄ m̄m̄l* «грозить», буквально жест угрозы: трести пальцем, *dāmr̄ r̄br̄sh̄r̄ sh̄m̄* «удивился», буквально «палец остался во рту» — жест удивления: палец прикушен зубами. Тот же жест у персов в выражении «кусать палец удивления» — конец указательного пальца правой руки прикладывается к передним зубам нижней челюсти. Этот жест обыкновенно встречается на картинах, изображающих первую встречу Ферхада с Ширин (81), др. лит. *ābāb̄ r̄sh̄d̄r̄b̄l* *sh̄r̄f̄sh̄b̄l* «покориться», буквально «приложить руку к телу» — жест повиновения: положить руку на грудь, народное *ābarr dāmr̄ sh̄m̄* «обеднел», «стал несчастным», буквально «рука осталась за пазухой» — тот же жест покорности, повиновения и т. д.

¹ При печатании настоящего труда по техническим причинам некоторые буквы транскрипции Марра заменены соответствующими буквами армянского алфавита — 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

² Материалы по персидскому языку приводятся из статьи Юрия Марра «О лингвистической речи у арабов, персов и турок», напечатанной в сборнике Ю. Н. Марра, Статьи, сообщения и резюме докладов, М.—Л., 1936, 1. Страницы указаны в скобках.

Интересен у армяннок и вообще женщин из востоке жест немого пожелания смерти—протянуть кому-либо растопыренную пятерню. Рука выступает здесь символом смерти. Жест этот объяснен у Касеме Эивара I (XI в.): „Смерть—рука, что имеет пять пальцев: два средних пальца закрывают врагу глаза, два—затыкают ему уши, большой палец замыкает уста и выходит полная смерть“ (72).

Интересно было бы также просмотреть памятники изобразительных искусств Армении с целью обнаружить в них отражение ручной речи. Различные позы и жесты изображенного человека быть может указывают нам на то или иное слово, зафиксированное как памятник ручной речи. На надгробных плитах с изображением умершего часто встречаются характерные для ручной речи положения рук. Каждый из этих жестов несомненно имел определенный смысл, который теперь утерян. Наконец, яркие образы линейной речи сохранены в армянских народных плясках, передающих языком жестов все бытовые подробности жизни армянского крестьянина.

Таким образом, если даже допустить, что ручная речь армянских женщин в ее наличном состоянии возникла в результате рабского положения в семье мужа, то и в этом случае анализ составляющих ее элементов и самый творческий процесс образования жестов с несомненностью обнаруживают те же языкотворческие пути, которые были пройдены как древней ручной речью, так и победившей ее звуковой. В этой последней процесс грамматики и технизации сильно затемнил живую, образную жизнь речи. Пережитки ручной речи в звуковом языке и памятниках материальной культуры указывают на широкое некогда распространение в Армении языка жестов. Древнейшие аборигены Армянского нагорья, подобно другим народам, прошли в своем развитии стадию ручного мышления и ручного способа общения, что прочно сохранилось у наследовавших им армян.

1) Порядок слов в предложении

Синтаксис народного армянского языка сохранил в себе некоторые особенности первичных стадий образования грамматических категорий, когда диффузная мысль стала расчленяться в сознании человека на отдельные слагаемые.

При первом же общем взгляде на строй предложения в армянском языке бросается в глаза различное расположение слов в древнелитературном и народном языках. Так, в древнелитературном имеем, как правило, следующий порядок слов: сказуемое, объект, подлежащее; определяемое, определение. Например: «չեն աստիճանք արեգակն եւ լուսին» „не есть боги солнце и луна“.¹ Определение обычно ставится после определяемого, например: «հոգի տեսաք թ զերայ իմ» „дух господний на мне“, «շահան անգամ տեսնենք թ ի խոսիք» „не говори в уши бесчувственного“.²

Напротив, в народном языке, диалектах и современном армянском обычен следующий порядок слов: субъект, объект, предикат; определение, определяемое. Так, еще в древненародном языке (рамкакар) имеем такие выражения: «նո իրանք ոչ գիտենք տանին» буквально «и они не знаем говорили» (и они говорили, что не знают), «նո մկրտեալ չէր», «я крещен не был», «նորա իմ ընկերք չէր» буквально «они мои товарищи не были» (они не были моими товарищами)³ и т. д.

Постановка определения перед определяемым естественна и присуща армянскому народу. Это ярко отразилось в таких древнейших топонимических именах и оборотах, как: Հայոց ձոր (армян ущелье), Յլու գլուխ (быка голова), Մանանց անի (Масиса подножие), Շահանգի վան (Шаһана мо-

¹ С. Малхасян. Գրադարի համահայտարար, Тифлис, 1892, стр. 120.

² Там же, стр. 83.

³ Айбунян, Քննարկն բերականության արդարարարի, Вена, 1866, стр. 114.

настырь). *արքայից արքա* (царей царь), *ամեն տիկի՞ն* (дома гос-пожа), *եղբոր որդի* (брата сын), *Արշակունեաց տէր* (Рштуниев государь)¹ и т. д. В живой речи говорят *Արշակունեաց աղ-լի բարձունք* „Аршакуниев рода падение“, вместо древне-литературного *բարձունք աղլի Արշակունեաց* „падение рода Аршакуниев“ и т. д.

Такое двойное расположение слов в армянском пред-ложении несомненно продиктовано различными стадиями мышления, тем порядком, в каком воспринимался мир и взаимоотношения явлений. Как известно, деятель, т. е. субъект выделялся из диффузного синтетического предло-жения первобытного мышления раньше действия—сказуе-мого, впоследствии глагола. Имя (подлежащее) осмыслялось в мышлении первобытного человека как первый и глав-ный член предложения, поэтому в народном синтаксисе, сохранившем более древний строй речи, оно стоит на первом месте.

Проблема двух противоположных способов постанов-ки определения также говорит о различной системе мыш-ления, и потому о различной расстановке причины (цело-го) и последствия (части). В первобытном мышлении сла-гаемые осознавались в неразрывной связи с целым и за-тем лишь стали выделяться из первичного целого (в се-мантике это отразилось в переходе названия целого на часть). На следующей стадии развития, когда чувство це-лого было утеряно, порядок слов сменился обратной тен-денцией, что получило свое выражение в синтаксисе древ-нелитературного языка.

Наличие стадияльных расхождений можно усмотреть также в различном строе предложений. В народном языке преобладает простой, неразвитый строй предложения, при-сущий примитивному мышлению. Плавная речь строится здесь последовательной серией отрывочных фраз. В них слабо представлены сочинительные и подчинительные со-юзы, отсутствуют относительные местоимения, больше конкретных деталей, отражающих образное мышление, богатые описательные формы глаголов.

¹ Айбнян, *Գեանիսն թերթիստիկն աշխարհարարի*, Вена, 1866, стр. 106.

Напротив, в синтаксисе древнелитературного языка получают широкое развитие сложно-сочиненные и сложно-подчиненные предложения, богато представлены сочинительные и подчинительные союзы и предлоги. Предложная конструкция вообще широко развита в древнелитературном языке. Народный язык избегает предлогов и склонен к беспредложной конструкции. Роль немногочисленных предлогов играют здесь послелог, служебные слова синтетического периода, возводимые к именным основам, часто с полным сохранением первоначального конкретного значения.

2) Виды предиката-сказуемого

В народном армянском языке ярко отразился образный, конкретный характер первобытного мышления, когда человек мыслил не понятиями, а образами. Потребность в конкретном выражении, это потребность в „живописании“, наглядности выражаемого, потребность выразить то, что может быть удержано зрительной памятью. Отсюда такое богатство описательных форм сказуемого-предиката в народном синтаксисе. Такие аналитические формы сохранились и в древнелитературном языке.

Описательные формы сказуемого составлены обычно из имени существительного + инфинитив глагола, который некогда выступал во всем своем конкретном значении и лишь в дальнейшем превратился в вспомогательное слово без осмысления его первоначального значения. Так, в народном языке широко распространены такие обороты: *բանի ածել* «работать», буквально «делать дело», *ծիծաղ ածել* «смеяться», буквально «делать смех», *մտաք ածել* «думать», буквально «делать мысль», *զիբի քննել* «догадаться», буквально «попасть в голову», *անձրև ուտել* «вымокнуть», буквально «попасть в дождь» и т. п. в древнелитературном языке: *գալի ք* «вспомнить», «прийти к уму», *գալի քղճալի* «сожалеть», «прийти к сожалению», *գալի ք ծնունդ* «родиться», буквально «прийти к рождению», *աչի զնի* «смотреть», буквально «положить глаз», *ի հատար գալ* «закончить», буквально «прийти к макушке» и т. д.

Такие описательные формы глагола превратились в неразложимые словосочетания — идиомы. В народном языке особенно распространены сочетания с глаголами *տալ* «дать», *գալ* «идти», *տնել* «делать», *գնել* «класть», *տնել* «приводить в движение», *կենալ*, *լինել* «быть».

С *տալ* «дать»: *քրիտ տալ* «развестись», *գրուիտ տալ* «скланиваться», *տէ տալ* «ужаснуться», *տիր տալ* «замечать», *ծած տալ* «двигать», *կարի տալ* «окликнуть», «отозваться» *քաշ տալ* «тянуть», *տալ* имеет значение «ударить» в: *ծախ տալ* «хлопать в ладоши», *գանգ տալ* «эпонить» и т. д.

С *գալ* «идти»: *կա գալ* «скипеть», *ծած գալ* «двигаться» *միտք գալ* «вспомнить», *կեռքիք գալ* «мочь», *պար գալ* «танцевать», *ման գալ* «ходить», буквально «кружиться» (*ման* «круг»), *կուշ գալ* «свежиться» и т. д.

С *տնել* «делать»: *տնել տնել* «рассматривать», *մտնել տնել* «смотреть», *մատուտ տնել* «помянуть», *մետ տնել* «собрать», *խաղ տնել* «играть», «петь», *կամ*. *տնել* «плотнеть» и т. д.

С *տնել* «привести в движение»: *կէ տնել* «откликнуться» (эх), *տէ տնել* «повести взором», *ման տնել* «водить», *քер տնել* «чесать» и т. д.

С *գնել* «класть»: *տնել գնել* «слушать», *տէ գнել* «смотреть», *գруиտ գнել* «быть внимательным», *ծած գнել* «стать на колени», *ктер* *гнել* «часто посещать» и т. д.

С *լինել*, *կենալ* «быть» (действие-состояние): *պարիտ Լինել* «веселиться», «быть веселым», *լաց Լինել* «плакать», *գեր կենալ* «встать», *տնց կենալ* «проходить» и т. д.¹

С развитием языка аналитические формы глагола преобразуются в сложные слова и воспринимаются как одно слово, но наряду с новой формой сохраняется как пережиток и старая. Так, в современном армянском языке мы имеем *գրուել* «беседовать» наряду с *գրուիտ տնել* «делать беседу», *քաշել* «открыть» наряду с *քաշ տնել* «делать открытым», *լալ* «плакать» и *լաց Լինել* «быть в плаче» и т. д.

Все вышеприведенные примеры наглядно указывают

¹ Примеры взяты из словарей: Аларяна, *Հայոց գոգմարտիկան բառարան*, Тифлис, 1918. Анастаси, *Հայոց բառ ու բան*, Вагаршапат, 1912. С. Малхасяна, *Հայերեն բացարձակ բառարան*, Ереван, 1944 г.

нам на пережитки стадии образного мышления. Словесный язык рисует и описывает действия и положения предметов так, как они представляются человеку зрительно. Во многих оборотах отразились и существенные признаки ручных понятий. Достаточно указать, что такие глаголы, как *mbh* «приводить в движение», *mbh* «делать», *qbb* «класть», *mt* «дать» все связаны с движениями руки.

В сознании первобытного человека рисовался, таким образом, конкретный и точный образ действия. С прогрессом же отвлеченной мысли шла убыль описательного материала, который служил для выражения мысли, когда она была более образной.

3) Безличные предложения

Глубоким архаизмом в армянском языке являются так называемые безличные предложения, которые встречаются и во всех индоевропейских языках. Безличные предложения выражают представление о явлениях природы, чувствах и состояниях человека, о бытии, существовании и т. д., причем в них как бы отсутствует субъект—деятель.

Разбирая безличные обороты индоевропейских языков, Мейе (Meillet) писал: „С точки зрения современного человека такой „безличный“ глагол как греч. *βι*: „дождь идет“ означает, что „дождь падает“, но древнее значение было другое: так как каждое явление природы считалось результатом деятельности какого-то существа, подобного живому существу, то *βι* обозначало „божество, дух дождя“, и действительно, у Гомера нет формы *βι*, но зато дважды встречается следующее выражение *βι δ' ἄρα Ζεὺς* „а Zeus дождал...“. Явления природы обозначаются, следовательно, не безличными глаголами, а третьими лицами, подлежащее к которым—более или менее смутно представляемые божества—точно не обозначены¹.

¹ Мейе, Введение и сравнительное изучение индоевропейских языков, русск. перевод, 1938 г., стр. 156—257.

сохранилось в диалектических безличных оборотах, в живой речи армян, как например: *ар ш անում* «хорошая погода», буквально «делает погоду (он—тотем)», *մթնում է* «темнеет (он)», *ցուրտ է անում* «холодно», буквально «делает холод (он)», *տաք է անում* «тепло», буквально «делает тепло (он)», *լուսանում է* «светает (он)», *գրա է անում* «дождит», буквально «настигает (он)», *այնպէս արձրն ար տրաք* «такой был дождь», буквально «такой дождь сделал (он)», *չը քաշեց մի անկտր* «не прошло и часа», буквально «(он) не протянул часа», *երկար քաշէ* «долго», буквально «(он) долго тянет», *անձրեփում է* «дождит (он)» наряду с *անձրե է գալիս* «дождь идет» (пережиток более поздней стадии анимистического мировоззрения). *Ինչքին փչեց* «ему задумалось», буквально «(он) подул на ум» и др. Кроме того, имеются конструкции, где при главном члене стоит дополнение в дат. падеже: *հերք է քեզ* «довольно тебе», *մեղք է ինձ* «грешно мне», *ամօք է քեզ* «стыдно тебе», *ցաւ է ինձ* «больно мне» и др. При тотемистическом мышлении такие обороты значили «я одержим тотемом боли, стыда, греха и т. п.», то-есть фактический субъект—человек рассматривался как объект, испытывающий на себе воздействие тотема.

К безличным предложениям армянского языка следует отнести и такие, которые дают представление об ощущениях и переживаниях человека, тесно связанных с действием прервального субъекта. Предложения эти мыслятся безлично, хотя субъект в них фактически указан. Так, в народных диалектах, говорят: *տարս գալիս է իմե Լեն*, буквально «моя лень приходит» (я одержим тотемом лени), *տխուսն գալիս է* «я сожалею», буквально «мое сожаление приходит», *անծանց գալիս է իմե Զнакомոս*, буквально «мое узнавание приходит», *հափտարս չի գալիս* «не верится», буквально «моя вера не приходит», *քանի անում է սկոնկոտ ко сну*, буквально «мой сон уносит», *տէր գի հալով ինձ* буквально «меня взял ужас», *գողք բռնեց* «охватила дрожь» (я охвачен духом ужаса, дрожи) и т. д.

Таким образом, безличные предложения принадлежат к более ранней, пережиточной уже стадии тотемистического мышления, которая нами больше не осознается. „Все

так называемые безличные глаголы: русский „меня лихорадит“, французский *Il fait chaud* — жарит, французский *Il pleut*, немецкий *es regnet* — он льет с неба, смущают теперь, как исключительные глаголы, ибо, сообщая о состоянии здоровья или погоды, они оформлены, как действительные, вопреки ожиданию нашего мышления, и это вынуждает составителей схоластических грамматик называть их „безличными“, тогда как на деле лишь это, третье, имеется, но это лицо субъект, „он“, „она“ или „оно“, некогда производственный тотем“, — пишет Марр¹.

Следовательно, предложения, которые сейчас воспринимаются нами как безличные, при образном мировоззрении были личные, с подлежащим субъектом тотемом, а затем духом, который по представлению первобытного человека оказывал сознательное, дружественное или враждебное воздействие на природу и человека. Лишь позднее, когда идея тотема, а затем и духа отжила, исчезло и представление о субъекте-делателе, оставив нам в наследство первоначальную конструкцию, сохранившуюся в форме реликта.

В современных безличных предложениях мы имеем, таким образом, глубокий архаизм, свидетельствующий о коренной ломке древних форм мышления в связи с осознанием естественных законов природы. Древний пресальный субъект отпал, но формально он сохранился в личном построении безличных оборотов с использованием личного местоимения или личной глагольной формы.

4) Пассивная конструкция

Ярким реликтом первобытного мышления в армянском языке является так называемая пассивная конструкция предложения, самостоятельно выступающая в древнелитературном языке (типа *գրեալ է իմ*), а затем преобразованная в активное предложение современного армянского языка (*գրել է իմ*).

Вопрос о пассивном строе человеческой речи имеет

¹ Марр, Язык и мышление, 1931, ИР, т. III, стр. 91—92.

обширную литературу. Над этой проблемой работали такие западноевропейские ученые, как Шухгард (H. Schuchardt), Уленбек (C. C. Uhlenbeck), Финк (F. Finck), Дирр (A. Dirr) и другие¹.

Пассивный строй речи несомненно представляет собой древнейшее состояние, восходящее к тотемической стадии развития человеческого мышления, когда личность из коллектива не мыслила себя самостоятельно действующей, а в ней и через нее действовал весь коллектив с его тотемом.

Особенность разбираемой конструкции состоит в том, что при переходных глаголах логический субъект стоит не в именительном, а в косвенных падежах, а логический объект стоит не в винительном падеже, а в именительном, т. е. говорящий не осознает себя действующим лицом, а как бы испытывает на себе воздействие постороннего деятеля. Уленбек, в результате языкового анализа приходит, как и этнографы, к выводу, что „pour la mentalité primitive celui qui accomplit l'action, et que pour plus de commodité on appelle l'auteur, n'est pas la raison dernière mais en lui agissent des forces secrètes dont il n'est que l'instrument obéissant et passif.“² (Для первобытного мышления тот, кто выполняет действие и которого для удобства называют автором, не является сам причиной (действия), но в нем действуют таинственные силы, для которых он лишь пассивный и покорный инструмент).

Пассивный строй речи сохранился в яфетических языках Кавказа, в баскском, северо-американских языках и пережиточно во многих других. Так, в языке северо-

¹ G. Schuchardt, I. Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen, 1896, II. Über den aktivischen und passivischen Charakter des Transitivs, 1905—1906 и др. работы.

C. C. Uhlenbeck, Hetpassieve karakter van het verbum actionis, in tales van Noord Amerika, Amsterdam, 1916.

A. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, Leipzig, 1928 и др.

² Revue inter. des études basques, XIII, № 3, 1922, стр. 289.

американских индейцев от безличного wabata «видим», образуются глагольные формы с местоименной приставкой nipwabata «мною он видим», kiwabata «тобой он видим». Индеец говорит «мною съедено», «мною пойдено», вместо «я съел», «я пошел»¹.

В армянском языке конструкция *shabawel t' rd, pr, barsh* (или *rd, pr, barsh*) и т. д. состоит из причастия прошедшего времени (*shabawel*) с III лицом вспомогательного глагола (*t'*) и родительным падежом личных местоимений (*rd, pr, barsh, dhr, dhr, barshg*). Бытийный глагол *t'*, как мы видели выше, восходит к тотемному местоимению, а еще ранее к тотему. Таким образом, в данной конструкции *t'* являлось логическим субъектом-деятелем, *shabawel* — сказуемым, а местоимения *rd, pr, barsh* и т. д. имели притяжательное значение, так как, как известно, притяжательные, точнее собственнические местоимения возникли раньше личных и обозначали принадлежность не лицам, а всему племенному коллективу. Следовательно, предложение *shabawel t' rd* могло осмысляться как «мой *t'* виденный», т. е. «мой тотем видел», а так как действие тотема переходило на членов коллектива, то предложение «мой тотем видел» означало «я видел» (в косвенной форме «мною видено»)². Такой строй речи, как видим, выявляет активность не самого исполнителя действия, а чуждой, противостоящей ему силы природы, воспринимаемой в том или ином дериватном образе (тотеме, духе и т. п.).

С развитием логического мышления, когда действующее лицо перенеслось осознанием человека на него самого, в эту конструкцию было вложено новое содержание. Форма магической стадии мышления утратила свое магическое содержание, так как говорящий видел действующим лицом себя, а не чуждую силу — тотем. Понятие тотема исчезло, а местоимение его заменяющее, стало обозначать бытие, существование, т. е. перешло в корень бытий-

¹ Мещанинов, Проблема классификации языков в свете нового учения о языке, 1935, стр. 66.

² См. А. Гарибян, *Երևթեր եւրոք ըզիբ պատմութեան*, Ереван, 1945 г., стр. 26.

ного глагола. Бывшие косвенные субъекты *իմ, քո, նորի* и т. д. стали осмысляться как подлежащие, активные деятели и поэтому предложение *տեսաւ է իմ* осознавалось активно в смысле «я видел».

Однако, на новой стадии развития появилась потребность выработать новую форму выражения, дать особое обозначение уже активного деятеля. В предложении *տեսաւ է իմ* появился нестоименный субъект, подлежащее, стоящее в прямом падеже (именительном) *ես, քու, նա* и т. д. Потеряв свою функцию, *իմ* присоединилось к слову, с которым издревне было связано, т. е. к корню бытийного глагола и стало показателем спряжения. Образовалась форма *ես տեսաւ է իմ. ի* в дальнейшем выпало в литературном языке (*ես տեսի էի*), но сохранилось в диалектах. Так, в Астраханском и Араратском диалектах и сейчас говорят *ես տեսի էիմ*.¹

Новое языковое мышление сломало таким образом пережиточную структуру косвенной конструкции, стремясь приспособить старую форму к новому «активному» мышлению.

В древнелитературном языке осознание пассивных косвенных оборотов было уже совершенно утеряно и такой оборот, как *«եթէ տնորիս արարեալ էր զնա Աստուծայ...»*,² «если таким создал его бог»... воспринимался в значении действительного залога, хотя логический субъект, имя существительное «бог» стоит здесь не в именительном падеже, а в родительном (*Աստուծայ*), а сказуемым является причастие прошедшего времени на *եալ* (логический объект *զնա* стоит в винительном падеже вместо именительного косвенной конструкции, но наличие винительного падежа объясняется приближением переходных глаголов армянского языка к типу индоевропейского глагола). Для передачи же страдательного значения причастия прошедшего времени на *եալ* употреблялся номинативный строй

¹ См. А. Гарибян, *Երաթեր հայոց լեզվի գրամմաթիկոն*, Ереван, 1946 г., стр. 28.

² С. Малаясян, *Գրադարի համահայտնութիւնը*, Тифлис, 1892, стр. 36.

предложения, при котором логический субъект стоял в именительном падеже, хотя воспринимался пассивно, напр. *saš rēq qmjr mōwēhm ē rwb rōmōm, ha*¹ «не напрасно сказано слово мудрое».

Однако, пассивный строй речи несомненно качественно отличен от того понятия, которое мы теперь вкладываем в термин «страдательный». Форма страдательного залога не соответствует по содержанию пассивно-логическому мышлению. Именно поэтому язык создает специальные способы образования страдательного залога. Так, в народном языке страдательное значение причастия прошедшего времени образуется посредством суффикса *wd*, *awd*, *awd*, а действительный залог сохраняет древнюю форму на *h* (*bwh*), осмысляемую только как активное действие *rwb qwd h* «я пойман», *rwb h* «я поймал», *qrq qwd ē* «написан», *qrh ē* «он написал» и т. д. (*h, q*, есть возвратное местоимение *r*).

В современном литературном языке пассивная конструкция утратилась, замененная активным строем, но в отдельных случаях пассивный строй еще сохраняется, хотя бы в глаголах чувственного восприятия, диалект. *gwh ē rwb* «больно мне», то-есть в безличных предложениях, реликтах магического мировоззрения, где действующим лицом оказывается не человек, а некая посторонняя сила.

V. Морфология

Грамматические категории появляются, как известно, в языках, уже морфологически оформленных и поэтому их нельзя проследить на материале языков древнейшего стадияльного состояния аморфного синтетизма. Но изучение морфологических форм в их стадияльных переходах неизбежно приводит к генезису этих форм, к начальным стадиям языкового процесса, отражающих древнее мышление человека.

Здесь мы также наблюдаем существование ярко противоречивых норм в виде стадияльных пережитков предше-

¹ С. Малхасян, *Գրադարձ համեմատական լեզվաբանություն*, Тифлис, 1892, стр. 36.

ствующего состояния. На новой стадии развития язык получает новое содержание, хотя формальная его сторона: морфологическое оформление слов остается пережиточно-старым. Эти реликты прежних форм языка дают возможность проникнуть в древнейшее состояние языка, когда еще только начали оформляться так называемые части речи.

1) Местоимение

Армянский язык, который, как известно, является переходным к флективному состоянию речи индоевропейской формации, сохранил в себе пережитки первичных стадий оформления слов, что отразилось наиболее ярко в образовании местоимений и в той роли, какую они играют в склонении и спряжении армянского языка.

Появление местоимений, заместителей имени (тотема) является важным этапом в истории звуковой речи. Именно местоимение и является той первой частью речи, которая взрывает синтетичность аморфного строя и организует качественно различные системы агглютинативного и флективного строя. Марр указывает, что долго личных местоимений вовсе не было. Раньше возникли притяжательные местоимения, точнее собственнические, возвратные, указывающие на принадлежность не лицам, а всему коллективу, а затем уже личные, индивидуальные, причем вначале местоимения воспринимались как тотемически собирательные. Лишь позднее дифференцировались 1 и 2 лица.

Сами местоимения все восходят к именам. Так, в качестве самых древних, возвратных местоимений использованы, как показал Марр, имена, означавшие «душу», «голову», «тело», «кость» и т. д. В армянском языке возвратное местоимение «Իմ» означает и «душу». Это реликт той ступени развития, когда «душа» (ду) и «труп» (тело), даже глубже, когда «рука», как магическое средство сигнализировали сущность коллективного человека. «Իմ» означало «тело», а на позднейшей, анимистической стадии «душу» и произошло от «руки», что сохранилось в глаголе «Իմանալ»

«вручать».¹ К руке (та — тап / Կառ) как к предмету захвата, овладения производством восходят и притяжательные местоимения *իմ* «мой», *ս-մա*, *դ-մա*, *ն-մա* «его» (полная форма *ման* «рука» сохранилась в детерминативном родительном падеже *ն-ման-է* и т. д.), *ի-մի-ք* «чему-либо» (дат. = отл. от *իք* «ничто»);²

Другим местоимением тотемического происхождения является *իք*, *իք* «его», «свой», также восходящее к «руке». *իք* → *իք* (спиранти. *իք*) в значении «руки» сохранилось в слове *ընդ-իք-աղա* «ассистент», буквально «стоящий (*աղա*) у (*ընդ*) руки (*իք*)».³

Местоимения, восходя к племенному названию — тотему, означали по единству противоположностей и племя-коллектив, т. е. «все», «много» и каждого из его «членов», т. е. «один», «человек». Так, в армянском языке наряду с *մի* «один» от *մի* (ср. *մի-աղ* «одинокий») имеем *մի-ք* «мы», т. е. все племя, коллектив, народ.

Палеонтология речи показала, что как «единица», так и «кто-либо», первоначально без отличия от «что-либо», представляют одно и то же слово, означающее «человек», что мы находим в местоимении *մի* «один» → «ничто», но и «некто», «человек», *իք* «один» и «что-либо» «кто-либо».

В армянском языке местоимения вообще представлены очень богато и склонение их отличается бо́льшим разнообразием. Как пишет Марр — «Здесь, на почве Армении с речью тотемно-магического мышления еще допрометейской («донидоевропейской») системы (оттуда и в так называемых армянских диалектах) такое обилие этих местоимений, что можно подумать о «вавилонском столпотворении». Между тем, не учтена стадийность нарастания различных тотемов, следовательно, различных заместителей тотемов, с перерастанием первобытного общества, собственно «простой», точнее диффузной формы его строя

¹ Марр, Безличн., недостат. существ. и вспом. глаголам, 1932, ИР, т. II, стр. 303.

² Марр, Новый поворот в работе по афет. теории, 1931, ИР, I, стр. 328.

³ Марр, О числительных, 1927, ИР, III, стр. 289.

в сложную, в результате внутреннего социального рас-
слоения».¹

2) Определительный член

Определительные члены армянского языка, которые являются местоименными проводниками имени, также сохранили в себе реликты первобытного мышления. Они являются показателями конкретности понятия и включают в себя притяжательность.

Местоименное сопровождение имени присуще имени и проходит ряд изменений в зависимости от всего строя языка, пока наконец с закреплением флективного строя его структурное значение не отходит на второй план. Но оно сохраняется, как выразитель понятийных категорий единичности или множественности или определенности и неопределенности имени. Определительный местоименный член является пережитком стадии мышления, не способной к пониманию и выражению абсолютных форм без отношения к объекту. Абстрактная идея о предмете без указания на его конкретность относится к более поздней степени развития. Леви-Брюль указывает на то, что во многих языках северо-американских индейцев нет слов для «руки», «глаза» и т. п. частей тела. Слова, обозначающие их, всегда сопровождаются инкорпорированными (вставленными) или приставленными местоимениями «мой глаз», «его рука», «твоя нога» и т. д. То же и в отношении терминов родства — «мой отец», «его мать» и т. д. Туземцы северо-западной Индии вместо «рука матери» говорят «моей матери ее рука» и т. д.² То же мы видим и в абхазском языке, где нет еще абсолютных форм слова без определительных частей, как например: «рука сестры», буквально означает «чья-то сестра ее рука», означает «нога волка», буквально «волк его нога» и т. д.

В древнеармянском языке местоименные частицы

¹ Марр, О лингвистической позалке в восточное Средиземноморье. М.—Л, 1934 г., стр. 65—66.

² Леви-Брюль, Первобытное мышление, русск. перевод, 1930 г., стр. 111—112.

и, җ, ы указывают одновременно на определенность и притяжательность: *Ашһаңһ-а* «я дитя», «мое дитя», «это дитя» (предмет, близкий к I лицу), *Ашһаңһ-җ* «ты дитя», «твое дитя», «то дитя» (предмет, близкий ко II лицу), *Ашһаңһ-ы* «он дитя», «его дитя», «то дитя» (III лицо). Здесь наглядно выступает связь с конкретностью понятия и связь предмета со сферой лица. В древнелитературном языке эти определительные частицы ставятся не только к именам существительным, но и к глаголам, так, например, *пр җрһ-ушһ-ы* означает «тот (он), который написал», *җрр шашһр-җ* «то, что (ты) сказал», что указывает на пережиток первичной недифференцированности имени и глагола.

Определительный член-местоимение восходит, как мы знаем, к тотему, как и личные имена. Поэтому в древнелитературном языке собственные имена не принимают определительного члена, как например, в предложении «*Андрей и Филипп говорят Иисусу*». Не получают определительного члена и названия единичных природных явлений—солнце, луна, земля, море, небо, восток, запад и т. п., а также бог, часто и царь—так как все они восходят к тотемам.

3) Склонение

Палеонтология речи установила, что местоимения тесно связаны с развитием склонения. Первый тип склонения представлял собой изменение не самого слова, а стоящего рядом местоимения, впоследствии слившегося с ним. В древнелитературном языке наряду с флективным образованием падежа сохранились реликты именно этой первой стадии местоименного склонения. Как указывает Марр, «оставаясь в пределах той же формальной категории определения имен сначала местом, затем местоименным элементом и наконец падежом родительным, мы в языке даже переходного типа от яфетической системы к прометейдской, именно в армянском, наблюдаем при явной флективности наличие предшествующей ей через полосу агглюти-

нативности местоименной увязки".¹ Так, например, в древнелитературном языке наряду с флексивным изменением слова в склонении, с показателями *m*, *k*, *n*, *h*, *ni* сохранились и падежные окончания, агглютинативно-местоименные частицы.²

Так, в родит. = дат. падежах именного и местоименного склонения мы имеем падежные окончания *h*, *h*, *h*, *h*, *h*.

а) в Родительном падеже *h* есть лишь остаток первоначального окончания на *rh*, которое сохранилось в местоименном склонении, где имеем окончание род. = дат. на *rh*, *rh*, *rh*, *h* (Род. *un-rh* от *un* «этот», Род. *un-h* от *un* «этот», Род. *un-rh-h* от *un-h* «этот», «самый»). *rh* есть омертвевший местоименный суффикс, восходящий к возвратному местоименно *rh*³ (55).

б) Окончание *h*, *h* есть остаток полного окончания *rh*, а *h* есть основа возвратного местоимения *rh* с местоименным придатком *h* (152). Отсюда *rh-h* «сам», «самый».

в) Окончание *h* сохранилось в так называемом детерминативном Род. = Дат. падеже местоименного склонения с видоизменениями *rh*, *rh*, *rh*, *h*, *rh*, которые являются остатком полной формы детерминатива *rh-h* (map «... wap») (Род. *h-rh* от *h* «он», Род. *rh-rh* от *rh* «наш», Род. *un-h* от *un* «этот» и т. п.).

Суффикс *rh-h* — это древнее местоименное — тотем, микрокосмически означавшее «руку», при родовом строе означало «племя», «коллектив» и «дитя», «сын» (один из коллектива). Так, *rh-h* в значении «сына» пережиточно налицо в *rh-h-ni* «дитя», «отрок», *rh-h-r* «мелкий», *un-rh-h* «отрок», «юноша», где оба корня выступают со значением

¹ Марр, Фетическая теория, 1927 г., ИР, т. II, стр. 111.

² Подробно об этом смотреть в статьях А. С. Гарибана «Գրգռորի Գրգռորի արտաքին ժամանակ», Изв. АН Арм. ССР, 1946 г. № 1 и «Գրգռորի Գրգռորի արտաքին ժամանակի նոր գրգռոր», Изв. АН Арм. ССР, 1946 г. № 5, где склонение и спряжение армянского языка рассматриваются в свете учения о стадильном развитии языка. Материалы этих статей использованы в главах о склонении и спряжении настоящей работы.

³ Марр, Грамматика древнеармянского языка, СП, 1908. (в скобках указаны страницы).

«сын» (раг «сын», шап, «сын», ср. русск. пар-ень). Таким образом, армянский язык сохранил в родительном падеже построение, восходящее к древнейшей эпохе, когда падеж этот воспроизводил социальные взаимоотношения коллектива. Окончание этого падежа есть слово, означавшее «днтя», один из членов коллектива, т. е. «человек». Оно обозначилось названием тотема, божества. Ранний вид такого тотема это «небо», «солнце», «светило». Как один из дериватов «неба» *ճա՛ն* сохранилось в армянском языке в значении «круга», «поворота», отсюда глагол *ճա՛նել* «спрясть» («кружить веретено»), *ճա՛ն Գաղ* «искать», буквально «кружить», диал. *թաճա՛ն* «прыгающий танец» (*ճա՛ն* «танец» — «круг», «хоровод») и др.

Тот же детерминатив *ճա՛ն* встречаем и в отлож. падеже (Отл. *ն-ճա՛ն-է* от *նա* «он», *ալս-ճա՛ն-է* от *ալս* «этот», *ձեր-ճ-է* от *ձեր* «наш» и т. д.). Окончание отлож. падежа на *է* есть позднейшее явление: *է* присоединилось к готовой форме падежа (140).

В творительном падеже мы имеем окончание *ւ, զ* (*զ* переходит в *ր* при согласных основах). Это *զ* есть также остаток полного окончания местоименного суффикса *զի՛ն* (имеющего в основе возвратное местоимение *ի*), который сохранился в местоимениях и адвербиальных выражениях Творит. *իւրս-զի՛ն* «собой», *ձիւ-զի՛ն* «верхом», *Էրաճո-զի՛ն* «стаями» и т. д. (55).

Для множественного числа древнелитературный язык имеет окончания *ք, ց, ո*, причем в них нет ничего падежного, они присоединяются к падежным формам единственного числа и являются лишь показателями множественности. В языках более древнего типа, где еще нет склонения (в абхазском), те же показатели играют роль лишь множественного числа *զ* (*ք*) для существ неразумных, *ց* для существ разумных. Поэтому в древней пассивной конструкции предложения, как мы видели, объект стоит в форме имен неразумных (в именительном падеже), а субъект — разумных (в косвенных падежах).

Показатели множественности, как известно, восходят к той древней стадии развития, когда не было еще ни па-

дежей, ни чисел, и они служили лишь признаками племенной принадлежности. Так, в окончании именительного падежа *q* (*g*) — мы имеем остаток слова *qini* «сын» (усеченное *qi* урартской клинописи). При тотемическом строе *qini*, как указывает Марр,¹ означало весь коллектив, «дети», «сыны», не только в отношении численности (множественное число), но и прав (местоимение).

В окончании винительного падежа местоименное образование *s* (*u*) также есть пережиток слова, при родовом строе означавшем «дети — дети», что сохранилось, как показала Марр,² в личных именах (раньше тотемах) *Urwaw-ru*, *Ushu-ru*, в топонимике *Srhub-ru*, названия крепости в Шираке, *Wawshrub-ru*, *Rubub-ru*, *Uqur-ru* и др.

Таким образом, как мы видели, падежные окончания склонения древнелитературного языка восходят к местоименным основам и являются более древними, чем внутренняя и внешняя флексия.

4) С п р я ж е н и е

Одной из характерных черт армянского языка являются реликты архаичной системы в спряжении армянских глаголов, когда они были в почти аморфном состоянии, т. е. не имели соответствующих флексий и различались личными местоимениями.

Известно, что в языках древнейшей системы вовсе не существовало категории глаголов. Действия или состояния предметов выражались определенным порядком в расположении имени и служебных слов — местоимений, которые показывали то или иное отношение к предмету и к его действию. Имя и глагол не различались без местоименных аффиксов. Соединение местоимений с именами и породило грамматические формы глагола и имени существительного (точнее, его определенных падежей). Местоимения, таким образом, выполняли в древнем предложении двойную функцию — показывать пространственные и временные отноше-

¹ Марр, Языковая политика афетич. теории и улууртский язык, 1931, ИР, т. V, стр. 514.

² Там же, стр. 486.

ния слов—предметов, т. е. образовали склонение и спряжение. Отсюда такое скопление местоимений в спряжении и богатство глагольных форм в языках яфетической системы.

Местоименные показатели глаголов, как признаки первичного спряжения сохранились и в спряжении армянских глаголов, но процесс соединения местоимений был здесь несколько иным. Они присоединились к формам вспомогательного (бытийного) глагола, в свою очередь, восходящего к тотемному местоимению, как мы видели в главе о безличных предложениях.

Так, в I лице к бытийному глаголу *է* (или его разновидностям *տ, ր, ո, ու*) присоединяется *մ* или *ի*. Это остатки полного окончания *իմ*, т. е. Родительного падежа от личного местоимения *ես* «я» (еще ранее—притяжательное местоимение «мой»). Полная форма *իմ* сохранена в глаголах страдательного залога—*իւնս-իմ, սիր-իմ*.

Во II лице к бытийному глаголу присоединяется *ս* или *ր*, *իւ*.

В III лице или нет местоименного показателя или присоединяется *յ, ւ, յը*.

Все эти окончания—*ս, իւ, յ, ւ, յը* являются остатками полной формы возвратного местоимения *իւր* (основа *իւ* гезр. *ի*). Ту же основу имеем в *ու* гезр. *ւ, Վ* и в новоармянском спряжении для образования страдательного залога, например, *գրեց* «написал» имеет страдательную форму *գրուեց, գրուց* или *գրվեց*, буквально «он написался».

Окончания множественного числа *մք, ք, ն*, как и в склонении, являются только показателями множественности.

Таким образом, окончания спряжения армянских глаголов являются притяжательными или возвратными местоимениями, которые присоединяются к той или иной основе бытийного глагола (*է, տ, ո, ու, ր*).

В спряжении глагольных основ Ново-Джугинского диалекта мы встречаем местоименный суффикс *ման*, что является отличительной особенностью этого диалекта. Суффикс *ման* присоединяется к основе глагола. Так, *սիրեմ* «жить» спрягается: *սիր-ման մմ, մու, տ, մնք, էք, ան* (бытий-

ный глагол *aw*). *awaw* «остаться» — *aw-dawb aw* и т. д., *awqawbaw* «стесняться», «обижаться» — *awqaw-dawb aw* и т. д., *aw* «двигать» — *aw-dawb aw* и т. д. Так спрягаются глаголы среднего и страдательного залога и *verba sentiendi* — *qawb-dawb aw* «боюсь», *zawp-dawb aw* «мне жарко», буквально «жарюсь», *qawrdaw-dawb aw* «удивляюсь», *zawrd-dawb aw* «двигаюсь» и др.¹ Здесь снова выступает явный пережиток недифференцированности имени-глагола. Так, форма *zawrdawb* является в древнелитературном языке Родит. = Дат. падежом существительного *zawrdawb* «движение». Отложит. падеж имел форму *zawrdawbē*, откуда образовалась личная глагольная форма *zawrdawbē* «я в движении», т. е. «я двигаюсь», что сохранилось без предлога в Ново-Джугинском диалекте, *zawrd-dawb aw*, как предполагает Г. Ачарян.²

Первичная недифференцированность имени-глагола в сознании человека отразилась и в инфинитиве древнеармянского языка, который употреблялся и как имя существительное. Так, например, с предлогом *aw* в винительном падеже инфинитив имел значение существительного: *aw awb* «от ненависти» (ненавидеть), *aw awqaw* «от заботы» (заботиться), *aw awqawqawb* «от крика» (кричать) и т. д.

5) Глагол

Реликты первобытного мышления вскрываются, как мы видели, в армянском языке и в такой, казалось бы отвлеченной категории, как существительный глагол *b₁* «быть». Марр показал, что на первичных стадиях развития звуковой речи ни имя, ни глагол не выражали ничего абсолютного, вне соотношений с окружением, вне связи с коллективом-тотемом. Более того, палеонтологическим анализом вскрывается, что на ранней ступени сознания отсутствовало даже само понятие «быть», как и соответствующее ему

¹ Г. Ачарян, *Քննարկում նոր-Հայագիր բարբառի*, Ереван, 1940, стр. 349—60.

² См. там же, стр. 256.

слово «есть»¹. Когда же возникла потребность в его выражении, то было использовано слово, служащее для образования глагола-действия—«иметь», «владеть» т. е. имя «руки», так как, по словам Марра, «еще не существовало представления о независимом, абсолютном бытии, сознавалось существование лишь того, что находилось во владении, во власти или в пользовании, в руке коллектива, для нас—общественной силы, а для человечества той первичной ступени стадияльного развития—неведомых, магических сил»².

Вспомогательный армянский глагол *ի* сохранил в себе эту функцию владения, так как он одновременно с «существовать» означает и «иметь». Таковы предложения древнелитературного языка. «*Ինքն է երկիր, և ջուր, և օդ*»... «ему принадлежат земля, вода и воздух», буквально «его есть»... или «*Եղև ինքն տասը եղբ և զմեքք երեք*» «имел он семь сыновей и три дочери», буквально «были его»...³. В диалектах мы также встречаем глагол «быть» в функции «иметь», так например, в народе говорят «*աղ ընալ*», буквально «кашель быть», «*նարսաք լինել*», буквально «насморк быть», «*տե՛ն տեղ ընալ*» «дом-место быть» вместо «иметь кашель» (кашлять), «иметь насморк», «иметь дом» и т. д.

В древнеармянском языке употреблялся другой бытийный глагол *իք*, что означало «существует» (употреблялся в III лице). В народном языке сохранилось первичное осмысление этого термина, как имени, а не действия: *իք* в диалектах означает «вещь», «предмет».

¹ Интересно отметить, что почти ни один из языков современных низших обществ не имеет глагола *быть*. В языке кламатов глагол *жн*, который его заменяет, является на деле указательным местоимением «этот» в глагольной форме. Приняв глагольную форму, местоимение это стало означать: *быть здесь, быть в том или ином месте...* (A. Gatschet, The Klamath Indians of southwestern Oregon, Washington, 1898). Укажем на то, что и указательное местоимение «этот» восходит к «руке», как отложение ручной речи.

² Марр. Актуальные проблемы и задачи вьетн. теории, 1928, т. III, стр. 67.

³ Малхасян, *Գրքերի հանգանակները*, Тифлис, 1892, стр. 60.

Восприимчивое бытия, собственно нахождения у кого-либо во власти, во владении, в руке наглядно всплывает в древнелитературном глаголе *աւծել* «иметь», буквально «быть у кого-либо в руке». *աւծիմ* «имею», буквально значит «рука (*աւծ*) есть моя (*ի-մ*)». Диалектически в живой речи *աւծիմ* появляется с прибавкой *իմն*, *քեզի* и т. д. *իմն աւծեմ*, *քեզ աւծեմ*, что буквально означает «мне рука есть моя», т. е. «я имею». *աւծ* в значении «руки» сохранено в древнелитературном *աւծել* в смысле «держатъ», «овладеть» (действие рукой) „*աւծել լամպերս*“ держать лампаду, „*Հրամանն ետ աւծել զԴավիթ*“ „дал приказ овладеть Давидом“ и т. д.¹ Еще явственнее это значение наличествует в словах *աւծելիք* и *աւծելիակ*, означающих «щипцы», буквально «хватальцы».

Глагол «быть», восходя к владению коллектива, к руке, тем самым выражал и его тотемическую сущность. Так, палеонтология речи вскрыла, что основа бытийного глагола означала космическое представление «небо», «солнце», социально «тотем», «бог», «жрец», названия которых были затем перенесены в микрокосм, из человека, его руку и т. д. Основа армянского глагола *ել* (*ելի*) также восходит к «солнцу», что сохранилось в глаголе *ելաւել* (*el-anel*) «выходить», «восходить» с основой *el* «выход», некогда обозначавшей «солнце». Следовательно, можно проследить превращение *ել* по стадиям мышления: 1) на стадии космического мышления *ել* означает «солнце», «светило», 2) тотемистического — *ել* тотем — его местоимение, 3) микрокосмического *ել* «рука», глагол «иметь», (*el* — *hel* || *fel* «рука») 4) формально-логического — *ել* вспомогательный (бытийный) глагол «быть».

6) Ч и с л и т е л ь н ы е

Зарождение числительных несомненно принадлежало древнейшей эпохе в развитии языка, по мысли Марра — эпохе, предшествующей звуковой речи. Потребность в выражении количества, числа предметов должна была ошу-

¹ Малахьян, *Հայերէն բառարանային բառեր*, Ереван, 1944, т. III, стр. 601.

щаться человеком с ранней поры его хозяйственной и культурной жизни. Мышление пралогическое, по мнению Леви-Брюля умело считать еще до того, как были выработаны понятия чисел, для чего первобытное человечество выработало различные приемы для различных видов множественности.

В числительных ярко отражена стадия образного ручного мышления, когда рука служила средством не только указывания, но и исчисления предметов. Единство системы исчисления рукой или руками это, как указывает Марр¹ одно из наследий, полученных звуковым языком от ручного. В ручной речи исчисление производилось с помощью руки в двух основных значениях—«руки-длани» и «руки-пятиерии». Один и тот же образ «руки-длани» (кисть в целом) служил для выражения «единицы» и «двойки», а образ «руки-пятиерии» (кисть с пятью пальцами) служил для выражения «пяти» и «десяти». В звуковой речи это восприятие целиком легло в основу построения числительных.

На материале армянских числительных четко прослеживается первичное оформление с «рукой» в основе. В значении «одного» мы имеем в древнелитературном языке *др* (народн. *дръ, дръ*) от архаичного *дъ, дъ* (*дъ* «один только», *дъдъ* «одинокий», народн. *дрдръ* «кто-то», буквально «кто-то один»), восходящего к *дъ*, означавшего некогда «руку». *дъ* с видоизменением *ръ* (*тап /'ban*) сохранилось в значении «руки» в *рвъ. къ* «работать», «делать», *рвъ. ш* «открыть». Самостоятельно *тап* выступает в урартском *тап* «делать», «строить» (рукой), *тапипи* «он сделал» и т. д.²

В значении «одного» всплывает и другое слово, восходящее к «руке» *бр* и *шр*. Оно выступает в говорах в *бр-шр* «друг-друга», буквально «один одного», как и в древнелитературном *др-дъ-шдъ* «друг-друга» буквально значит «один одного» от *др* «один». *шр* в значении «руки» имеем в глаголах *шдъ. къ* «связать», «закрывать» (*шдъ. къ. къ. къ* «закрывать дверь»), *швъ. къ* «делать», «вынуть», «достать». *бр* (*бър*)

¹ Марр, О числительных, 1927 г., ИР, т. III, стр. 278.

² Мещанинов, Язык ванских клинообразных надписей, Труды ИИИМ 1932, стр. 129.

в значении «руки» сохранено, как мы видели выше, в слове *руководитель*, «ассистент».

Та же форма *br* использована с амплитудой семантического колебания между «единицей» и «двумя» в значении «двух», именно *brh* «два», буквально «рука+рука», так как вторая часть *h* есть пережиток *hr-hr*, также восходящая к «руке». Акающая форма *hwr* со значением «руки» сохранена в слове *hwr* «сила», «мощь», *h* со значением «два» — в неударном слове *hr-hr* «двухкратный», «двойной», *hrhshshh* (удвоить)¹, где вторая часть *hrh* (*ker*→*kin*) в смысле «раз», «жды» также является конкретным именем «руки» (отсюда по семантическому пучку «рука+женщина+вода» означает и женщину—армянск. *hrh*—*hshsh*). Следовательно, *hr-hrh* «двухкратный» буквально значит «рука+рука». В связи с элементом *kar* в значении «руки» интересно отметить глагол *hshshsh* (*kar+kar+el*) «вытянуть вперед», «удлинить» (буквально рука+рука), *hshshshsh* (*kar+kar+up*), «выступающий», «выдающийся» (рука+рука) и *brhr* (*er-kar*) «длинный» (рука+рука), где мы имеем определенный пережиток ручного мышления.

Форма $k_p \rightarrow k_r \rightarrow k \rightarrow f$ образует и «триа», $k_p \cdot k \cdot p$ буквально «2(k_p) + 1($k \rightarrow f$), в винительном падеже $k_p \cdot f \cdot u$, в назодном языке $f \cdot p \cdot k \cdot p$.

Спирантная разновидность *šwpr* «рука-пятирукая» использована в числительном *šwpršwpr* «сто» (народн. *šwpršwpr*), буквально «десять десять», но это позднейшее уточнение. Вначале вторая часть *šwpr* (*iwt*) означала «много» (ср. *šwpr* «бесчисленное множество»), следовательно, *šwpršwpr* могло осмысливаться как «много рук». *šwpr* в значении «руки» имеем и глаголе *šwpršw* «ударить». *šwpršwpr* «много» в дальнейшем стало обозначением числительного. В древнелитературном языке *šwpršwpr* означает «десять тысяч» (ср. груз. *bevt* «много» и урартск. *bit-a* «десять тысяч»). В числительном «четыре» сохранилось представление о животном, как четвероногом существе. Марр указывает, что в основе „4“ лежит название животных, имевшихся в первобытном хозяйстве:

¹ М а р р, О числительных, 1927, ИР, III, стр. 290.

животных передвижения—олений, собак, коней, животных питания—овец (гебр. коз), коров. Каждое из них всплывает в роли 4-х. Главным образом выступает название овцы, древнейшего в мире культового животного. В армянском числительном «четыре» также вскрывается название овцы. Так, для числительного «четыре» мы имеем две разновидности—сIBILЯНТИ. չորհրդ, չորք, народн. չորս (Вин. падеж) (չորեզ, չորզ) и СПИРАНТИ. քառ (qar) քառորդ «четверть», քառասուն «сорок», восходящее к названию овцы գարձ (gar-ən) «ягненок», ոչխար (voɣ-qar) «овца» (ср. арабск. gar+u—i «ягненок»), по спирантному ряду kar→gar→qar. Армянское voɣ-qar отложилось в значении «четыре» и в грузинском 'v'—ოთხ «четыре».

Архантеским пережитком в армянских числительных является также грамматическая категория числа, признак именного склонения. Так, երկու имеет форму множественного числа: Им. երկուք, Винит. երկուս «два», չոր, չորհրդ, չորս «четыре», երեք «три» и т. д.

Вообще, чем древнее, тем меньше было и представлении о числе отвлеченных понятий и больше физической, образной природы. В живой армянской речи часто вместе с числительными употребляются конкретные имена, так называемые нумеративные слова, уточняющие сами числительные в их отношении к предмету счета. В качестве таких нумеративных слов в армянском языке отчетливо выступают названия частей тела. Так, например, в армянских диалектах встречаются следующие нумеративные слова: րեւի՛ն, «рот» в смысле «раз»—քանի րեւին «сколько раз», буквально «сколько ртов», առաջի րեւին «первый раз», буквально «первый рот», մեկ րեւին «единогласно», «один раз», буквально «один рот», գլուխ «голова» в смысле единицы счета հինգ գլուխ աւուկ «пять голов луку», երկու գլուխ ոչխար «две головы овец», առաջին գլուխ «каждый дом», буквально «(каждая) голрва дома», մի քանի գլուխ ջրի գնաց «несколько раз пошел за водой», буквально «несколько голов»... и т. д. միս «рука» в смысле «пара»—մի մեք չոր «одно платье», буквально «одна рука платья» մի մեք խոզանք

«поиграем один раз», буквально «поиграем одну руку» и т. д. *umf «нога»* в смысле «раз» — *kerhni nup q'ashgh* «я пошел 2 раза», буквально «2 ноги» и т. д.

Здесь ярко выступает конкретность, предметность числа, неразрывно связанного с представлением о частях тела. Хотя числа уже имеют названия и есть система счисления, но числительные, как видим, еще не получили того абстрактного значения, лишенного всякой предметности, той математизации, которая характерна для следующих, более поздних стадий развития.

7. Предлоги

В предлогах армянского языка также вскрываются реликты той отдаленной стадии развития языка, когда они были словами, имевшими самостоятельное семантическое значение. Палеонтология речи вскрыла, что для обозначения места и направления предметов употреблялись слова, означавшие члены тела. Это было связано с образным, зрительным мышлением и ручной сигнализацией первобытного человека. Такие слова, как «рука», «глаз», «рот», а также «небо» (означавшее одновременно «голову») имели, кроме своего материального значения, другое, как бы надстроечно-добавочное по функции обслужить увязку слов в предложении. Члены тела оказались предлогами, послелогами или наречиями со значением: *рука*—через, около, близ, *глаз*—на виду, перед, *рот*—на краю, у, *небо*—вверху, *земля*—внизу, внутри и т. д. и т. п.¹ Впоследствии слова эти стерлись, обратились в флективных языках в пережитки-звуки и, таким образом, функциональное значение пережило их основное значение, как самостоятельных слов, которое сейчас приходится отыскивать путем палеонтологических изысканий. «Ясное дело, если не подойти к этим надбавочным функциональным значениям палеонтологически, — указывает Марр, — то никогда вы не только не вскрыете происхождения данного явления, данного окон-

¹ Марр, Родная речь—могучий рычаг культ. подъема, 1923. ИР. т. V, стр. 414.

чения или суффикса, данной приставки или префикса, данного звука, но вы не овладеете в полной мере, и главное, надлежащей мере ни подлинной техникой, ни подлинным смыслом того или иного звукового явления, вы никогда не поймете структуры языка¹.

В древнелитературном армянском языке предлог *առ* «к», «около», «на», (с Вин. пад.), «близ», «подле» (с Твор.), «от», «у», «близ» (с Дат.—Род.) хранит в себе значение «руки»—«бока»—«стороны». *առ*, как мы видели выше, всплывает в таких словах, как *առնել*, *առնալ* «делать», «брать» и т. д. В диалектах, в том же значении предлога *առ* выступают слова, также имеющие значение «руки». Так, предлог *մօտ* «около», *մօտի* «близко», *մեզ մօտ* «к нам» сохранился в значении «руки» в диалектическом глаголе *մօտակ*, *մօտիկ* «касаться рукой», «осязать»². Не случайно, очевидно, употребление в народном языке с предлогом *մօտ* притяжательного местоимения—*իմ մօտ*, *քո մօտ* и т. д., буквально «моя рука», «твоя рука», т. е. «ко мне», «к тебе», вместо литературного *իմն մօտ*, *քեզ մօտ*. С определительным членом предлог *մօտ* выступает как имя существительное, т. е. раскрывает свое древнее значение, так, предложение *մօտ-դ թող մնայ* «пусть останется у тебя» некогда значило «пусть останется в твоей руке», *մօտովն անցաւ* «прошел около него», буквально означало «прошел у его руки» и т. д. В той же функции выступает слово *կողմ* «рука»: *մեր կողմն եկաւ* «к нам пришел», буквально «к нашей руке пришел», *կողմ* «сторона»: *մի կանխ* «с одной стороны», буквально «с одной руки». Для указания направления употребляется также слово *կողք* «бок», «ребро»: *մեր կողմ* «к нам», «в нашу сторону», буквально «к нашему боку», «ребру», *իմ կողքին* «около меня», буквально «у моего бока». В живой речи говорят *ափանջի ետեւ* «очень близко», буквально «за ухом». В древнелитературном в значении «сбоку», «рядом», «близ» имеем *ընթեր* (*ընդ չեր*) и *յերի* (*եր*, *չեր* «рука»), буквально «у руки», «около руки» и т. д. Древнели-

¹ Марр, Родная речь—могучий рычаг культурного подъема, 1928, МР, т. V, стр. 415.

² Малхасян, Հայերէն բար. բառ. т. III, стр. 330.

тературное *ի ձեռն* «посредством» буквально означает «рукой». Предлог *resp.* послелог *հանդերձ* «вместе с» буквально значит «рука с рукой» *հան* (*ան*) «рука» (*հան.ել* «извлечь», «достать») *դեր* (*ер*) «рука».

Понятие «перед» связано в армянском языке с «лицом» «глазом», «ртом». Так, предлог *resp.* послелог *առաջ, առաջի, առ աչք* «перед», «против» буквально значит «около глаза», «у глаз» (*աչք* «глаз»). Другой предлог *դեմ, դեմաց* «перед», «против» связан с «лицом» (*դեմ-ք* «лицо») *դեմու-դեմ* или *դեմ առ դեմ* «напротив», «друг против друга» буквально означает «лицо перед лицом». Отсюда глагол *երեսի Գալ* «предстать», буквально «прийти к лицу» (*երես* «лицо»). В древнелитературном *բերան ի բերան* «друг против друга» буквально означает «рот у рта» и т. д.

Предложное слово *վերևից* «сверху», «над», из *վեր* «вверх» связано в основе со словом «небо» (в диалектах сохранилось *դրան* — вэгап со значением «небо» и его дериватом «голубой»¹). То же слово имеем в предлоге *վար* усец. *վեր* или *վար* «вниз», «внизу» в значении «неба² нижнего — земля» (*վար* — «местность» — «место» — «земля»). Отсюда предлог *դրալ* (*vəgaу*) «на», т. е. буквально «поверхность» — «земля».

С тем же значением «небо¹ верхнее», «небо² нижнее — земля» имеем древнелитературное *ի ներքոյ* «вниз», *ներ-»* «внутри». В араратском диалекте *նր* (*ner* — *nir*), в соединении с глаголами означает «вверх» (*նր ելնել* «подняться»), «на» (*նր հանել* «напасть»), «внутри» (*նր թողնել, նր մանել* «впустить», «войти внутрь»).³ В *նր* (*ni*) мы имеем также урартский послелог *ni* «для», «из-за кого» или «от кого»². В том же значении он сохранился в армянском *ան.նր-ց* «от кого», *իմ.ն.ից* «от меня» и т. д. В народе говорят *նր թալ* «ждать», буквально «остаться из-за». В диалектах сохранилось первичное осмысление слова в значении «руки» в глаголе *նր Գալ* «касаться», «тронуть».

¹ Малхасян, *Հարկելի քաղ. քաղ.* т. IV, стр. 357.

² Малхасян, *Հարկելի քաղ. քաղ.* т. IV, стр. 461.

³ Мещанинов, Язык васских клинообразных надписей, Труды ИЯИМ, стр. 90.

а) Показатели множественного числа.

В показателях множественного числа и в суффиксах арийского языка вскрываются, как и в предлогах, самостоятельные слова синтетического периода, тогда одновременно игравшие и служебную роль.

Понятие множественности, как восприятие и осознание предметов есть признак более древнего, подлинно первобытного диффузного мышления, как это выяснено палеонтологией речи. „Когда в языке и не было вовсе формы множественного числа,—пишет Марр,—представление о предмете было множественное, как не одна песчинка, не один волос, не одна пылинка, а вообще песок, волосы, пыль, так не одно дерево, а деревья, не один человек, а люди, собственно конкретно племя или род, притом (это самое важное) определенное, а не вообще отвлеченное племя“.¹ Слова, таким образом, мыслились в коллективно-собирательном смысле и не имели еще морфологических показателей единичности и множественности. Когда же первобытный человек дошел до восприятия единичного предмета, еще позднее, до восприятия себя вне племени, вне коллектива, как индивидум в единственном числе, стало оформляться единственное число. Показатели множественности, уже осознанного множества единичных предметов появились в еще более позднюю эпоху. Прimitивное (пралогическое) мышление, судя по многочисленным примерам, приведенным у Леви-Брюля, первоначально не пользуется формой множественного числа. Оно выражает не просто множественное число, а различные его виды, как это мы видим в языках папуасов, в языках Новой Гвинеи и Меланезии. Лишь постепенно вырабатывается отвлеченная категория множественности. Палеонтология речи вскрыла, что категория множественности выработалась в результате длительной эволюции, пройдя ряд стадий, причем показатели множественности первоначально означали множество не са-

¹ Марр, Происхождение терминов „книга“ и „письмо“ в освещении афетич. теории, 1927, „Книга о книге“, Л. стр. 45—82.

ного предмета, а его владельца, были признаком принадлежности данному коллективу-племени. Следовательно, это были слова, означавшие «тотем» — «племя» — «коллектив». С диалектическим единством противоположностей то же слово означало и «один из коллектива» — на родовой стадии — «дочь», «сын», «потомок». Отложение слова «дитя», «потомок», «сын» пользуется огромным распространением в качестве форматива этнических названий, коллективных понятий, вообще показателей множественности. Марр указывает, что показатели множественного числа имеют существенное значение для определения этногенезиса народа. Определенная форма племенных названий свидетельствует о господстве соответствующей этнической массы, свидетельствует о влияниях, объектом которых она явилась.

В армянском языке показателями множественного числа являются *hwr* → *wr* || *hr*, *sh*, *ch*, *sh* (в народном языке) *f*, *g*, *u* (в древнелитературном). Эти окончания принадлежали различным племенным группировкам древнейших обитателей Армении. Так, показатель *f* (*q*) это усеченное *qini* «дитя», «сын», наличное в урартских клинообразных надписях 9 в. до н. э. Как племенное название *q. ini. -un*¹, сохранилось в окончаниях армянских династических и княжеских родов *Ushn. -nsh*, *Arzsh. -nsh*, *Rzn. -nsh*, *Rshrn. -nsh* и т. д. То же окончание *q* мы находим и в названиях местностей, так как племенное название переходило не только на коллектив, но и на место действия этого коллектива, на его строительство по ряду: «тотем» геогр. «название племени» — «его стоянка» — *Ush. -g*, *Arzshrn. -g*, *Rzn. -g*, *Rshrn. -g* и др. В древнеармянском языке Армении, как и армяне называлась *hsh. -g*. *qin* в значении «дитя» сохранилось и в армянском *sh. -sh* «служанка», «девушка», буквально «женщина-дитя».¹

К тому же *qin-i* с огласовкой на *a* восходит и древний народный показатель множественности *sh*, *ch*, например, *hsh. -sh* «женщины», *shsh. -sh* «друзья», *qh. -sh* «головы», *hrsh. -sh* «огни», *qshshsh. -sh* «причины» и др.

¹ См. Марр, Термины из абхазо-русских этнич. связей, 1924, ИР. У, стр. 131.

Тот же суффикс *hwn, -wn* мы встречаем и в родовых именах *Uwdrhwnhwn, hwnwprhwn, Uwrwghwn* и др. Он употребляется с именами людей и животных (*hwhn, hzhwn, hwn-hwn*), что подчеркивает его тотемическую сущность.

Другой архаичный показатель множественного числа, как полагают, некогда двойственное число *wn, qh, jh. mzhn* «глаза», *wnn* «ноги», *jwhzn* «брови», *hwhrh* «языки», *hwnrh* «чаны» и др. восходят к племенному названию *map* || *vin* «сыны», «дети», что сохранилось, как было указано выше, в образовании падежных окончаний армянского склонения (Родит., Отлож. п.).

Суффикс *b-wr, wr, b+hwr, b+hr* также является племенным названием *gezr.* тотемом. Как мы видели, он же является возвратным местоимением *hr* (*hr—hr—wr*) *wr* (аг) вообще распространено у армян и вскрывается в семантических переходах от значения неба—тотема—божества—руки племени-коллектива—одного из коллектива к множественному числу¹. В слабой форме *wr* в виде *hr* *gezr.* *hhr* является показателем *Plur. tantum* в современном армянском языке.

Все эти показатели множественности в армянском языке образуют множественное число не только имен, но и глаголов и показывают оттенки действия. Так, *q* образует множественную форму имен—*qrh-r* «сыны», *qrmqwrh-r* «крестьяне» и т. д. и глаголов—*qrhd-r* «мы пишем», *qrh-r* «вы пишете» и т. д. Частица *wh* в глаголах показывает переход от одного состояния к другому *dhb-wn, wh* «расти», *ghwr-wh, wh* «каменеть» и несовершенный вид *whn, wn, hr* «я видел» (*whow* «я увидел»). Архаичное окончание множественного числа *wn, wr—dwh-wr* «дыры», *dwh-wr* «сы-

¹ аг—космический тотем *gezr.* божество уарартское *ar-di* «солнце» (божество) [+лени] пережиточно сохранилось в армянском *ar-d* (+— аг-) «ныне», аг-*qay* усеч. аг *q* «царь» (— тотем). Тот же тотем вскрывается в Ага «боге земледелия и растительности»; не говоря уже о прямом значении «неба» в огласовке аг || аг *erkin* «небо». С переходом со стали космического мышления на микрокосмическое, то же слово аг в значении «рука» в основе глаголов аг-*nel* «брать», аг-*k* «брось», *har-k* «бей» и т. п. См. М а р р, Борьба классов в грузинских версиях евангельского текста, 1930 г., Ит., т. III, стр. 356—357.

ны», *խաղ-տի-ք* «хвалы» образует также форму Отлож. пад., сохранившуюся в наречных места *տա. տի*, *տե. տի* «отсюда», «оттуда» и в прилагательных *չաղրո-տի* от *չաղր* «мерзкий», *հնո-տի* от *հրե* «старый», усеч., *տ* в *դեղին-տ* «желтоватый», *գինո-տ* «винный» и т. д.¹ Тот же суффикс *te, ti* с усечением перед *и* выражает в глаголах повторность действия и действие, переходящее на многие предметы. Так, *ծարթո-տ-ել* «сдирать шкуру со многих» (*ծարթել* «содрать шкуру»), *վառ-առ-տ-ել* «зажигать огни» (*վառել* «зажечь»), *լիցալիցառ-տել* «раздирать на много частей» (*լիցալիցառել* «разодрать») и т. д.² Такая однородность морфологических элементов, несомненно, указывает на первичную недифференцированность имени и глагола. Как мы знаем, первоначально имя-представление давало лишь образ предмета, а не действие или состояние его. По выработке морфологии действие стало обозначаться путем снабжения имен частицами—суффиксами, окончаниями или префиксами, и они были те же для глагола, что и для существительного. Различие было не в элементах, а в их функциях. На этом, общем всем языкам доисторическом состоянии речи и основано то, что в языках яфетической стадии глаголы и имена имеют общие окончания, так, *Plur. tantum* в глаголах выражается теми же элементами, что в именах, что отразилось, как мы видели, и в армянском языке.

В армянском языке существуют также так называемые аналитические формы выражения множественности предметов. Существительные в единственном числе получают значение множественности путем присоединения к ним неопределенных местоимений или числительных. Так, *լիցալ ընդամ* означает «плоды», буквально «много плодов», *քանիք մը տուն* «дома», буквально «несколько домов», *չորս մը* «четыре лошади», *քանի եղբ* «двадцать душ», *հինգանաս օր* «пятьдесят дней» и т. д. Имя существительное стоит здесь в единственном числе и не требует специальных по-

¹ Марр, Ава яфетич. суффиксы—*te* (—*ti* — *-ti*) в грамм. древн. арм. языке, 1910, отл. отт. стр. 1246 и след.

² См. Мурзаян, *Մարդկային լեզուների ազդեցությունը*, Ереван, 1945 г., стр. 71 и 73.

казателей множественного числа, так как идея множественности выражена в имени числительном и в словах, обозначающих количество (много, несколько). В аналитических формах множественного числа можно усмотреть пережитки первичной неоформленности имен, когда еще не были выработаны специальные показатели множественности, так как слова вообще понимались в их собирательно-коллективном значении. И позже, когда показатели уже выработались, в языке заметна тенденция утери их смысла и восприятия слов Plur. tant. как единственного числа. Отсюда наращение всё новых показателей множественного числа. Тенденция эта особенно заметна в народном языке. Так, слова, осмысляемые в древнелитературном языке как множественное число с показателем *g* (*q*) — *hbm̃g*, *wg*, *ftm̃g*, *dfm̃g*, *qm̃g*, *nm̃g*, *mqm̃g* и многие другие, имевшие в древнелитературном языке и формы единственного числа: *mt*, *fm̃*, *wg*, *ftm*, *dfm*, и т. д., в живой речи осознались, как слова в единственном числе и согласовались с глаголом в единственном числе. Поэтому они получали новый показатель множественного числа — *br*, *mt-g-br*, *dfm-g-br*, *wg-g-br* и т. п. В диалектах встречаются такие формы множественного числа, как *hbm̃-tñ-hbr* «женщины», *wm̃-g-hbr* «глаза», *mtm̃-hbr-tñ-hbr* «братья» и т. д. Потеряли значение множественного числа и такие слова, как *mtm̃*, «пост», *hbm̃* «два», *dm̃* «расход», *mtm̃* «баня» и т. д., где конечное *m* есть окончание винительного падежа множественного числа. В народном языке винительный падеж множественного числа осмысляется, как именительный падеж единственного числа.

Другим подлинно первобытным приемом выражения идеи множественности в армянском языке являются повторы корней. Так, в древнелитературном языке повторы существительных во множественном числе усиливают значение множественности: *h hmqm̃m̃ hmqm̃m̃* «из многих сторон» (буквально из «сторон+сторон»), *h mtm̃ mtm̃* «из многих мест», *gmtm̃mtm̃ gmtm̃mtm̃* «многих городов», *dm̃m̃m̃ h mtm̃ mtm̃* «иходить во много домов» и т. д. Повторы прилагательных образуют их множественное чис-

до: *rwrr* «добрый» — *rwrr rwrr* «добрые» (буквально «добрый+добрый»), *rwrr rwrr* «злые», *rwrr rwrr* «избранные», *rwrr rwrr* «смелкие», *rwrr rwrr* «большие» и т. п.¹

Повторы, как выражение множественности, это один из древнейших словообразовательных приемов, восходящий к тому времени, когда еще не было показателей множественного числа, но в языке уже чувствовалась потребность выразить понятие о предметах больше одного.

Кроме функции множественного числа повторы в армянском языке придают слову различные оттенки интенсивности действия, длительности, повторения, распределения и т. д. Так, повторы наречий усиливают их значение: *rwrr rwrr* (быстро быстро), *rwrr rwrr* (еле-еле), *rwrr rwrr* (очень очень) и др. Повторы существительного в единственном числе выражают понятие «каждый», так *rwrr rwrr* «каждый из городов», *rwrr rwrr* «каждый из полей», *rwrr rwrr* «каждый год» и т. д. Повторы числительных имеют значение распределения: *rwrr rwrr* «по одному» (один один), *rwrr rwrr* «по два» и т. д. В народном языке встречаются такие формы, как *rwrr rwrr* «мы сами собой», *rwrr rwrr* «само собой», *rwrr rwrr* «тут же из места», *rwrr rwrr* «на коленях», *rwrr rwrr* «напротив» и др., где удвоение корня усиливает и подчеркивает его основное значение.² Повторения действия дают аналитические формы глагола *rwrr rwrr* «подпрыгивать», буквально «прыгать вверх+вверх», *rwrr rwrr* «пятиться назад», буквально «идти назад+назад», *rwrr rwrr* «разделить», «раздробить», буквально «сделать кусок+кусок», а также синтетические *rwrr rwrr* «потягивать», *rwrr rwrr* «покалывать» (с усечением второй гласной) и т. д. Как мы видим, повторимость одного и того же элемента содействует его выдвижению на роль функциональной части, т. е. получения им надбавочного значения сверх своего основного.

Вообще повторение слов или его корневой части представляет один из древнейших способов выражения различных оттенков в речи первобытного человека. И у сов-

¹ Примеры из грамматики Айвазяна, стр. 479.

² А. Оганн, *rwrr rwrr* «мы сами собой», Ереван, 1931, стр. 188.

ременных примитивных народов мы встречаем тот же прием. Так, у австралийского племени вирапурай указание длительности и продолженности действия передается удвоением основы, например: *bi-ma-ga* означает «бить» *bi-ma-bi-ma-ga* «продолжать бить».¹

б) Суффикс *-arq*

Термин родового строя «дети», «сын» вскрывается и в другом суффиксе армянского языка. Так, окончание *-arq* (усечен. *-arqr*) первоначально означавший «один из коллектива», затем при родовом строе «дочь—сын», служит для образования имени действующего лица (*Nomen actoris*) от существительных: *šaršararqr* *-arqr* «путник» буквально значит «сын пути». Таковы *šarqr* *-arqr* «садовник» (сын сада), *arqr* *-arqr* «охотник» (сын охоты), *šarqr* *-arqr* «пастух» (сын стада), диал. *arqr* *-arqr* (*arqr* *arqr*) «житель», буквально «сын места» и т. д.

Тот же суффикс образует порядковые числительные. Так, в армянском языке *arqr* *-arqr* «второй», *arqr* *-arqr* «третий» буквально значат «сын двух», «сын трех» и т. д.² Интересно сравнить это образование с точно таким же в абхазском языке, где *q̄u* означает «пять», *ba* «сын», а *q̄uba* «пятой», буквально «сын пяти». Здесь снова вскрывается первоначальная предметность, конкретность имен числительных, еще не получивших позднейшего, абстрактного оттенка.

в) Суффикс *-šar*

Как мы видели выше, на суффиксе *šar* с его разновидностями также можно проследить стадияльное развитие с семантическими изменениями по ряду небо—рука—тотем-племя-коллектив—один из коллектива—сын (дети)—показатель множественного числа. Даем небольшую сводку ранее приведенных материалов. *šar* «небо» сохранилось в дериватном образе круга (*šaršar* «прясть», *šaršar*

¹ Богородицкий И. Очерки по языковедению и русскому языку. М. 1909, стр. 222

² Марр В. Грамматика др.-армян. яз., стр. 125.

«ходить», «кружить»). Микрокосмически тап в значении «руки» сохранилось в урартском языке, где тап означает «строить», «делать». В армянском языке тап в разновидности *ban* (тап/бан) в глаголах *բանել* «работать», *բանալ* «открывать» и т. п. также связано с «рукой», тап→ван как «тотем-коллектив-племя» гезр. множественное число имеем в образовании названия народов, как например, *-դահն* (племя *а[^иов*), тап в значении «один из коллектива» сохранилось с огласовкой в армянском *մէն*→*մին* «один», тап в значении «сын» налицо в армянском *մանուկ* «отрок», *սիրմանի* «юноша». С тем же значением тап→ван служит для образования родительного падежа *մմեմման*, *սասմման*, буквально «сын зимы», «сын утра» и т. д.

Из других суффиксов, восходящих к самостоятельным словам, отметим *-բար*, *բէն*, *-կերպ*, образующие сложные наречия путем присоединения к существительным или прилагательным (*սովորաբար* «обычно», *կայն-բէն* «по-армянски», *յարս-կերպ* «своеобразно» и др.). Все они являются самостоятельными словами со значением «вид», «образ», «форма», восходящими к названию «бога», «кумира», а еще ранее космически «солнца», «тотема», микрокосмически «руки». Так, *bar* (*բար* | *բար*→*բег* | *бар*) термин тотемного происхождения сохранился в урартском *Bar* «бог полуденного солнца», *բар*→*бар* широко распространено и у армян в значении «солнца» и сохранилось в многочисленных дериватах. *Bar* одновременно служит племенным названием тибаренов или иберов. То же *bar* с закономерным переходом *г*→*п* (*ban*) означает, как мы видели, «руку». *ge*→*geh* отложилось в армянском и грузинском языках со значением «образ», «способ» (груз. *გეგ* (*egte*) «таким образом») и также восходит к названию «солнца», «тотема-божества». И здесь двойное осмысление: микрокосмически это «рука», «способ», «образ» и в армянском союзе *իբրհ* (*i+b-te-w*) «как», «каким образом», космически это «солнце» в составе скрещенных армянских слов *а*—*ge*+*v*, *а*—*ge*+*g* «солнце». Армянское *kerp* «образ», «вид» восходит к урартскому *karbi* со значением «бог», «рука». Отсюда в грузинском *karbi* с закономерными фонетическими переходами

а п е, k — k, b — p, kerp-i означает «кумир», «языческий бог», «вид», «образ». Тот же термин в разновидности kug-q (а п о — u) в армянском означает «рука», «языческий бог», «идол».¹

Таким образом, мы видим, что словообразовательные элементы в армянском языке восходят к древнейшим стадиям в развитии языка и подтверждают положения, установленные палеонтологией речи. Так, одна и та же образовательная частица имеет функции и местоимения и множественного числа. Она же служит для образования падежных окончаний и оттенков действия. Один и тот же показатель оформляет множественное число у имен, глаголов и местоимений. Показатели множественности переходят от имен к месту и образуют топонимические названия наряду с этническими.

Все эти частицы восходят к самостоятельным словам синтетического периода в их семантическом развитии рука — тотем-племя-коллектив — один из коллектива — дитя, сын — показатель множественного числа. Так, слова, отражающие морфологию общественного строя (дети, сын) служат для образования морфологических категорий и в речи древнейших обитателей Армении.

9) Аморфность имен

В армянском языке сохранились также явные признаки первичной неоформленности имен. Так, прилагательные в армянском языке являются существительными и употребляются без специального оформления качества или свойства. Таковы *shoghram* «спокой» и «спокойный», *shat* «сложь», «сложный», *shap* «тьма», «темный», *shuk* «луч», «лучистый», *shar* «холод», «холодный» и т. д.

Бедность имен с оформлением качества или свойства несомненно связана с возможностью синтетического сочетания слов в армянском языке. Он необыкновенно богат сложными словами и свободно составляет новые сложения. В нем легко сочетаются существ. + существ. (*shoghram-shar*

¹ См. Мещанинов, Язык ванских клинообразных надписей, 1932, стр. 85.

орел+сердце—«орлесердний»), прилагат.+сущест. (*ш-г-г-г-г* злое+дело—«злодей»), прилаг.+осн. глагола (*ш-г-г-г-г* быстрый+двигать—«быстродвигающийся») и т. д., причем в народном языке явно выражена тенденция к сокращению связующей гласной: *г-г-г-г* «колодец», буквально «вода+яма», *ш-г-г-г-г* «восток», буквально «солнце+восход», *ш-г-г-г-г-г-г* «запад», буквально «солнце+вход» и др. Такие сложения являются более древними. Как мы видим, сложные образования в армянском языке грамматически не оформлены и не нуждаются в каких-либо дополнительных суффиксах. Суффиксальные наращенные, как средство словообразования, относятся к более поздней стадии.

Многообразие сложных образований показательно и для хеттского языка, в котором богато представлены удвоения корня и сложения основ¹, и для языка северо-американских индейцев, где мы встречаем почти все типы таких образований, как сущест.+сущест., глагол+глагол, сущест.+глагол, наречие+глагол и т. д., что характерно, например, для языка «паят»². Такое сходство форм словообразования несомненно говорит о сходных стадиях миропонимания, обусловивших одинаковые способы словотворчества.

VI. Лексика

1) Семантика слов

Семантические закономерности слов, вскрытые палеонтологией речи, нашли яркое отражение и в лексике армянского языка. К ним относятся семантические ряды, переход названия с целого на часть, закон функциональной семантики, единство противоположных значений, полисемантизм слов и т. д.

Как известно, этимологиями армянского языка занимались многие армянисты, как например: Гюбшман (Hübischmann), Мейе (Meillet), Педерсен (H. Pedersen), Петерман (Pe-

¹ См. Гр. Казанцян, *Сино-арменіаса*, Эривань, 1931, 1933 г. г.

² Э. Сепир, *Язык*, русск. перевод, 1934 г., стр. 52—53.

termann), Шредер (Schröder), Ачарян и другие¹, но Марр первый произвел палеонтологический анализ целого ряда армянских терминов, показав их принадлежность к яфетической стадии развития (см. II выпусков „Яфетических элементов в языках Армении“ с 1911—1919 г. г. и многочисленные этимологии армянских слов в различных трудах). Марр вскрыл в армянском языке отражение первичных стадий развития языка, возведя многие корни к стадии космоически-тотемического мышления. Этимологии Марра—специальная и обширная тема, которой мы не будем касаться. Мы постараемся лишь, исходя из положений палеонтологии речи, дать несколько ярких примеров, характеризующих отражение семантических закономерностей первобытного мышления в лексике армянского языка.

Как мы знаем, палеонтологический анализ яфетических языков привел Марра к выводу, что одной из особенностей первобытного человечества является недифференцированность, синкретичность трудовых действий, песни, пляски и чеканной ритмичности движений, отраженные в языке. Вывод этот послужил подтверждением мысли А. Н. Веселовского о первичной синкретичности поэзии с ее недифференцированными элементами музыки, движения и первобытного слова. Полисемантизм и магическая функция первобытной речи, роль трудового процесса в создании языка, вскрытые Марром, находит параллель в высказываниях Веселовского о синкретичности песни-пляски-сказа, о магическом значении первобытной поэзии, о происхождении ее в „бессознательном сотрудничестве массы при содействии многих“².

Этот комплекс «пляска+пение+игра+труд» сохранил-

¹ Schröder, Thesaurus linguæ armeniacæ, Amsterdam, 1711, Petermann, Grammatica linguæ armeniacæ, Berlin, 1837, Hälschmann, Armenische Grammatic, Leipzig, 1895—7, Armenische Studien Leipzig, 1893, H. Pedersen, Armenische und die Nachbarsprachen KZ, 39, Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienna, 1903, Ачарян, Հայերէն արմատական բառարան, Эривань, 1935 и др.

² А. Н. Веселовский, Три главы из исторической поэтики (1894) в сб. Историч. поэтика 1940, стр. 201.

ся во всей своей первичной многозначности в армянском слове *խաղ* (*ха*) в значениях «песня», «игра», «движение», «прыжки», «бег», «течение», «труд», *խաղ անել* — означает «танцевать», «играть», *խաղ հաղել* «импровизировать песню», *խաղախել* «разыграть», «подшутить», *խաղալ* «кропотливо работать».¹

Звуковой комплекс *խաղ*, объединяющий движение и труд, микрокосмически несомненно должен восходить к названию «руки» и «ноги». Марр указывает, что «рука» и «нога» оказываются разновидностями одного и того же слова, означавшего и «руку» и «ногу». Действительно, в армянском языке можно вскрыть название «руки» и «ноги» в разновидностях спирантного *ka* и *ka* → *ga* — *qa*. Так, от названия «ноги» (*qa*) мы имеем *քալ* (*qayl*) «шаг», *քալել* (*qalel*) «ходить», *գալ* (*gal*) «приходить», *հաղ* (*ka*) «хромой». Для «руки» в древне-литературном языке встречаем разновидность *ka* resp. *ka* так *հալ* (*ka*) означает «держит», *հալիս* «он может», от *հալ* (*ka*) «сила», «мощь» («—рука»). С эканьем *qa* — *qel* в значении «руки» имеем *խելալ* (*qelawq*) «хитрый», «ловкий», «умный» («ум» восходит к «руке») древнелитературное *խել զել* «безрукий», «урод».

Так вскрываются многочисленные дериваты единого слова «рука+нога» в армянском языке. Марр, однако, предупреждает: «Трудность восприятия не в этих сближениях, а в чуждом нашему мышлению факте, что «рука» и «нога» были наречены звуковым словом не как члены тела, анатомически воспринимаемые по их физической функции, а как увязанные по магической функции в нераздельном действии — пляске, пении, игре с предметом культа луны и солнцем и носящие их название»².

Как мы видели выше, армянское *խաղ* действительно магически увязано в едином действии — пляски, пения, игры. Но оно же должно носить название «луны», «солнца». Попробуем проследить *խաղ* (*ха*) в его разновидностях *ха* и *хо* — *ха* resp. *хи* — восходящих к названию светила, для

¹ А. Чарян, *Հայկական բանասիրություն*, Тифлис, 1913 г.

² Марр, Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком, 1928, ИР, т. II, стр. 426.

армянского языка «солнца», следовательно, и «неба» с его дериватами. Так, к «небу», как его дериват восходит *խորան* (qogan) «свод», «палатка». К «солнцу» восходит *խորանի* (qagouk) «костер», «пламя», «огонь» (— «солнине»). *խորանի* (qar teash) «гусыль», «золотистый», как цвет солнца, двал. *խորան* (qogoi) «красивый», по связи с солнцем, так как понятие красоты вообще связано с солнцем, светом, луной, наконец, *խոր* (qul) «глухой», воспринимаемое как «оглушенный солнцем». Древнелитературное *խոր* (qoi) означает «пораженный бесом», «уродливый». Палеонтология речи вскрыла, что физические дефекты «немой», «глухой», «слепой» и т. д. подобно вообще болезням, воспринимаются как состояние существа во власти «тотема» позднее «бога-дьявола». По связи «ноги» с «солнцем» интересно отметить народное *խոր* (qar) в значении «бегать», *խորխոր* «бегом».

Древнее хорическое начало, выразившееся в комплексе пение—пляска—действие долго сохранялось у армян. На нем был основан погребальный обряд языческих армян, как свидетельствует о том историк Фауст Бузанд. Хорическое начало сохранилось и в современных народных армянских плясках с пением, игрой и трудовыми движениями.

К тотемно-магическому восприятию мира древних обитателей Армении относится и слово *կարգալ* (kardal) «читать». Книга первоначально означала магию, божество-тотем, а «читать» значило «колдовать», «гадать». (Пиктографическое письмо первобытных народов имело, как известно, магические функции). Основа армянского *կարգալ-կարգ* (kard) означала «тотем», «бог», т. е. племенное название, что сохранилось в термине *kardu* (название курдов в древности) и в его разновидности *qald* — «урартское божество»¹. Известно, что первобытному мышлению жрец (колдун) представлялся олицетворением божества, тогда еще лишь тотема, по которому звалось племя. Ту же основу мы имеем в армянском *կախարգ* (kaxard) «колдун», «волшебник», а

¹ М а р р, Происхождение терминов «книга» и «письмо» в освещении афетич. теории, 1926, ИР, т. III, стр. 240.

также *qarqabaw* (qa[deay) «астролог», «вещун» (племенное название урартов). Сюда же относится по единству противоположностей термин *qardaq* (qardaḳ) «обманщик». Это то же название *kaqard* (kaqard) «колдун», которое на следующей стадии, при падении роли жрецов, колдунов, вещунов, обратилось в уничижительное «обманщик». В диалектах *qarqaw* означает «громко читать», «звать», «кричать», в западном диалекте «петь». Как видим, все это реликты магических действий древних *kaqarq* «ов колдунов».

Другой комплекс, восходящий к магическому мировоззрению, сохранился в древнелитературном *ḫawel* (ḫawel) «колдовать», *ḫawil* (ḫawil), «волшебный», *ḫawel* (ḫawel) «казаться», «считать», *ḫawil* означает также «сказывать», «ритмически говорить», древнелитературное *ḫ ḫil ḫawil* «читать без пения (речитатив)», *ḫ ḫil ḫawil* «гучить наизусть». К *ḫawil* восходят *ḫil ḫawilaw* «эпическая песня», «сказ», как пережиток древней синкретической поэзии с культово-магическими функциями. *ḫil*, *ḫawil* (ḫil, ḫawil) означает в то же время «число», «счет» и связано с «луной» (сван. *ḫaw* | *ḫaw* «месяц»), как мерилом времени первобытных людей. Луна оставила в речи и быте особенно богатые отложения, как отмечает Марр, увязывающие не только колдовство и интуитивное прорицание и его противоположность трезвый счет, но и эпос, пение, письмо, чтение и т. д.¹

К луне же восходит и название армянской хороводной пляски с пением *gugraq* (gugraq), буквально «лунный круг» (в мегр. чанск. яз. сохранилось *ḫuḫ-a* в значении «луна»). Вторая часть *qar* (rag) это «круг», «хоровод», восходящий к «солнцу». Разновидность *rag-bag-qar* в Армении вообще означала «солнце». Так мы имеем производное *ḫarq* (ḫarq) «блеск», «сияние», «слава» и по единству противоположных значений *ḫarqabaw* (ḫarqabaw) «сердиться», как отрицательное действие «солнца». В урартских клинообразных надписях, как мы видели, сохранился Ваг «бог солнца».

¹ Марр, Что говорит язык по истории материальной культуры, 1934, Сб. Язык и история, т. 1 стр. 172.

gug raq—это первично культовое действие с пением и пляской в честь «луны» (*ḡuḡ*) и «солнца» (*raq*), что на стадии астрального мышления сигнализирует момент вызывания действия луны или солнца и приобщения к нему соучастников этой пляски. В древнелитературном языке сохранилось *ḡuḡ/ḡuḡ* (*kaudivn*) «прыгание», «движение руками и ногами», «хлопанье в ладоши» и глагол *gug raq-ḡuḡ* (*gug baqa!*) «испускать клич радости». Все это—пережитки культового действия, хороводной пляски в честь луны.

В армянском языке *ḡuḡ* в значении «луны» вскрывается несомненно в диалектич. *ḡuḡ* (*ḡuḡ*) «мелкие прыжки на руке», для излечения которых в народе обращаются с заклинаниями к луне. Микрокосмическое осмысление *ḡuḡ* в значении «руки» сохранилось в армянском *gug-ḡuḡ* (*gugapel*) «указывать», буквально «делать рукой».

Древний полисемантизм слов сказался в таком термине, как *ḡuḡ* «работать», «делать» (первично «рукой», от *ḡuḡ* «рука»), *ḡuḡ* «рабочий», *ḡuḡ* «окончание работы», *ḡuḡ* означает в то же время «слово», «разум», восходящие к «руке» (первично «ручное слово») в составе сложных образований *ḡuḡ-ḡuḡ* «логичный», «умный», *ḡuḡ-ḡuḡ* «бессмысленный», *ḡuḡ-ḡuḡ* «филолог» и многие другие.

Мы рассмотрели ряд образований с функцией самых различных значимостей в зависимости от стадии их возникновения, восходящих к космически-астральному мировоззрению, к стадии магического мышления первичных обитателей Армении.

К той же космически-астральной стадии восходят семантические ряды и гнезда семантических значений слов в армянском языке, обусловленные первичной связанностью, коллективностью представлений, когда целый ряд слов был как бы связан цепью значений, вытекавших один из другого, в связи с первичной нерасчлененностью материального, общественного и духовного миров.

Рассмотрим семантический ряд «небо+солнце (→огонь)+рождение+творчество (→труд)», установленный

палеонтологией речи и отраженный в армянском языке. Так, в армянском языке с элементом *er* (← *her*) мы имеем *երկին* (*erkin*) «небо», откуда и *երկիր* (*erkir*) «земля», две различные формы одного и того же слова, которые понимались как «небо¹ верхнее» и «небо² нижнее (земля)». К «небу» восходит значение «божества» с множественным числом на *ne erne*, которое у армян в полной форме *երանք* (← *երանքի*) используется, как прилагательное «блаженный», «хороший». *երեկ գեղ* (*erpek qez*) буквально означает «боги с тобой», *երանք* (*eran*) означает также «о если бы». К «солнцу» восходит *երակ* (*eral*) «кипеть», *երանք* (*erand*) «рвение» (← «горение»). *երդիք* (*erdik*) «слуховое окно» (← «солнце»), *երեւակ* (*erevak*) «заря», «приход солнца», откуда и *երեւի* (*erev*) «являться», первоначально «восходить», *երդուի* (*erdnu*) «клясться», так как «клятва» происходит от культового понятия «бога-чорта», а раньше тотема с тем или иным осмыслением, в данном случае, астральным. У армян вообще клянутся «солнцем», как увидим далее.

С «рождением» связано *երկ*, *երկանք* (*erkan, erkinq*) «роды», «родовые муки». Марр указывает, что важнейший подвиг женской природы рождение — связан был не с физиологией и осознании первобытного человечества, а с магией, культом солнца и его рождением. Солнце являлось точным выразителем продолжения человеческого рода, его появления на свет, роста и вообще развития. Рождение таким образом воспринималось еще не как физическое явление, а как социальное, на стадии космического мировоззрения, как астральное, рождение светила. Другое значение *երկ* — «произведение», как продукт творчества, труда. Сюда же относится *երկ* (*herk*) «поле» и трудомagическое действие *երկի* «пахать», воспринимаемое в сознании первобытного земледельца, как культовое, магическое действие солнца, а также *երդի* (*ergel*) «петь», «играть», входящее в комплекс трудомagического действия. В связи с *երդи* интересно отметить выражение М. Хоренского *երդի ձեռամբ* буквально «петь руками», где *երդի* явно выступает в значении «играть», «двигаться», «плавать» — играть, плавать.

руками.¹ Таким образом, слова *երկին, երկիր, երևալն, երանի, ետար, ետանգ, երգիք, երգանք, երկն, երկունք, հերկ, հերկել, երգել* — образуют один семантический ряд со значением «небо+солнце+рождение+труд». Тот же ряд сохранился в армянском языке и в другом элементе сибилантином *di—dir | din ~ dan*. Так, значение «неба» сохранилось в его дериватах *ծին* (*din*) «свет», *ծիր* (*dir*) «круг», *ծրածան* (*dia-dan*) «радуга», (—«пояс неба»), *տիգ* (*tig*) «день», «свет», *ծրծան* (*didan*) «ласточка» (—«птица-небесенок»), *ծիրանի* (*dirani*) «красный», «алый», как цвет зари, солнца, *ծնանել* (*dnanel*) «рождать», буквально «делать солнце», *ծնունդ* (*dnund*) «роды».

Нельзя не упомянуть здесь же о том, что семантический ряд «небо+солнце+рождение» целиком отражен в известных стихах армянского эпического фрагмента, сохраненного у М. Хоренского, где восход солнца изображается, как рождение дитяти или мальчика. Считаем излишним привести отрывок целиком:

*«երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
երկնէր և ծովն ծիրանի.
երկն ի ծովուն ունէր և գետքորդին եղեգնիկ.
ընդ եղեգան փոք ծուխ ելանէր,
ընդ եղեգան փոք բոց ելանէր.
եւ ի բոցոյն փաղէր խորտեալ պատանեկիկ.
նա հար հեր ունէր,
(Ապա թէ) բոց ունէր ժորաւ,
եւ աշխուժն էին արեգափունքս»²*

В русском переводе Марра отрывок звучит

В родильных муках было небо, была земля,
В родильных муках было также багряное море,
Родильными муками в море схвачен красненький
тростничек.

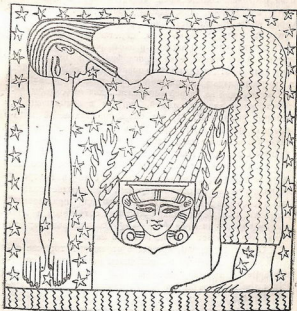
По желобку тростника дым несся вверх,
По желобку тростника пламя несло вверх,
И из пламени выскочил русский мальчонка,

¹ М. Хоренский, *Պատմութիւն հայոց*, кн. II, гл. 63.

² М. Хоренский, кн. I, гл. 31.

Волосы у него—огонь,
Борода у него—пламя,
И глаза его—солнышки*.

Юнона-солнце рождается небом, землей и багряным морем, то-есть единым небом (космосом) в его расщеплении: неба¹—нашего неба, неба²—земли, неба³—воды, моря.

Ежедневный путь солнца от восхода-рождения
до захода-проглатывания матерью-небом.

Таким образом, солнце в представлении древних армян являлось сыном, дитятей неба. В эпосе отразились, как

мы видим, понятия родового патриархального строя — солнце в образе мальчика-отрока с бородой, тогда как при матриархате солнце было двойником — девушки, женщины, сестрой лунны.

Семантическая связь «солнца» с «рождением» ярко отражена в египетской мифологии. В египетских текстах и на рисунках солнце представляется рождающимся из vulva матери-неба, а к заходу проглатываемым ею, чтобы иметь возможность вновь родиться утром. Так, рисунок на одном из саркофагов, передающий ежедневный путь солнца, проглатываемого и вновь рождаемого небом-женщиной сопровождается иероглифической надписью о боге солнца Ра: „выходящий из преисподней, спускающийся в утреннюю ладью ...входящий в рот, выходящий из vulva, восходящий из дверей горизонта... для того, чтобы сотворить жизнь для всех людей, скота и пресмыкающихся, которых он создал“. Эту же связь представлений находим и на фреске в Дендера. Здесь на звездном фоне изображена женщина-небо, стоящая на воде (небо³ — преисподняя) с линиями воды на одежде и касающаяся воды руками. Она рождает солнечный диск, лучи которого падают на иероглиф горизонта с головой Гатор в центре и двумя деревьями по обеим сторонам. Она рождает солнечный диск и она же проглатывает его (см. прилагаемый рисунок)¹. Совершенно такой же образ сохранился в армянском выражении *արեգ ծագր Ժողով* «солнце зашло», что буквально означает «солнце вошло в мать».

С другой стороны, интересно отражение того же ряда «солнце+рождение» в позднейшем религиозном сознании армян. Языческий культовый праздник солнца при принятии христианства был перенесен на праздник Христа-солнца. У армян и до сих пор Рождение и Крещение празднуют вместе и вообще христианское Рождество есть «христианизированный» праздник солнца. В термине «крещение» вскрывается то же «солнце», так как это крещение вовсе

¹ И. Г. Лившиц, *Время-пространство в египетской иероглифике*, сб. Академии Наук акад. Марру, 1935, стр. 243.

не водой, а светом *լուսավորել* (luzavogel), «крестить» буквально значит «крестить светом» (*լուս* — «свет»), откуда и название просветителя-крестителя армян Григория *Լուսավորիչ* (luzavorig). Такое же осмысление сохранилось в грузинском *შოაფუღა* «крестить» не водой, а светом, так как *შაფე* означает «солнце».

В армянском языке сохранился во всей своей первобытной образности другой семантический ряд «солнце + лошадь + заря». Лошадь в сознании первобытного человека связывалась с «солнцем + зарей» и восходящее солнце представлялось «приходящей лошадыю». В древнелитературном языке *արեգազար* «заря» буквально означает «приход арега» или «приход лошади». Элемент *аг-ег* в значении «солнца» (*агег*, *агег*, *егеуакан*) отражен в названии «лошади» — *հրեգաբ* (*erivar*). В армянском языке мы имеем другой термин для «заря» — *արշալույս* (*arshalouys*) «заря», «свет зари», диалект. *արշալ քնկնել* «рассветать», «появляться». Следует заметить, что *arshalouys* это позднейшее народное осмысление слова *arshagish* (древнелитературное *arshalush*) с двумя корнями в значении «лошади» *арш*, *луш*. Слово *арш* сохранилось в значении «лошади» в *արշալանք* (*arshavanq*) «конный наезд», *արշալել* «нападать», «мчаться (на конях)».

Со спирантным *hup* -- *hup* и *hur* сохранились: *հուփ* (*hup*) *հուր* (*hur*) «огонь», «солнце», откуда *հնոց* (*hənog*) «горнило» и *հէփ* (*hup* — *hep*) «конь» в *հէփք* (*hepq*) «разбойничий наезд». В народном творчестве эпитетом коня является *հրեղէն* «огненный».

Образ лошади, связанный с небом + солнцем + зарей нашел яркое воплощение в народном эпосе, сказках, а также в религиозных представлениях и символах. Лошадь представлялась, как конь огнедышащий, выходящий из черной от глубины реки и сияющий на красном небе. Огненный конь — *հրեղէն ձի* — таков конь Джалали в эпосе Давид Сасунский. Он выходит из глубины моря (море — как расщепление единого образа «неба»). Отсюда в сказках кони имеют цвет моря, голубой или черный, или цвет зари, солнца. Они появляются с эпитетами: *հաղալ քառակ* (голубой конь) *սեւա՛ն գեղեցիկ* (красивый чернеп), *արեւու՛կ ձի*

(белая лошадь), *shshshshshshsh* (желто-красная лошадь) и т. д. В языческой Армении лошадей приносили в жертву священной реке Евфрату (жертва небу³). С небом же связано и представление о «крылатом коне», о «лошади-птице», перелетающей через горы и моря.

У армянских историков сохранились указания на то, что в древней Армении лошади принимали участие в похоронных процессиях и нередко закапывались вместе с умершим хозяином. Марр замечает, что «есть особые основания, кроме бегов и наезднической удали, для исключительной роли лошади на похоронах, именно то, что лошадь—символ смерти. На похоронах и поминках это «солнце-лошадь», «заходящее солнце», «черная смерть», и оно же «солнце-лошадь», «восходящее солнце», «заря», румяная, красная неумирающая жизнь, воскресенье⁴. Лошадь, таким образом, воспринималась по единству противоположностей и как символ загробного мира в связи с представлением об уходящем, закатывающемся солнце.

Рассмотрим еще один пример семантического пучка, установленного палеонтологией речи в его отражении в армянском языке—«солнце+смех (улыбка, радость)+цветок»—где мы имеем перенос астральных терминов на микрокосм человека. Название «солнца» переходило на «смех» в его еще нерасчлененном единстве радость-улыбка-смех и на цветок, «алый цветок», образ «цветка земли (неба⁵)», как солнце было цветком неба (неба¹).

В армянском языке в значении «солнца» использован также элемент *kar*→*gar*→*qar*→*qan* | *qir*→*qip*. К «солнцу» восходит *karar* (qar-oyn) «костер», *karab* (qanbel) «сжигать», «обжигать» (действие солнца). Кроме того, мы имеем интересный термин *karabkar* (qanqarig) «пелена», «оболочка», несомненно восходящий к названию «солнца». *karabkar*, очевидно, представлял первично некое культовое одеяние или принадлежность обряда производственного культа, связанного с «солнцем». Когда армянские переводчики переподили евангелие с сирийского языка, они,

³ Марр. Термины из абхазо-русских этнических связей «лошадь и гризга», 1924, ИР, т. V, стр. 151.

очевидно, использовали слово *խոծարար* как культовое одеяние для божественного младенца в смысле «пеленок», в которые был завернут младенец¹ Христос. Интересно, что в значении пеленать в армянском языке выступают другие слова, также происходящие к «солнцу», как например, *բարբել* (*barbel*) «пеленать» и *բարբել* (*barbel*) «обволакивать», где *bar*—*rag* означает «солнце». Здесь, как мы видим, вскрывается перенос названия космического тотема, в частности, астрального термина на облачение, первоначально, культовое.

В значении смеха название «солнца» сохранилось в *կարկալել* (*karkal*) «смеяться», «хохотать», *կնդալ* (*qandal*) «смеяться», *խիտել* (*qalopq*, восходящее к *qar-qop-q*) «смех»¹, а также в *ախար* (*axar*) «безрадостный» (от *qar* и *qut* «солнце»—«радость»).

Значение цветка вскрывается в *կակալ* (*kakal*) «красный цветок», «мак», *խարհար* (*qar-a-har*) неизвестное растение, называемое также *արդալի մար* «мать солнца», с красноватым цветком, а также *խարի* (*qar-i*) красный красительный корень (*Alkanappa orientalis*), *խորդենի*—*qor-deni* (*Geranium*) с алым цветком, *խոծառ*—*qae-andat* (*Verbascum*) с желто-оранжевым цветком.

Тот же ряд «солнце+смех+цветок» вскрывается в сибилантном *ձի—ձիլ—ձալ*, откуда *ձաղ* (*dag*) «луч», «свет»; *ձաղել* (*dagel*) «рассветать», «восходить», «рождаться», *աղ* (*aq*) «тепло», *ձիձաղ* (*di-dal*) «смех», *ձաղրիլ* (*dal-ril*) высмеивать», *ձաղիկ* (*dal-ik*) «цветок», *ձաղկոց* (*dal-kog*) «цветник», *ձիլ* (*di*) «росток» и т. д.

В связи с этим не лишне вспомнить жест ручной речи казахов армянок, обозначающий «солнце», в котором отразился тот же семантический ряд—возведение рук к небу с улыбкой на лице для «солнца», а также для «жизни», «тепла», «смеха» и «цветка».

Как видим, в приведенных примерах с достаточной наглядностью отражены семантические закономерности слов-единство противоположных значений, семантическая связанность понятий, закон функциональной семантики и т. д.

1. Отметим русскую параллель *хо-хот* (*xor-xot*), восходящую к термину Хорс (*qors*) «богу солнца» древних славян.

восходящие к первобытному, магически-астральному мышлению древних армян. Здесь мы вправе сказать вместе с Марром корни всего конкретно наметившегося языка и каждого конкретного языка на всем протяжении жизни человечества с изначального его бытия, корни каждого термина ...—когда речь о первичном его возникновении и строится, следовательно, генетический анализ с историей начал—находятся в мышлении и мировоззрении первобытного общества, т. е. тотемистическом мышлении¹.

3) Магия слов

Учение о магической функции звукового языка на ранних ступенях его зарождения было впервые введено в учение о языке Марром: „Употребление первой звуковой речи не могло не носить характера магического средства, отдельные ее слова не могли не ценить как чародейство“,² потому что новый звуковой язык имел свои особенности, производившие на первобытного человека сильное впечатление. Это—способность отпугивать словом вредных и опасных зверей, способность призывать человека на далеком расстоянии и, наконец, передавать словами свою волю и приказ. Словесная речь, могла быть таким образом орудием самозащиты и обороны человека против злых сил (как и вредных животных), она имела и функции призыва (добрых тотемов, духов), но она в то же время осознавалась, как имеющая вредные, опасные для человека последствия, по сравнению с более древней, ручной речью. Звук выдавал присутствие и тайны человека его врагам, имел магическую силу, привлекающую к говорящему злых духов, демонов, болезни и т. п. Отсюда всевозможные запреты—табу на произнесение имен злых сил (чудовищ, зверей); имен всяких болезней, имен умерших и т. д. Имя в представлении первобытного человека было самой вещью, ее реальным проявлением, Коснуться имени—значило коснуться самого существа, которое его носило. У Леви

1 Марр, В тупике ли история материальной культуры, 1939, ГИИМК, стр. 49.

2 Марр, О происхождении языка, 1926, ИР, т. II, стр. 204.

Вруля собрано много примеров табу, запретов на звуковой язык у разных племен от Атлантического до Тихого океана. Другая разновидность магии слов—это приказ, желание, которые выполняются. Такая магическая сила приписывалась именам добрых божеств или злых сил. Отсюда вера в магическую силу проклятий, призывы с целью повредить другому (наговор), с целью защитить себя и других (оберег), различные заклинания, колдования словом и т. п.

Магическое значение и свойство слов выявляется также в крайне распространенном обычае употребления в магических и даже обрядовых и религиозных церемониях песнопений и формул, смысл которых больше не осознается. Современные первобытные племена крайне привязаны к этим песням, так как верят в их мистическое свойство, в их магическую действенность. Эти формулы сохранились и в народных сказках, в припевах и т. п.

Вера в магическую силу слова, восходящая к древнейшему мышлению человека, была сильно распространена и у древних армян, по свидетельству армянских историков V века и пережиточно сохранилась в народе и до наших дней. Магические заклинания, боритания и т. д. вырабатывались в древней Армении колдунами, затем жрецами. Формулы этих заклинаний—призывов, оберегов, и т. п. произносились устно или писались на кусках пергамента или бумаги и зашивались в одежду или привязывались к руке, к домашним животным, чтобы предохранить их от бед, болезней, злых чар и т. д.

Обереги назывались в древнелитературном языке *դրոշմակեր*, *գիր պահպանութեան* (защитное письмо), *պահպանակեր*, наговоры или освобождения от злого влияния назывались *հաշկեր*, *կող*, *կապի աղօթք* или просто *աղօթք* (молитва). Так, например, существовали: *քնակող* (от потери мужественности), *խոցակող* (от немоты), *աչքակող* (от слезы) и др. Обереги были направлены к добрым духам с просьбой защитить человека от всякой беды и болезней, насылаемых злыми силами и чудовищами—*լարք*ами, *ալք*ами, *դատիկ*ами, различными вредоносными животными и насекомыми, которые приносят болезни—*գորտնակ*, *մրջնակ*

սծիկ, աղուհաւակ, խոյտուկ, խաղաղիկ, աչիտներ, խաւիկ և т. Ժ. և т. п. Приведем несколько примеров таких заклинаний. От стадии космически-астрального мировоззрения сохранилась мольба к молодой луне նոր (ног), которой поклонялись, как доброму духу:

«նոր նոր տես դիտ
գորտնուկ էկե կ'աւտա դիտ
կեր գորտնուկ՝ չ'աւտա դիտ» (от болезни

գորտնուկ) или:

«յուսին նոր շնահաւոր,
իս մեղատոր, դուն թագաւոր,
նստած բանիս բարաքաթ
կանգնած ջանիս հարաքաթ»¹,

обращение к звездам:

«էներ-պետ աստղուք, ողնեկան՝ պահապան
կայներ. Գարրել, Մուքայել հրեշտակներաց
հետ մե ազատեք հըմեն՝ փորձանաց, շար
մարդուց, շար սըհաթից»²

Закапывая в землю обрезки ногтей приговаривали

«Ղունդ դունդ էտի կաց
Աթաժ դուն զկա կաց
Իփուր հարցնիմ, հազիր կաց»³:

Известно, что в первобытном мышлении человеческому телу—сердцу, печени, жиру, волосам, ногтям и т. Ժ.—всему приписывалось определенное магическое влияние. Против дурного глаза повторяли три раза:

«շար աչքը շար փշին,
շար աչքը շար փշին
շար աչքը շար փշին»

или в древнелитературном языке:

«շար ահն ի շար փուշն
շար փուշն ի բարկ կրակն
բարկ կրակն ի բարն
բարն ի յանյառակ ծովն»⁴

¹ Тер-Александрян, Թիֆլիսեցի Ժողովուրդի կյանքը, т. 1, Тифлис, 1885, стр. 16.

² Сруанстан, Մանանա, Конст., 1876, стр. 308.

³ Тер-Александрян, стр. 16.

⁴ М. Абега, շարք հին գրականության պատմություն, Ереван, 1944, т. 1, стр. 17.

Против злых сил и болезней:

սիբ Եւ Է ի իբ զարնաւ

В народе и до сих пор говорят, положив ногу на новое платье:

*սիւ թի ճարիմ, զո՛ւն ինձ լէ՛ւ*¹

и многие другие.

Несомненно, по тексту все эти обереги, наговоры, заклинания и т. п. позднего происхождения, сюда часто вклиниваются имена христианских святых, ангелов и т. п., короткие тексты более архаичны, самые древние, конечно, не сохранились—но все они отражают пережитки древнейших стадий тотемизма, анимистических представлений и связаны с словесной магией первичных эпох развития армянского языка.

К древнейшей магии слов относятся и призывы-повторы, обращения к тотемам в магических и даже обрядовых, религиозных песнопениях и формулах. Повторность звукового комплекса вообще являлась у первобытных людей магическим средством. Марр замечает, что повторение одной и той же мысли, фразы не только у язычников, например, в клинообразных надписях вавилонских царей, но и у христиан в бесконечном повторении „господи помилуй“ и др. восходит к древнейшим призывам тотемов, духов, божеств и, наконец, бога, смотря по стадии развития. В первичных песнях, всегда общих, хоровых, когда еще не было звуковой речи, таким магическим звуковым комплексом могло быть лишь единственное членораздельное слово, впоследствии и название, и тотем данного племени-примитива.² Эти повторы-призывы сохранились в современных трудовых песнях армянского крестьянина, восходящих к коллективным трудмагическим песням первобытного коллективного труда. Древнейшие из них часто бессловесны и состоят из одной ритмически расчлененной мелодии, или же содержат припев, повторение отдельных слогов, элементов слов, восходящих к племенным тотемам. Из таких трудмагических

¹ Тер-Александрян, стр. 20.

² Марр. О происхождении языка. 1926, ИР, т. II, стр. 204.

песен широко известны армянские *հանգի* „ы“ или *հանգի*“ и —песня при пахоте. У армян сохранились следующие припевы: в песнях пахоты—*hoу ravela a, ho ho, ho ro lo-lo, ravela ha, ravela a,—haralo, haralo, haralo—haravela, haravel* и др.; в песнях сева: *le le qan le le,—her, hōp, her*; в аробных песнях, так называемых *հիւի*‘ ах: *el el, yer, el, yer, holel, heyel*, в песнях молотбы: *hor el, hor el, yoi ho, yo, yoi*¹ и т. п.

Армянские *հանգի* „ы“, по указанию Г. А. Капанцяна, являются обращениями к богу растительности и земледелия—Ара. Атрибутом бога Ара, замечает Капанцян, является бык, как мы это видим на его каменных изваяниях. Наш земледелец вообще олицетворяет быка, называя его в песне *«հոգ»*, как имя человека, и как бы обращается в его лице к богу Ара. Этот культ отражен и в песне Комитаса *«հալի հրգ»* (песня молотбы), припев которой напоминает церковный мотив обращения к богу *«հորհալ տէր»* (подай господи), направленный как-будто к владыке Ара, чтобы он послал богатый урожай. Возможно, указывает Капанцян, что само *հանգի* произошло из доармянских слов, *Արա զի* (*ara vel*), означавших «Ара, помоги» или «Ара, подай»².

На космической стадии *ag, el* были, как мы знаем, культовыми астральными терминами со значением «солнце», отложенными в целом ряде слов. Тот же тотем из анимистической стадии в земледельческом быту является божеством умирающим и воскресающим богом земледелия и растительности (Ара), к которому обращен тот же припев-призыв. Земледелие вообще переплетается с почитанием бога, божества, ибо само обрабатывание земли, все части земледельческого дела в мышлении человечества на начальной стадии его развития—это культовые предметы.

Вероятно, такой же призыв-обращение мы имеем в припеве армянской песни *հոյհար*, призыв к *հար* «богине

¹ Примеры взяты из сборника А. Ганалаяна *Լալ շրնհանի աշխատերի հրգերի*, Ереван, 1937 г.

² Г. А. Капанцян. *Արա զի հիւիի պաշտօնները*, Ереван, 1945, стр. 158.

воды». (паг как божество воды сохранено в армянском *Գորիշար* «смолина (нимфа воды?)», а также в названии чучела *Կարիկ* — pupin (паг I pup), которое носят армяне во время засухи, чтобы вызвать дождь¹).

В армянском быту сохранились и древнейшие запреты-табу. Так, в народе избегают называть имена злых сил, чудовищ и т. д. и вместо них говорят *սեւզնէ ագիկները* «те, что лучше нас». Об умерших говорят *«սեւզ ոյալը»* «покойный», не называя его имени. О людях говорят *«էն հոգեւորը»*, буквально «тот, имеющий душу». У армян вообще любой термин может быть заменен словом *բան* «вещь», говорят *«էն բանը»*, чтоб не называть самого имени.

В народной речи, в связи с культом животных сохранено табу на названия некоторых из них. Так, олень назывался *հզըրաւար* «рогатый», так как был обычай табу на имена животных, за которым охотятся. Пчела называется *սեւզ»* «медовая», от слова *սեւզ»* «мед», чтобы не называть имени пчелы во время сбора меда. Собака называется *հծուտի»* «кусающая», осел — *սորթաթափալ* «вывалившийся в золь», заяц — *տեղալ լորեկ* «наостривший уши» и т. п.

3) Идиоматические выражения

Пожалуй, нигде так полно и ярко не отражены отпечатки пройденных стадий развития мышления, как в идиоматических оборотах, выражениях, часто восходящих к древнейшим эпохам развития языка. Идиомы — это окаменелые, неразложимые словосочетания, отражающие конкретное, реальное содержание человеческого мышления той стадии, на которой они возникли. С переменой мышления это первичное конкретное содержание перестает осознаваться и такие обороты делаются непонятными человеку с другим мышлением, на другой стадии развития.

¹ См. Г. А. Капанян, Хеттские боги у армян, Ереван, 1940, стр. 44 и след. Капанян считает условным переход *а* в *и*, но по закону звуковых соответствий между ветвями индоевропейских языков мы имеем здесь закономерное чередование гласных в пределах сближенной атаки *а=о* при плавном *и*.

Форма пережиточно сохраняется, но содержание переосмысливается, получает иносказательный смысл.

Армянский язык необыкновенно богат такими идиоматическими оборотами, сохранившимися не только в живой, народной речи, но и в древнелитературном языке. Они отражают различные этапы развития, начиная с древнейшего космического культа астральных тел и кончая микрокосмическим осмыслением мира, отражают образное, конкретное, ручное мышление древних обитателей Армении.

Постараемся проанализировать несколько таких оборотов, связанных с космически-астральным мышлением.

Первобытный культ солнца, солнца-тотема, как мы видели на примерах семантических гнезд, прочно вошел в сознание древних армян. Поклонение солнцу, луне и звездам несомненно восходит к древнейшему мировоззрению первобытных обитателей Армении и нет, нам кажется, никаких оснований видеть в нем заимствования из персидского или греческого пантеона. Культ светил, а еще ранее неба, присущ всем первобытным народам с космическим мышлением. Солнце было для армян воплощением света, радости, смеха, рождения и жизни, и именно в этом значении сохранилось в многочисленных оборотах. Солнце — это «жизнь», «здоровье», «свидетель», «защита», «правда». Еще у древних армян говорили о смерти или убийстве *յարեկ արկանել*¹ «лишить жизни», буквально «бросить от солнца», *արե կրել* «жить», буквально «нести солнце», *յարե հատանել* «убить», буквально «лишить солнца». Смерть в молодом возрасте называлась *արեդե գարեանեալ*, буквально «умерший во главе солнца».

В надписи Багратидов сохранилось пожелание *արեշտտիբրե*, т. е. «долгой жизни», буквально «много солнца». И до сих пор в живой речи очень распространены пожелания долгой жизни *արեդ երկայն լինի*, *երկայն արե լինես*.

¹ Примеры взяты из словарей: Амасуни, *Հայոց բառ ու բան*, Багаршанап, 1912, *Ապարա*, *Հայոց զափառանքն րաւարան*, Тифлис, 1913, *Մալ-հասյան*, *Հայերեն բացատրական րաւարան*, Ереван, 1944, а также из книги Тер-Александрова, *Քրիստոնեայ ժամգոր կրանքը*, Тифлис, 1885, стр. 89-8 а д и ш а н, *Էրե հատար Հայոց*, Венеция, 1895, стр. 89.

«да будет длинно твое солнце (жизнь)», ласкательные просьбы *արեգ արեմ, եթէ արեգ արեմ* «ради солнца», «если любишь свое солнце (жизнь)», *արեգ մեռնիմ* «да умру я для твоего солнца (ради тебя)» и т. д.

Солнцем клялись, солнце призывали в свидетели, взывали к его защите: *իմ արեգ արեգ գրտեմալ* «да знает мое родное солнце», *արեմ զիմալ* «свидетель мое солнце», *արեմ մեռնի* «да умрет мое солнце (если я солгал)», *իմ արեգ* «клянусь своим солнцем», *էն գաթրած արեգ գրտեմալ* «да знает то усталое солнце» и т. д. На солнце (жизнь) насылались проклятия: *արեգ ինք չտեսնի* «не видать тебе счастья от своего солнца», *արեգ խաբրի* «да затмится твое солнце», *արեգ սևանա* «да почернеет твое солнце» и т. д. *Կարճր արե* означает «счастливая жизнь», буквально «красное солнце», *կանալ-արե* «молодость», буквально «зеленое солнце». Солнце—это «правда», *արդար* «правый» (ardar от ar-di, урартского «бога солнца»).

Интересно проследить стадии «клятвы», ярко отраженные в армянском языке. Клятва в сущности есть магическое заклинание. В связи с астральным культом солнца, армяне клялись, как мы видели, «солнцем». От той же стадии остались клятвы: *երկրորդ գրտեմալ* «клянусь небом», *էն բարի լույսը գրտեմալ* «клянусь тем добрым светом», *էն օրիւ օրը գրտեմալ* «клянусь днем этого дня», *էն ճրագը զիմալ* «свидетель этот огонь» («свет»—«солнце»). По вступлении в стадию земледельческой культуры появился культ хлеба, клялись хлебом и хлебными злаками. Так, у армян сохранилось *էն հացը գրտեմալ* «клянусь этим хлебом», «да знает этот хлеб». При матриархате клялись матерью, как главой социальных взаимоотношений. Культ предков создал клятвы *իմ հօր գերեզմանը գրտեմալ* «да знает могила моего отца», *իմ հօր հոգին գրտեմալ* «да знает душа моего отца», наконец, клянутся богом *տառած զիմալ* «свидетель бог». В конце концов тот же культовый предмет клятв превращается в свою противоположность, в богохульственные слова, в ругательства, как это видно

на примерах матерщины, поминания чорта (бог—чорт) и т. д.

С солнцем, светом, луной, связано у армян, как и у других народов, понятие красоты, например: *տիկն ու տրեգիտիկն* означает «красавица», буквально «глаз и солнце», в тифлисском наречии говорят: *էկեկնց տրուկն է, որ մարթր փառերին լույս է տալիս»* «так красива, что освещает темные стены», *հրեղեն օջախն է* «красавец», буквально «огненная личность», *լուսի կտոր է* «красавица», буквально «кусочек света» и т. д.

Небо со звездами также оставили следы в мышлении армян. В народе говорят: *տառն ընկալ* «умер», буквально «упала звезда», *տառալ մարդ է* «счастливый человек», буквально «человек со звездой», *տառք փառ* «судачливый», буквально «с яркой звездой», *տառն Երանը բռնում է* «он мне нравится», буквально «моя звезда ловит его» и т. д.

Необыкновенно богат армянский язык выражениями, в которых отразился микрокосм человека. Названия частей человеческого тела (рука, нога, голова, глаз и т. д.) употреблялись в различных оборотах для выражения взаимоотношений человека, были связаны с его бытом, трудом, настроением и т. д. В этих оборотах сохранились глубокие следы первичной образности, конкретности восприятия, когда человек выражал свои эмоции и ощущения путем описания их внешних физических проявлений.

Огромное количество таких оборотов связано с рукой. Рука вообще оставила в речи человека богатые отложения, восходящие к ручной речи. Ручной язык не только давал возможность выражать свои мысли, образы-понятия и общаться с коллективом, но и развивать представления, как средство общения с чужим и своим племенем и затем также его отдельными членами уже в интимных подробностях личной жизни*, — говорят Марр¹.

С *рукой* связано в армянском языке много значений. Рука — это «сила», «мощь», «власть», «защита», «помощь», «работа», «борьба» и т. п. Древнелитературное *բ ձեռն տալու* «оз-

* Марр, О происхождении языка, 1926, ИР, т. II, стр. 202.

начает «овладеть», буквально «взять руку», *ի բաց կալի ձեռանէ արուք* «восстать», «взбунтоваться», буквально «выйти из чьей-либо руки», *ձեռամբ լինել* «мочь», буквально «быть с рукой», *ձեռն արկանել* «предпринять», «начать», буквально «ударить рукой», *ձեռնել* «стронуть», буквально «ручить», *ձեռք գալ* «встретить», буквально «прийти к руке», *ձեռքաջուր* «ремесло», «мастерство», буквально «вода руки», *ձեռք առ ար անել* «быстро работать», буквально «делать рукой и ногой», *ափսոքը երթալ* «потерять», буквально «уйти с ладони» (*ափ* — «ладонь», «рука») и т. п. Рука выражает и социальное положение человека: *ձեռքը լիքը*, *ձեռքը տար* означает «богатый», «имущий», буквально «с полной рукой», «с горячей рукой» и напротив — *ձեռքը դատարկ*, *ձեռքը կործ* «бедный», «неимущий», буквально «с пустой рукой», «с короткой рукой» и т. д.; характеристику людей: *ձեռքը դոգ* «скупой», буквально «с закрытой рукой», *ձեռքը բաց*, *ձեռնաբաց* «щедрый», буквально «с открытой рукой», *ձեռքը ձուռ* «вор», буквально «с кривой рукой», *ձեռնեղէց* «предпринимчивый», «человек с инициативой», буквально «человек с рукой» и т. п.; взаимоотношения людей: *ձեռքը կապել* «не разрешить», буквально «завязать руку», *ձեռք մեկնել* «помочь», буквально «протянуть руку»; в живой речи *ձեռք րանոց չունի* «у него нет помощника» означает буквально «не имеет хватающего за руку», *ձեռք գրաս չեկազ* «потерпел неудачу из-за тебя», буквально «твоя рука не прищлась по мне», *ձեռք տալու բան է* «полезная вещь», буквально «вещь, которую можно тронуть рукой», *ձեռքից զնալ* «лишиться», буквально «уйти с руки», *ձեռք գերցնել* «отказаться», буквально «отвести руку» и т. д. Рука выражает и время: *ձեռնէ ձեռն*, *ձեռաց* «сейчас», «сию минуту», буквально «от руки к руке» и много других.

С ногой связаны понятия, имеющие в основе конкретное, зрительное восприятие действий: *առնորդ քննել* «умолять», буквально «броситься в ноги», *առնորդ ձգել* «умереть», буквально «вытянуть ноги», *առի տակ փորել* «вредить», буквально «копать под ногой», *առ տալ* «подбодрить», «воодушевить», буквально «дать ногу (подставить)», *առ քանել* «злословить», буквально «держаться за ногу», *առք զնալ*

գնաց նրա սուր «пошел за ним...» «за его ногой», արիւն տեղ տեղ «устроиться на работу», буквально «сделать место для ноги», սուր կարի գծի «медлить», «мямлить», буквально «повесить ногу», «волочить» и т. д.

Много идиоматических выражений связано в армянском языке с головой. Голова осмыслилась в первобытном мышлении, как олицетворение всего тела и самого человека. И сейчас у первобытных народов самый ценный трофей—это голова убитого врага. К голове восходят понятия о жизни и смерти человека, о его личности в целом. В диалектах распространены следующие обороты: գլուխդ մեռի «чтоб ты умер», проклятие—«да умрет твоя голова», գլուխը փայր գնի «умереть», буквально «положить голову вниз», գլուխը ետ գնի «пожертвовать собой», буквально «отложить голову», գլխից ձեռք աշի «отказаться от жизни», буквально «отвести руки от головы», գլուխդ ապրի благословение «да живет твоя голова» и т. д. С головой связано и выражение печали, горя, траура: գլուխն հող տալ буквально «посыпать голову землей», գլխին տալ, գլխին ձեռնել «быть в отчаянии», «горевать», буквально «бить себя по голове» и т. д. Головой выражается понятие времени, меры—древнелитературное տո ի գլուխ означает «целый год», буквально «год до головы», էն գլխէն «с начала», «с того, времени», буквально «с той головы», գլխէ գլուխ «целиком», «от края до края», буквально «от головы до головы», զգլխի «наполнить», буквально «оголовить», древнелитературное ի գլուխ տեղ «окончить», буквально «довести до головы», գլուխ գլխի «вместе», буквально «голова к голове» и другие.

С глазом и сердцем связан эмоциональный мир человека, его чувства, переживания и настроения: աչքը խոր կարի «долго ждать», буквально «превратить глаза в воду», աչքը փրան մնաց «стал тосковать», буквально «глаз остался на нем», աչքի փռ, աչքի գրոզ «ненавистный», буквально «шип глаза», «злой дух глаза», աչքը հանել «отомстить», буквально «вынуть глаз», աչքը մտնել «заставить себя полюбить», буквально «войти в глаз», աչքը կարգից «испугался», буквально «сломался глаз», աչքն գիպա «тосковал»,

буквально «коснулся глаза», *աչքից դժեց* «разлюбил», буквально «сбросил с глаз» и т. п. Глаза выражали и характеристику людей: *աչքը հոշտ* «зажиточный», «довольный», буквально «с сытым глазом», *աչքը ծակ* «жадный», буквально «с дырявым глазом», *աչքը բաց* «смышленный», «умный», буквально «с открытым глазом» и т. д.

Выражение внутренних эмоций непосредственно связано с сердцем: *սիրտ տալ* «вводоушевить», буквально «дать сердце», *սիրտը բարակ* «чувствительный», буквально «с тонким сердцем», *սիրտը եղ հապեց* «обрадовался», буквально «сердце покрылось жиром», *սիրտը փորը ընկավ* «испугался» буквально «сердце упало в живот», *սիրտը պահպանեց* «огорчился», буквально «сердце убавилось» и т. д.

Интересны обороты, связанные с животным миром, в которых движения животных перенесены по аналогии на людей и применены к разговорному обиходу человека. В них отражены и пережитки тотемистического культа животных, игравшего в Армении большую роль. Приведем несколько примеров: древнелитературное *եղջիւր անել* «лезть в драку», буквально значит «двигать рогами», *քիթ քիթ տալ* «подружиться», буквально «сблизить нос к носу», *պոչ անել* «поссориться», буквально «сделать хвост», *պոչ թեթել* «избегать чего-либо», буквально «отвести хвост в сторону», *պոչ թաղապանել* «притворяться», «дурачить», буквально «играть хвостом», в народе говорят *գելի ծագ հա վրան* «он счастливый», буквально «на нем волчий волос» и т. п. К тотемистическому культу восходят идиомы, отражающие пережитки жертвенного ритуала: *գլխին աղ դնել* «убить», буквально «положить соль на голову» (жертвенному животному посыпали голову солью), *ափանջը հարել* «убить», буквально «отрезать ухо» (у жертвенного животного отрезают кончик уха), *բերանը աղ անել* угроза побить, буквально «насыпать соли в рот» (жертвенную овцу кормят солью) и т. д.

В армянском языке сохранился древнейший оборот, восходящий к дородовому культу пердков и теперь совершенно непонятный. Так, например, говорят: *սրտն ուտում է, ծերքն ծածում է* «злословить», «клеветать», буквально «ест,

жуе́т мое́ мя́со», *qilif d'ruñ mamb* «оскорбить», «насплетничать», буквально «съесть мясо с головы», *dilq d'elqac d'ruñ-
kib mambad* «ссорятся», буквально «едят мясо друг у друга»,
qruñib k'brud «сжил его со свету», буквально «съел его голову» и т. д. Как известно, у многих первобытных народов существует обычай сдирать мясо со своих покойников, может быть и поедать его. Гейсон (S. Gason) так описывает обряд погребения у племен Днери: «В могилу прыгает один из туземцев и начинает срезывать с трупа весь жир, покрывающий мускулы лица, бедер, рук и живота, и передает эти куски жира присутствующим, которые его поедают. Смысл этого ужасного обычая в том, чтобы ближайшие родственники покойного могли скорее его позабыть и не плакать по нем (S. Gason, On the tribes Dieyerie, Auminie etc).¹

Трудно сказать, существовал ли подобный обычай у древних обитателей Армении, так как до нас не дошло других следов, кроме идиоматических оборотов. Возможно, что некоторые из них отражают жертвенные обряды (поедание мяса жертвенного животного), на позднейших стадиях осмысливаемое, как отрицательное враждебное действие. Однако, следует заметить, что осмыслення по аналогии — позднейшее явление. Как видно, первоначально оборот имел вполне конкретное содержание — поедание мяса своего сородича.

Из рассмотренных идиоматических оборотов армянского языка несомненно многие сходны с идиомами других народов. Однако было бы ошибочным считать их заимствованиями и кальками. Одинаковая форма выражения, присущая различным языкам, рождается одинаковым мышлением сходных стадий развития, сходного быта и сходного мировоззрения людей. Да и заимствования лишь тогда удерживаются в языке, когда находят подходящую почву в языковом мышлении данного народа. Наконец, во многих случаях оказывается совершенно невозможным установить, кто у кого заимствовал.

¹ Тихтарев, Очерки по истории первобытной культуры, М. П. 1922, стр. 76.

На этом мы заканчиваем обзор пережиточных явлений, сохранившихся в лексике и идиомах армянского языка. Примеры, приведенные нами, немногочисленны, однако они позволяют судить об отражении общих закономерностей языка-мышления в их стадильных трансформациях и в армянском языке. Как мы видели, в армянском языке сохранился древнейший полисемантизм слов, сохранились семантические ряды с различным стадильным осмыслением одного и того же элемента, сохранились яркие примеры первичной магической функции звукового языка. Наконец, в идиомах отразился образный, конкретный характер мышления первобытного человека, тесная связь понятий с членами человеческого тела, как выражение микрокосмического осмысления мира.

Заключение

В вышеизложенных главах мы попытались рассмотреть некоторые пережитки первобытного мышления, сохранившиеся до настоящего времени в армянском языке. Следует отметить, что многие приведенные здесь факты, относящиеся к грамматическим категориям и особенно к этимологиям армянского языка, как известно, по-иному освещаются в трудах арменистов-индоевропейцев. Однако в задачи настоящей работы не входило дать развернутую критику их высказываний именно потому, что сама работа во всех своих установках и исходных положениях уже является антитезой теорий индоевропейцев. Не затронуты в исследовании и взгляды индоевропейской школы в целом, так как школа эта не занималась вопросами мышления в связи с языком, на что прямо указывает тезис Соссюра: „La linguistique a pour unique et véritable objet la langue envisagée en elle-même et pour elle-même“.¹

[Языкознание имеет единственным и истинным предметом изучения язык, рассматриваемый в самом себе и для себя.]

¹ T. de Saussure, Cours de linguistique générale, Paris-Lausanne, 1916, стр. 317.

То же самое утверждает даже глава социологической школы Мейе: *Toute étude linguistique doit partir de la forme... l'effort le plus grand qu'on puisse faire pour exposer la langue en partant de la pensée aboutit à rompre et à disloquer le système propre de la langue qui est précisément la réalité pour le linguiste.*¹

[Всякое лингвистическое исследование должно исходить из формы... усилие разъяснить язык, исходя из мышления, приведет лишь к ломке и расчленению собственной системы языка, которая как раз и является реальностью для лингвиста.]

Как видим, индоевропейская школа, даже в лице лучших своих представителей, не придает никакого значения изучению мышления, с которым неразрывно связан язык.

В заключительной части мы хотели бы лишь подвести итоги и дать общий обзор исследованных материалов, а затем постараться сделать некоторые выводы.

Прежде всего к древнейшим стадиям развития языка относится сохранившаяся в Армении ручная речь армянских женщин, которая в некоторых древнейших переживаниях несомненно сохранила первобытное восприятие человеком окружающего мира. В оборотах звукового языка мы постарались найти пережитки ручной речи; ярче всего это вскрылось в диал. *Թարի*, т. е. «ручить», где отражена одна из основных семантических закономерностей — переход названия по функции. Название руки, как средства общения перешло на понятие речевого общения в звуковом языке. Другие обороты сохранили те же средства выражения — описывать и рисовать положения, движения и т. д. — что употребляется и языком жестов.

Образное конкретное мышление первобытного человека отразилось в богатых описательных формах глагола-предиката, которые передают зрительное восприятие действия.

Реликты первобытного мышления вскрываются в синтаксисе народного языка, где мы встречаем более ар-

¹ Bulletin de la Société de linguistique, Paris, т. 29, вып. 2, стр. 60.

хаичный порядок слов, более примитивный строй предложения, в отличие от древнелитературного языка.

К первобытному восприятию мира восходят безличные предложения армянского языка, в которых действующим лицом является тотем, дух, оказывающий враждебное или дружественное воздействие на природу и человека. Пережиточные стадии первобытного мышления налицо и в пассивной конструкции предложения, сохранившейся в древнелитературном языке. Она восходит к тотемистической стадии развития человеческого мышления, когда человек не осознавал себя действующим лицом, а приписывал свои действия тотему-духу.

В морфологии реликты первичных стадий развития языка сохранились в образовании возвратных местоимений, восходящих к термину «рука». В древнелитературном языке ярко выявлено местоименное сопровождение имени в так называемых определительных членах, которые указывают на первоначальную конкретность понятия. Определительные члены указывают одновременно на притяжательность и являются указательными местоимениями. В генезисе они восходят к тотемам, так как на этой стадии развития человек не осмыслял себя вне своего тотема, вне своего племени-коллектива.

Местоимения играют огромную роль в армянском склонении и спряжении. Они взрывают первичную недифференцированность имени-глагола, которые не различались без местоименных аффиксов. Падежные окончания армянского склонения восходят к местоименным основам и являются более древними, чем внутренняя флексия. Окончания спряжения армянских глаголов также являются местоимениями, придающими основе глагола личное и временное выражение.

К тотемистической стадии восходят вспомогательный глагол «быть», в основе которого вскрывается название «руки». На этой стадии существование чего-либо осознавалось лишь как нахождение в чьей-либо руке, власти. Поэтому армянский бытийный глагол «есть» означает одновременно

«иметь». Название руки еще ранее было названием космического тотема. На армянском бытийном глаголе *h₁* можно проследить стадийные переходы от космически-астральной стадии к микрокосмической и формально-логической.

Пережитки ручного мышления вскрываются в образовании армянских числительных, которые восходят к термину «рука». Конкретность первичных числительных отражена в народных нумеративных словах, обозначающих части человеческого тела: рот, голову, руку, ноги и т. д.

Названия частей тела вскрываются также в армянских предлогах *gezr.* послелогах, которые в своем образовании отражают мышление человека доисторических эпох.

Словообразовательные элементы армянского языка — показатели множественности, суффиксы *որդի, լած* и другие, а также аморфность имен также восходят к древнейшим стадиям. Мы видим, как одна и та же образовательная частица несет функции местоимения и множественного числа. Она же служит для образования падежных окончаний и оттенков действия. Один и тот же показатель оформляет множественное число у имен, глаголов и местоимений. Все эти частицы восходят к самостоятельным словам синтетического периода в их семантическом развитии: рука → тотем → коллектив-племя → дитя, сын → показатели множественного числа.

В лексике мы постарались привести примеры полисемантизма слов, т. е. наличия множества значений одного корня, восходящего к магическому мышлению древних армян, а также семантических гнезд с цепью значений, связанных в первобытном мышлении.

Реликты первичных стадий развития звукового языка сохранились в магической функции слов, отраженной в многочисленных заклинаниях — наговорах, оберегах и т. п., бытующих среди армянского народа и до настоящего времени. К ним же относятся и призывы тотемов, *gezr.* богов, которые вскрываются в трудовых песнях армянского крестьянина (*հանդի h₁* «и и т. п. »).

Наконец, пережитки первобытного мышления вскрываются в идиоматических оборотах армянского языка, отражаю-

щих микрокосмическое и тотемистическое мышление древних армян.

Конечно, мы не можем говорить в данной работе о полнейшем охвате всего материала, который дает армянский язык. Так, нами совершенно не затронута фонетика армянского языка, также сохранившая отложения различных стадий развития звуковой стороны речи, так как этот раздел может служить темой для специального исследования. Но и приведенные материалы рисуют определенную картину первичного осмысления мира отдаленных наших предков и позволяют сделать некоторые выводы.

1. Наличие в армянском языке доисторических переживаний, вскрывающих не только формацию, но и идеологию действительно первобытных эпох и сохранившихся рядом с развитым флективным строем индоевропейской системы с логическим мышлением говорит о стадильном развитии армянского языка, прошедшего в своем образовании первичные глоттогонические эпохи, связанные со сменами мировоззрения, с общим развитием доисторической и исторической жизни армянского народа.

Как известно, учение о стадильном развитии, являющееся краеугольным камнем нового учения о языке, показало, что развитие языка находится в несомненной зависимости от развития говорящего на нем человеческого объединения; поэтому, с изменением материальных потребностей людей, с изменением их мышления может измениться и их разговорная речь. Резкие перемены в структуре коллектива не создают язык заново, но ведут лишь к трансформации уже существующей языковой системы согласно с новыми потребностями общества. Таким образом, переход из одной системы в другую не является результатом внедрения нового народа. Как на пример, можно указать на то, что речь урартских клинописных текстов сохранила в пассивной конструкции переходных глаголов нормы яфетической стадии развития, но в то же время, по утверждению Марра, урартский язык уже нарушен в целности своей языковой структуры нормами индоевропейской речи, притом нарушен еще в IX в. до н. э.,

когда о внедрении в Переднюю Азию индоевропейских племен не говорят даже историки Древнего Востока.¹

Армянский язык, который сохранил в себе реликты древнейших стадий развития языка наряду с новейшей типологией несомненно отразил тот общий фон, на котором развивалась доисторическая и историческая жизнь армянского народа. В силу особой исторической обстановки, связанной с географическими условиями страны, древняя Армения в своем развитии представляла резкую, контрастную картину. Здесь, рядом с цветущими и развитыми феодальными городами с высокой национальной культурой сохранялись глухие первобытные деревни с родовым строем, со своими племенными языками, рядом с кружевными хачкарами лежали огромные каменные вишапы и остатки мегалитических городищ—долмены и кромлехи, рядом с блестящим красноречием Григория Магистра еще бытовала древняя ручная речь, с примитивным мышлением. Это контрастная картина сохранилась, как мы видели и в языке армянского народа.

На протяжении всей своей доисторической и исторической жизни армяне приходили в соприкосновение с многочисленными племенами и народами, бытовавшими на соседних территориях, скрещивались, сливались, подвергались влиянию и сами влияли на многочисленные племенные языки населения Армянского нагорья. Об этом говорят многообразие элементов для одного и того же понятия—принадлежность различных племенных групп. Но среди всех этих изменений основное ядро языка, еще ранее сложившееся из многих племенных языков, несомненно сохранялось. Постепенно трансформируясь в результате внутренних социальных преобразований армянского народа

¹ Марр, Археологическая экспедиция 1916 года в Ван, 1922, стр. 61. Существа дела не меняют вскрытые после опубликования данной работы Марра хеттские материалы, так как сам „индоевропейизм“ хеттского языка под большим сомнением. В лучшем случае хеттский переживал точно такой же процесс трансформации в индоевропейскую стадию, как и урартский. Может быть в этом процессе хеттский продолжался несколько дальше урартского, так как находился в близком соприкосновении с нийским и пеласго-этрусским культурными мирами.

(смена матриархата патриархатом, зарождение феодальных отношений и т. д.) армянский язык частично перешел на новую, индоевропейскую стадию развития и приобрел характерные грамматические особенности флективной типологии, одновременно сохранив пережиточные явления прежних стадий развития.

2. Реликты первобытного мышления, отраженные в армянском языке, тесно связаны с местом зарождения и бытования этнического ядра армян. Наличие пережитков этой первичной стадии развития армянского языка говорит о древнейшем образовании армянского народа со своим мировоззрением и языком, который развивался на самом Армянском нагорье.

Как известно, в индоевропейской лингвистике армянский язык принято относить к индоевропейской семье языков. По наиболее распространенной теории армяне являются переселенцами из западных областей Малой Азии индоевропейским племенем арменов, которое привнесло с собой одну из ветвей общего индоевропейского языка.

В настоящее время такой взгляд совершенно устарел. В новейшей научной литературе все настойчивее высказывается мысль о том, что возникновение армян следует рассматривать, как процесс качественного переоформления отдельных этнических групп Передней Азии. Армяне в своем основном этническом ядре образовались на Армянском нагорье и не являются пришельцами¹. Это мнение всецело оправдывается и материалами армянского языка. Реликты первобытного мышления, сохранившиеся не только во всех областях армянского языка — синтаксисе, морфологии, лексике, но и в верованиях, обрядах и примитивках материальной культуры армянского народа до такой степени связаны с Армянским нагорьем, его флорой и фау-

¹ См. статью А. Г. Капанцяна „К происхождению армянского языка“, Изв. АН Арм. ССР, 1946 г., №7, его же доклад на сессии АН Арм. ССР „Халса — колыбель армян“, а также работу Б. Б. Плотровского „Происхождение армянского народа“, Ереван, 1946 год, и А. С. Гарибяна „Հայ ժողովրդի պատմության սկզբնական շրջանը“, Изв. АН Арм. ССР, 1946 г., № 9.

ной и народами, его населявшими, — что говорить о при-
внесении этих пережитков пришельцами — индоевропейскими
племенами, не представляется возможным. Следовательно,
для того, чтобы уяснить значение и причину разнообраз-
ств грамматических категорий и их внешнего выражения
в армянском языке, нужно исходить из единства глотто-
гонического процесса в неразрывной связи со сменой нор-
мы мышления, нужно исходить из внутренних условий пере-
стройки самого населения на месте, а не искать причину
перерождения яфетической системы армянской речи в
индоевропейскую в переселении каких-то индоевропей-
ских племен или в заимствованиях.

Армянский язык имеет таким образом самостоятель-
ную историю развития, основанную на общих законах дви-
жения речи.

Мы должны добавить что изучение армянского языка
в свете новой арменистики, заложенной Марром, за пос-
леднее время с трудом, но пробивает толщу индоевропей-
ских построений и националистических теорий ученых ста-
рой формации. В этом смысле особенно следует отметить
роль проф. А. С. Гарибяна, первого, развернувшего сис-
тематическую борьбу со старым языковедением, и выдви-
нувшего во всей широте вопросы, связанные с генезисом
и развитием армянского языка в свете учения о стадияль-
ном развитии.¹

3. Черты арханческой типологии в армянском языке
наглядно отражают стадияльные расхождения в армянском
языке и являются новыми фактами, подтверждающими об-
щее учение Марра. Мы проследили, как тесно связано раз-
витие языковых форм, развитие грамматических категорий
в армянском языке с мышлением человека. Реликтовые
пережитки полностью подтверждают учение о едином
языкотворческом процессе со стадияльными сменами, обус-

¹ См. Работы А. С. Гарибяна, Հայագիտության պատմության հիմ-
նական փուլերը, 1945 г., Նյութեր Հայոց լեզվի պատմությանը, 1945 г.,
Փրահայի հայագիտական սրահների մասին, 1945 г., Մասը և հայերենի ուսում-
նասիրության նոր զբաղմունքը, 1946 г., Հայ ժողովրդի պատմության սկզբնա-
ղբերակի լրջանը, 1946 г., Հին և նոր Հայագիտություն, 1946 г. и другие.

ловленными резкими сдвигами в самом человеческом сознании. Пережитки, прослеживаемые и в словарном запасе и в самой структуре речи армянского языка, являются наиболее убедительным доказательством положений палеонтологии речи о первобытном мышлении в его неразрывной связи с языком. Они дают яркие иллюстрации семантических закономерностей речи и рисуют наглядную картину словотворчества доисторических эпох, когда понятия связывались друг с другом не логическим, а образным мышлением.

Армянский язык представляет особый интерес для лингвиста, так как благодаря специфическим стадияльным особенностям, на нем можно наглядно проследить стадии развития глоттогонического процесса, проследить, как одна формация переходит в другую, преобразуясь в диалектическом единстве противоположностей, как одна типология речи трансформируется в другую. Изучение армянского языка в свете яфетидологии вносит таким образом ценный вклад в общую науку о языке. В этом отношении армянский язык имеет значение, далеко выходящее за пределы интересов одной арменистики.

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՓԵՏԱԿԱՆ ԴԵՐՄԱՅԸ

Մինչև դարիս երեսնական թվականները ժխտական գերբայք որպես ինքնուրույն գերբայական ձև անձանոթ է եղել հայ քերականագիտությանը: Այն որպես առանձին գերբայ ժամանակակից արևելահայ տշխարհաբար լեզվում հանաչվել է պրոֆ. դր. Ա. Ղարիբյանի կողմից:

Պրոֆ. դր. Ա. Ղարիբյանը արևելահայ տշխարհաբարի բայի պայմանական եղանակի երկու ժամանակների (ապառնի և անցյալի ապառնի) ժխտական ձևերի կազմության մեջ բայի չփոփոխվող մասը իրավացիորեն համարում է առանձին գերբայ և այդ գերբայի ու ըզձական եղանակի ապառնի ժամանակի եղակի թվի երրորդ գեմքի լոկ ձևական նմանության հիման վրա իր կողմից գիտված գերբային զըզձական² պայմանական անուն է ատլիս:³

Սուքի մեջ այդ գերբայը հանգես է դալիս միայն ոժանդակ բայի ժխտական ձևի հետ՝

— չխտտակեմ կամարները երկնային.

ես չեմ քողմի, ես չեմ քողմի դու մեռնիս...

(Բա, 11, էջ 54):

«Քեզ երբեք սիրաս չի մոռանա,

Իմ մաքուր, առաջին իմ անուրջ...» (ՎՑ, էջ 71):

Այս հանգամանքն էլ ստիպել է հենց իրեն՝ ընկ. Ա. Ղարիբյանին⁴ և զոցենտ ընկ. Գ. Սևակին⁵ այդ գերբայը անվանակոչելու ավելի հիշատակով՝ ժխտական գերբայ. սակայն զըզձա-

Տես Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի քերականության դասագիրք, 5-րդ վերաշահված հրատարակություն, Երևան, 1941 թ., էջ 188:

² Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Երևան, 1938 թ., էջ 197:

³ Դոց. Գ. Սևակ, ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, Գրք Ա. Երևան, 1939 թ., էջ 187:

կան զերբայ անբախնը արդեն իսկ ավանդականության ստացած լինելով, շարունակվում է գործածվել ժամանակակից արևելահայ աշխարհաբարի քերականության մեջ: Ավելի լավ է ընդունել ժխտականն անբախնը, որովհետև այն մեծ չափով արտահայտում է այդ զերբայի հիմնական տառնաճանաչականը և, բացի դրանից, հայերենի շատ հատվածներում այդ զերբայը (զրա տակայությունը հայերենի այլ հատվածներում մենք ցույց ենք տալիս) շղթականն անունը կրելու նկատմամբ հատկանիշն էլ չունի՝ նման չլինելով ավայ լեզվասիրտների շղթական եզանակի ապառնի ժամանակի և ոչ մի գեղեցիկ (մենք այդ իր տեղում ցույց կտանք), ուստի շղթականն անվան մասին այս գեղարվեստ ոչ մի խոսք լինել չի կարող: Ելնելով դրանից՝ այստեղ մենք գործածում ենք ժխտական զերբայ անբախնը:

Նշան մարդիկ, որոնք կասկածեցին այդ զերբայի ինքնուրույն գործածության վրա: Այդ մասին պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը գրում է՝ «Շղթական կամ ժխտական զերբայը գործ է ածվում պայմանական եզանակի ժխտական խոնարհման մեջ, ուստի շատերի աչքից իջնի զերբայ վրիպում է: Նույնիսկ շատ շատերը պնդում են, թե հայերենը չունի այդպիսի զերբայ»¹: Պետք է ասել, որ այդ պնդումներն ավարդյուն էին, իսկ լեզվի կենդանի փաստերի վրա հիմնված այդ զերբայի նախադասք՝ նշարտացի: Ժխտական զերբայի հայտնագործումը պաշտպանություն դրավ ժամանակակից հայոց լեզվի գիտական քերականության կողմից և արդեն ութ տարի շարունակ գիտական քերականության բուհական դասագրքում (գոցենտ Գ. Սևակ, ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, գիրք Ա. Երևան, 1939 թ.) ներկայացվում է որպես մեկը ժամանակակից հայոց լեզվի զերբայներից:

Ինչպես ասացինք, պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը այդ զերբայը որպես բայի զերբայական յուրահատուկ նկատման ժամանակակից արևելահայ աշխարհաբարում: Կատարվող ուսումնասիրությունները հաստատում են այդ հարցի հիշյալ և գիտական լինելը: Ուսումնասիրելով հայերենի (ոչ միայն ժամանակակից արևելահայ աշխարհաբարի) ընծայած փաստերը, համարձակ կարելի է հայտարարել, որ հայերենին հատուկ է ժխտական զերբայ, որը բայի եզանակային ներքին կազմության մեջ (ժխտական խոնարհման գեղարվեստ) զգալի գեր է կատարում:

¹ Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Երևան, 1928 թ., էջ 167.

Հետազոտությունները ցույց են ապրիտ, որ միջին հայերենում, արևմտական աշխարհագրում, բարբառներում գոյություն ունի ժխտական (էին տնվամբ՝ ըզձական) գերբայ, որի վրա մեր քերականագիտությունը ուշադրություն չի դարձրել։ Դուրս է գալիս, որ հայերենում ժխտական գերբայ չունի միայն գրաբարը։

Ժխտական գերբայը ծագում է անորոշ գերբայից, վերջինս բայի ժխտական խոնարհման մեջ հանգես գալով օժանդակ բայի ժխտական ձևի հետ, հասունկ գործածություն է ստանում և այդ ձևով երկար ժամանակ գործածվելով կենդանի լեզվի մեջ, ինքնուրույնանում է, կրում է ձևական փոփոխություններ և վեր է անցնում ինքնուրույն գերբայի։ Այս դեպքում անորոշ գերբայի կրած փոփոխությունը վկայում է ալլյայ լեզվական մաս-ծաղության մեջ ժխտական գերբայի պահանջի մասին, և այդպիսով առաջանում է նոր գերբայ՝ անորոշ գերբայի ապրերացման հիման վրա։

Մենք այստեղ կփորձենք ցույց տալ ոչ միայն հայերենում ժխտական գերբայի տեղայնությունը, այլև նրա զոյացման, առաջացման պատկերը։

Միջին հայերենում ժխտական գերբայը հանգես է գալիս բայի չորս ժամանակների կազմության մեջ՝ սահմանական եղանակի ներկա ու անցյալի անկատար, պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակներում։

Սահմանական եղանակի ներկա.

«...Զիմ իշուկս կորուսեալ եմ և չեմ գտնուլ»
(ՄՍԽԵ, էջ 238),

«—Ինչ անեմ, կամ ինչ լինամ,

Զեմ աւտար¹, ու չեմ մտաւար...» (ԱՔԳՍ, էջ 70),

«—Լուսին, չեմ սիրեր ըզքեզ,

Դուն սողոր ևս խոս կենալուն...» (ԱՔԳՍ, էջ 114),

«Յեր չեա երբար ի միաքզ ի վար...» (ՖՐԲ, էջ 176),

«Ընդէ՛ր յիս չեա հայիր...» (ՄՀԱԴ, էջ 167),

«...Անուշ հոտն աչքն չի տեսնուր» (ԱՔԺ, էջ 45),

¹ Ընդգծել ենք ժխտական գերբայը։

« — Գիտի՛ր չի՛ր սիրեր դու զիս,
 է՞ր կասի՛ր՝ «Թարկ զէն, դիտ սիրէ» (ԱՔԴՄ, էջ 121),
 «Մէկ մի իւր զուռն կու կենար
 Տառապել, ա՛նուռն ազքտա Ղազար:
 Նա չէր ի տար հալաւիկ մի,
 Ո՛չ հաց մի իւր հողուն համար» (ՆՆԲ, էջ 177),

Պայմանական կամ եկրագրական եղանակի ապառնի.

«Որ ի զժար տեղ անկանի կամ ի շաղախ խորի, այլ
 ա՛ն տեղո՞վն չի զնար» (ՄՍՄԵ, էջ 136),
 «...չին թշնամին նար սիրելի չի լինիր...»
 (ՄՍՄԵ, էջ 228),
 «Ես կու երթամ զի՛ն անցու այլ չեմ ի հասանիլ»
 (ՄՍՄԵ, էջ 321),
 «...թոցն չի չորանալ, և մինչև չի չորանայ՝
 չի ողջանար» (ԱՔԺ, էջ 285),
 «Զամէնն արորես և յիրար խառնես՝ անպատճառ որ գուն
 մն կու լինի՝ որ ի յայս գուներս չի մնանիր...»
 (ԱՔԺ, էջ 32),

Անցյալի ապառնի.

«...Թէ ունէր սիրա և ականջ, նա չէր փախչեր յառիւ-
 ծէն...» (ՄՍՄԵ, էջ 7),
 «...Թէ մէկ կտոր լինէր վզին ոսկորն՝ նա վիզն չէր
 նկիր» (ԱՔԺ, էջ 39),
 «Եւ թէ մարզն վիզ չունենար՝ նա ձայն չէր լինիր»
 (ԱՔԺ, էջ 39),
 «Եւ թէ մի ոմն որ հանց նեղ և մուրն տեղումն կենար՝
 չէր ապրիլ...» (ԱՔԺ, էջ 27),
 «Թէ լեզուն չի լինար, նա կերակուրն չէր ի շարժիլ
 ի բերանն» (ԱՔԺ, էջ 40),

Ընդգծված օրինակներում մենք ունենք միատական գեր-
 բայ, Այստեղ՝ միջին հայերենում միատական գերբայը գեղ վերջ-
 նական ձևադրուած չունի. այն հանգես է գալիս իբրև գերբայ՝
 առանց միօրինակ կերպարանքի: Ասենք, միջին հայերենում քե-
 րականական շատ հասկացություններ տատանվում են տարբեր.

նույնիսկ բաղձաթիվ մեների միջև, իսկ դա բխում է այդ լեզվի
ախ ընտելթից, որ այդ լեզուն շուտ կորցնելով իր պատմա-քա-
ղաքական հոգը՝ կիլիկիայի պետականութունը, երկար կյանք
չունեցավ, և այդ իսկ պատճառով էլ լեզվական շատ իրողու-
թյուններ վերջնական մեաժորում չստացան:

Ինչ էլ որ լինի, համենայն դեպս, մենք տեսնում ենք, որ
միջին հայերենում ժխտական գերբայի հիմքում ընկած է ան-
որոշ գերբայը կամ, ավելի ճիշտ, այդ գերբայը ծագում է հենց
իր՝ միջին հայերենի անորոշ գերբայից: Միջին հայերենում շատ
պարզ երևում է այդ գերբայի կազմավորման պրոցեսը. մենք
այստեղ կաշխատենք ցույց տալ ժխտական գերբայի մեաժորման
ընթացքը: Ահա այդ առանձնությունից մոտենալով խնդրին, մեր
հաժախած փաստերը բաժանում ենք հինգ խմբի, այդ խմբերից
յուրաքանչյուրը համարելով ժխտական գերբայի մեաժորման
մեկ աստիճան: Այսպես՝

ա) Ի նախդիրով և ամորոշ դերբայով.

«Եւ այլ որ գեղն ի յինքն չէ ի ետսանել, դի հանապարհն
երկար է. ապա վասն այդ պատճառանացդ այս հիւանդութիւնս
դիժար ողջանայ» (ՄՁՄ, էջ 53):

«Ափիսեռնիսան՝ որ է պալլամին քերմն, ի յար և ի կից լինի,
դի ցնեքքս է իւր բորբոսն և վասն այտոր ի յար է և յերևան
է յանապտդ, և չէ ի պակասել, դի յար է և կից»

(ՄՁՄ, էջ 110):

«Ապա անուանեցին զայս քերմս ի յայն տեղին՝ որ չէ ի
յերևել, և պակաս է. դի այս անունս ընու զայն գորն, և զայն
տեղին, որ չէ ի յերևնալ» (ՄՁՄ, էջ 110):

«Զէր ի գիտել» (ՄՍԽ, էջ 51): «...Դուռն չէր ի բացվի»
(ՄՍԽ, էջ 304):

«Դարն, քուրն կամ փողն չեն ի առնուլ»

(ՄՍԽ, էջ 306):

«Զեմ ի կամիլ» (ՄՍԽ, էջ 310):

«Հանց ընտելիւն դինչ մահն ունի չեմ ի մնալ թէ նա
խղճայ (ՅՐԲ, էջ 46):

«Է՞ր չեա ի լալ և ապաշխարենի...» (ՅՐԲ, էջ 55):

«Ա՛մ, յէր կու զառինք իդուր, և՛ աստուծոյ ի փոխ չենք
ի տալ» (ՅՐԲ, էջ 91):

Բողոքեյան թանգարանի № 21 ձեռագրում՝ «չինք ի տար»։ «է՛ր չէք ի դարմանալ, ու կամ հարցունք լինիլ բանիս...» (Կ. Երզնկացի, ՄՀԱԳ, էջ 31)։

«Ոմանք են անհոգի աչերով կուր և անյիմայ.

Որ չեն ի հաւատալ արեղական ու իր լուսոյն»

(Կ. Երզնկացի, ՄՀԱԳ, էջ 32)։

«Եւ չեմ ի հաւատալ այն սուտ հոգոյն...» (Կ. Երզնկացի ՄՀԱԳ, էջ 32)։

բ) Այդ նույն ձեռով, քայք հնչյունական փոփոխությամբ՝ անորոշ գերբայի վերջին լ սոնանտն անցնում է ր սոնանտի.

«Եւ չէր ի տար հալաւիչ մի...» (ՅՐԲ, էջ 177)։

«Եւ չեմ ի տար հանց պտտասխան...» (ՅՐԲ, էջ 202)։

«Տղայ եմ, չեմ ի կեմար...» (ԱՐԴՄ, էջ 63)։

Այս ձեռը համեմատաբար քիչ է պատահում։

Արդ՝ քննենք այս ձեերը, ապա կանգրդառնանք մյուս տեսակներին։ Նախ նշենք, որ միտական գերբայի այսպիսի կազմությունների ամենավաղ դարձածությանը հանդիպում ենք կարճեցյալ Շապուհ Բագրատունու մոտ (10-րդ դար)։

«Իշխան Դերեն, չեմք աղիկ ի տեսնել դրանեկն նոցա, զի կարի ամպոխ են, չէ պարտ այս ուր դնալ մեկ առ նոսալ. դարձիւր որ երթանք ի Կոտորոյ ամրոցն մեր» (ՇԲ, էջ 70)։

Պարզ է, որ այս ձեերը ունեցած պիտի լինեն համապատասխան դրական ձեեր։ Ամրոցը դրաբարում Արսեն Այսընյանը նկատել է անորոշ գերբայով կազմված բայի ժամանակների միայն երկու օրինակ, այն էլ Հովհան Մամիկոնյանի մոտ՝ «Եւայրել էք ի տալ», «Յոյնք են ի գալ» (Բնական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, էջ 126)։ Բսկ հետագա շրջանում այսպիսի ձեեր շատ հաճախ են հանդիպում։ Օրինակներ՝

«Եւ երբ հիւանդութիւնն եփի, երակ առ, զի մազմն ի յայրիլ լինի» (ՄՁՄ, էջ 119)։

«Խասիէթ զիւրական և զսոսանձին գործն է ի տակ, զոր անուանեն յատուկ» (ՄՁՄ, էջ 133)։

«Ապա ասացաք թէ— տառաջի տատուծոյ խոսք մի եմ յո-

սել, որ աստուած լսէ և ապա դու, որ սուս չկայ ի ներս:

(Վ. Մեծ, էջ 207):

«Մեր եղբայրքն հեռ մեզ վասն այն են ի կռուի...»

(Վ. Մեծ, էջ 208):

«Դառնում և տեսնում գիւնչիսուն; Թէ ի գալ է»

(ՄՍՄԲ, էջ 38):

Հայանի է, որ գրաբարում անորոշ գերբայով որեւէ ժամանակ չի կազմվում. դա հատուկ է բարբառներին: Գրաբարի մեջ թափանցած անորոշ գերբայով կազմված եղանակային ձևերը բարբառներինն են՝ միայն ստանալով գրաբարյան երանդ: «Իսկ եմ», «տալ եմ», «կռուիլ եմ» և այլ ձևերը գրաբարյան մասնագության համար խորթ են, ուստի գրաբարյան մասնագությանը փոքրիշատե մտնենալու համար գրանք պետք է որեւէ կերպ ըմբռնելի լինեն, իսկ այդ ձևով գրանք չէին կարող ըմբռնվել, այդ պատճառով էլ ստացել են ի նախդիրը: Իսկ քանի որ միջին հայերենում որոշ չափով դեռ կա գրաբարյան մասնագությունը, ուստի այդ ձևերը կարող էին գրաբարյան երանդափորումով մնալ այնտեղ: Բայց պարզ երևում է, որ միջին հայերենում (և ոչ միայն միջին հայերենում) նման կազմություններում ի նախդիրը խորթ է. այդ կարող ենք ցույց տալ, թեկուզ, Մխիթար Հերացու «Զբմանց մխիթարութիւն» աշխատությանից վերջոված օրինակներում: Սրա առաջին օրինակն է «Ի յայրիւ», ուր ի նախդիրը կրկնված է. «Իսկն չի ըմբռնված, երկրորդ օրինակում՝ «Ի սանի ի նախդիրը պիտի լիներ յ (ձայնափորից առաջ): Կամ 13-րդ դարի պատմիչ Վարդան Մեծի՝ «Գատմութիւն տիեզերական»-ում հրատարակչի վկայությամբ բնագրի երկու ձևազրկերից մեկում այսպիսի և «Ի կռուիլ» ձևերը առանց նախդիրի են՝ «սանի», «կռուիլ», բացի գրանից՝ նույն հեղինակի մաս գտնում ենք «սանաւալ եմ որ հանց է»:

Ուրեմն՝ մեր հիշած կազմությունները հատուկ են ժողովրդական լեզուներին, բայց տվյալ գեղգրում ստացել են գրաբարյան երանդ (ի նախդիր):

1 Արդեն այլ բանաստեղծությունը պարզել է, որ Մ. էմինը սխալմամբ է «Գատմութիւն տիեզերական»-ը վերադրել Վարդան Բարձրբերդեցուն, այդ աշխատության հեղինակը Մեծ կամ Արեւելի կոչված Վարդանն է:

2 Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցու Գատմութիւն տիեզերական, ի 17-րդ քննադատ Մկրտիչ էմին, Մոսկվա, 1961 թ., էջ 207:

Ընդունում ենք, որ վերևում ցույց տրված ժխտական գերբայի նախդրավոր նկերը ծագում են այս մատենանշված նկերից, բայց այն պատկերացմամբ ենք այդ ընդունում, որ այդ նկերը հարազատ չեն միջին հայերենին և այդ պատճառով էլ նրանք չայն տարածում չստացան և տեղի ավեցին հարազատ նկերին:

գ) Ամբողջ դերբայի սովորական ձևով՝ դրված օժանդակ բայի ժխտական ձևերի մաս.

«Եւ տես զայլազգիսն որ չեն ուտել...» (ՄԳԴ, էջ 38):

«Զիմ իշուկս կորուսեալ եմ և չեմ գտնուլ»:

(ՄՍԽԵ, էջ 238):

«Ձրիկ, չունիս խելք իմաստի,

է՞ր չես լսել զու խրատի...» (ՁԲԲ, էջ 27)—չես բռնւմ:

«Զրկած եմ երկու կենքը,

Վասն այնոր չեմ եղնել ի հուն» (ՁԲԲ, էջ 40):

«Ահն կու գայ յանկարծակի, այլ չի բողբուլ, որ նայ շնչայ» (ՁԲԲ, էջ 47):

«Յայս աստըւորիս վերայ վատն խսկի մարդու չի մընալ» (ՁԲԲ, էջ 89):

«Շատ մի փորձեցեր բաներ, քան զազէկ այլ իբք չի մընալ» (ՁԲԲ, էջ 90):

Բողբուլս թանգարանի № 21 և Վիեննայի ձեռագրատան № 797 նկագրերում՝ «չի մար»:

«Զես ճանարանալ յիշոցն տալոյ» (ՁԲԲ, էջ 96):

«Աշխարհիս մի հաւատար, զորն ի բուն զէմ սուս կու խօսի, Զինչ որ խօստանայ մարդուն, չի պահել զիւր խօսքն ի տեղի» (ՄԿԲԲ, էջ 67)—չի պահում:

«Եւ թէ մի ոմն որ հանց նեղ և մութն տեղումն կենար, չէր ապրիլ...» (ԱԲԺ, էջ 27):

«Մտիկս է լեզի զարձեր,

Շներուն ձգեմ՝ չեն ուտել» (ԱԲԴՄ, էջ 57):

«...Առ քո շատ սէրդ չի բողբուլ...» (ԱԲԴՄ, էջ 131):

Այս նկերում անտրոշ դերբայը ոչ մի փոփոխություն չի կրում:

դ) Անորոշ դերբայի փոփոխված ձևով՝ 1 սոնետի անցումով
Ք սոնետների, որը շատ տարածված է միջին հայերենում:

«Ձեռ ետևատար (ՄՍՄԵ, էջ 12), «...թէ ունէր սիրա և
տէանջ, նա չէր փախչեր յառիւծէն...» (ՄՍՄԵ, էջ 7), «Ձի այ-
րիք» (ՄՍՄԵ, էջ 101):

«Գէշըն չի մընար մարգոյ...» (ՖՐԲ, էջ 114),

«Յէր չեա երբար ի միաջգ ի վար...» (ՖՐԲ, էջ 176):

«...եւ յիրար խառնեա՝ անպատճառ որ գուն թն կու լինի
որ ի յայս գուներս չի նմանիր...» (ԱԲԺ, էջ 22), «եւ այս սով-
տայիս վրան ճանն չի նստիր...» (ԱԲԺ, էջ 92), «...Մարգուն
հիմն առանց սակերի չի լինիր» (ԱԲԺ, էջ 28):

«Թոցն չի չորմար, և մինչև չի չորնայ՝ չի ողջանար»
(ԱԲԺ, էջ 285):

«Ձեռ տեսնուր» (ԱԲԺ, էջ 245), «եւ թէ մարմինն ծակի և
դեղին ջուր ելնէ՝ նա հիւանդն չի դերձանիր» (ԱԲԺ, էջ 343),
«եւ այս դ ցեղն ձեռք չի նամալվիր բնու» (ԱԲԺ, էջ 407):

«Այլ հատրաթ չի մնար, ով տեսնէ դքեզ» (Մկրտիչ Նազաշ,
ՄՀԱԳ, էջ 75):

«եւ քս սիրուն չեմ դիմանար» (16-րդ դար, ՄՀԱԳ,
էջ 165):

«—Ինչ անեմ, կամ ինչ լինամ,

Ձեմ աւատար ու չեմ մոռանար,

Հազար եար կուտան փոխան,

Ձեմ առնուր ու քեզ չեմ ի տար» (ԱԲԳՄ, էջ 70):

«—Լուսին, չեմ սիրեր՝ ըզքեզ,

Դուն սովոր ես խոս կենալուն» (ԱԲԳՄ, էջ 114),

«Դրեաիր չիւր սիրեր դու գիս...» (ԱԲԳՄ, էջ 121):

«...Թէ նուշ, թէ շաքար կուտեմ,

Առանց քեզ չի երբար ի կուլ...» (ԱԲԳՄ, էջ 131):

«—Ազգճր, քեզ բան մի կ'առեմ,

Հորդ ահուն չեմ իշխեր տան,

Անոր համար չեմ տանք...» (ԱԲԳՄ, էջ 146):

¹ «եւ խոնարճան բայերի միասեան դերբայի այդ մեծ և վաղակա-
նար դերբայը իրար նման են:

«Նշան այն է, որ հիւանդն ծանր լինի, և շուտ չի վարքի և ի քնուն մէջն շատ զրուցէ...» (ԱԲԺ, էջ 145): «...Բնու գեղ չի լինի» (ԱԲԺ, էջ 193):

«—Ամուր եմ քարիդ նման,

Որ ժրհիկն ի յիս չի բանի.

Բարձր եմ թուի ամպիդ նման,

Որ ոչով ի յիս չի հասնի» (ԱԲԳՄ, էջ 91):

Ժխտական գերբայի այս ձևերը, որ հիշեցնում են արդի արեւելահայ աշխարհաբարի ժխտական գերբայը, միջին հայերենում ժխտական գերբայի ձևի փոփոխության վերջին, բայց ոչ բնորոշ աստիճանն են կազմում: Միջին հայերենում բերված վաղ շրջանի գործերում մենք այսպիսի ձևերի չենք հանդիպում, դրանք գտնում ենք ուշ շրջանի գործերում (15—16 դարեր) կամ ուշ շրջանում ընդօրինակված նուագրերում:

Ժխտական գերբայի գործածության այս հինգ ձևերը միջին հայերենում կիրառության որոշակի սահման չունեն: Հաճախ նույն հեղինակի մաս գործածվում են հիշյալ ձևերից երկու կամ ավելի ձևեր, օրինակ՝ Ն. Մատի կողմից հրատարակված 13-րդ դարի նշանավոր հայ տոսկազիր Վարդան Այգեկցու առակներում գտնում ենք գործածության երեք ձև՝

«Զէր ի գիտել» (էջ 51), «չէր ի բացվել» (էջ 304), «չեն ի տանուլ» (էջ 306), «չեմ ի կամիլ» (էջ 310)—բայ մեր դասագրքային՝ առաջին տեսակ:

«Զեմ գտնուլ» (էջ 238)—բայ մեր դասագրքային՝ 3-րդ տեսակ:

«Զէր փախչել» (էջ 7), «չես հաւատար» (էջ 12), «չի այրիբ» (էջ 101), «չէր լինիլ» (էջ 228)—չորրորդ տեսակ:

13-րդ դարի հայ խոշոր գեոմկրատ բանաստեղծ Ֆրիկի երկերում՝ գտնում ենք գործածության չորս ձև.

«Զես ի լալ» (էջ 55), «չենք ի տալ» (էջ 202)—Բողոքյան թանգարանի № 21 նեոագրում՝ «չենք ի տար»—առաջին տեսակ:

1 Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, հրատ. Մ. Մկրտչան և Ն. Թորոսյան, Երևան, 1941 թ.:

«Զէր ի տար» (էջ 177), «չեմ ի տար» (էջ 202)—երկրորդ տեսակ:

«Զեա լսել»—չեա լսում (էջ 27), «չեմ ելնել»—(էջ 40)

«Զի Թողուլ» (էջ 47), «չի մընալ» (էջ 89, 90), (Բողոքյան Թանգարանի № 21 և Վիեննայի Հնագրատան № 797 Հնագրերում՝ «չի Թար»), «չեա Հանձրանալ» (էջ 96),—երրորդ տեսակ:

«Զի մընար» (էջ 114), «չեա երթար» (էջ 176)—չորրորդ տեսակ:

Ֆրիկի մոտ գերակշռում է երրորդ տեսակը՝ անորոշ գերբայի անփոփոխ ձևը «մանդակ բայի ժխտական ձևի մոտ»:

15-րդ դարի նշանավոր հայ բժիշկ Ամիրգովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկության»՝ հայտնի աշխատության մեջ կա գործածությունը հորս ձև՝

«Զէր ի շարժիլ» (էջ 40)—առաջին տեսակ:

«Զէր ողբիլ» (էջ 27), «չէր կարել նայիլ» (էջ 29)—երրորդ տեսակ:

«Զի կենար» (էջ 17), «չի նմանիր» (էջ 22), «չի լինիր» (էջ 28), «չէր ճկիր» (էջ 29), «չէր լինիր» (էջ 29), «չի տեսուլ» (էջ 45), «չի նստիր» (էջ 92), «չեա տեմուլ» (էջ 245), «չի չորնար» (էջ 285), «չի ողջանար» (էջ 285), «չի գերծանիր» (էջ 343), «չի հանալվիր» (էջ 407)—չորրորդ տեսակ:

«Զի գարթի» (էջ 145), «չի լինի» (էջ 193)—հինգերորդ տեսակ:

Ամիրգովլաթ Ամասիացու մոտ բացարձակ գերակշռություն ունի չորրորդ տեսակը՝ անորոշ գերբայը «մանդակ բայի ժխտական ձևի մոտ՝ և սոնանալ բ. սոնանալի փոխանցումով, որը և, կարծում ենք, պետք է ընդունել որպես հիմնական և կենսական ձև միջին հայերենի ժխտական գերբայի»:

Մենք չենք ժխտում, որ այսպիսի տարբերություններ կարող էին առաջանալ տարբեր գրչությանների հետևանքով, օրինակ, մի երկու օրինակով այդ ջուլջ տանք Ֆրիկի մոտ:

«Զի քննել (այստեղ՝ չի քննում) եպիսկոպոս, ոչ վարդապետ, ոչ քահանայ...»

«Զի տեսլ (այստեղ՝ չի տեսում) թէ պարտական է, կամ ազատ է, կամ արդար»:

¹ Ամիրգովլաթ Ամասիացու, Օգուտ բժշկութեան, առաջին տպագրության, խմբ. Ես. Մալխասյանց, Երևան, 1940 թ.

«Զի խզնար յատարականն թող թէ հազար դառնն կուլայ» (էջ 45), «Զի ասելը ձեզ Բողոքյան թանգարանի № 31 ձեռագրում կա «չի ասեր» ձեռով, իսկ «չի խզնար» ձեզ Բրիտանական թանգարանի արևելյան բաժնի № 2622, Բողոքյան թանգարանի № 31, Ս. Ղազարի մատենագրարանի № 235 ձեռագրում «չի խզնար» ձեռով է, իսկ Ներսիսյանի մատենագրարանի № 1070 ձեռագրում՝ «չի խզնար»։ Այս տարբերությունները,¹ սակայն, դուքս չեն գալիս ժխտական գերբայի ձևերի մեր կողմից վերավում տրված գասալորությունն սահմաններից և մազաչափ անգամ չեն ֆուստում մեր այն թեզը, թե միջին հայերենում գոյություն ունի ժխտական գերբայ։

Մենք հարկ չենք համարում (և ժխտք էլ չունի) միջին հայերենով գրված մեր կողմից ոգտագործված աղբյուրների մեջ գործածված ժխտական գերբայի բոլոր օրինակներն ալտեր բերել։ Բերված օրինակներն էլ ժխտագամայն բաղաբար են՝ ցույց տալու, որ միջին հայերենի լեզվական մտածողության մեջ գոյություն ունի ժխտական գերբայի գաղափարը։ Այստեղ ժխտական գերբայը ծագում է անորոշ գերբայից, սակայն ձևի տեսակետից բազմազանություն ունենալով (նիցզ տեսակ), ձգտում է մի հիմնական ձևի՝ (չեմ) ալտար, (չեմ) մոռանար, (չեմ) առնուր, (չի) տեսնուր, (չի) գերծանլը, (չէր) լինիր, (չես) տեսնուր, (չեմ) տանը,² (չիւր) սիրեր և այլն։

Ասացինք, որ միջին հայերենում ժխտական գերբայը ձևի կողմից բազմազանություն ունի. այդ բազմազանությունը մենք երբեք էլ չենք ընդունում իբրև միջին հայերենի ժխտական գերբայի կայուն ձև, այդ մենք գիտում ենք որպես այդ գերբայի կազմավորման պրոցես, ձևավորման ընթացք, ուր պարզ նկատելի է հիմնական ձևի առաջացումը։

Այժմ գտնք արևմտահայ աշխարհարարչին։ Այստեղ ևս կա ժխտական գերբայ, սակայն այս հատվածի (կամ ընդհանրապես հայոց լեզվի) քերականները սրա վրա ուշադրություն չեն դարձրել և սա չեն ընդունել որպես առանձին գերբայ, թեև հիշա-

¹ Մյուս բերում ենք ըստ Թրեկի երկերի հրատարակչների տված տեղեկությունների։

² «Են խոնարման բայերի ժխտական գերբայի այս ձևերը (չեմ ասեր, չի օրեր) երբեք չպետք է չփոխել նույն բայերի վաղակատար գերբայի հետ. սրանք միայն ձևական նմանություն ունեն»։

տակում են բայի համապատասխան ժամանակների ժխտական ձևերը, որոնց կազմութունն առանց ժխտական գերբայի պատկերացնելի չէ:

Արեւմտահայ աշխարհաբար լեզվի մեծածուն թերական Արսեն Այալընյանը իր «Բնական թերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի» (1866, Վիեննա) հոշակավոր աշխատութեան մեջ գրում է՝ «Բայի մը բացասականն ձեռ կը շինուի՝ աներևութիւն ծայրի | գիրը Բ-էի փոխելով. այսպէս. լսեր, սորվիր, կարդար. մոռնար:—Ձեմ ընկր, չեմ բեր, փոխուիր, կարդացուիր, մոռցուիր և այլն» (էջ 82):

Երոշուր լեզվաբան-թերականի այդ դիտողութունը շատ հիշատէ, բայց ձեական է: Արեւմտահայ աշխարհաբար լեզվով խոսող կամ գրող յուրաքանչյուր մարդ բայի ժխտական ձեռ գործածելիս երբեք չի մտածում՝ վերցնել բայի անորոշ գերբայը և նրա «ծայրի | գիրը Բ-էի փոխել», այլ նա հենց ուղղակի գործածում է: Իսկ եթէ գործածում է, ուրեմն նրա լեզվական մտածողութեան մեջ կա ժխտական գերբայի գաղափարը: Այալընյանը օրեկափոխն արձանագրում է լեզվի մեջ գոյող իրողութիւնը, բայց նա ժխտական գերբայի հասկացողութիւնը չունի: Այնպես որ յուրաքանչյուր ընթերցող Այալընյանի գրքում էզտեի ժխտական գերբայով կազմված ձևեր, իսկ ժխտական գերբայի՝ որպէս ինքնուրույն գերբայի մասին՝ ոչ մի խոսք: Արեւմտահայ աշխարհաբարի՝ Այալընյանից հետո եկող թերականները ընդհանուր տոմամբ հետեւելով Այալընյանին, այս հարցում ես հետեւում են նրան և ժխտական գերբայի մասին ոչ մի խոսք չեն տաւ:

Այս գերբայով արեւմտահայ աշխարհաբարում կազմվում են բայի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակները, իսկ այս ժամանակները արեւմտահայերենում գործածվում են նաև որպէս ժամանական հզանակի ժամանակներ, ուրեմն այսպիսով արեւմտահայ աշխարհաբարում ևս ժխտական գերբայը հանդես է գալիս ժխտական բնութիւն խոնարհման չորս ժամանակների կազմութեան մեջ:

«Առեւմտական»

Ներկայ

Ձեմ	լսեր.	Ձեմ	սորվիր.	Ձեմ	կարդար.	Ձեմ	մոռնար.
Ձես	լսեր.	Ձես	սորվիր.	Ձես	կարդար.	Ձես	մոռնար.

ԶԻ լսեր. ԶԻ սորվիր. ԶԻ կարդար. ԶԻ մտնար.
 ԶԵՆք լսեր. ԶԵՆք սորվիր. ԶԵՆք կարդար. ԶԵՆք մտնար.
 Զէք լսեր. Զէք սորվիր. Զէք կարդար. Զէք մտնար.
 ԶԵՆ լսեր. Զէք սորվիր. ԶԵՆ կարդար. ԶԵՆ մտնար.

Անկատար

ԶէԻ լսեր. ԶէԻ սորվիր. ԶէԻ կարդար. ԶէԻ մտնար.
 ԶէԻք լսեր. ԶէԻք սորվիր. ԶէԻք կարդար. ԶէԻք մտնար.
 Զէր լսեր. Զէր սորվիր. Զէր կարդար. Զէր մտնար.
 Զէինք լսեր. Զէինք սորվիր. Զէինք կարդար. Զէինք մտնար.
 Զէիք լսեր. Զէիք սորվիր. Զէիք կարդար. Զէիք մտնար.
 Զէին լսեր. Զէին սորվիր. Զէին կարդար. Զէին մտնար.

(Քնն. քեր., էջ 83):

Արդեն տաացիներ, որ սրանք արեւմտահայ աշխարհաբարում ծառայում են նաեւ որպէս պայմանական եղանակի մամա-նակներ:

Այս մամանակներում հանգեա եկող լսեր, սորվիր (անցյա-լում՝ սորվեր), կարդար, մտնար ևնքք լսել, սորվիլ, կարդալ, մտնալ բայերի ժխատկան գերբայներն են, որոնք իբրեւ գեր-բայ չեն հանաչվում քերականի կողմից:

Անհրաժեշտ ենք դանում ժխատկան գերբայի գոյութիւնը ցույց տալ հենց կենդանի լեզվում.

Ներկա մամանակի կազմուքյան մեջ՝

«Գարազ տեղ երթալ դալեն չեմ ախորժիր» (ԶՆ., էջ 13):

«Ինչմա չեք անցնիր երբեք մեր տանը տոջեկն»

(ԶՆ., էջ 37):

«Իր հմտութեան մեծութեանը չոր ու ցամաք ապառաժի դանդաժին չի նմանիր բնավ» (ԶՆ., էջ 11):

«...մբք իրենց կոխած տեղը չեն նայիր» (ՀԳՄ, էջ 26):

«Սեղանին վրա նյութե լամպարս եմ վառեր, ըսելու հա-մար թե քեզ չեմ մտնար, թե քեզ չեմ մոտցեր» (ՄՄ, էջ 107):

«Բնավ չեմ զարմանար...» (ԶՆ., էջ 56):

«Մինչդեռ դու չես սիրեր զիս...» (ԳԴՏ, էջ 27):

Անցյալի անկատար մամանակի կազմուքյան մեջ՝

«Գործերը գեշ չէին երբար» (ԶՆ., էջ 9):

«Բոլոր կիները չէին քաշեր զինքը...» (ԶՆ., էջ 13):

«Երբեք տաղավարի մը պարտաւ չէր քողար մեզ»
(Ձն, էջ 67)։

«Գարապ չէին քողար գինքը խանութին մեջ...» (Ձն, էջ 213)։

«Գործածութեան տեղ չէր գտներ...» (Ձն, էջ 213)։

«Կը հասկնար թէ չէր հասկնար այս լեզուն» (Ձն, էջ 235)։

«Զէր հանկնար գինքը» (Ձն, էջ 246)։

«...Զէր զիտեր սասրազբած թուղթս» (Ձն, էջ 249)։

Ինչպէս տեսնուած ենք, արեւմտահայ աշխարհաբարուած ժխտական գերբային ունի կայուն ձև (միայն անցյալի անկատարուած ի խոնարհիլը փոխուած է ե-ի)։ այն ծագել է անորոշ գերբայից՝ և ստանալը ը ստանալի անցումով։ Այսպիսով, մենք կարող ենք խոսել արեւմտահայ աշխարհաբարի ոչ միայն ժխտական գերբայի հասկացութեան մասին, այլև նրա մէկ մասին (եքքար, քողար, հասկնար, նմանիր, զարմանար, անցներ, ախարմիր, քաշեր, սիրեր)։ Ե խոնարհման բայերի ժխտական և վաղակատար գերբայները ձևով նման են, սակայն իմաստով բոլորովին տարբեր. այդ տարբերութիւնը որոշակիորեն հանգեւ է գալիս կենդանի խոսքում։

Արդ՝ տեսնենք, թե ինչ պատկեր է ներկայացնում ժխտական գերբայը «կը» հյուղի բարբառներում։

Ելնելով ձևաքի ստեղծման փաստերից՝ «կը» հյուղի բարբառներին ժխտական գերբայը ըստ նրա մէկ բաժանում ենք երեք տեսակի։ Առաջին տեսակը համընկնում է նույն բարբառի անորոշ գերբայի հետ. ժխտական գերբայի այդպիսի ձև գրեթե չենք տեսնում։

Նոր-նախիջկանի բարբառում.

«Արթըն պանը ան տէրէնէն հասիւ է վօր՝ ինքըս ինծի չիմ հաւատալ» (Ու. Մատ., էջ 9)։

«...Բերանովը չի աւիւ ամա՝ շմարքով, նայվացքով քուցուցունէ» (Ու. Մատ., էջ 22)։

«Ծանառ կեցած քարին տակէն հուր չի վազիւ» (Ու. Մատ., էջ 27)։

«...Մէմալ էտէվըս տամնամ, ինչ տեսնում. աղլի մեր Մայ-տիրօսը պազած պուզ կարած կեցիւ է. աչքը փոռէն չի վերցուցուլ» (Ու. Մատ., էջ 2)։

«...Զին տեսնուլ՝ ինչ հալ իմ...» (Ու. Մատ., էջ 43)։

«...Առի ժէկութ հէշ չէր պաշարիւ տողին վրայէն տիւզ կըրելու» (Ու. Մատ., էջ 15)։

«...Աշքովքս չի տեսնէի ու ուրիշէն լսէինք՝ հէշ չէի հաւատար»
(Ու. Մատ., էջ 3):

«...Իմ ու վարդապետս ձեռքը քովէքով չի աքնէիք ու ազէկ
մը չի նայէիք՝ շատ ֆառզ պէքիմ չէիք կուտնուլ ալ» (Ու. Մատ.,
էջ 17):

«...Ան պանին մէշը մաշինով չի մըղմըղիլ» (ԱճՂՆՆԲ,
էջ 383):

Համշենի բարբառում.

«...Յէլաց մողիգ բ'ան մը ասիս նա, չին հովղալ. օնդան սո-
րա էլ դա՛նա՝ բ'արիվդ էլ չին անուլ...» (ԱճՂՆ, էջ 195):

Նոր-Նախիջևանի և Համշենի բարբառների ընծայած այս օրի-
նակները լավագույն ապացույց են այն բանի, որ ժխտական
գերբայը ծագում է անորոշ գերբայից:

Նրկարդ տեսակում անորոշ գերբայի | սոնանաը փոխա-
բինվում է ր սոնանաով. ժխտական գերբայի աղաղխի ձև
դանում ենք՝

Խարբերդ-Նրգնկայի բարբառում.

«Ինչ դէնէ չէնէր՝ չի զընըր ադ փուշը հանէր» (ԱճՂՆ,
էջ 170):

«...Սիրա մը չեա կրնար չինիր» (ԱճՂՆ, էջ 173):

Շապին-Գարախիսարի բարբառում.

«...Ըսի քի. «Բէ՛օ՛նէօս, իբալ էրթանք քիչ մը խաղանք,
— Զեմ իզար—ըսաց» (ԱճՂՆ, էջ 176):

«—Հըրը ինչմա ադանդ գ'իգնըդ՝ դախէր էս ու հիգս ալ
չէս խօրաքեր» (ԱճՂՆ, էջ 176):

«...Քանի մը օր յէգըը նմիս գիս բիդի գրգէ Սգամբօլ. ալ
յա գը դէնինք գիրար՝ յա չինք դեմեր» (ԱճՂՆ, էջ 176):

«—Օգօրթմէն գըտէս դար՝

—Հըրը սուգմէն:

—Զիմ ալղար» (ԱճՂՆ, էջ 176):

«Մինչէվ հիսի հէշ ադանդ ձ'ան մը չիզար» (ԱճՂՆ, էջ 176):

Տրապիզոնի բարբառում.

«...Մէր Սէրքիս ադան փաքէթէն դադ բաշխա թիւթիւն չի
բոնեցունիր» (ԱճՂՆ, էջ 182):

Մալարիայի բարքառում.

«Չէմ ուղիր՝ ջէրս թրէք, չիմ դարձրելիք՝ ձոցս դվէք» (ԱձձԲ, էջ 197),

«Իշուն չի հասնիր, փախնը դը անէն» (ԱձձԲ, էջ 198),

Պալսի բարքառում.¹

«Հիշ ումմիշ չէի ընկեր» (էջ 166),

«—Ես չեմ ուզեր, ան կ'ուզէ» (էջ 171),

«Կը փաթտես կը փաթտես, չը հասնիր» (էջ 178),

«Ախպարը տխարը միսը կ'ուտէ. օսկորը մէ քով չը նետեր» (էջ 180),

«Աշուայ փորելով փօր չի կիշտանար» (էջ 180),

«Ամմէն պանին ետգրուն կը սիրուի, մինակ օձինը չի սիրուիր» (էջ 180),

Արաքիիրի բարքառում.

«Աստուծու բըյհաձը գէլը չուղեր»²—չի ուտի (ԱձձԲ, էջ 217),

«Աչգը դէտաձը գիրուն խէր չենկ» (ԱձձԲ, էջ 218)—չի անի, նահ՝ չի անում,

«Փըլամ օջախը քուր չուղեր» (ԱձձԲ, էջ 218)—չի ուղի, նահ՝ չի ուղում,

«Մայը փշէլով (մանր փշրելով) փօր չի գըշտանար» (ԱձձԲ, էջ 218),

«Բազը ձուռ է, կօզա դաթ քօ չի դար» (ԱձձԲ, էջ 218),

«Թէք ինգիգին (ընկույզին) քար չին նեղեր» (ԱձձԲ, էջ 218),

«Սօխին քարսը (քաղցրը) չիլար» (ԱձձԲ, էջ 218),

Ակնա բարքառում.

«...Մգիգ չին անկր գինէ գէրթան...» (ԱձձԲ, էջ 224),

¹ Պալսի բարքառի այս օրինակները թաղում ենք Հր. Անսոյանի կողմից «Աղղաղբախան նանգէտում» (նա. Թ. 1902, Թիֆլիս) նրաստարակված Պալսի բարքառով զբի առնված նմուշներից, որոնք զբված են փախսխված տառաշարձությամբ:

² Դիտական տառաղարձությամբ գերբայի է խանարկիչը արված է է -ով, որը նույնությամբ ենք թողնում:

«...Ան մարթէն միս դամ իւրիչ ք'ան մ'անէք, չէյին առ-
նէք» (ԱճՆՔ, էջ 224):

«...Զին գրնար ձախէր, ալ չին տոնէր» (ԱճՆՔ, էջ 224):

Անբաւականի բարբառում.

«...Գըսէ, բառովը չազգընար» (ԱճՆՔ, էջ 228):

«...Զէիւր ազգընար գօր, գըսէ» (ԱճՆՔ, էջ 229):

«Թաքաւէօրը հասգընա գը օր առ գգան է, հէղ մը մյօրուքը
ն'աւքը գ'առնէ, գ'ըլօիւր գը փարգէ. ն'ան չի հանէր» (ԱճՆՔ,
էջ 231):

Եկեղեցիայի բարբառում.

«Մարթը հաժան ազգուրգութանը գը հաժասի, մըղքէն
գըսէ քի՛ յէս առ իրինգուն գուն հաց չէմ դանիր, թէք առ իրին-
գուն անօթի գը գէնանք, իլէ սի հաժը գ'առնիմ» (ԱճՆՔ, էջ 234):

«Է՛կէլ բարին աչք չի հանիր» (ԱճՆՔ, էջ 238):

Նիկեմիդիայի բարբառում.

«Օգուլ, էրադով կարօտ չառնուիր, էրկիրժով ալ մուրադ
չառնուիր» (ԱճՆՔ, էջ 247):

Բաղնչի երաբարբառում.

«Ես եմ խօր անժան մօտէն չեմ ամչնար օր դու նի էդ
խօսք կասիս» (ԱճՆՔ, էջ 131):

Երբարդ տեսակում անորոշ գերբայի գերջին բաղաձայնը (ւ)
դուրս է ընկնում. ժխտական գերբայն այդպես է՝

կարնու բարբառում.

«...Ինչքան կանչէ, հըվա կը՝ չի դ'ուս գ'ա» (ԱճՆՔ,
էջ 113):

«Ահ կուտաս՝ չի ըլի, խօստում կ'էնէ՝ չի ըլի» (ԱճՆՔ, էջ 113):

«...Կանչէի կը ինչի՛ք չէիր գա» (ԱճՆՔ, էջ 113):

Մշո բարբառում.

«—Ար'օ՛, քո հոշ կուտք շատ դօրաժօր կուտք է, գ'իշէր է՛
չըր բաղնէ, օր մենք ընտեղ ուրթըրժենք» (ԱճՆՔ, էջ 122):

«...Ես լէ, գ'ու գինաս օր՝ չգարա չըմ քաշի» (ԱճՆՔ,
էջ 123—124):

Նույն ձևով էլ՝ այս բարբառին պատկանող Մարտունու շրջանի Զորագեղ, Ծակքար, Ն. Աղյաման, Զոլաքար, Վերին-Գյոզարլարա գյուղերի խոսվածքներում՝

«—Հայէրուն փարա տըվէր է, մզի չի իտա» (ԱՃՀԲ, էջ 135)—Զորագեղ:

«Հիմի չի՞նք կտակա մըք աղէկներ պահինք» (ԱՃՀԲ, էջ 136)—Ծակքար:

«էլ մկա չըմ կտակա բ'անի գ'ործի էղնի» (ԱՃՀԲ, էջ 136)—Ն. Աղյաման:

«Տ» չըմ գ'իկա ինչ պատմեմ» (ԱՃՀԲ, էջ 138)—Զոլաքար:

«...Զընք երբա սար բէր. չընք կտակա, հետուն ա ճամբա» (ԱՃՀԲ, էջ 139)—Վերին-Գյոզարլարա:

Վանի բարբառում.

«Եէրա ու մէրա խալիվորցիք են. յէս ինոնց զարգն չեմ կտակա քրաշե (ԱՃՀԲ, էջ 152):

«Մկա կիւլամ, օր իրեքյ խեա կիւլամ. բա չեմ իլա (ԱՃՀԲ, էջ 153):

«էն վախա կանիծի. իմ լեզուն չորնէր. մկա չեմ անիծե, յախու չեմ անիծե» (ԱՃՀԲ, էջ 154)—Դիազինի ենթաբարբառ:

Այսպիսի ձևեր գտնում ենք նաև «Սասնա ծռեր»-ում անգագորոված Մոկաց, Շատախի, Դաժաշի ենթաբարբառներով գրի առնված անբասերում:

Մոկաց ենթաբարբառ.

«—Իմ էրեխեն տար խեաղ:

Մորածելիք կասի.—հս չեմ տանի» (ՄԾ, 1, էջ 10):

Մորածելիք ասաց.—Դարի նստի,

Ասաց.—Ես չեմ նստի, կոխվ ա՛նենք» (ՄԾ, 1, էջ 28):

Շատախի ենթաբարբառ.

«... Խոզ եմ, խոզ չըմ դառնա» (ՄԾ, 1, էջ 677):

«... Դու ընձի չըս նանչնա» (ՄԾ, 1, էջ 689):

«... Մհեր ձի խասով. էլ չըմ վախենա» (ՄԾ, 1, էջ 695):

Դաժաշի ենթաբարբառ.

«Սանասար ասաց.—Պա մ'չըմ ուղի» (ՄԾ, 1, էջ 844):

«—Ախպեր, հս չըմ դա'նի քե...» (ՄԾ, 1, էջ 850):

Այս հյուզի մնացած բարբառներով համապատասխան բնա-
զրեր (մանավանդ զիտական տառադարձությամբ) ձեռքի տակ
շունենալով, նրանց մասին լուռ էմ ենք:

Ինչպես տեսնում ենք՝ այս 13 բարբառներում (և մի քանի
ենթաբարբառներում) ես կա ժխտական գերբայ, որը միայն
երկու բարբառում առանձինն ևն չի ստացել՝ Նոր-Նախիջևանի և
Համշենի բարբառներում, ժխտական գերբայի անը համընկնում
է անորոշ գերբայի հետ: Բայց այստեղ ես նկատում ենք ժխ-
տական գերբայի համար անորոշ գերբայի տարբերացման տեղ-
գենց. օրինակ, Նոր-Նախիջևանի բարբառում տեղ-տեղ հանդի-
պում են ր սոնանտով ձևեր՝ «Մամաս-խում, վայկիրին, տեղ չէր
կուտուր նասելու օրտին խանտումէն» (Ո. ՄԱՏ., էջ 12):
«... Ես չեմ ետևտար տխըր...» (Ո. ՄԱՏ., էջ 13): «... Աս ես-
բամազը ինձի չի եավնիր» (Ո. ՄԱՏ., էջ 22): Նոր-Նախիջևանի
բարբառի այս ձևերը նկատի ունենալով այդ բարբառի ժխտա-
կան գերբայի սովորական տեսակին զուգահեռ՝ այլևս ոչ մի կաս-
կած չի մնում այն բանի համար, որ ժխտական գերբայը ծա-
ղում է անորոշ գերբայից:

Մնացած բարբառներն այդ գերբայի համար ունեն հատուկ
ևն՝ ա) անորոշ գերբայի վերջին լ սոնանտը ր սոնանտի անցու-
մով՝ Խարբերդ-Երզնկայի, Շաղին-Գարահիսարի, Տրապիզոնի,
Մալաթիայի, Գուսի, Արարիկի, Ակնա, Սերաստիայի, Եվդո-
կիայի, Նիկոմիդիայի բարբառներում և Բազելի ենթաբարբա-
ռում. բ) անորոշ գերբայի լ սոնանտի անկումով՝ Կարնա, Մշո,
Վանի բարբառներում և վերջինիս մեջ մտնող Մոկաց, Շատախի,
Դավաշի ենթաբարբառներում:

Եղբ հյուզի բարբառներում ժխտական գերբայը հանգես է
գալիս բայի սահմանական եզանակի ներկա և անցյալի անկա-
տար ժամանակների կազմության մեջ՝ ժխտական խոնարհման
դեպքում, իսկ քանի որ այս բարբառներում բայի պայմանական
եզանակի աղանձի և անցյալի ապառնի ժամանակների համար
առանձինն ձևեր չկան, այլ զրանց համար գարնյալ գործածվում
են սահմանական եզանակի ներկան (պայմանականի աղանձի
ժամանակի համար) և անցյալի անկատարը (անցյալի ապառնու
համար), ուստի նրանց ժխտական ձևերը ես՝ իրենց կազմում
ժխտական գերբայ ունենալով հանդերձ՝ կարող են փոխաբանել
հիշյալ ժամանակների ժխտական ձևերին: Այս բանը մենք տե-
սանք միջին հայերենում և արևմտահայ աշխարհաբարում:

ժխտական գերբայը հայերեն «Ս» նշանով բարբառներում ունի հետևյալ պատկերը.

Արբվիմի բարբառում.

«Հինգ տարի հայա փորա չէմ տա,—ասով բազազ Արտեմը պայման կապելու՞մը» (ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 46).

«—Զէ, տանուտէր քան, աս չի զոզնա» (ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 46): «Էդ զոզնն ինչուի 14 տ. չգաանա, նման պսակ չի ետանի» (ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 49).

Այս բարբառում անորոշ գերբայի լ ստնանալը ժխտական գերբայում դուրս է ընկնում, և խոնարհման բայերի խոնարհիչը դառնում է ի՝ տալ > տա, գոզնալ > գոզնա, հասնել > հասնի (արդի արևելահայ աշխարհաբարբի նման):

Շաղախի բարբառում.

Այս բարբառով գրի առնված տեքստը (ժխան է)՝ մի էջից քիչ ավելի, պարունակում է ժխտական գերբայի մի օրինակ՝ «—Զէ, խազային քան, ըէս տի պլէնէրը արիլ չի...»—չի անի (ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 58).

Եթե դատենք այս օրինակից, ապա պիտի տեսնեք, որ այս բարբառում անորոշ գերբայը ժխտական գերբայի համար գեոտառնվին ևն չի ստացել:

Կարնևանի բարբառում.

Այս բարբառում ժխտական գերբայը ևևով հետացած է անորոշ գերբայից՝ անորոշ գերբայի վերջի լ ստնանալը դուրս է ընկած՝ կյանրդիլ > կյանրդի, նէլ > նե, մընալ > մընա, գուլ > գու (տես ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 70).

Կարնևանի բարբառում այս գերբայը հանդես է գալիս ըզնական. պայմանական, ինչպես նաև հարկադրական եզանակների ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակների ժխտական ևևերի մեջ (տես ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 70—71).

Մեղրու բարբառում.

Այս բարբառի ժխտական գերբայը ևևով նույնանում է Կարնևանի բարբառի ժխտական գերբային, այսինքն այստեղ էլ ժխտական գերբայը նույն անորոշ գերբայն է լ ստնանալի տեսակետով՝ կարդիլ > կարդի, մնալ > մնա, բայց այստեղ այդ գեր-

բայց հարկադրական եղանակի ժամանակների կազմության մեջ հանդես էի գալիս:

Հազարերի բարբառում.

Այստեղ էլ զեռ անորոշ և ժխտական գերբայների տարբերացում չկա, ժխտականի գերում հանդես է գալիս անորոշ գերբայը՝ «-էն(զ)» տարե հայտ փող չըմ տալս — չեմ տա (ԱՂ, ՀԲՄՆՁ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 126):

Ուրմիայի բարբառում.

Այստեղ ժխտականը մեղ ներկայանում է անորոշ գերբայի և սոնանտի անկումով, և ե խոնարհման բայերի խոնարհիչն այս գերբայում փոխվում է ի-ի, ինչպես արդի արեելահայ աշխարհաբարում (չեմ) կլիքի, (չեմ) կլանքա (տես ԱՂ, ՀԲՄՆՁ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 133):

«Քյանի վուէր մե մարթ մե պան սերաց,

Բչեր ցերեկյ քյունը չի տանի» (ԵՔյոռ-օղլի», էջ 44),

«Ամմա Բնչ էլ վուէր կանես-չես ամի,

Խիխնա, ինսաֆա ձեռանց չես քողմի» (ԵՔյոռ-օղլի», էջ 60),

«... Մի վանեցի, չեմ սպանի...» (ԵՔյոռ-օղլի», էջ 111),

«... էա պանը էսես չի մրնա» (ԵՔյոռ-օղլի», էջ 112):

Այսպիսով, «Ս» հյուզի բարբառներում ևս ժխտական գերբայը գոյանում է անորոշ գերբայից, ըստ որում Արթվիների, Կարենանի, Մեղրու և Ուրմիայի բարբառներում այդ գերբայը ձևով հետացել է անորոշ գերբայից, իսկ Շաղախի և Հազարութի բարբառներում ժխտական գերբայի գերը կատարում է անորոշ գերբայը՝ առանց որեէ փոփոխության:

«Ս» հյուզի բարբառների հետազոտող ընկ. Ա. Ղաբիրյանը հիշատակում է այս գերբայի մասին (Իբ մոտ՝ շրջակա ան գերբայն իսկ Մեղրու բարբառի համար՝ շրջակա ան-պայմանական գերբայն):

«Է» հյուզի բարբառներում նույնպես կա ժխտական գերբայ, ԹԵ Մարաղայի և ԹԵ Ջոյի բարբառներում ձևով տարբերվում է անորոշից (Ի-ի անկում):

Մարաղայի բարբառում.

«... էթայի նանն ուզիլի, յա կտան, յա չին տա» (ԱՃԲՄԲ, էջ 321),

«... կտաս՝ տու, չիս տա՝ մի տու» (ԱՃԲՄԲ, էջ 322),

«... էլ, զիդս էլ կոխն, յիս չիմ խաղա» (ԱճԲՄԲ, էջ 357),
 «... Խէրսն մնացած թիէր՝ մկա՝ էտէս չէր թիւ. յիս էլ էտ
 կոնգոն փիթիւր չեմ էր անի, չիմ էր զարքս» (ԱճԲՄԲ, էջ 364),
 «... Զիմ քողնը:
 — Զիս քողնը՝ մի թոզ» (ԱճԲՄԲ, էջ 368),
 «... Միւնք չի անող յա կիւնի չիւնք, էր խղմը» (ԱճԲՄԲ,
 էջ 370).

Խոյի բարբառում.

«— Այ մառթ, ախւ գինաս որ խէա ախիգայա ճոշացա՞վ,
 մառթի էթալու խոտա՞վ. տաւնս չի սրիի. չի տվլի, աճան-չա-
 մաննս չի լվա, տաւովէրքայա կեխատա կը թողնի, շտա էլ որ
 խեաը իխնեա, դասաէ կգարկի կը կոտորի...» (ԱճԼԲ, էջ 289),
 «... Էտէնց չեն անի...» (ԱճԼԲ, էջ 289), «... Որ զիդս կոէք՝ ճոկ
 մառթաւ աշխիկ չեմ տոնի հո՞ւ» (ԱճԼԲ, էջ 289), «... Կուղէք
 էն ի, չէք ուղի՝ կլեմ կլախ կվերցեմ՝ ա՛նէն կեթամ...» (ԱճԼԲ,
 էջ 290).

Օրինակները վկայում են, որ հայերենի «է» հայուղի բար-
 բառներում ժխտական գերբայում և սոնանտի անկումից հետո
 ա խոնարհիչը պահպանվում է, իսկ ե խոնարհիչը փոխվում է
 ի-ի, Մարտադայի բարբառում այս ի նախադօրն էլ վերածվում է
 ք-ի՝ (չեմ) քողնը, (չես) քողնը, (չէր) թիւ և այլն: «է» հայուղի այս
 երկու բարբառում ժխտական գերբայը երեան է դալիս միայն
 պայմանական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամա-
 նակների ժխտական ներքում:

Դարով «Ում» հայուղի բարբառներին, պիտի ասենք, որ
 այստեղ էլ ժխտական գերբայը ծագում է անորոշ գերբայից և
 հանդիս է դալիս բայի ժխտական բնույթի խոնարհման մեջ,
 այն էլ պայմանական եղանակի երկու ժամանակներում: «Ում»
 հայուղի բարբառներից միայն Թրիլիսիի և Արարատյան բարբառ-
 ներում է, որ անորոշ գերբայը ժխտական գերբայի զեր կատարե-
 լով, նկի տեսակետից փոփոխություն է կրել, Թրիլիսիի բար-
 բառում՝ և սոնանտի անկում բառափոխվում.

«Ինչու նրա գալը գիփ. մազեր վուր չըլի, էլ թամամ գինը
 չի տա» (ԳԱ, էջ 93).

«Ետիւր վուր խելք աւնենա էս տնց էլ բան ու գուրն չի
 տոննա» (ԳՄ, էջ 98).

«Տաքանալով բան չի դառնա ախար» (ԳՄ, էջ 99), «Էտաւ

Համա է էլ դարդ չէի տնի, ձեզ պես կուպեններու եղենն չէի
ենցնի» (ԳՄ, էջ 108): «... Վարդի օր ըլի հենց էս սահաթիս
եղես հարի, քե չէ էլ հոքով ու ժարմնով ինձեմէն չիս պրծնի...»
(ԳՄ, էջ 116): «Ուհ, քիմէն խոտ չիմ պրծնի...» (ԳՄ, էջ 122):

Արարատյան բարբառում այդ փոփոխությունը հետեւեալ
պատկերն ունի. նախ՝ անորոշ դերբայը ոչ մի հնչյուն չի կորց-
նում, քայց տնննում ներքին հնչյունափոխություն՝ և խոնարհ-
ման բայերի և խոնարհիչը ժխտականում փոխում է ի ձայնա-
գործի. հայանի է, որ այս բարբառը ունի 3 խոնարհում՝ «էլ»
(ել), «իլ», «ալ»¹, այս բարբառի անորոշ դերբայն ունի էլ (ել)
-իլ, -ալ մասնիկները, իսկ ժխտական դերբայում արդեն էլ
(ել) չկա, այլ դրա փոխարեն կա -իլ, և խոնարհիչն անցնում է
ի-ի, իսկ մնացած խոնարհիչները (ի, ա) մնում են անփոփոխ.
օրինակներ՝

«Զուրը որ քցի ի կընկներ. կրակը քցի՝ երեսը եզ չէր
դարձնի» (ԽԱԲ, 1, էջ 116).—գարձնել—գարձնիլ:

«Ազատին քարիցը կկարծեր. նրանից չէր կարծիլ էս քանը»
(ԽԱԲ, 1, էջ 126).—կարծել—կարծիլ:

«... էզպես հո չեն խփիլ...» (ԽԱԲ, 1, էջ 126).—խփել—խփիլ:

«... Ես քո արինը էզպես էման չեմ ծախիլ...» (ԽԱԲ, 1,
էջ 125).—ծախել—ծախիլ:

«Հայոց տղի կարոտ աչքը վազուց էլ արտասուէ՞ չի տեսնիլ,
իրան հայրենիքը կտանի...» (ԽԱԲ, 1, էջ 205).—տեսնել—տեսնիլ:
Ի և ա խոնարհիչները անփոփոխ են մնում՝

«Սեւով ըլի՞ր՝ մեզ տանիլ չէր» (ԽԱԲ, 1, էջ 122):

«... Զեա պրծնիլ չեա, թնչ ես մտածում...» (ԽԱԲ, 1, էջ 126):

«... Բայց ես չեմ տալ...» (ԽԱԲ, 1, էջ 125):

«... Զամփու ընկան. աժա էնպես ճամփով, էնպես տեղով՝
որ դուչը չէր իմանալ» (ԽԱԲ, 1, էջ 194):

Փոփոխության մյուս տեսակը հայերենի շատ բարբառների
համար ընդհանուր բնույթ կրող փոփոխությունն է՝ ւ սոնանորի
անկում և և խոնարհիչի անցում ի խոնարհիչի. սա նկատելի է
Արարատյան բարբառի մի շարք խոսվածքներում.

«... Ծիա ա, հո չէզ չի ուտի» (ԱՂՀՀԲ, էջ 176).—ուտել-
ուտիլ-ուտի (Փարպիի խոսվածք): Ի՛նչքան էլ վազնեմ, չեմ հասնի
(Սեանի չրջ. Շահրիզ գյուղի խոսվածք).—հասնել—հասնիլ—հասնի:

¹ Տե՛ս պրոֆ. դր. Ա. Ղարիբյան, Համառոտություն հայ բարբառագի-
տության, Երևան, 1941 թ., էջ 173:

Մեկայն սա մի նորութուն էլ հայերենի համար. սա հասուն է
և շատ բարձրաների, ենթաբարձրաների ու խոսվածքների և
արդի արեւելահայ աշխարհարարին:

«Ուսման հյուղին պատկանող մյուս բարձրագույն դպրոցներում ժողովուրդական դերբաթի գործառնությունն ունեցող անորոշ զերբայը ձեռնարկող փոփոխությունն չի կրում:

Օրինակ՝ Ապուլիոյի բարբառում՝ «Ախպար ախպուր մայրը
ստի ուլ, ուսկուսը դին չի նգիլ» (ՄԱԲ, II, էջ 13), «էշը թկեւա
լներ չի դանկիլ» (ՄԱԲ, II, էջ 14), «Մանակ ներքը՝ ծփի չի տալ»
(ՄԱԲ, II, էջ 15), «էշը յիբան տապրակին գառլ չի» (ՄԱԲ, II,
էջ 14), «Մայն նարգաւ արկու ծժրարուկ բռնիլ չի» (ՄԱԲ, II,
էջ 15), Զուգայի բարբառում՝ «Յեթէ ուխտ էլ զէր ընգնի՝ մին
սահաթում կէրեն ու իջ ու թօզն չի արեւալ» (ԱճՆԶ, էջ 319),
«Աշխարս քաննց չի մնալ» (ԱճՆԶ, 322)։

Արեւելահայ աշխարհաբար լեզվում միտասկան գերբայն այն-
պիսի ուղի է անցել, ինչպես Արարատայն բարբառում: Նախա-
աղծեապէս շրջանում պայմանական եղանակի ապառնի և ան-
ցյալի ապառնի մամանակների միտասկան ձևերի մեջ հանգեա-
ծելոց անորոշ գերբայը, որը հետագայում միտասկան գերբայ
դարձալ, միայն փոփոխվում էր և խոնարհման բայերում (հի-
շենք Արարատայն բարբառը), ուր և խոնարհիչը փոխվում էր
իւր. ... Զաննեքը չեն խնայիլ ինձ համար... (Պո, 1, էջ 11) —
խնայել — խնայիլ, ԳԺբախտաբար անեծքը չի վերադարձնիլ մեր
կորուստը» (Մուր., 1, էջ 148) — վերադարձնել — վերադարձնիլ,
«Բայց մենք էլ Ահանից չէինք պահանջիլ» այն, ինչ որ ավագ,
Վենեհաիկը...» (Մուր., 1, էջ 151—152) — պահանջել, — պահանջիլ:

Մյուս խոնարհիչները (Ի, ա) անփոփոխ են մնում «-բայց
ախար առանց ասելու էլ չի լինի» (Մուր., 1, էջ 135) — ինի — լի-
նիլ: «Զեմ, խոսիլ քեզ հետ...» (ՀԹ, էջ 327), — խոսիլ լ խոսիլ,
«Սա, իհարկե, չէր ունենալ ո. Ղազարի առաջնությունը...»
(Մուր., 1, էջ 151) — ունենալ լ ունենալ: «... թե նա գնաց, էլ
հետ չի գալ...» (ՀԹ, էջ 50) — գալ լ գալ:

Հետագայում տեղի է ունենում 1 սանտանո անկում: Պետք է տեսի, որ այս երևույթը լայն տարածում է զարմով և տեղի, որ այս անցյալում էլ կար, որինակ, հովան-տիրացուհուց, բայց այդ անցյալում էլ կար, որինակ, հովան-տիրացուհուց մոտ գտնվում ենք նաև առանց 1 սանտանո անկում: Ե... նա ձեզ էնքան շատ է սիրում...

γ_{lm} չի բողբոխում մեծ...» (ՀԹ, էջ 32) — փակույթ չի թողնվել:

Քեկն սովետական էտապում տրեկւանայ աշխարհաբարի և խոնարհման բայերը ձուլվեցին և խոնարհման բայերի հետ, սակայն ժխտական գերբայում ոչ միայն ի խոնարհման բայերի ի խոնարհիչը պահպանեց, այլև և խոնարհման բայերի և՛ ի փոխանցումը պահպանեց. սա էլ մի նպաստ էր նոր գերբայի առաջացման՝ (չեմ, չես, չի, չէի, չէիր, չէր, չենք, չեք, չեն, չենք, չէիք, չէին) գրի, կարգի:

Այսպիսով՝ հնաազոտությունները ցույց են տալիս, որ օրինաչափորեն և մասնիկով կարգվող հայերեն համարվող կամ հայերենի մեջ մտնող լեզվախոսեմների բայի մասնակիների միատարան բնույթի խոնարհման մեջ հանդես է գալիս խոնարհվող բայը բոլոր դեմքերում միեմույն ձևով, առանց նոր վերջավորություններ առանալու, հենց դա էլ միատարան գերբայն է, որը ծագում է անորոշ գերբայից՝ մեծ մասամբ տարբերվելով նրանից կամ տեղ-տեղ էլ նույնը մնալով:

Սովետահայ քերականագիտությունն այդ գերբայը որոշում է ալտայեան՝

«Ըզոնական գերբայը ցույց է տալիս մի կատարելիք գործողության կամ եղելության զազափար, որի կատարումը ժխտվում է օժանդակ բայի ժխտական ձևով»¹

Սա ասված է տրեկւանայ աշխարհաբարի սովետական էտապի համար և ճիշտ է ասված. իսկ եթե նկատի ունենանք ամբողջ հայերենը, ապա պիտի այս որոշումը սրոշ չափով փոփոխենք: Ժխտական գերբայը չէլքն՝ նյութի բարբառներում, միջին հայերենում և արևմտահայ աշխարհաբարում օժանդակ բայի ժխտական ձևի հետ կազմում է նաև ներկա ու անցյալի անկատար ժամանակներ, ուստի այդ գերբայը միայն կատարելիք գործողության զազափար ցույց չի տալիս, այլ նաև՝ կատարվող գործողության կամ եղելության զազափար, կրկնում ենք՝ եթե նկատի ունենանք ամբողջ հայերենը: Ուրեմն՝ ամբողջ հայերենի համար կունենանք ժխտական գերբայի ալտայեան որոշում՝

Ժխտական գերբայը ցույց է տալիս մի գործողության կամ եղելության զազափար, որի կատարումը ժխտվում է օժանդակ բայի ժխտական ձևով:

Ժխտական գերբայի՝ անորոշ գերբայից առաջանալը ընդհանուր երևույթ է հայերենի համար. զրա համար փաստեր կան

¹ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի քերականության զասագրք, 5-րդ վերաժնված հրատարակություն, Երևան, 1941 թ., էջ 188:

բաժնեկան վաղ ժամանակներից՝ «Եւ տսէ արքա(յ)ն Բարեւա-
ցոց. սերդմեկցուցանի զքեզ ի իտալ որ ի Վարազ է, չէ՞ս զիս նա-
նաչիւ ք (—ինչ չիս նախաւում), Եւ տսէ Դերենն, Երթալ տառա-
ած ու իմ սուրբ նշանն, որ չեմ նամաչիլ (—չեմ նախաւում) թէ
զու ով ես» (ՇԲ, էջ 46):

«... Թէ չէր լեալ սայ՝ չէի ապրիլ» (—չէի ազատվի) (ՇԲ,
էջ 48):

«Իմ տանս աէր էմ ու իմ կամացս, զոր սիրեմ զայն առ-
նեմ, թէ չէս համիլ (—չես հաժմեում, ախարմում)՝ ուզարկէ ու
առ զքոյրն քո» (ՇԲ, էջ 66—67):

«Զես նամաչիլ», «չեմ նամաչիլ», «չէի ապրիլ», «չես համիլ»
ձևերը «կըն» մասնիկով կազմվող մամանակների ժխտական ձևեր
են, որոնցից երեքը ներկա մամանակն են ցույց տալիս, իսկ
մեկը՝ «չէի ապրիլ»՝ պայմանական կզանակի անցյալի ապստին-
իսեն հեղինակը տօթի չի ունեցել սահմանականի անցյալի ան-
կատար և պայմանականի ապստին մամանակներով այդպիսի
ձևեր գործածելու, բայց գործածած օրինակներն էլ հաստատ
ցույց են տալիս, որ հեղինակը պետք է որ իմացած լինի «կըն»
հյուպի սրեւ թարթուս, որովհետեւ, ինչպես նշել ենք, միտական
բարբառը ներկա մամանակ կազմում է միայն «կըն» հյուպի թար-
թառներում կամ առատարակ այնտեղ, ուր ներկան կազմվում է
«կըն» մասնիկով: Սրանում չենք կասկածում՝ մանավանդ որ այդ
հեղինակի մաս գտնում ենք «կըն» մասնիկով կազմվող բայի մա-
մանակների գործածությունն փոստեր:

Եթե ընդունենք, որ Շապուհ Բաղդասարունը վերադրվող
«Պատմութիւն»-ը 10-րդ դարի գործ է, ապա կարող ենք ասել,
որ միտական գերբայի՝ անորոշ գերբայից առաջնալը նոր երե-
վույթ չէ հայերենում:

Օգտագործած աղբյուրների համառոտագրությունները

ԱԲԳՍ—պրոֆ. Դր. Մ. Արեղյան, Գուսանական ժողովրդա-
կան տաղեր, Երևան 1940 թիվ: ԱԲԺ—Ամբրոզովսթ Ամատիայի,
կան տաղեր, Երևան 1940 թ. Մալխասյանց, Երևան 1940 թ.:
Օգուտ բժշկութեան, իմբ. Սա. Մալխասյանց, Երևան 1940 թ.:
ԱՂ. ՀԲՄՆՃ, ՊԼԳԱ—Ա. Ղարիբյան, Հայերեն բարբառների մի
նոր հյուպ, Պետական Համալսարանի «Գիտական աշխատություն-
ներ» հտ. 11, Երևան 1939 թ.:

ԱՃՀԲ—Հ. Աճատյան, Հայ բարբառագիտութիւն-ուրուագիծ
և դասաւորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քար-

աղգով) — Էմիլյան աղգադրական ժողովածու, հտ. Ը, Մոսկովա-
 նոբ-Նախիջևան, 1911 թ.: ԱճՆԶ—Հ. Անառյան, Քննություն
 Նոր-Ջուղայի բարբառի, Երևան, 1940 թ.: ԱՃԲՄԲ—Հ. Անառ-
 ան, Քննություն Մարաղայի բարբառի, Երևան, 1925—30 թ.թ.:
 ԱՃԲՆՆԲ—Հ. Անառան, Քննություն Նոր-Նախիջևանի (Խրիմի)
 բարբառի, Երևան, 1925 թ.: ԴԱ—Դ. Սուհուկյան, Ընտիր եր-
 կեր, Երևան, 1938 թ.: ԶՆ—ԳԲ. Զոհրապ, Նովիկներ, Երևան
 1941 թ.: Իս.—Ավ. Իսահակյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1940 թ.:
 ԽԱԲ.—Խ. Արսլյան, Ընտիր երկեր, հատոր 1-ին, Երևան,
 1939 թ.: ՀԹ—Հովհաննես Թումանյան, Երկեր (մի հատորյակ),
 Երևան, 1938 թ.: ՀՊՄ—Հ. Պարոնյան, Միծաղ (Երկերի լրակա-
 տար ժողովածու, հատոր 5-րդ, Երևան, 1935 թ.): ՄՀԱԳ—Մ.
 Մկրյան, 13—16-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն,
 Երևան, 1938 թ.: ՄՄ—Մխար Մեծարենց, Երկերի լրակատար
 ժողովածու, Երևան, 1934 թ.: Մուր—Մուրացյան, Ընտիր երկեր,
 հտ. 1-ին, Երևան, 1935 թ.: ՄԶՄ—Մխիթարյան րժշկապետի Հե-
 րացույ Զերմանց մխիթարություն, Վենետիկ, 1832 թ.: МСПВ—
 Марр, Н. Я., Сборник притч Вардана, часть II, С. Петер-
 бург, 1894 г. ՇԲ—Պամուքյուն Շապույ Բաղրատունայ, ի
 լրյաածին Դ. Տեր-Մկրտչևան և Մեսոբ Եպիսկոպոս, Էջմիածին,
 1921 թ.: ՊԴՏ—Պետրոս Դուրյան, Տաղեր, Երևան, 1932 թիվ:
 П. Мат.—Материалы для изучения армянских наречий,
 выпуск I, говор Нахичеванский, издал К. Патканов, Санкт-
 петербург, 1875 г. Պա—Պերե Պառչյան, Երկեր, հտ. 1-ին,
 Երևան, 1939 թ.: ՍԱԲ—Սարգիս Սարգսեանց, Ազուլեցոց բար-
 բառը (զակերի լեզուն), մասնա-ա, ր. Մոսկովա, 1883 թ.: ՍՄ—
 Սամսոնյան, հտ. 1-ին, ընդհանուր խմբադրությամբ պրոֆ-
 գր. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1936 թիվ: ՎՏ—Վահան Տնրյան,
 Բանաստեղծությունների լրակատար ժողովածու, Երևան, 1940 թ.:
 ՖԲԲ—Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, կազմեցին Մ. Մկրյան և
 Ե. Թորոսյան, Երևան, 1941 թ.:

Գ. ԳԱՏՊԱՐՅԱՆ

Ֆիլիս-գիսաթ. թեկնածու

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԲԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Սովետական բազմազգ ժողովուրդը, շնորհիվ մեր Միությունն մեջ ապրող ազգերի սերտ համագործակցության և սուսաց լեզվի, որպես Լենինի—Ստալինի, որպես Մեծ Հոկտեմբերի լեզվի գերի հակայական նշանակություն, հենց սեռյուցիայի առաջին տարիներից հրատարակում է մի քանի տասնյակ բառարաններ թե ազգային մայրենի լեզուներին վերաբերող և թե առնչված ուսուսաց լեզվին: Այդ բառարանները ամփոփում են լեզվական այն նորությունը, որն ստեղծել է սեռյուցիան. հաղափելով հինը, մեր կյանքի համար անգործնականը: Այդ աշխատությունները լրիվ չափով արտացոլում են մեր մամտնականից լեզվի պատկերը:

Սովետական Հայաստանը հեռու չի մնում կուլտուրական շինարարություն վերելքին մասնակցելուց, նաև բառարանագրությունն ասպարեզում:

Մեր կուլտուրան հարուստ է բառարանային գրականություն և մեծ անցյալ ունի: Հայտնի ձեռագիր բառարանների հնությունը թաղված է հաղարամյակի խորքում, իսկ առաջին տպագիր բառարանը, առնչված հայերեն լեզվին, լույս է տեսել մեզնից 325 տարի առաջ: Միայն ուսանողներին առնչված ունենք քառասուն անուն տպագիր բառարան:

Բառարանային աշխատությունները մեծ մասամբ կազմվել են Հայաստանից դուրս՝ Պալատ, վենետիկում, վիեննայում, Մոսկվայում և այլ վայրերում՝ առնչված աշխարհի կուլտուրական շնորհ 15 լեզվի:

¹ Հակահայկական ՍՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Ն. Մանյանի կողմից Բնագիտության 1944 թ. դեկտեմբերի 30-ի գիտական սեփական հարգապատիվ գեղարվեստի:

Այդ բառարաններէի մեջ մենք հանդիպում ենք աշխարհի աշխատութեաններին, ինչպիսիք են՝ Հայկազյան բառարանի և համեմատաբար բառարանները, Ջախլուխյանի՝ հայ-իտալերէն, Ն. Բյուզանդացու՝ զազգիներէն-հայերէն, Կալլափի՝ գերմաներէն-հայերէն, Գ. Գոյիքի՝ պարսիներէն-հայերէն, Գաղաշյանի՝ ռուսերէնին առնչված զույգ բառարանները և ուրիշ այլ աշխատութեաններ, որպիսիք լրիվ կերպով արատաւայանել են իրենց ժամանակաշրջանի լեզուն և իրենց գիտական ու սակզմագործական կողմով կարող են պատմութեամբ տեղ գրաւել համաշխարհային բառարանագրական կուլտուրայի պատմութեան մեջ:

Սովետական Հայաստանի աշխարհի տերիտորիայում, 17—18-րդ դարերում, պարսկական տիրապետութեան օրով զբաղած բառարանները մնացել էին ձեռագիր վիճակում, մտացոված: Նույն վիճակն է տիրել նաև ցարական Ռուսաստանի պայմաններում, չի հրատարակվել որևէ լուրջ աշխատանք: Դեռ նախքան ռուսական տիրապետութեանը Հայաստանում կանգնել են ռուսերէնին առնչված մի շարք շատ գործնական բնույթ կրող բառարաններ, որոնց մեջ հիշատակութեան արժանի գործ է նշիազար Տեր-Կարապետյան Առնշիցու «Համառոտ բառարան ի Հայոց ի Ռուսոց լեզուն ձեռագիր աշխատութեանը»:

Հայաստանի նախառոգնական շրջանում հայերէն գրական լեզուն կործան էր իր բուն հայերէնիքից, և լեզվական-գրական օջախներ էին տեսնուել նախ Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում՝ Մոսկովայում, Լենինգրադում և ապա ավելի ուշ՝ Թբիլիսիում և Բացվում:

Մինչև Հոկտեմբերյան ռեւոլյուցիան Հայաստանի աշխարհի տերիտորիայում, լույս է տեսել 5 անուն բառարանային աշխատութեան, որոնցից երկուսը Ալեքսանդրապոլում (Լենինական), երկուսը՝ Էջմիածնում և մեկը՝ Նրեանում: Լենինականում հրատարակված առաջին բառարանը Հ. Արաղաշյանի «Մոցի ռուս-հայերէն բառարան»-ն է, որ լույս է տեսել 1925 թ. և նախատեսված է, ինչպես հեղինակն է ասում, «Գյուղական զգրոցների ու սուցիչներին օժանդակելու համար»: Այդ բառարանը շափաղանց թույլ աշխատութեան է և մտացութեան է մասնով և նույն հրատարակման օրերին՝ Նրկորոյ աշխատութեանը՝ Մ. Հարության-

1 ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Մասենդարան, Ձեռագիր, № 6418:

յանի «Օտարազգի բաղերի բացատրական բառգիրքն» է, որ լույս տեսավ 1912 թ.:

Էջմիածնում հրատարակված առաջին աշխատությունը, որ լույս է տեսել 1911 թ., Սիոն Տեր-Մանգեյանի «Արարտայան բարբառի մոզավրդական բառերի ցանկ-բառափնջիկ» է: Այդ աշխատությունը բարբառային բառերի սոսկ բառացանկ է:

«Բառափնջիկին» կցված մի քանի բառերի մեկնությունը ցույց է տալիս, որ աշխատության նպատակն է առաջ արարտայան խոսվածքի նեղ բարբառային բառ-առումներն ու ոմերը:

Էջմիածնում լույս տեսած երկրորդ բառարանային աշխատությունը Մանակ Ամատունու «Բառ ու բանն» է, որը լավագույն դործերից մեկը պետք է համարել մեր բառարանների մեջ: «Բառ ու բանը» բարբառային խոսվածքի համար, որպես բառարան, նույն արժեքն ունի, ինչ որ պարբերի համար՝ նոր Հայկազյան բառարանը:

Նախասովետական Հայաստանում հինգերորդ անգամ բառարանային աշխատությունը լույս է տեսել Երեանում 1933 թ.: Դա Լևոն Տիգրանյանի «Բառարան բժշկական բույսերի լատիներենից հայերեն և ուսաներեն» աշխատությունն է, որ հրատարակվել է որպես «Առողջապահիկ» թերթի հավելված: Բառարանը 16 էջից կազմված մի աշխատությունն է, 24×16 սմ. ծավալով, և պարունակում է 208 բառ-հոգված:

Ահա այն ամենը բառարանային գրականության բնագավառում, ինչ կել է Հոկտեմբերյան սեռույցից առաջ: Այս թվին, ամենաշատը, կարելի է ավելացնել Հ. Անույանի «Թուրքերենն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» աշխատությունը, որը ապվել է Մոսկվա-Վաղարշապատում, Լազարյան ձեռարանի էմիանյան ֆոնդի հրատարակությամբ, կազմելով նրա Գ հատարը:

Պատկերը միանգամայն այլ է Մովսեսիան Հայաստանում. գրողն այլևս կարիք չունի մեկնասաներ որոնելու համար գոներ բախելու, հեղինակն իր գործը գնում է հրատարակչական սեղանին, և աշխատանքը ստանում է իր արժանի գնահատականը: Միայն սովետական կարգերում մենք հնարավորություն ունեցանք մեր սեղանի վրա տեսնելու բառարանադրական այնպիսի կոթող, ինչպիսին է ՀՍՄԲ Դատությունների Ակադեմիայի խնդրանքով, ինչպիսին է Հ. Անույանի «Հայերեն Արժատական Բառարանը», միանգամ Հ. Անույանի «Հայերեն Արժատական Բառարանը», մի աշխատություն, որի ապագրման համար, սկսած 1893 թվից, հեղինակը բախել է մի շարք հրատարակչական գոներ և մեռել:

անհետանք: Միայն «երբ պատերազմը (1914—1918 թ. թ.) վերջացավ,—գրում է Հ. Անադյանը,—և խորհրդային իշխանություն հաստատվածք Հայաստանը խաղաղություն երես տեսավ, երբ բացվեց Հայաստանի համալսարանը, ես ես հրավիրվելով Պարսկաստանից իբրև պատիտ մեր Պետական Համալսարանի, հնարավորություն ունեցա նորից մտածելու բառարանիս հրատարակության մասին: ... Կենդանությունը՝ նախագահություն Ս. Կարենյանի 1925 թ. նոյ. 17 հրամանագրով արտոնեց գրքիս հրատարակությունը», և ապա իր շնորհակալության խոսքն է ուղղում «Հայաստանի Խորհրդային իշխանության» որ առանց որևէ դրաքննական նկատմանության, սկզբից մինչև վերջ ազատթույնց գրքիս հրատարակությունը»¹

Սովետական շրջանում բառարանագրությունը, բառարաններ կազմելը կորցնում է իր սուրեկալիք բնույթը, կենտրոնանում է պետական մարմնի նկատմամբ, Ռուսական բառարանագրության մեջ հանգես են գալիս նշանավոր բառարանագիրներ՝ Մ. Շերշով, Ա. Նազիով, Ա. Մալախով և ուրիշներ:

Սովետական Հայաստանի քառնիշնջամյա մամանակաշրջանում լույս է տեսել 27 անուն բառարանային աշխատություն, դիտական, քաղաքական, նեղ մասնագիտական, ուղղագրական բնույթի՝ թե հայերեն և թե աննշված այլ լեզուների:

Այս գեղ թվական կազմն է, գրքերի ընթացքում ստեղծված 5 անուն բառարանի դիմաց 27 անուն 25 տարում, ծավալի տեսակետից տնջրդևան տվելի է մեծանում, իսկ բովանդակության տեսակետից՝ առավել ես:

Քաննիշնջամյակի հայ բառարանագրության մեջ ամենից առաջ տնհրածնետ է հիշատակել Հ. Անադյանի «Հայերեն Արմատական Բառարան»-ի անունը, մի աշխատություն, որ հայ լեզվի, հայ խոսվածքի զանաարանն է, որտեղ կարելի է առատ նյութ գտնել ոչ միայն հայագիտության բոլոր ճյուղերի, այլև մեր հարևան մոզովուրդների լեզվի համար:

Յոթ սովարածավալ հատորներից կազմված «Հայերեն Արմատական Բառարան»-ի 1—6 հատորները, բնագիրը հեղինակի նկատմամբ գրված, 1926—1932 թ. թ. լույս տեսավ ապա-

¹ Հ. Անադյան, «Հայերեն Արմատական Բառարան», հատ. է. Երևան, 1935 թ., էջ 294:

կետիպ հրատարակութեամբ, իսկ 7-րդ հատորը՝ 1935 թ. ապրիլի:

«Հայերեն Արժասական Բառարան»-ը բաղկացած է հինգ հիմնական բաժիններից:

Առաջին բաժնում գլխագրերով նյութնական կարգով տված են բառարմաները:

Բառարմաներին անմիջապես հաջորդում են բառի թեքման ձևերը:

Արժատի քերականական առումները նշելուց հետո տված է բառի նշանակությունը, այն է՝ բառի կյանքն իբր ընդ որ նրբին առումներով:

Առաջին բաժնում կարևոր տեղ են գրավում վկայութունները, որ հեղինակը վերցրել է մեր մատենագրությունից, հիմք ընդունելով նոր Հայկադյան բառարանը և իբր ընթերցումներն ու պրպումները: Քիչ գործածված բառերի գիմաց մեջ է բերված վկայությունը՝ ամբողջ նախադասությամբ:

Բառարմաների քերականական նշումները կատարելուց հետո տված են նույն արժատի տարբեր գրչությունները և ապա նույն արժատից առաջացած ածանցված ու բաղդված բառերը:

Այս վերջին ենթաբաժինը շափաղանց կարևոր է հայերենի համար, նախ՝ տվյալ բառարմանի կենսունակությունը պարզելու և, երկրորդ՝ արժատի կրած փոփոխությունները որոշելու համար:

Այստեղ տեղ են գտել հին և նոր շատ ու շատ բառեր, հատկապես հազվագեղ գործածվող բառեր: Այդ ենթաբաժինը մի տեսակ սովորականացնում է հանդիսանում:

«Հայերեն Արժասական Բառարան»-ի երկրորդ, և ամենակարևոր ու հիմնական բաժինը արժատի ծագման աստղագրանության բաժինն է:

Ծագման հոգմից հեղինակը բառարմաները բաժանում է վեց խմբի՝ ընդի հայերեն,¹ փոխառյալ, բնաձայն, կրկնությամբ ածականների հավելումով կազմված ձևեր կամ, ինչպես ինքն է կոչում, նայակերտ, անասույց և աղնատված բառեր:

Փոխառյալ բառարմաների մոտ մանրամասն նշանակված է փոխառության նախադարձը:

Ավելի պակաս ուշադրություն է դարձված բնաձայն, հայտ-

¹ Բառերը ընդի և տար ընդունելու խնդրում մենք սկզբունքորեն տարբերվում ենք պրոֆ. Է. Անտյանից:

կերտ (ինչպես՝ խձկել, կամակեր), անտույզ և սխալ գրչագրված բառերի վրա:

Հարեանցիորեն նկատենք, որ բառարմատների, ինչպես գլխավոր, տխնպն և վերջին շորս երկրորդական բաժիններում կան շատ բառեր, որոնց վերջնական ստուգաբանությունը նշառքներն կորսելի, եթե մենք Մատի ուսմունքով մասնանք ինչորին և գրաբարի հարստության հետ միաժամանակ օգտագործենք ժողովրդական բնորոտները և միջին հայերենի բառերը, որոնք մինչև այժմ, մեծ մասամբ, ծվարած են ձեռագիր աշխատությունների (արձակ, չափածո, բառարանների) մեջ:

Բառարանի ստուգաբանական բաժինը կազմելու ժամանակ Հ. Անտոյանը նկատի է ունեցել հայերենի ստուգաբանական ամբողջ գրականությունը, իսկ 1688 բառ էլ ինքը՝ հեղինակն է ստուգաբանել, մեծ մասամբ փոխառյալ բառեր: Արժատական Բառարանի երկրորդ բաժինը ստուգաբանության պատմությունն է, որը չափազանց կարևոր բաժին է հայագիտության ուսումնասիրության համար:

Այս բաժինն ամփոփում է հայերեն բառերի մասին՝ եղած բոլոր ստուգաբանությունները սկսած 5-րդ դարից մինչև մեր օրերը: Այս բաժինը տրված է նեղ սյունակի մեջ, որպես երկրորդական բաժին: Որոշ բառերի ստուգաբանության պատմությունը բնուած է մի քանի էջ:

«Սխալ ստուգաբանությունները առհասարակ չեն քննադատած, — գրում է պրոֆ. Հ. Անտոյանը:— Ինքնին հասկանալի է արդեն, որ նրանք սխալ են, քանի որ չեն տնցած երկրորդ բաժնի մեջ: Դժնոգատել կոմ միայն այն ստուգաբանությունները, որոնք նշմարիտ լինելու երևույթն տնեն և կարող են խորել տնուշագիր ընթերցողներին»¹:

Արժատական Բառարանի յուրահատուկ բաժիններից մեկն է բարբառային բառերը, որ հեղինակը առիտ է օգտվողական ձևերն տնվան տակ: «Ամենից սկիզբը գրվում են այն բարբառային ձևերը, որոնք ամենից ազնի մաս են գրաբարին, քանի հեռանուն մայր ձևից, տնքան էլ հետո կորվին. ամենից վերջը եկող ձևերը ամենից ազնի տարբերակներն են, միևնույն ձևը ներկայացնող բարբառները շարված են պարզ ալրուրնական կարգով:

1 Հ. Անտոյան, նույն ալր, էջ 22:

Բարբառային ձևերի մեջ բերված են ճանաչելի հայերեն բառերը որ թրքախոս հայերը պահած են դեռ՝ իբրև հիշատակ կամ մնացորդ իրենց երբեմնի մայրենի լեզվից։ Սրանցից էլ սակայն առել եմ միայն նրանք, որ որոշ տեսակետով հետաքրքրական են։ մյուսները թողել եմ՝ հատկապես տառադարձության աննշտության պատճառով¹։

Արմատական բառարանում բարբառային ձևերի նշումը «Բացի բարբառի ուսումնասիրություն և զբարար արմատի ծագման քննություն նպատակաւ, կարևոր է նաև նրանով, որ զործնական կերպով ցույց է տալիս, թե զբարար արմատը ինչ չափով է պահված ժողովրդական կենդանի լեզվի մեջ»։

Բառարանի վերջին բաժինը փոխառությունների բաժինն է, որի նպատակն է՝ պարզել հայերենի ազդեցությունը հարևան օտար լեզուների վրա։

Նկարագրած այս հինգ բաժինները ներկայացնում են ամբողջական արմատական բառարանը։ Այս բաժիններից յուրաքանչյուրն ինքնին մի ուրույն բառարան է, երբեմն՝ բառարանների ժողովածու։

Գրոթ. Հ. Անառյանը ավելի քան քառասուն տարվա ընթացքում կարգացել է հայ մատենագրությունը և կազմել այդ հայայական աշխատությունը, հեղինակի օգտագործած աշխատությունները՝ 3800 անուն, կազմում են մի ինքնուրույն գործ՝ հայ լեզվաբանական մատենագրությունը։ Միայն բառարանի վերջին բաժնի՝ փոխառյալ բառերի համար, հեղինակը ուսումնասիրել է մեր հարևան ժողովուրդների մեծամ և կենդանի լեզուները և դուրս գրել փոխառությունները։ Բաժանված է տասել, որ միայն կամուսի (տրաքերեն) 2855 էջանոց ընդարձակ բառարանի ընթերցումն ինքնին մի խոշոր աշխատանք է։

Արմատական Բառարանի գեղ ոչ լրիվ մշակված օրինակին տկաղ. Մուր 1907 թ. ծանոթանալով գրում է. «Հ. Անառյանի աշխատանքը, իմ կարծիքով, երբ նա ամբողջությամբ կապագրվի, խոշոր երևույթ կհանդիսանա հայ լեզվաբանական գրականության մեջ, որպես թանկագին տեղեկատու մեծնարկ, որի նմանը, ոչինչ չկա, ոչ միայն հայ, այլև եվրոպական գիտական գրականության մեջ»²։

¹ Հ. Անառյան, նույն աշխ., էջ 36։

² Հ. Անառյան, նույն աշխ., էջ 27։

³ Հ. Անառյան, նույնը, էջ 202։

Արմատական Բառարանը, չնայած իր որոշ մասի քննադատելի և հնացած լինելուն, հայ բառարանագրության ամենաարժեքավոր կոթողներից մեկն է և պատահական չէ, որ լույս տեսավ իր հիմնական օղակում՝ Սովետական Հայաստանում։ Արմատական Բառարանը հայ լեզվարանության և բառարանագրության մի տեսակ հանրագումարն է։

«Արմատական Բառարանից» ոչ պակաս արժեքավոր է, նույն հեղինակի «Հայոց անձնանունների բառարանը», որի 1-ին և 2-րդ հատորները լույս են տեսել 1942—1945 թ. թ.։

Անձնանունների բառարաններ մենք ունեցել ենք մեր բառարանագրության մեջ. ինչպես՝ Արբայի, Թեոֆիլյանի, միփանյանի, Բժշկյանի, Իգնատիոս Խաչատրյանի, այլև այլ բնույթի մի շարք ձևագիր բառարաններ, բայց բոլորն էլ կամ ընդգրկել են Սուրբ Գրքը, կամ աշխարհիկ և կամ երևելի մարդկանց անունները ու, ամենակարևորը, չեն կրում ստուգարանական բնույթ։

Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանը» ընդգրկելում է. «Այն բոլոր անունները, որ պատմության ընթացքում, որեւէ հայ անհատ կրել է երբևիցե, անկախ իր ունեցած դիրքից և աստիճանից, ընդունած կրոնից ու զավանճքից և ապրած շրջանից կամ երկրից»։

Անձնանունների բառարանը ընդգրկում է հայոց պատմության ամենահին շրջանից մինչև 1500 թվականը ամենայն մանրամասնությամբ, իսկ հետագա շրջանի համար արված է միայն պատմության, գրականության նշանավոր դեմքերը՝ կաթողիկոսների, պատրիարքների, բանաստեղծների, հեղինակների, խոշոր հանապարհորդների անունները։

Ամեն մի անվան դիմաց արված է սեռը, աշխնքն արական անուն է, թե իգական, ապա անվան ծագումն ու ստուգարանությունը՝ հաժապատասխան ձևերը մի քանի լեզուներով, հետժամանակագրական կարգով այդ անունը կրող անձնանունները, մանրամասն նշելով ուրյուրը, որակից քաղել է։

Բառարանում յուրաքանչյուր անձնանվան դիմաց արված է նաև համառոտ կենսագրական։

Աշխատությունը կազմելու համար հեղինակն օգտագործել է մեր հին մատենագրությունը և 50-ից ավելի ձևագրական ցուցակներ։

«Հայոց Անձնանունների Բառարան»-ը մի պատրաստի ան-
գնկատու հանրագիտարան է։

Որքան ուրախ ենք մեր գրասեղանից անբաժան գրքերի
ցանկում ունենալու «Անձնանունների Բառարանին առաջին եր-
կու հատորները, նույնքան և ցավում ենք, որ ձգձգվում է այդ
կտրերու աշխատությունն ավարտվելը։

Բանահիմնադրման քառասունհինգամյա ժյուս խոշոր աշխա-
տանքը Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն Բացատրական Բառարանն»
է, որ յույս տեսավ 1944—1945 թվականներին։

Այդ աշխատանքն սկսվել է Հայաստանում սովետական
կարգեր հաստատվելու հենց առաջին տարիներից, 1922 թվից։

Ձեռնարկելով իր քառասնամյա քառարանի աշխատանքնե-
րին, հեղինակի առջև ծառացել է երկու խնդիր. կամ բառեր
հավաքել մատենագրությունից և պարբերական մամուլից և
ապա ձեռնարկել քառարանի հորինման, կամ քառապաշարի,
մասնավորապես նոր գրական լեզվի քառապաշարի կողմից բա-
վականաժողով արդեն հավաքված նյութերով և ձեռնարկել քառա-
րանի հորինման, եղած նյութը ընդհանուր սխառմի վերածել,
մանրամասն նշելով բառերի նշանակությունները, սենյը և այլն։

Կարծում ենք, որ հարգելի հեղինակը, իր կյանքի 64 գա-
րունքին ձեռնամուխ լինելով այս շնորհակալ աշխատանքին,
հիշտ է վարվել, ընտրելով այս երկրորդ, թեկուզ թերի, նախա-
պարհը։

Գրականությունից և պարբերական մամուլից բառեր հա-
վաքելը և ըստ հնարավորին լիակատար քառարան կազմելը եր-
կար տարիներից դուրս է, մի մարդու կյանքը բավական չէ այդ
աշխատանքը կատարելու համար։

Մեր գրականությունից մեկ հայերեն և հայերեն-օտար ապա-
գրված քառարանները միայն հեղինակի օգտագործած 10 աշխա-
տությունները չեն, այլ մի քանի անգամ ավելի։ Չէ որ, եթե
Գ. Լուսինյանի և Կ. Բաթմանյանի ու, առավել ևս, Մ. Հովհան-
նիսյանի, ինչպես հիշտ կերպով նկատել է նաև Ստ. Մալխա-
սյանցը, բազմաթիվ սխախերով քառարանները հեղինակն օգտա-
գործել է որպես հիմնադրյուր, ապա գրանցից շատ ավելի արժե-
քավոր են Կ. Ոսկյանի «Անձնան քառարան հայերեն-գաղղիերեն»
և Պ. Կարապետյանի «Մեծ քառարան հայերեն-օսմաներեն» աղ-
խատությունները։ Վերջապես, արդյո՞ք օգտագործած աղբյուրնե-
րի քառապաշարը լրիվ ընդգրկված է «Հայերեն Բացատրական

Բառարանում: Թերթենը հեղինակի օգտագործած ամենահինա-
կան ազբյուրը՝ Հ. Անտոյանի «Արամատական բառարանը»: Այստեղ
որպես նոր բառերի, հանդիպում ենք, դասաբաշխում, դասա-
ցուցակ, դասաբաշխություն, անցուրդ, բաժնետոմս, գուգարան,
դրոշակակալ, դրոշակավոր, դրոշանամբույր, զրչագրական և այլ
բառերի, բառեր, որոնք շատ պարծածական են մեր ժամանակա-
կից գրականություն մեջ, մինչդեռ այդ բառերը տեղ չեն գտել
բառարանում:

Հարգելի հեղինակը գիտակցելով, որ միայն բառարանային
ստեժաններում ամփոփելը պակասավոր է, գրում է. «Այս ազ-
բյուրներից դուրս (իր օգտագործած Գ. Գ.) ինքս կարողացել եմ
հավաքել մի քանի հեղինակներից (Պոպյան, Վուգուրյան, Գա-
մառ Փաթիրյա, Հ. Քուսմանյան և այլն). ժողովրդական երգերից
և իմ մայրենի՝ Ախալցխայի բարբառից, ինչպես նաև սովետական
ժամանակի հայ մամուլից ու գրականությունից բառեր, որոնց
բոլորի դաստորը կարծում եմ համեմատել մինչև երեք հազարի:՝
Այդ շատ լավ է, թեկուզ որքան էլ քիչ կատարված լինի, այ-
նուամենայնիվ գրական երևույթ է: Այսպես վարվելով հան-
գերձ, հեղինակն աչքաթուղ է արել այժմ շատ գործածական՝
գեաանց, առանցքակալ, գաղզան, գաղզահաշինություն, թիմ
(ինչպես՝ երեսնի հավաքական թիմը), անյուստանափար, ալվան
(Բաճակ., էջ 22), քառաքնություն, գործարկել, գաշտավարական,
գաշտավարություն, գաշտակտոր, գլխից, գեղամոլիտ (Հով. 128),
ապովերում (Մուր. հատ. IV էջ 13), ամբաստան (Մուր. հատ.
IV, էջ 13), ենթաշրջան, գեղաքույս, գրահային և այլ հարյու-
րավոր բառեր:

Հարյուրքսան հազար բառ ունեցող բառարանում 120 կամ
քիչ ավելի թվով բառ չգանձելը չի կարող արժեքազուրկ դարձ-
նել աշխատանքը, մանավանդ ինքը հեղինակն էլ այդ գիտակ-
ցում է, գրելով «Շատ անգամ մարդ ձգտելով մի բան կատա-
րյալ կերպով գլուխ բերելու, չի կարողանում հասցնել և գործը
կես հանապարհին է մնում: Մտաբերեցի նույնպես ուրիշ ոգի-
ների բառարանների օրինակը, որոնք սկզբում թերի են եղել
և հետզհետե նորագույն հրատարակությունների մեջ կամ նորա-
գույն բառարանագիրքների կողմից լրացվել են: Ուստի որոշեցի
զնալ երկրորդ հանապարհով, այսինքն՝ բառամթերքի (մասնա-

1 Մ. ա. Մ. լ. խ. ա. յ. ա. ն. ց, «Հայերեն Բացատրական Բառարան» էջ 46.

վորապես նոր գրական լեզվի բառամթերքի) կողմից բաժակա-
նանալ արգեն հավաքված նյութերով և մեռնարկել բառարանի
հարինման, եղած նյութը ընդհանուր սխառմի վերածել և որքան
մեռնհաս էի հիշտ ու մանրամասն նշել բառերի նշանակություն-
ները, կազմել սենքը, օրինակները և այլն¹։ Հեղինակը գտնում է,
որ բառաքանակի տեսակետից բառարանը թերի է, սխալ, եթե
լիակատար հայերեն բառարան² տեղնար էր ինձ կազմել, բառա-
քանակություն ներկա պայմաններում, հում նյութի պակասու-
թյան պատճառով՝ զանե արի այն, ինչ որ հնարավոր էր ինձ
համար։ Հետևաբար այս բառարանը ևս նկատում եմ իբրև մի
նախապատրաստական աշխատանք լիակատար հայերեն բառա-
րան կազմելու։ Նա հետզհետե պետք է լրանա ու ձեղրովի հա-
ջորդ հրատարակությունների մեջ կամ ուրիշ՝ նորագույն բա-
ռարաններով³։

Մի կողմ թողնելով որոշ թվով բառերի անհաջող բացատ-
րությունները, հայտնենք, որ ընդհանուր առմամբ բառերի բա-
ցատրությունները տված են պարզ և հասկանալի, ընդգրկված է
բառերի բոլոր՝ հին և նոր, գրական և ժողովրդական առումները,
Շատ հիշտ կերպով ակն է արված նաև մի շարք կայուն կա-
պակցությունների, ինչպես՝ դամկլյամ սուր, գորկյամ համկույց,
պրակլուսոյամ մահնակալ և այլն։

Հայերեն բացատրական բառարանին ամենամեծ արժա-
նիքն այն է, որ հեղինակն ամեն մի բառ-հոգված կազմելիս տվել
է բառի բոլոր ներությունները և բառի իմաստի զարգացումն
ու փոփոխությունները, մի հանգամանք, որ չափազանց կարե-
վոր է մի կողմից բառի նուրբ երանդը գրանորկու և մյուս
կողմից՝ բառի կյանքը որոշելու համար։

Այսլուրտականության առաջին պայմանը զարգացած հա-
րուստ և ճկուն լեզուն է, — գրում է Վահան Տերյանը։ Երեկ
չենքերը, պալատներն ու տաճարները այնքան ցայտուն կերպով
չեն ցուցնում ժողովրդի կուլտուրան, որքան լեզուն։ Այստեղ,—
մենք կասենք հասկապես բառարանագրության մեջ,— ամենից
ցայտուն կերպով է արտահայտվում մի ժողովրդի ստեղծագոր-
ծական գորությունը⁴։

¹ Մ ա, Մ ա լ ի ու յ ա ն ց, Ն ու չ ն ա չ ի, է չ Թ.

² Վ Տ եր, Ե, Կ եր կ ե լ ի ժողովածու, 1825 թ., հատ. IV., էջ 172.

Ստ. Մալխասյանի «Հայերեն Բացատրական Բառարանը» մեր չեզոքական կույտուրան արտահայտող նշանավոր մատյաններից մեկն է և արժանի կերպով նշնվել է Սովետական Հայաստանի հիմնադիր, ժողովուրդների հանձարեղ Առաջնորդ, Զգեբազանց-ված զորավոր Ի. Վ. Ստալինին:

Բառարանագիր հեղինակներից միայն նրանք են անուն թողել զրականության մեջ, որոնք գրել են նաև այլ աշխատություններ: Այդ աննշնավորությունները գնահատվել են իրենց այլ աշխատությունների համար և միայն ընդարձակ կենսագրականներում համառոտ ակնարկ է արվել նրանց բառարանագրական գործունեության մասին: Դժբախտաբար այս գինակն է տիրել թե օտար և թե հայ զրականության մեջ: Հանրագիտական բառարաններում Վ. Դավը արժեքավորված է որպես զրոգ, իսկ որպես բառարանագիր աչքաթող է արված, չնայած այդ գործի վրա է կորցրել իր կյանքի 53 տարին:

Անառյանը և Մալխասյանցը այն բառարանագիրներից են սակայն, որոնց անունները հայ զրականության մեջ անմահ են մնալու, առաջինն իր «Արժատական բառարան»-ով և երկրորդն՝ «Հայերենի Բացատրական Բառարան» աշխատություններով:

Սովետական Հայաստանի քառնիկնաժամայկի բառարանագրության մեջ առանձնահատուկ տեղ են զբաղւում մասնագիտական բնութթի բառարանները:

Մեր երկրում ուժեղ թափով զարգանում էր տնտեսությունը, կույտուրան, հանդես էին գալիս տնտեսական նոր հյուպեր ու գիտության նոր բնագտվաւներ և այդ նորն արտահայտելու համար անհրաժեշտ էին նոր բառեր:

1934 թվից մեկը մյուսի հետեից լույս են տեսնում բժշկագիտական, սագմական, երկաթուգային տերմինների, շինարարական կառուցվածքների, իրավարանական, տնտարահաշվագտահական, աշխատանքային և այլ բառարաններ:

Մասնագիտական բառարանները հսկայական գեր խաղացին մի կողմից չլրդուումներ կատարելով, մեր մատենագրությունից կյանքի կոչեցին հարյուրավոր արդեն մեռած բառեր և մյուս կողմից կերտեցին նոր շտուշաա բաւեր, որպիսիք հետագայում գարձան տերմիններ աղյալ մասնագիտության գծով: Այդ բառարաններից մի քանիսն աղելի շաա, մյուսներն աղելի քիչ ուներն նաև խոտան մաս, բայց հիմնականում հաջող էին: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող, որովհետև նոր պետականություն

ստացած լեզուն մասնագիտական տերմինների կերտման որոշումների մեջ էր: Բառարաններում տրվում էր մեծ մասամբ մի քանի բառեր, հետագայում ընտրություն կատարելու համար:

Հայերենի մասնագիտական բնույթ կրող բառարանների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Մ. Արեղյանի «Ռուս-հայերեն Ռազմական Բառարան»-ը, որ հրատարակվել է Երևանում 1925 թվին: «Ռուս-հայերեն Ռազմական Բառարան»-ը լրիվ ստեղծագործական աշխատանք է: Հեղինակը, հայ բառարանագրության մեջ յուր տեսակի մեջ առաջինը հանդիսացող աշխատանքը ձեռնարկելիս, հարկ է համարել «Բառերը ժողովելու և նրանց նշանակությունը որոշելու համար գիմել անմիջապես նրանց զործածությանը ռազմական գրվածքների մեջ»:¹ Դրա համար հեղինակը կարգացել է 35-ից ավելի ռազմական կանոնադրքեր ու ձեռնարկներ և գուրս բերել ռազմական գործին անհրաժեշտ բառապաշարը:

Բառարանի հայերեն բաժնի համար հիմնականում օգտագործել է գրաբար և ժողովրդական խոսվածքի հարստությունները: «Դալով հայերեն բառերին,— գրում է Մ. Արեղյանը,— պետք է տեսլ, որ մեր լեզվի մեջ կան ռազմաթիվ ռազմական հին բառեր, որ աշխատել կո՞նք օգտագործել: զրանցից կան, սակայն, այնպիսիները, որոնց նշանակությունը փոխված է նոր լեզվի մեջ, Բնականաբար, այդպիսի բառերն անփանձված են նոր նշանակությամբ: Բայց և այնպես զարբերից ի վեր ռազմական կյանքով ապրած չլինելով՝ մեր լեզուն մնացել է այս նկատմամբ ընդհանրապես նախնական գրություն մեջ, շատ քիչ են առաջ եկել ռազմական նոր բառեր և զարեվածքներ, որոնք և, ըստ նկարագրության, մտել են այս բառարանի մեջ»:²

Այս աշխատանքը ամենայն բարեխղճությամբ կատարելուց հետո, ռազմական բնույթ կրող սուսական զեռ շատ բառեր չունեն իրենց հայերեն համապատասխան հոմանիշները: Այդ «մնացածի համար, եթե չեն ընդունված օտար բառերը, սրանց «մնացածի համար, եթե չեն ընդունված օտար բառերը, սրանց նմանություն կազմված են նոր բառեր (որ կարևոր չի համարված առանձնապես ցույց առլ) և որ գլխավորն է՝ հին բառերը զործածված են նոր նշանակությամբ ևս, որ չունեն մեր բառերը «իսկայն այն պատճառով, որ այդպիսի կիրառության կարիքը չի

¹ Մ. Արեղյան, «Ռուս-հայերեն Ռազմական Բառարան», Երևան, 1925

թ., էջ 3.

² Մ. Արեղյան, նույն աշխ. էջ 4.

եղել. մինչդեռ գրանց համապատասխան բառերն ուրիշ լեզուների մեջ ունեն, ըստ տեղին, թե մեր բառերի սովորական նշանակութիւնը և թե այս նոր նշանակութիւնը: Կուլտուրայի փոփոխութեամբ, բնականաբար ոչ միայն նոր օտար բառեր պիտի մտնեն մեր լեզվի մեջ, այլև մեր բառերի նշանակութիւններն ևս պիտի և ընդարձակվեն նոր առումներով: ¹

Ինչպե՞ս ասեցինք, Մ. Արեղյանը իր բառարանում կերտել է շատ նոր բառեր, բայց կարևոր չի համարել առանձին նշանով ցույց տալ Թերևս ոչ մեկի մտքով չի անցնում, որ այժմ շատ զործածական բառերի մի շարք, առաջին անգամ հանդիպում ենք «Ռուս-հայերեն Ռազմական Բառարան»-ում, ինչպե՞ս.— Ժամկետ (срок), պարտել (повинность), սափառորդ (авиатор), հրակնատ (амбразура), հեղակ (барак), գնդերիթ (болт), բրոք (сапер), սալարկ (выстилка), հանութ (съемка) և այլն: Հեղինակն այս բառերը կազմելով, միաժամանակ գիտակցված կերպով գրում է, որ «Զի կարելի տեսլ, թե միշտ հաջողութեամբ կատարված լինի այդ: Կյանքի մեջ կիրառութիւնն արդեն ընտրութիւն կանի նոր բառերի կամ հին բառերի նոր առումների մեջ» (էջ 6):

Բառակազմութեան բնագավառում Մանուկ Արեղյանը թեև ստղծական և թե իրավաբանական բառարաններում ու մյուս աշխատութիւններում կերտել է շատ նոր բառեր, որոնք լայն զործածութիւն են գտել ժամանակակից հայերենում: Նրա գրչին են պատկանում վերջին քսանհինգամյակում կազմված արկունք վերջավորութիւն ունեցող բառերի մեծ մասը:

Մեր նպատակը չէ թվարկել և մանրազնին քննութեան առնել Մովեստեան Հայաստանի քսանհինգամյակի բառարանագրական բոլոր աշխատանքները, միայն համոտոտակի նշեցինք մի քանի կարևորները:

Մինչ մեր խոսքի ընդհանուր եզրափակմանն անցնելը, մի քանի խոսք էլ ասենք ուղղագրական բառարանների մասին:

Գրագիտութիւնն սովորեցնելու խնդրում մեծ նշանակութիւն ունեն ուղղագրական բառարանները: Ուղղագրական բառարանի գերը էլ ավելի է մեծանում, երբ նկատի ենք առնում հայոց լեզվի ուղղագրութեան մեջ կատարված մասնակի բարե-

¹ Մ. Արեղյան, Նույն աշխ., էջ 6.

փոխությունները: Պրոֆ. դոկ. Ա. Ղարիբյանի մեղադրական բառարանը, որ հրատարակվեց 1940 թ., չնայած իր փոքր ծավալին, մեր պարոցականների համար եղավ ուղղագրության ու սուցման կարևոր ուղեցույց: 1944 թ. հրատարակվեց նույն հեղինակի «Հայերենի ուղղագրական նոր՝ բառարանը», որը իր բառապաշարով 3—4 անգամ ավելի հարուստ է նախորդ բառարանից:

Բառարանում ուղղագրված են միջին որակի ընթերցողի համար բոլոր անհրաժեշտ բաները, իսկ այն բաները, որոնք իմաստի ըմբռնման շփոթություն կամ զժմարություն կարող են ներկայացնել, արված է նաև համառոտ բացատրություն: Բառարանում, բացի հայերեն գրական բաների, որոշ թիվ են կազմում նաև քաղաքային և օտար բաների ուղղագրությունը: Հատկապես օտար բաները բառարանի մեջ մտցնելով, ճիշտ է վարվել պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը, քանի որ ուսանողության և աշակերտության կատարած սխալների մի զգալի մասը բաժին է ընկնում բաների այդ հատվածին, զրոգը, չըմբռնելով օտար բաների ստուգաբանությունը և ծագումը, կատարում է սխալներ:

«Հայերենի ուղղագրական նոր բառարան»-ում գրված է մի շարք բաների երկկերպ գրության մեեր, որոնցից առաջնություն արված է մեկին, սակայն, այս աշխատանքը կատարված է ոչ բոլոր զեղքերում:

Թվում է, թե պետք է լիովին նշտել և յուրաքանչյուր բանի համար պահպանել միայն ու միայն մի ուղղագրություն և բանի գրությունը դնել որոշ օրենքների տակ՝ ստուգաբանական, արտասանական և այլն:

Պրոֆ. Ա. Ղարիբյանի կազմած ուղղագրական բառարանի հիմքը ստուգաբանական հոդված է, այդ է, որ մանրէ, ենեաթանայրյուն և այլ բաներ գրվել են ե-ով:

Որքան գյուրին է ուղղագրական բառարան կարգալը, նույնքան և զժմար նրա կազմելը: Հեղինակը հավաքում, խմբավորում է բոլոր քիչ թե շատ գրության տեսակետից զժմարություն ներկայացնող բաները և, յուրաքանչյուր բանի ուղղագրության համար պատասխանատվություն զգալով, մոծում բառարանի մեջ:

«Հայերենի ուղղագրական նոր բառարան»-ի ամբողջ բաղադրարը հաստատված է Տերմինաբանական կոմիտեի կողմից:

Գրոֆ. Նարբերյանը բառարանին կցել է ուղղագրական կանոններ և հայերենի կետագրութեան որոշմանը:

Ուղղագրական բառարանը սղջունելի գործ է և կազմված է օգնելու ամեն մի գպրոցականի, ուսանողի և հայերենի չիշտ գրութեան նախանձախնդիր անձնավորութեան:

Սովետական Հայաստանի քսանհինգամյակի բառարանագրութեան մեջ իր բովանդակության հետև հայաստանի Գիտութեանների Ակադեմիան:

ՍՍՏՄ-ի Գիտութեանների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը 1941 թ. հրատարակեց Ա. Արարատյանի և ուրիշների «Ռուս-հայերեն բուսաբանական տերմիններին համապատասխան»-ը, բուսաբանական աշխատութեանների թարգմանութեան գործին որոշ չափով օժանդակելու և բուսաբանական տերմինների մեջ միտքնակութեան ստեղծելու համար:

Սովետական Հայաստանում, Գիտութեանների Ակադեմիա ստեղծվելու կապակցութեամբ, կազմվեց առանձին Լեզվի Բնասիրտու, որը կրում է ակադ. Ն. Մոսի անունը, իր բառարանագրական սեկտորով, Բնասիրտուան հրատարակեց իր «Ռուս-հայերեն բառարան»-ը 28000 բառով և նույն ժամաչի «Հայ-ռուսերեն բառարան»-ը: Աշխատութեանները կազմել և խմբագրել են պրոֆ. զոկտոր Ա. Նարբերյանը, պրոֆ. զոկտ. Ն. Տեր-Մինասյանը և Մ. Գևորգյանը:

Քսանհինգամյակի երկլեզվյան բառարանների մեծ մասը առնչված է ուսաց լեզվին, սա պատահական չէ: Մեր կուլտուրայի զարգացումը չկորցնելով իր ազգային ինքնութեանը, զարեք ի վեր, և հառկապես այժմ, կազմված է ուսս մեծ ժողովրդի կուլտուրայի հետ:

Սովետական Միութեան երեսունամյա տարելիցի շնորհին, երբ պատերազմական արհավիրքներից հետո անցել ենք խաղաղ շինարարական աշխատանքի, հայ բառարանագրութեան առջև խնդիր է զգում՝ հայերեն գեղարվեստական, քաղաքական, գիտական գրականութեան և պարբերական մամուլի էջերից դուրս բերել բոլոր բառերը և, զգաագործելով մեր բառարանագրական հարուստ նյութն ու փորձը, մեանամուխ լինել հայերենի ընդարձակ բառարան կազմելու աշխատանքներին:

ԳՈՒՐԳԵՆ ՍԵՎԱԿ

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՇՈՐ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

Հայերեն բացատրական բառարան, որ պարունակում է՝ 1. գրաբարի, միջին հայերենի, նոր գրական լեզուի և բարբառների բառամթերքը.—2. Հին և նոր (արևելեան և եւրոպական) փոխառեալ բառերը.—3. Փոխառեալ բառերի ծագումը.—4. Հին և նոր սնարանութիւն.—5. Օրինակներ գրական լեզուի և մասամբ բարբառների բառերի համար.—6. Քերականական և բանասիրական ցուցումներ.—7. Արտասանութիւն երկգրիի ընթերցում և ձևեցող բառերի։ Չորս հատորում։

Կազմեց Ստ. Մայրատեանց՝ իսկական անգամ Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի։ I, II, III, IV հատորներ։ Տիրաւ՝ 2300 օրինակ։ Հատորի գինը՝ 150 ուլարի։ Հայկական ՍՍՌ Պետական հրատարակչութիւն, Երևան, 1944, 1945 թ.թ.։

Դարերի ննություն ունի կլասիկ հայ բառարանագրությունը՝ որի մի շարք գլուխգործոցները (Վենետիկյան երկհատոր «Նոր Հայկազյան բառարանը», Ջախլախյանի «Հայերեն-խալիբեն բառարանը» և այլն) իրավացի կերպով վայելում են համաշխարհային հռչակ ու հանդիսանում մեր կուլտուրայի պարծանքը։ Քանակապես հարուստ մեր բառարանները զարմացնում են նաև իրենց ծավալով ու բնույթով. հայերենից-հայերեն բազմաթիվ ընդհանուր և մասնագիտական բառարանների կողքին իրենց պատճառօր տեղն են բռնում հայերեն-օտարլեզվյան բառարանները (հայերեն-աուսերեն, աուսերեն-հայերեն, պարսկերեն-հայերեն, հայերեն-հունարեն, հայերեն-խալիբեն, ֆրանսերեն-հայերեն-աանկերեն, հայերեն-օսմաներեն-հայերեն և այլն, և այլն)։

Սովետական շրջանում վերածնված մեր կուլտուրայի պայմաններում միանգամայն հասկանալի կերպով ծագեց նաև հայ նոր բառարանագրությունը՝ նպատակ ունենալով մեր գերազան-

ցապես զորքնական, լեզվաչինական, մասնագիտական գրականության պահանջներին սպասարկումը, կազմվեցին և հրապարակվեցին տասնյակ մասնագիտական բառարան-տերմինարաններ (Անտոտիական, Ռազմական, Իրավարանական, Շինարարական, Բուսաբանական, Աշխատանքային, Երկաթուղային և այլն), ինչպես և Ռուս-հայերեն երկհատոր ընդհանուր բառարանը, 1926—1932 թվերին Երևանում լույս տեսավ տկաղեմիկոս Հր. Անադյանի «Հայերեն արժատական բառարան»-ը, (յոթ հատորով), որի գծովորին հրատարակությունը զբուխ եկավ միայն սովետական իշխանության պայմաններում։ Վերջերս լույս տեսան նույն հեղինակի նաև «Հայոց անձնանունների բառարան»-ի Ա. և Բ. հատորները, որը իր պատվավոր տեղը կրունի հայ գասական բառարանագրության մեջ։

Մասնավորելով մեր խոսքը Մտեփան Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան»-ի վրա՝ նախ և առաջ պետք է նշենք, որ սա մի մեծարժեք աշխատություն է և ունի յուր հատուկ տեղը մեր կյանքի բառարանագրության մեջ՝ թերևս հանգիստնալով միաժամանակ նրա և պսակը, և եզրափակիչ օղակը։

Մեր կյանքի բառարանագրության պսակն ենք կոչում այս բառարանը այն պարզ պատճառով, որ մինչև այժմ մեր ոչ մի բառարան իր նավալով ու պարունակությամբ, թեմաների ընդգրկումով և բառերի մշակման բազմակողմնությամբ չի կառուցվում հավասարվել ընկեր Մալխասյանցի բառարանին։ Մեծ խնամքով հրատարակված այս խոշոր հատորները մեր առաջ բացում են հայոց լեզվի, ազգի հիշատակ հայոց լեզուների (գրաբարի, միջին հայերենի, բարբառների, նոր գրական լեզուների) բառաձևերի հոխությունը (մոտ 120 հազար բառ)։ Այս բառարանը հայերենի բառապաշարի ամենահարուստ գանձարանն է։ Մակայն սա չնգեվր է նաև իր մշակման բազմազանությամբ՝ պարունակելով հին և նոր փոխառությունները, նրանց ստուգաբանությունը, հին և նոր ոճարանությունը, անհրաժեշտ օրինակներ գրական լեզվի և ժառանգ բարբառային բառերի համար, քերականական և քանասիրական վերին ստախնանի արժեքավոր ցուցումներ և վերջապես երկգլխի ընթերցում ունեցող բառեր արտասանության նշումներ։

Մեր գասական բառարանագրության եզրափակիչ օղակն ենք կոչում այս բառարանը այն պատճառով, որ սա իրոք ամփոփում է մինչսովետական մեր ողջ բառարանագրության բոլոր նվաճումները։ Զուր չէ, որ այս բառարանի հիմնականագույն

մասը անսխալ է հայոց լեզվի այլ բառարաններից, և հայերեն նոր բառերի թիվը նրա մեջ հասնում է միայն երեք հազարի:

Նախորդ բառարանները, հեղինակի իսկ վկայությամբ, չէլառ և չառ հեռու են նոր գրական լեզվի բառամթերքի հարստությունը արտահայտելուց, տասնյակ հազարավոր բառեր կան թաղված մեր նոր գրականության և պարբերական մամուլի մեջ, որոնք զեռ բախտ չեն ունեցել որևէ բառարանի մեջ մտնելու և ընթերցող ժողովրդի կամ հեղինակի սեփականություն դառնալու (էջ 8): Այս տղանակ հաշարավոր բառերը չեն մտել քննարկվող բառարանի մեջ, որի հետևանքով Մալխասյանցի «Բացատրական բառարանը» չի կարող դիտվել իբրև մամանակակից հայոց լեզվի բառարան: Հեղինակը իրավացի է, երբ ասում է, թե «մի մարդու կյանքը, թեկուզ և վաթսուներեք տարի էլ նա աշխատի, բավական չէ մեր ամբողջ մատենագրությունն ու պարբերական մամուլը կարգալու և նրանցից բառեր հավաքելու» (նույն տեղը):

Առկայն միայն նոր լեզվի բառապաշարը չէ, որ թերի է ներկայացված այս բառարանի մեջ. հեղինակը հնարավորություն չի ունեցել բավարար չափով ընդգրկելու նաև միջին հայերենի բառամթերքը, քանի որ գոյություն չունի այդ լեզվի որևէ բառարան, որից կարելի լիներ օգտվել: Այնպես որ այս բառարանի մեջ համեմատաբար լիակատար են ներկայացված միայն գրաբարը և բարբառները, այդ էլ շնորհիվ այն բարենպաստ հանգամանքի, որ հեղինակի ձեռքի տակ եղել են «Նոր Հայկազյան», «Առձեռն» բառարանները, Հ. Ամատունու «Հայոց բառ ու բանք» և Հր. Անսյանի «Փափառական» ու «Արմատական» բառարանները:

Մեզ թվում է, թե հեղինակը զգալի չափով գերապնտառում է այն արդյունքը, որ ստացվել է բառարանը աշխատականացնելու ուղղությամբ խմբագիրների կատարած աշխատանքի շնորհիվ, երբ գրում է, թե բառարանը «հարստացավ բազմաթիվ նոր օրինակներով մամանակակից կյանքից, որով և աշխատացավ» (էջ 8): Անդինքն է, որ և պատասխանատու խմբագիրները (Պ. Արզմ., Ս. Սահակյան), և գրական խմբագիրը (Տ. Շահրադյան) մեծ շտիկերով նպաստել են բառարանի արդիականացմանը (բառապաշարը ավելացնելով, հնացած և քիչ գործածական բառերի բացատրությունները և օրինակները կրճատելով, քաղաքականորեն կարևոր բառերը և նրանց հիշա բացատրությունները առաջնությունով և այլն), բայց և այնպես նրանք չէին կարող հիմնովին փոխել բառարանի բնույթն ու բովանդակությունը:

և բառարանը դժբախտաբար շատ հեռու է այժմեական լինելուց թե իր պարունակությամբ և թե իր գաղափարական ու գիտական մակարդակով: Նշենք մի քանի լուրջ թերություններ, որոնք անշուշտ պետք է վերացվեն բառարանի վերահրատարակության մամանակ:

1. Նորագույն փոխառությունները, որոնք ավելացվել են պատասխանատու խմբագիրների ձեռքով, չեն մերված ամբողջ բառարանի մեջ և որոշ նախով կարկատանի տղաժուրություն են թողնում շնորհիվ այն բանի, որ բառարանի հեղինակը հասուկ նշանով առանձնացրել է այդ բոռերն ու նրանց նոր իմաստները յուր բառամթերքից ու բացատրություններից: Երեւի այդ արժան է խմբագիրների հեղինակային մասնակցության չափը ցույց տալու նպատակով, բայց ստացվում է այնպիսի տպավորություն, որ կարծես թե ընկեր Մալխասյանցը հրաժարվում է յուր պատասխանատվությունից նրանց նկատմամբ: Այդ նշումների տեղի տեղական ձեռագրման դժվարության հետևանքով տեղ են գտել մի շարք անցանկալի սխալներ, և այդ՝ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ խառնվել են պայմանական նշանները: Այսպես որինակ, երկրորդ հատորի 158 և 159 էջերում Ինսցենսիթովկա, Ինվալիդ, Ինվենտարիզացիա, Ինտելլեկտ, Ինտենդամտ, Ինտերմեդիա, Ինտերվալ, Ինտերվենցիա, Ինտերվյու և Ինտրիպա բոռերից առաջ □ նշանի փոխարեն, որը տիպի ցույց տար, թե այդ ավելացրել են խմբագիրները, սխալմամբ դրված է ○ նշանը, որը ցույց է տալիս զգրաբար կամ մեռած բոռեր և մեռած, անգործածական նշանակություններ:

2. Բռռերի բացատրության օրինակները մեծ մասամբ առնված են նախասովետական կյանքից, և չնայած պատասխանատու խմբագիրների ու գրական խմբագրի մեծ ջանքերին, այնուամենայնիվ նրանց մեջ մնացել են այնպիսի անախրոնիկ բացատրություններ, որ այսօր միայն ծիծաղ կարող են առաջացնել մեր ընթերցողների մեջ: Ահա մեկ օրինակ. առաջին հատորի 447 էջի միջին սյունակում գլուխը կապած արտահայտության բացատրությունը կորզալիս իմանում ենք, որ զգուխը կապած նշանակում է նշանադրված, այսինքն նշանված, օրինակ՝ զգուխը կապած ազլիկն այսինքն՝ նշանված ազլիկ: Այսքանը զեւ ոչինչ: Թեև հին իմաստ է, բայց բառարանում պետք է լինել, թեև ըստ հեղինակի խոստման, պիտի կրեր բարբառային + նշան, որ չի դրված: Մակայն ընկեր Մալխասյանցը այս բացատրությունից հետո փակադնում ավելացրել է հետևյալ մա-

մանակավրեղ ծանոթությունը. «Դեռ շնչանժամները գլուխները
բաց են լինում: Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջերում վերացված
գլուխը կապելու հին սովորությունը ներկայացվում է իբրև
այժմեական կենցաղ:

3. Աննետի բառերի իմաստների դարգացումը պատմական
հաջորդականությամբ տալու իր գիտական նպատակից՝ ընկեր
Մալխասյանցը յուրաքանչյուր բառից անմիջապես հետո տալիս
է նրա հնազույն, ապա՝ հին և վերջում՝ նոր, այժմյան իմաստը,
որով սքողվում, նսեմանում է վերջինս, և ընթերցողը համախ-
մի քանի տասնյակ տող կարդալուց հետո հազիվ է կարողանում
զանեկ, թե ինչ իմաստ ունի յուր որսնած բառը այսօր: Վերց-
նենք մեկ օրինակ:

«Ենթադրութիւն, դ. ① 1. ներքեը՝ տակը զննելը, նուանելը:
2. Դիտադորութիւն, նախադրված նպատակ: 3. Դրված՝ հա-
տատված բան, դիրք: 4. Զարաասանական ձև. դրութիւն (7),
առաջարկութիւն՝ իւր շրջակայ պարագաներով: 5. Ենթակայ,
ենթակայութիւն, անձնաւորութիւն: 6. (Մաթ.) Առաջարկ, կար-
ծիք, որ ընդունվում է իբրև հշմարիտ՝ անդրադոյն դատողութիւն-
ների՝ եզրակացութիւնների համար: 7. Կարծիք՝ առաջարկ, որ
զուրկ է օրեէ զրական ապացոյցից»:¹

Պարզ է, որ այս բացատրություններից միայն վերջին և
նախավերջինն են ժամանակակից: 1, 2, 3, 4 և 5 իմաստների
առաջ հեղինակը զրկել է ① և ✕ նշանները՝ ցույց տալով, որ
զրանք մեռած իմաստներ են: Ահա հենց զրանց շնորհիվ էլ
սքողվում է 7-րդ իմաստը, որը պիտի հետաքրքրի այսօրվա ըն-
թերցողին նախ և առաջ: Բայց նույնիսկ յուր ցանկացած իմաս-
տին հասնելուց հետո էլ ընթերցողը այնուամենայնիվ չպիտի
կարողանա հզգրիտ զազափար կաղմել այդ բառի նշանակա-
մասին, որովհետեւ բացատրությունը տարտամ է և մասամբ սխալ:
Ինչու սկարծիք՝ առաջարկ, որ զուրկ է դրական ապացույցից:
Սրա դիմաց որքան ճիշտ ու պարզ է չարագրված այդ բառի
բացատրությունը, օրինակ, Ուշակովի խմբագրած «Ռուսերեն բա-
ցատրական բառարանում», որ տալիս ենք այստեղ թարգմանա-
բար: «Ենթադրություն 1. նախնական դատողություն, կռուում
օրեէ բանի մասին, հաստատուն ապացույցներով չհիմնավորված
միտք օրեէ բանի մասին: 2. Միտք, կարծիք, որք զեռևս վերջ-
նականորեն չի վերածվել մտադրության: Ի զեպ, բառի այս

¹ Մեջ եմ բերում օրինակների կրճատումով և բառաբանի ուղղագրու-
թյամբ:

երկրորդ իմաստը բացատրում է ընկեր Մալխասյանցի բացատրությանների մեջ, մինչդեռ հմքաղությունը բառը հայերենում էլ հաճախ գործածվում է մտաղբություն իմաստով:

4. Մեզից պետք է արձանագրենք նաև, որ բառարանի քերականական, լեզվաբանական գրությունների և տերմինների մեջ ևս բազմաթիվ անհշուտություններ կան: Հեղինակը խառնում է գիր, տառ և հնչյուն (ЗВУК) հասկացությունները և նույնիսկ գիր բառի բացատրության մեջ գրում է, թե գիր նշանակում է նաև հրնյուն: Հնդհանրապես երևում է, որ հեղինակը առաջնորդվում է անտիկ ու հին լեզվաբանություն և քերականության հասկացություններով ու տերմինաբանությամբ և բոլորովին չի օգտվում մամա-նականից, ճշգրտված, ընդհանուր տերմինաբանությունից: Այսպես որինակ, գիր բառի տակ կորդում ենք, որ կան շնչական՝ ջրա-յին՝ շրթնային՝ կոկորդային գրեր: Կրկնակ բառի տակ կարդում ենք. «Ե. Քրկն. բազմաշն գիր, որ բազկացած է երկու հնչիւնից» (ինչպես կ'առող է գիրը բազկացած լինել 2 հնչյունից): Բազմաշն բառի տակ գտնում ենք. «Ջախաղորի հետ կցվող (հնչիւն)». Բ. Գ. Գ. բաղաձայն տառեր են: Իմանում ենք նույնպես, որ Բ-ն շրթնային փակ նուրբ բազմաշն է, որը մի քանի բարբառներում արտասանվում է իբրեւ քաւ (ф). Զ-ն առամ-նախմային հրգաձայնական բազմաշն հնչիւն է, Ծ-ն՝ անձայնեղ սկզբնական միջակ լեզվախմային հնչիւն է և այլն: Մեր աշակերտությունը, ուսանողությունը, ուսուցչությունը և ինտելիգենցիան այս «երգաձայնական», «երգաձայնադուրկ», «անձայնեղ», «սկզբնափակ» և այլ բառերից ոչինչ չպիտի հասկանան, որովհետև նրանք ծանոթ են միայն մամանականից գիտական տերմինաբանությանը՝ ձայնեղ, խուլ, շնչեղ, պայրական, շփական, կիսաշփական և այլն:

5. Բացի վերոհիշյալներից, բառարանի մեջ կան բազմա-տեսակ մանր-ժուռ սխալներ, վրիպակներ, թերատեսություններ, որոնցից մի քանիսը հարկավոր ենք համարում այստեղ նշել.

ա) նույն արմատից և բնից կազմված բառերից մի քանիսի վրա գրված է բարբառային լինելու նշանը (+), մի քանիսի վրա՝ ոչ, որի հետևանքով ստացվում է այն, որ, որինակ, բուռլ, բուրբուռլ՝ բարբառային են, իսկ բուռց, բուրբուռց՝ գրական, բուստան, բուստանչի՝ բարբառային են, իսկ բուստանառեղ, բուստանչուրյուն՝ գրական, բալլիկ՝ բարբառային է, բարլիկ՝ գրական,

կուլակարութի բարբառային է, իսկ կուլակի՝ գրական և այլն: Ի դեպ, կուլակ բառի բացատրության մեջ բերված մի օրինակը տեսք է միշտ խմբագրվելու Գրված է. «կուլակներն իբրև դասակարգ վերացվեցին», մինչդեռ պետք է լիներ՝ կուլակությունն իբրև դասակարգ վերացվեց: Բայց արի տես, որ կուլակություն բառը տեղ չի գտել այս բառարանում հաղարավոր այլ նոր բառերի հետ:

բ) Հանախ խառնված են արևմտյան ու արևելյան գրական ձևերը թե՛ բացատրվող բառերի, թե՛ նույնիսկ բացատրությունների մեջ: Այսպես՝ ասում և ակառ (ակուռ) բառերից առաջինությունը արված է ակուռային, և ասումի բացատրությունը արված է հենց ակառ բառի տակ, իսկ ասում բառի տակ բերված են միայն լրացուցիչ սնարանական օրինակներ: Բացատրությունների մեջ էլ հեղինակը նախընտրում է ակառ բառը՝ զիտելով այն իբրև գրական ժամանակակից բառ: Առանց բարբառային նշման են արված նաև ընկ, ըսել բառերը, դուռն զերանունը և այլն: Իբրև գրական բառեր են հայտարարված իմ, իմը, իմին և այլն, և այլն:

գ) Ամբողջ բառարանը հին ուղղագրությամբ տպելով հանդերձ, որն իհարկե բառարանի բնույթով պայմանավորված անհրաժեշտությունն էր՝ հեղինակը պահպանում է և ուղղագրական որոշ յուրօրինակություններ, որոնք չեն կարող բացատրվել նաև հին ուղղագրությամբ: Ինչու գտնել և ոչ թե գտնող, ինչու տափալ՝տ, քուլ՝վար և այլն: Որտեղից է որդեգրել ընկեր Մախառյանցը լ-ի փափկացման այս նշանը (ապաթարցը, մակակետը), որը երբեք օրինականացված չի եղել մեր լեզվի մեջ նույնիսկ նախառոգիտական շրջանում: Դրա բանալին կգտնենք լ տառի բացատրության մեջ, որտեղ ասված է. «Առաջնորդվալին ձայնեզ հնչիւն, որ արտասանվում է լեզուի կողքերով և սկզբնապէս կոչաւ է... ներկայումս լ-ին փափկություն տալու համար վրան դնում են մակակետ, (օր. լ՝ա, ասֆալ՝տ)»: Որ սկզբնապէս (գրաբարի շրջանում) լ-ն կոչաւ է եղել՝ այլ խնդիր է, բայց որ ներկայումս նա ոչ կոչաւ է, ոչ փափուկ, կամ ո՛ր կոչաւ է, և՛ փափուկ, և որ ներկայումս լ-ին փափկություն տալու համար վրան ոչ մի նշան չեն դնում,—այս պետք է հայտնի լիներ գոնե խմբագիրներին: Զէ՛ որ վաղուց է անցել նախառոգիտական շրջանը, բազիրներին: Զէ՛ որ վաղուց է անցել նախառոգիտական շրջանը, երբ ամեն մի հեղինակ յուր քմահաճույքներն էր բռնադատում մեր լեզվին, միշտ ի ֆուտ լեզվական միասնականություն: Զմա-

առնանք ասել, որ հեղինակը հեռանդակներն աշակերտում է բայանուն գոյականների ում հնացած ձևը (գործուղումն, կառարումն և այլն), մինչդեռ դրանք վաղուց դարձել են գործուղում, կառարում՝ կորցնելով իրենց և վերջնահնչյունը։ Ախր պետք է իմանալ, որ յուրաքանչյուր այսպիսի մանրուք ուղղագրական թյուրիմացության և ապակողմնորոշում է ստեղծում բառարանն ոգտագործողների համար։

դ) Որ բառարանում տեղ չեն գտել բազմաթիվ ինքնուրույն և փոխառյալ նոր բառեր, այդ հատկանալի է, բայց որ նրա մեջ են մտել միանգամայն ոչ գործածական բառեր, այն էլ ստանց հատուկ նշանի. այդ միանգամայն անհասկանալի է։ Այսպիսիներից է, օրինակ, գուգա (ДУГА—լծագեղ) բառը, որ բազմել է այդ բառարանի մեջ իբրև գրական բառ։

ե) Մի շարք բառերի բացատրությունների մեջ կան սխալներ, որոնք անպայման պետք է վերացվեն խմբագիրների կողմից։ Այսպես օրինակ, ազգայնական բառի բացատրության մեջ կարդում ենք, որ ազգայնական նշանակում է «ազգային ֆազաֆականություն կողմնակից, ծայրահեղ ազգային, հակադրությամբ համամարդկային»։ Բայց չէ որ երեխան էլ գիտի, որ ազգային քաղաքականության կողմնակիցը չփառանց հետու է ծայրահեղ ազգայինից և ուրեմն չի կարող կոչվել ազգայնական։ Թերի լի ենելու հետեանքով սխալ է նաև ակնառու բառի բացատրությունը. գրված է՝ «ակնառու, տես տշատու», իսկ ակնառու բառը բացատրված է. «նա որ տշատում է, երեսպաշտ, մարզահանայ, էկո. անաշատ», Բայց չէ՞ որ ակնառու նշանակում է նաև շոշափելի, ակնբախ. միթե, օրինակ, ակնառու փառտեր նշանակում են «աշատու, երեսպաշտ, մարզահանա փառտեր»։ Ավտոմոբիլ բացատրված է. «կառք, անդրուվար, որ շարժվում է գազով և այլն»։ Բացում ենք անդրուվար բառը և տեսնում, որ նա զրաբար է և նշանակում է լծված կառք։ Արդ, ինչպես կարող է լծված կառքը շարժվել գազով և կոչվել ավտոմոբիլ...

Բառարանի մեջ կան իհարկե ուղղագրական ու կետադրական վրիպակներ՝ ես, որոնց մասին չենք ջանկատում խոսել, որովհետև նրանք և՛ հասկանալի են, և՛ ներելի, թեև ոչ ցանկալի։

Մեր նշած, ինչպես և ընշած կամ չնկատած թերությունները, բոլորովին չեն իջեցնում այս բառարանի արժեքը, այլ միայն ապացուցում են այն նշմարտությունը, թե լուսնի վրա

էլ բծեր կան: 245 տղազբական մամուլի ծաղալ ունեցող 1020 եռասյունակ էջերու ձևով և յս թերությունները շատ շնչին են, և մենք կարող ենք միանգամայն միանալ հեղինակի հայտարարութեանն ու պնդել, որ այդ թերությունները փոխարինվում են բառերի մշակութեան որակով: Եվ քրոջ. կարելի է ամենայն համարձակութեամբ ասել, որ նման հարուստ մշակում ունեցող շատ քիչ բառարան կցանկի է միայն մեր հայ իրականութեան մեջ: Հեղինակը ամենամանրամասնորեն քննել ու բացատրել է յուրաքանչյուր բառի իմաստային կողմը՝ աշխատելով առաջ իմաստների պատմական, աստիճանական զարգացումը, որ այս բառարանի ու հեղինակի ամենաարժեքավոր նվաճումն է: Բացի մեծ վարպետութեան պահանջող և քրտնաջան այդ աշխատանքից, հեղինակը ձեռնածուխ է եղել նաև բառերի նորանոր տառաւորները ուսումնասիրելու վերին աստիճանի շնորհակալ գործին և հարյուրավոր բառերի մեջ հայտարարել է բազմաթիվ նոր նշանակութեաններ, որոնք իրոք զարգացում են բառարանագիտութեան այս հիանալի կոթողը: Շատ արժեքավոր են սեպին առման օրինակները, որ արվում են բառերի զիմաց, ինչպես և քերականական ու անհրաժեշտ արտասանական ցուցումները:

Այս բառարանի ամենամեծ առավելութեանը, ինչպես արդեն ասացինք, բառերի մշակումն է՝ նրանց իմաստների, տառաւորների մանրակրկիտ բացատրութեանը, որ անշուշտ ամենագովար ու պատասխանատու աշխատանքն է յուրաքանչյուր բացատրական բառարանի մեջ: Ինչպես և պետք էր սպասել, հեղինակը ամենաընդարձակ մշակման է ենթարկել հայոց լեզվի մեջ իրենց բազմիմաստութեամբ աչքի ընկնող և հարուստ սնարանութեան ու փոխարքական մեծ գործածութեան ունեցող բառերը: Այսպես օրինակ տկանց բառին հատկացված է մոտ 400 տող, աչխ և բերան բառերին՝ մոտ 560-ական տող, բան, երես, խելք բառերին՝ մոտ 400-ական, իսկ զլուխ բառին՝ մոտ 1000 տող: Այս ընդարձակ բացատրութեաններով ցույց է արվում մեր բառերի իմաստային չգերազանցված հարստութեանը, որից մեծ շահով կարող են օգտվել մեր գրողներն ու հեղինակները: Առումնային այդ բազմազանութեան հաշակ տալու համար ամենահաճառատակի թվարկենք այն իմաստները, սներն ու փոխարքութեանները, որ տալիս է հեղինակը զլուխ բառի տակ:

«Օձի գլուխը ջախջախվեց, ինչ գլուխ ունի: Քանի՞ գլուխ ոչխար ունեւ: Լեռան գլուխը բարձրացանք: Սեղանի վերին գլուխը նա նստեց: Փողի կեան այս գլխից կվճարեմ: Երկու գլուխ կազամք: Փլափի գլուխ: Հայրը հանաչվում է ընտանիքի գլուխ: Տոկոսները վճարում է, բայց գլուխը էլի նույնն է մնում: Երկու գլուխ կարգացի: Դուխ աղբանք: Դուխն առնել կորչել: Վախենում եմ, մի գուցե գլուխը բան գա: Դուխ բերել: Դուխ գալ: Դուխ չեա գնում: Դուխը եղել: Դլխին թափվել: Դուխը թաա կոխել: Դուխը լցնել: Դուխը ծանր մարդ: Դուխ ծոել: Դուխը կապել: Դուխը կորցնել: Դուխ ունենալ: Դուխ չունենալ: Դուխ տալ: Դուխ ցավեցնել: Դլխին աղուան աղալ: Դլխին հատիկ ծեծել: Դլխի ընկնել: Դլխին կանգնել: Դլխին նստել: Դլխին փչել: Դլխից դուրս տալ: Դլխից հանել: Դլխից ձեռք վերցնել: Դլխով անել: Դլխովն անցկենալ: և այլն և այլն:

Մեծարժեք, չգերազանցված ներդրում է հանդիսանում այս բառարանը հայագիտական դրահանության մեջ, որի անխոնջ աբաղմավաստակ գործիչներից մեկն է Մալխասյանցը: Միայն դարձանք ու հիացում կարող է պատճառել այն, որ ՅՍ-ամյա այդ պատկանելի ծերունին կարողացել է գլուխ բերել այս վիթխարի աշխատանքը, որը հեղինակին բերեց և մեր երկրի ամենամեծ պատիվը՝ Մալխինյան մրցանակի լուսերեատի պատվավոր կոչումը:

Մեծ հիացում, անսահման լավատեսություն և անսպասովյուն են արտացոլում այժմ գիտնականի աչքերը, որոնց միջից անհետ կորել է հուսահատության, հոռետեսության այն սովերը, որ նկատվում էր մեր նախասովետական ինտելիգենցիայի հայացքներում ու երկերում: Ավելորդ չի լինի վերհիշել, որ այդպիսի հոռետեսության սովեր կար և ընկեր Մալխասյանցի 1917 թվի սկզբին Բաքվի «Գործ» ամսագրի մեջ հրատարակած «Մեծ վտանգի հանդեպ» հոդվածում, որից մեջ ենք բերում մեկ հատված:

«Ներկայումս ուստահույոց համար առ հասարակ, անկախ բնակության տեղից, գրված է հայերենի լինել թե չլինելու հարցը բոլոր յուր սպառնալի հետևանքներով,—գրում էր այն ժամանակ հեղինակը,—որքան էլ մենք մեզ հուսադրել կամենանք, որքան էլ ստիպենք մեզ լավատես լինել, այնուամենայնիվ պետք է խոստովանենք, որ հայերեն լեզուն յուր գոյության ճգնաժա-

մի մեջ է, և եթե արտաքու կարգի պայմաններ առաջ չգան, նա կկորչի բոլորովին հետո կամ մասիկ ապագայում:

Որքան երջանիկ, որքան քոն է աշմ ընկեր Մայխասյանցը, որքան շնորհակալ է նա սովետական իշխանության հանդեպ այն բանի համար, որ չնչովեց յուր հոսեակետութունը, որ ոչ միայն չկորած հայոց լեզուն, այլև խաղառ վերացած հայոց լեզվի կորչելու վտանգը տկամ այն օրից, երբ նա վերածնվեց սովետների շողջողուն արևի տակ, դարձավ ժողովրդական լեզու, դարձավ Հայկական ՍՍՌ պետական լեզուն, գիտության ու տեխնիկայի լեզու, բարձրագույն դպրոցների լեզու և վերջապես Գիտությանների Ակադեմիայի լեզու: Իրենց ժողովրդի անցյալի շարքաշ կյանքով ապրած շատ քիչ գիտնականներ են հասել այնպիսի բախտի, որպիսին վիճակվեց ընկ. Մայխասյանցին 1943 թվի նոյեմբերի վերջերին, սովետական ժողովրդի սրբազան Հայրենական Պատերազմի ահեղ օրերին, երբ նա, իբրև տվագագույնը Նորարաց Գիտությանների Ակադեմիայի անդամների մեջ, արժանացավ Հայկական Գիտությանների Ակադեմիայի անդամիկ ժողովը իր հայրական գողգոջ շուրթերով բաց տնելու պատվին... Ինչո՞վ կարելի էր չափել հույզերի օվկիանոսի այն ալիքածությունը, որ համակել էր այդ պահին ընկեր Մայխասյանցին: Վերածնված հայ ժողովրդի խիզճը, հրճմանքը, սովետական իշխանության և ընկեր Ստալինի հանդեպ առած խորագույն երախտագիտության զգացումն էր խոսում այդ պահին հայ ազագագույն գիտնականի բերանով, եվ հասկանալի է, թե ինչ քաղցր հուզմունքով է հարգելի գիտնականը ընկեր Ստալինին նվիրել յուր այս խոշոր վաստակը և ստորագրել ստորև բերվող Զոնը, որ այս գրքի աժենամեծ դորդն է և ունի պատմական խոշոր նշանակություն:

«Սովետական Հայաստանի հիմնադիր,
ժողովուրդների հանձարեղ առաջնորդ,
Զգերագանցված զօրավար

ՄԼՆ Մարշալ

Ի. Վ. ՍՏԱԼԻՆԻՆ

Ի նշան խորին երախտագիտութան
իւր այս աշխատանքը
նուիրում է
Հեղինակը:

Այն, այս Զոնը հարազատ է յաւրաքանչյուր հայի համար,
ըխում է հայ ժողովրդի սրտի խորքից, և «Բառարանը» կարգա-
յոց ու ոգտադրածոց ամեն մի հայ մտովին կմխտնաւ այդ ստո-
րագրութեանը՝ շնորհակալ թաւով դիտնակաւ Մալխասյանցից և՛
այս խորոյ գործի, և՛ այս խորիմաստ Զոնի համար։

Ա. Յերանգյան, Հայկական ՄՍԹ ԳԱ խնդիրն առկամ, Վերականգնողի ըզանն ու ուժը	7
Գ. Սեզակ, Վերականգնող—ըզան—միտք	35
Ա. Ղարիբյան, Փիլ. գիտ. զոհասիր, Վերականգնողի մասնագիտության տարա- անականությունը հայերենում	45
Ա. Ղարաբյան, Փիլ. գիտ. թեկնածու, Վերականգնողի զորքը հայերենի զարգացման մեջ	69
Ա. Մանուկյան, Փիլ. գիտ. թեկնածու, Վերականգնողի մասնագիտության մի քանի զննարարական հայերենում	161
Ա. Արսևանյան, Վերականգնողի մասնագիտության զննարար	267
Գ. Կասարյան, Փիլ. գիտ. թեկնածու, Վերականգնողի քառարանագրու- թյանը	295

Վերականգնողի և Վերականգնողի

Վերականգնողի և Վերականգնողի խոսքի նմանություն, Գ. Սեզակ	311
---	-----

О Г Л А В Л Е Н И Е

А. Тертерян, действ. чл. АН Арм. ССР, Язык и стиль Ширван- заде	7
Г. Семак, Труд, язык и мысль	35
А. Гарибян, докт. фил. наук, Варианты языкового мышления в армянском языке	45
С. Казарян, канд. фил. наук, Роль русского языка в развитии современного армянского языка	69
А. Моссесян, канд. фил. наук, О некоторых пережитках перво- бытного мышления в армянском языке	161
А. Абрамян, Негативное деепричастие в армянском языке	267
Г. Гаспарян, канд. фил. наук, Советско-армянская лексикография	295

Критика

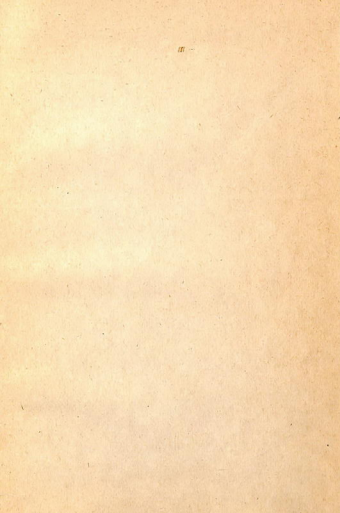
Г. Семак, Крупное достижение армянской лексикографии	311
--	-----

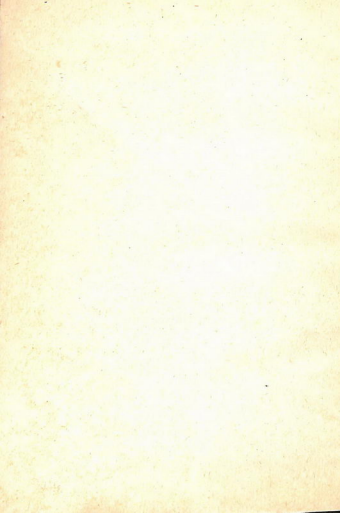

Յնխնիկական խմբագիր՝ Մ. ԿՈՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբազրիչ՝ Մ. ԳՈՐԾՆԻԿՅԱՆ
Կոմսոյ սրբազրիչ՝ Ս. ՇԱՐԲԱՅԱՆ:

Հանձնված է սրբազր. 28/VII 1917 թ., ստորագրված է ապրիլ 23 IX 1917 թ.,
ապագր. 20¹/₄ մամուլ, ժեկ մամուլում 32480 տպ. նիշ, ՎՃ 03252, պատ. 612,
հրատ. № 444, ախրած 1000:

Հայկական ՍՍԻ Գիտությաննների Ակադեմիայի տպարան, Երևան, Արագյան 104

(20)

ՀԱՅ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԻՒ. ԳՐԱԴ.

FL0649625

Lyons

3502

3502